

ЗВОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

СЖЕСЪИ СЪИ СЪИ СЪИ СЪИ

ВНІЕЛЮ НАСТΟΥЮ ПАСХУ. ГЛА. А
ВНАЧЕЛѢ БЪ СЛОВѢ И СЛОВѢ
БЪ БЪ СЪ БОУ И БЪ БЪ СЛОВѢ •
СЪ БЪ И СКОМ И СЪ БОУ • ВСА
ТЪ МЪ ВЪ ШЕ И БЕЗ ПІЕГО, МИ
УТО ЖЕ БЪ И ЖЕ БЪ • ВЪ
ТО МЪ ЖИВОТЪ БЪ И ЖИ
ВОТЪ БЪ СЪ ВЪ УЛІ СЪ • И СЪ ВЪ ТЪ ВЪ
ТМЪ СЪ ВЪ ТИ Т СЕ И ТМЪ И ГО НЕ ВЪ БЪ
ІЕ ТЪ • БЪ ІА ВЪ КЪ ПО СЛА МЪ ВЪ БЪ И
МЕ ІЕ МОУ І СЪ А И • СЪ ПРІ И Д Е ВЪ СЪ ВЪ
ТЕЛСТВО Д А СЪ ВЪ Т Е ЛСТВО У І Е ТЪ СЪ

244
244
244

XLV

ЧАЧАК, 2015.

UDK 06.055.2(497.11)
ISSN 0350-7262

C
P 7-391 1-16

ISSN 0350726-2

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

СЖЕШЉИСТА ГЛА

НАМЕЛЮ НАСТОУЮ ПА СХОУ, ГЛА. А
БНАЧЕЛШ БѢ СЛОВШ И СЛОВШ
БѢ КСЬ БОУ И БѢ БѢ СЛОВО •
СѢ БѢ И СКОМНИ КСЬ БОУ • ВСА
ТѢ МЪ ВЪ ШЕ И БЕЗНІЕГО, НИ
УТО ЖЕ БЫ И ЖЕ БЫ • ВЪ
ТО МЪ ЖИВОТЪ БѢ И ЖИ
ВОТЪ БѢ СѢ ВЪ ЧЛКШ • И СВѢ ТЪ ВЪ
ТМѢ СВѢ ТИ ТСЕ И ТМѢ ИГО НЕ ШЪ
ИТЬ • БЫ ЧЛВКЪ ПОСЛА МЪ ШЪ И
МЕНМОУ ЧШАНЬ • СѢ ПРІИДЕ ВЪ СВѢ
ТЕЛСТВО ДА СВѢ ТЕЛСТВОУ ІЕТЬ СЪ

214

UDK 06.055.2(497.11)
ISSN 0350-7262

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XLV**

**NATIONAL
MUSEUM JOURNAL
XLV**

**RECUEIL
DES TRAVAUX DU
MUSÉE NATIONAL
XLV**

ЧАЧАК, 2015.

Редакциони одбор

Др Милоје ВАСИЋ, Др Ивица ТОДОРОВИЋ,
Др Гордана ЈЕРЕМИЋ, Делфина РАЈИЋ,
Др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Главни и одговорни уредник

Делфина РАЈИЋ

Лектор и коректор

Слободан НИКОЛИЋ

Превод на енглески језик

Ксенија ДУЊИЋ

Превод на француски језик

Елизабет ЈОВАНОВИЋ МИЉАКОВИЋ

Фотографија на корици

Чачанско четворојеванђеље из 1554. године
(фото: Саша Савовић, 2007. године)

Лого зборника

Весна СТАНИСАВЉЕВИЋ

Графичка припрема, прелом

„Артера” доо, Чачак

Штампа

„Службени гласник”, Београд

Издавач

Установа културе од националног значаја
Народни музеј Чачак
Цара Душана 1, Чачак
www.cacakmuzej.org.rs

Тираж

300

САДРЖАЈ / CONTENTS / TABLE DES MATIÈRES

Др Катарина ДМИТРОВИЋ 7 Вујадин ВУЈАДИНОВИЋ Katarina DMITROVIĆ, PhD Vujadin VUJADINOVIĆ Katarina DMITROVIC, DR Vujadin VUJADINOVIC ЗАШТИТНА АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА НА ЛОКАЛИТЕТУ ДВОРИШТЕ ГИМНАЗИЈЕ У ЧАЧКУ – КАМПАЊА 2015. ГОДИНЕ Rescue Archaeological Excavation on the Site Gymnasium Schoolyard in Čačak, Campaign in 2015 Les fouilles archéologiques préventives sur la localité de la cour du Lycée à Casak – campagne de l'année 2015	М. А. Војин МАЛЕТКОВИЋ 37 Vojin MALETKOVIĆ, M.A. Vojin MALETKOVIC, M.A. ЧАЧАК У ВРЕМЕ ДИКТАТУРЕ КРАЉА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА 1929-1934. ГОДИНЕ (2. део) ČAČAK DURING THE DICTATORSHIP OF THE KING ALEKSANDAR KARAĐORĐEVIĆ 1929-1934 (part 2) Casak au temps de la dictature du roi Alexandre Karadjordjevic 1929-1934 (2ème partie)
јереј Слободан ЈАКОВЉЕВИЋ 17 вероучитељ Милош ЖИВАНОВИЋ вероучитељ Ђорђе МАТИЈЕВИЋ вероучитељ М.А. Ђорђе ЧОЛОВИЋ Slobodan ЈАКОВЉЈЕВИЋ, priest Miloš ŽIVANOVIĆ, religious teacher Đorđe МАТИЈЕВИЋ, religious teacher М.А. Đorđe ČOLOVIĆ, religious teacher Slobodan ЈАКОВЉЈЕВИЋ, prêtre Milos ZIVANOVIC, catéchiste Djordje МАТИЈЕВИЋ, catéchiste Djordje COLOVIC, catéchiste М.А. ОБНОВА ХРАМА ВАЗНЕСЕЊА ГОСПОДЊЕГ 1926 – 1929 ПО ДОКУМЕНТИМА ИЗ АРХИВА СПЦ RENEWAL OF THE TEMPLE OF ASCENSION IN 1926 - 1929 ACCORDING TO THE DOCUMENTS FROM THE ARCHIVES OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH La rénovation du Temple de l'Ascension du Seigneur 1926-1929 selon les documents des Archives de la SPC (Église orthodoxe serbe)	Др Иван М. БЕЦИЋ 61 Ivan M. Becić, Ph.D Ivan M. BECIC, PHD ЧАЧАНСКА ОБЛАСНА БАНКА Čačak District Bank La banque régionale de Casak Марија ОРБОВИЋ 75 Marija ORBOVIĆ Marija ORBOVIC ОТМЕН ЧОВЕК И ИЗВАНРЕДАН ПРОФЕСОР ОГЊАН М. РАДОВИЋ GENTLEMAN AND OUTSTANDING PROFESSOR OGNJAN M. RADOVIĆ Un homme distingué et professeur exceptionnel, Ognjan M. Radovic Мр Маријана МАТОВИЋ 89 MSc Marijana MATOVIĆ Marijana MATOVIC УЧИТЕЉ, РАТНИК И ЛЕГАТОР МИЛИВОЈЕ ФИЛИПОВИЋ (1871-1941) Milivoje Filipovic, maître d'école, guerrier et légateur (1871-1941) Milivoje Filipovic, maître d'école, guerrier et légateur (1871-1941)

Др Милош РАДОВАНОВИЋ 137

Miloš Radovanović, Ph.D

Milos RADOVANOVIC, DR

ИЗМЕНЕ И ДОПУНЕ РЕГУЛАЦИОНОГ
ПЛАНА ЧАЧКА И ПОКУШАЈ ИЗРАДЕ
НОВОГ ПЛАНА У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ
ДВА СВЕТСКА РАТА

AMENDMENTS OF THE URBAN
REGULATION PLAN OF ČAČAK AND
EFFORTS FOR THE REALIZATION OF
A NEW PLAN BETWEEN TWO WORLD
WARS

Les changements et compléments du
plan régulateur de Čacak et la tentative
d'élaboration d'un nouveau plan dans la
période d'entre-deux-guerres

М.А. Милан Лишанчић 155

Milan Lišančić, M.A.

Milan LISANCIC, M.A.

ВЕЛИКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ У ЧАЧАНСКОЈ
ШТАМПИ

GREAT IDEOLOGIES IN ČAČAK
NEWSPAPERS

Les grandes idéologies dans la presse de
Čacak

Др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ 173

Miloš TIMOTIJEVIĆ, Ph.D.

Milos TIMOTIJEVIC, DR

ЗВОНИМИР ЗВОНКО ВУЧКОВИЋ
(1916-2004) : БИОГРАФИЈА,
ДОКУМЕНТА, СЕЋАЊА

ZVONIMIR ZVONKO VUČKOVIĆ (1916-
2004): BIOGRAPHY, DOCUMENTS,
MEMORIES

Zvonimir Zvonko Vuckovic (1916-
2004) : biographie, documents,
souvenirs

Мина ЈЕЛЕСИЈЕВИЋ 207

Mina Jelesijević

Mina JELESIJEVIC

ПОРОДИЦА У ГОРЊОЈ ГОРЕВНИЦИ

У СВЕТЛУ ГЛОБАЛНЕ ДРУШТВЕНЕ
ТРАНЗИЦИЈЕ

Family in Gornja Gorevnica in the Light
of Global Social Transition

La famille à Gornja Gorevnica à la lueur
de la transition sociale globale

Др Милош РАДОВАНОВИЋ 219

М. арх. Бранкица ШУТИЋ

Miloš Radovanović, Ph.D.

Brankica Šutić, M. of Arch.

Milos RADOVANOVIC, DR

Brankica SUTIĆ, M.Arch.

ИСТРАЖИВАЊЕ ПРЕСЛИЦА СА
СТАНОВИШТА ДИЗАЈНА

RESEARCH OF DISTAFFS FROM THE
POINT OF VIEW OF THE DESIGN

Les recherches sur les quenouilles au
point de vue du design

Др Светислав Љ. МАРКОВИЋ 255

Др Илија В. ПОПОВИЋ

Svetislav LJ. MARKOVIĆ, Ph.D.

Ilija V. POPVIĆ, Ph.D.

Svetislav LJ. MARKOVIĆ, Ph.D.

Ilija V. POPVIĆ, Ph.D.

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У
ОПШТИНИ ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ
ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

DEMOGRAPHIC CHANGES IN THE
MUNICIPALITY OF GORNJI MILANOVAC
AFTER THE SECOND WORLD WAR

Les changements démographiques dans
la commune de Gornji Milanovac après
la Deuxième Guerre mondiale

Делфина РАЈИЋ 281

Delfina Rajić

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ
МУЗЕЈА У 2015. ГОДИНИ

УДК: 902.2(497.11)"2015"

**Др Катарина
ДМИТРОВИЋ**

*археолог, музејски савешник
Народни музеј Чачак*

**Вујадин
ВУЈАДИНОВИЋ**

*археолог, кустос
Народни музеј Чачак*

ЗАШТИТНА АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА НА ЛОКАЛИТЕТУ ДВОРИШТЕ ГИМНАЗИЈЕ У ЧАЧКУ – КАМПАЊА 2015. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Након њочейне кампање у дворишту Гимназије 2014, током наредне године представљена су истраживања античког објекта и хришћанске некрополе у којима у његове рушевине. Римска грађевина је истражена у великој мери, а нови налази догађају да њено давање објекта у IV век. Један скелетни гроб откривен источно од ЈИ ула грађевине указује на ширење некрополе и на овом простору.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *двориште Гимназије, касна антика, хришћанска некропола, XIX-XX век*

Ради употпуњавања резултата истраживања вишеслојног локалитета у дворишту Гимназије у Чачку, започетих 2014. године након што су откривени значајни остаци из античког и средњовековног периода (Дмитровић, Вујадиновић 2014), започети радови настављени су и током наредне године. Циљ нове кампање био је што потпуније откривање римског објекта и провера могућег простора хришћанске некрополе према југу (Т. I).¹ Габарит ископа из 2014. године проширен је на јужну и северну страну на укупној површини од приближно 90 m².

[1] Радови су изведени у периоду од краја октобра до средине новембра 2015. године, а финансијска средства обезбедило је Министарство културе и информисања Републике Србије. Извођач радова био је Народни музеј у Чачку, под руководством Катарине Дмитровић, док су стручну екипу чинили Вујадин Вујадиновић и Александра Гојгић, кустоси-археолози Народног музеја у Чачку, Јелена Марјановић, археолог из Горњег Милановца, Марјан Вукосављевић, археолог из Чачка, Љубинка Павловић, Дубравка Михаиловић и Катарина Лазаревић, студенти археологије из Чачка.

Јужно проширење, означено као **сонда 5**, неправилног је облика, образовано према претпостављеном правцу пружања зидова античке грађевине. Уз јужни профил сонде најпре су уочене две рецентне грађевине, једна већа правоугаоног облика од бетона, а друга од слаганих опека у облику квадрата. Ове структуре су оштетиле старије слојеве и уништиле зидове античке грађевине. Нису посебно истраживане, мада се, судећи по димензијама, материјалу и начину градње, највероватније ради о супструкцијама кућа с краја XIX и прве половине XX века, које се уочавају на фотографијама из овог времена (Т. II).

Према југу се на античку просторију са малтерним подом надовезује мања правоугаона просторија унутрашњих димензија 5,5 x 9,65 м, чији је улаз, ширине 3,3 м, откривен у западном зиду. Конструкција улаза је једноставна, ниво базилике је у виду заравњене круне у нивоу сокла зида,

док су странице пролаза такође од камена. Његове димензије упућују да је реч о колском и могућем главном улазу у објекат. Малтерни под у мањој просторији није констатован, нити су уочени трагови било каквог поплочавања или насипања чврстим материјалом, што указује да је оригинални под чинио само земљани набој. Овде је, на нивоу који одговара висини улаза, дефинисан слој дебљине око 15 цм са интензивним присуством обрушене кровне грађе (тегуле и имбрекси), што указује на изглед и конструкцију кровног покривача. У овом слоју пронађено је и неколико бронзаних новчића из времена Константинових наследника, а интересантно је да се и даље врло ретко појављују гвоздени клинови и кланфе. Услед недостатка материјалних средстава, истраживање је ограничено на откривање правца пружања зидова, док је слој унутар објекта само делимично испитан. Рецентним грађевинским активностима уништен је већи део јужног обимног зида, али је дефинисано његово постојање у негативу.

Уз источни профил сонде 5, са спољне стране источног зида, делимично је откривен још један гроб (гроб 19) (Т. III/1). Лежао је релативно плиће у односу на гробове укопане у малтерну подницу античке грађевине. Скелет покојника је положен на леђа у испруженом ставу у правцу 3 – И са главом на западу, руке су савијене у лакту, а шаке прекрштене на грудима. Овај гроб није истражен у целости, будући да су доњи екстремитети остали неоткривени под источним профилом сонде.

Северно проширење (**сонда 6**) формирано је у циљу утврђивања габарита античког објекта на његовом северном делу. Облик овог ископа поново је неправилан, одређен правцем пружања зидова античке грађевине (Т. II).

У оквиру ове сонде истражени су северни, односно северозападни део грађевине и њен северни обимни зид. Отварање ове сонде омогућило је да се у потпуности испита и западни

зид објекта са два контрафора постављена у правилним размацима (Т. III/2). Контрафори су постојали и са спољне стране северног зида – западни је прилично оштећен, док је источни очуван у негативу. Северни зид објекта је у лошем стању, повађен до линије темеља (Т. IV). Са северне стране грађевине уочене су две јаме. Уз испуну негатива источног контрафора откривена је касносредњовековна јама испуњена тамномрком земљом, животињским костима и мањом количином фрагмената керамике. Са спољашње стране код северозападног угла грађевине откривена је већа касноантичка јама која је оштетила северни зид, а будући да залази у северни профил, није истражена у целости. Њен садржај чини тамномрка земља са примесама камена и опеке у којој је, за разлику од других укопа из овог хоризонта насталог након рушења римске зграде, нађен нешто већи број уломака керамике и животињских костију.

Утврђено је да је пробој малтерног пода, који се протезао целом дужином западног зида објекта, постојао и у северном делу, као и да је њиме уништен део северног обимног зида у истој ширини.

Јама 7, највећим делом истражена у оквиру претходне кампање, овом приликом је завршена у целости. Јама је кружног облика на основи, пречника око 2 м, левкастог пресека, дубине око 1,3 м, а комади поднице коришћени су за делимично облагање њених зидова (Т. IV). Испуну чини тамномрка земља са мањом количином животињских костију и ређе уломцима касноантичке грнчарије грубе фактуре. Нађени су и једна алатка од рога и гвоздено длето.

У античком културном слоју у обе сонде пронађено је највише бронзаног новца (укупно 21 комад) из времена Константина и његових наследника. Најмлађи новац из објекта потиче из периода Валентинијан/Валенс, што је констатовано и у претходној кампањи

(Дмитровић, Вујадиновић, 2014: 10). Нађено је и неколико уломака стаклених пехара украшених плавим бобицама, као и равног прозорског стакла, наруквица од стаклене пасте, неколико гвоздених клинова, по једна бронзана укосница и медицински инструмент који такође припадају касноантичком периоду.

Наставак археолошких ископавања током 2015. године пружио је прилику за потпуније сагледавање античке грађевине, првенствено габарита (Т. V). Овом кампањом, иако су остали неистражени мањи делови објекта у североисточном и југоисточном делу, ипак су дефинитивно утврђене његове димензије (22,2 x 11,1 м), као и изглед кровног покривача (дрвена конструкција прекривена тегулама и имбрексима) и зидног платна од ломљеног камена везаног малтером. Првобитна функција грађевине није сасвим јасна, али

имајући у виду димензије, свакако да је у питању објекат јавне намене.

Постојање хришћанске некрополе није дефинисано у северном делу ископа, док би се њено ширење могло претпоставити на простору југоисточно и источно од античке грађевине.

На основу наведених чињеница планирана је још једна сезона археолошких ископавања, чиме би се објекат истражио у потпуности и притом проверило простирање хришћанске некрополе.

Литература:

1. Дмитровић Катарина, Вујадиновић Вујадин, „Заштитна археолошка ископавања на локалитету Двориште Гимназије у Чачку – кампања 2014. године“, *Зборник радова Народної музеја XLIV* (Чачак, 2014), 7-19.

Rescue Archaeological Excavation on the Site Gymnasium Schoolyard in Čačak, Campaign in 2015

Archaeological excavation on the site Gymnasium schoolyard in Čačak in the 2015 campaign were concentrated to complete the data on huge (22,2 m long and 11 m wide) Roman building and Christian necropolis formed on its ruins.

Small findings from the Roman building confirm its dating into the IV century A.D.. In this campaign only one Christian grave has been found.

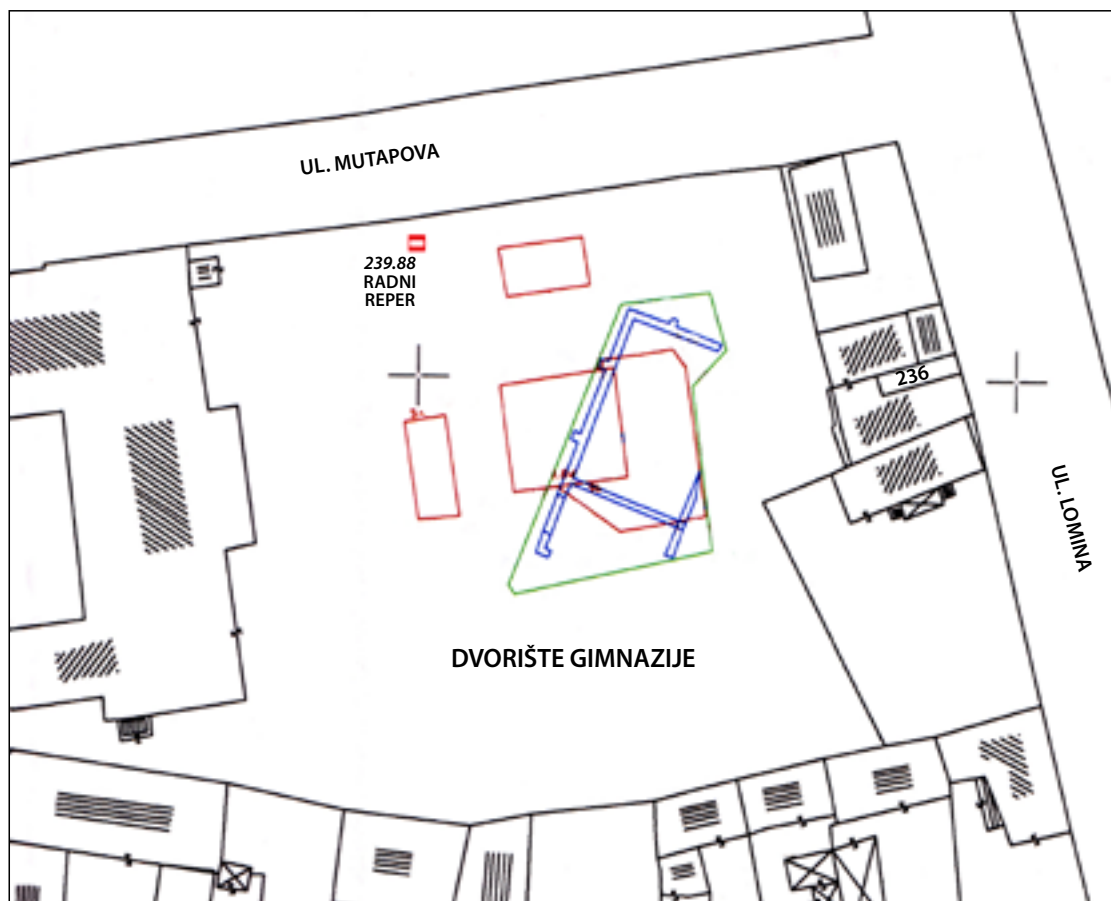
Katarina DMITROVIĆ, PhD
Vujadin VUJADINOVIĆ

Les fouilles archéologiques préventives sur la localité de la cour du Lycée à Cacak – campagne de l'année 2015

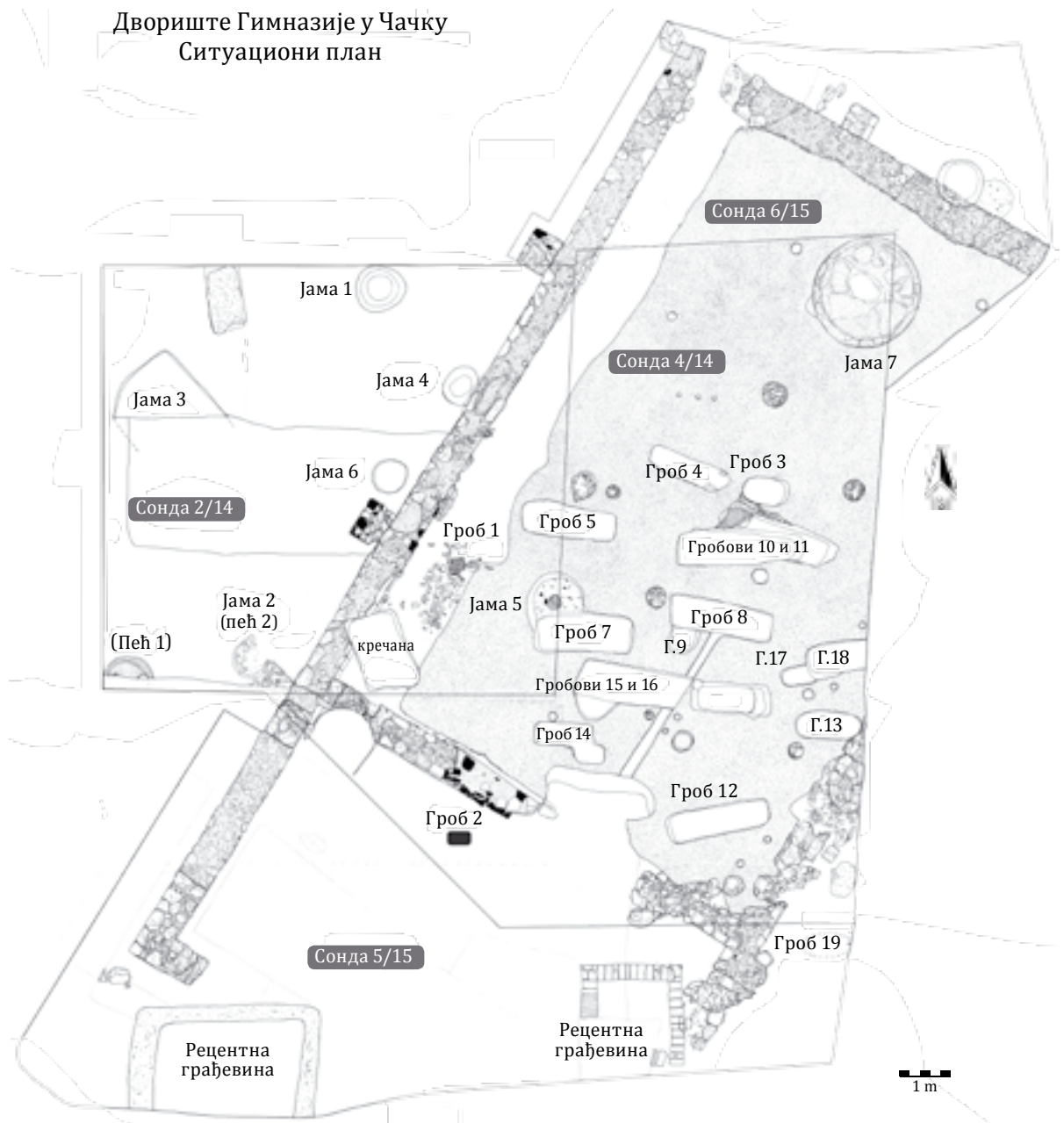
Suite à la campagne commencée dans la cour du Lycée en 2014, les recherches sur la construction antique et la nécropole chrétienne enterrées dans les ruines de la construction continuèrent durant l'année suivante. L'édifice romain fut en grande mesure exploré et les nouvelles trouvailles confirment aussi, en outre, la datation de la construction au IVème siècle – un

tombeau squelettique découvert à l'est de l'angle SE de la construction fait ressortir l'extension de la nécropole sur cet espace également.

Katarina DMITROVIC, DR
Vujadin VUJADINOVIC

*T. 1 – Ситуациони план налазишта у Дворишту Гимназије у Чачку
(након ископавања у 2015. години)*

Т. III

▲ *Сонда 5, Гроб 19*

◀ *Зайадни зид античкої објекта са конїрафорима*

T. IV

- ▲ Сонда 6, изілед анїичке їрађевине са севера
- ◄ Северозайадни део анїичке їрађевине са јамом 7

Т. V - Изглед налазишта након завршених радова – новембар 2015. године

УДК: 271.222(497.11)-523.4(093.2)

јереј **Слободан
ЈАКОВЉЕВИЋ**

вероучитељ **Милош
ЖИВАНОВИЋ**

вероучитељ **Ђорђе
МАТИЈЕВИЋ**

вероучитељ **М.А. Ђорђе
ЧОЛОВИЋ**

ОБНОВА ХРАМА ВАЗНЕСЕЊА ГОСПОДЊЕГ 1926 – 1929 ПО ДОКУМЕНТИМА ИЗ АРХИВА СПЦ^[1]

АПСТРАКТ: У раду је приказана документирана историјска између надлежних из Епархије жичке чије се седиште у периоду историјске налазило у Чачку, Духовној суду Епархије жичке, управе храма Вазнесења Господњега, надлежних из Свештој архијерејској синода СПЦ и министарства вера и црквине Краљевине СХС. Ова грађа илустрира се искључиво обнове храма Вазнесења Господњега у Чачку која је извршена у периоду 1926-1929. године. На основу сачуваних аката из Архива СПЦ, као и записа из цркве у Чачку, откривају се околности под којима је обновљена Свратицимирова задужбина. Из ових докумената може се сагледати какав је био однос надлежних у министарствима према очувању угрожене цркве, али и шире - српске културне баштине, као и појединаца који су често из користи љубља и личних интереса немарно обављали свој посао, те на тај начин доводили у опасност оштећена овако важних националних споменика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *обнова, архив СПЦ, храм Вазнесења Господњега у Чачку, епископ Јефрем Бојовић, протојеромониха Срећен Јов. Михаиловић, г. Пећар (Пера) Појовић*

УВОД

Историја храма Вазнесења Господњега у Чачку, некадашње Богородице Градачке, далеко је од довршене¹. Сјајан рад на синтези грађе о овој светињи урадили су Милош Тимотијевић и Делфина Рајић у књизи *Црква Свештој Вазнесења Христовој у Чачку* (Чачак, 2011), као и неки вредни прегаоци пре њих; пре свих Милка Чанак-Медић (*Богородица Градачка*, Београд, 1992), Радивоје Бојовић (*Богородичина црква на Морави*, Чачак, 1992), као и група аутора на научном скупу под

називом *Богородица Градачка у историји српској народа* (научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, Чачак, 1993). Ипак, спорадично се појаве неки нови моменти у вези са историјатом ове цркве. Основа нашег рада су до сада необјављени документи из Архива Српске православне цркве који се најдиректније тичу треће велике обнове цркве Вазнесења Господњега извршене у периоду 1926-1929. године, а који су стигли до нас захваљујући г. Радвану Пилиповићу, директору Архива СПЦ, и г. Милошу Матијевићу, архивисти Архива СПЦ, пореклом из Чачка. Они су драгоцени јер нам до детаља осветљавају

[1] Архив Српске православне цркве, Фонд Свети Архијерејски Синод између два светска рата (1920-1941), Ф VII, р 6/927 (сав материјал који је цитиран и који се налази у „Прилозима“ налази се у овој кутији, прим. аутора).

како је тачно дошло до обнове, које су биле препреке, како су превазиђене и какав је био однос ондашњих власти према Цркви. Познато је да су тадашњом обновом из архитектуре храма избачени сви барокни елементи, преобликовани прозори и звоници и црква је управо тада добила свој данашњи облик.² У претходним студијама и монографијама проналазимо основне податке о периоду обнове: када је она започета, до када је трајала, ко је њом руководио... Све изгледа као да је прошло без већих проблема. Поред ових текстова, значајан је и запис свештеника Милована Милутиновића из 28. 8. 1929. године у богослужбеној књизи која се чува у црквеној библиотеци, у којем смо открили назнаке узбудљивих, али и непријатних дешавања. Документа из Архива СПЦ доносе чињеничну и коначну потврду дешавања која иза себе крију нимало идиличну слику прошлости обнове цркве у Чачку.

Обнова храма

У току Првог светског рата храм Вазнесења Господњег је доста страдао: однета су два звона - једно из 1854. године и друго из 1832, које је пренето са цркве светог Георгија и уграђено у реконструисан и поново освећен храм Вазнесења Господњег. Средњовековна звона, на молбу свештеника Сретена Михаиловића, окупатори нису дирали. Освајачи су похарали и богату црквену ризницу из које су однете драгоцене иконе и златне и сребрне утвари - један златни крст са стопом, један сребрни крст, два сребрна кандила и 10 икона.³ Идеја о обнови страдалог храма рађа се одмах након рата, али се на томе споро радило. Управа цркве је већ 1920. године тражила израду плана и предрачуна

радова. Године 1922. појављују се и захтеви Духовног Суда и проте Сретена Михаиловића Министарству грађевина за одобрење оправке. Грађевинска секција у Чачку завршила је план и предрачун тек 1924,⁴ а који се шаље министарству 5. јула исте године. Епископ Јефрем (Бојовић)⁵ је у два наврата (16/29. маја 1924. г. Е. бр. 603. и 5/18. јула т.г. Е. бр. 795) писао и изложио опширно министру грађевина и министру вера потребу да се ова црква што пре обнови због изузетно лошег стања у коме се налазила. Како сведочи, добио је одговор и обећање, али је све на томе и остало, а црква је наставила да пропада. Какво је заиста било стање, читамо из извештаја поменутог епископа САСиноду од 12/25 септембра 1924: „Црква-Катедрала у Чачку, још пре него сам ја и дошао у Чачак, почела је да се ороњава и руши. Цигле испод крова великог кубета, нарочито с јужне стране, почеле су још од прошле зиме да се роне и у комадима падају [...] услед великих мразева прошле зиме, вода од кише је почела да продире и у зидове великог кубета [...] Ова ће се црква, која је преживела све несреће нашега народа, двапут била џамија и није била никад затворена, по свој прилици

[2] Д. Рајић, М. Тимотијевић, *Црква Светиој Вазнесења Христивој у Чачку*, Народни музеј, Чачак 2011, 40.

[3] *Културна ризница града Чачка* (од праисторије до савременог доба), Народни музеј, Чачак 2008, 230; Р. Бојовић, *Бојородичина црква на Морави*, Народни музеј, Чачак 1992, 9.

[4] Р. Бојовић, *Бојородичина црква на Морави*, Чачак 9.

[5] Епископ жички Јефрем (Бојовић) (1851-1933) рођен је 1851. у селу Мишевићи, Стари Влах, између Сјенице и Новог Пазара. Уписао се 1870. у Београдску богословију, а студије наставља у Московској духовној академији коју је завршио 1879. године са степеном магистра богословља. По повратку из Русије постављен је за суплента Богословије у Београду, а након положеног професорског испита одлази на постдипломске студије у Немачку. Као професор службовао је тридесет и једну годину, а потом је 1910. пензионисан. За време Првог светског рата 1915. године, као војни обвезник чиновничког реда, заједно са братом војводом Петром Бојовићем прелази Албанију. Замонашен је 28. фебруара 1920. у манастиру Рковица, а већ 8. марта, пошто је имао чин јеромонаха, Свети архијерејски синод Српске православне цркве изабрао га је за епископа Шабачке епархије. Новембра исте године дошао је у Чачак за епископа Жичке епархије (уместо дотадашњег Николаја Велимировића) и на тој дужности остао до краја живота. Преминуо је 3. јуна 1933. у Чачку, а сахрањен је у манастиру Студеница. После његове смрти седиште Епархије премештено је у Краљево (Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси : од деветиој до двадесетиој века*, 225; Горан Давидовић, *Лела Павловић, Историја Чачка: хронологија од праисторије до 2000. године*, 135-136).

идуће зиме, на штету и срамоту свих нас, морати затворити.“⁶ На овај извештај Синод је месец дана касније реаговао писмом Министарству грађевине излажући неопходност хитне поравке.⁷

Грађевинска секција Чачанског округа је у међувремену направила пројекат обнове и предрачун по којем би црква могла да се поправи за суму од 370.000 динара. Овај предлог је послат Министарству грађевина на одобрење. Међутим, из Београда су стопирали овај пројекат и преко Епархије је црквеној управи наложено да уплати суму од око 45.000 динара, те да се за почетак скине кров и обије малтер, а тек након тога да се ураде нови предрачун и пројекат.⁸ Међутим, против овог предлога побунили су се и црква и верници. Да би се ствар убрзала и разјаснила, почетком јуна 1925. године прота Сретен Михаиловић⁹ путује у Београд.

[6] Писмо епископа Јефрема Бојовића САС, Е. Бр. 1014, Чачак; 12/25 септембар.

[7] Писмо САС министру грађевина, бр. 4-59-924, Син. Бр. 1689/977; 12/25. октобар 1924.

[8] Р. Бојовић, *Бојородичина црква на Морави*, Чачак 9.

[9] Протојереј-ставрофор Сретен Ј. Михаиловић родио се у Чачку 30. јануара 1854. године, у старој механџијској породици. Основну школу свршио је у Чачку, први и други разред гимназијске реалнице у Ужицу, трећи и четврти разред реалке у Београду, а по свршетку четвртог разреда уписао се у Богословију коју је завршио 1873. године са одличним успехом као први свршени богослов из Чачка. Након тога је постављен за учитеља и на тој дужности проводи пет година у Котражи и Жевици.

Као учитељ учествовао је у рату са Турцима (1876-1878) као комесар у штабу Моравске артиљеријске бригаде. Потом је 6. августа 1878. рукоположен за ђакона, а 24. септембра за свештеника и постављен за пароха Лазачког. Ту остаје до 6. фебруара 1886. године када је конкурсом постављен на Другу чачанску парохију. Као чачански парох одликован је црвеним појасом 1887. године. Више година био је почасни члан Конзисторије, а 10. јануара 1893. Епископ жички Сава производи га у чин протојереја.

Као парох чачански и протојереј био је 12 година вероучитељ у чачанској Гимназији. Био је 18 година редовни члан Великог духовног суда. Узимао је учешћа у свим хуманим установама и помагао их. Био је више година председник пододбора Друштва Свети Сава и оснивач истог, председниковао је и окружним и месним одбором Црвеног крста, био је и стални члан и изабрани доживотни председник Месног одбора Црвеног крста, члан добротворног Свештеничког удружења, неколико година и Главног одбора Свештеничког удружења, добротворног Друштва за подизање храма Светог Саве у

У свом извештају описује да је, дошавши код начелника Архитектонског одељења г. Петра (Пере) Поповића,¹⁰ упитан: „Зашто се управа црквена и грађанство буне због оправке цркве.“ Ја сам му на то одговорио, да се не буне ни црквена управа ни грађанство због оправке црквене, но се буне зато, што ви наређујете да се црква сва открије и да се сав малтер спољни обије, а нисте направили план за оправку цркве, ни предрачун шта ће оправка коштати, па се бојимо да предрачун не буде већи но што црква има капитала, те се оправка цркве не би могла извршити. На ово ми је г. начелник одговорио овако: „ни бриге вам није зато, то је наша брига одакле ће се платити. Зна Бајашта ради. Он је предвидео за рестаурацију

Београду, добротворног Фонда сиромашних ђака основних школа и гимназије у Чачку, добротворне Женске подружине и члан утемељивач чачанског Соколског друштва, оснивач друштва „Просвете“ у Сарајеву и председник Грађанске читаонице у Чачку.

Као старшина цркве увек се старао за њено уређење и да се очува и подигне црквена имовина. Његовим заузимањем израђен је план црквене имовине и иста је убаштињена. Под његовом управом подигнута је црквена кућа, а у порти је засађен већи број украсног дрвећа, црква је украшена и споља и изнутра и добро снабдевана књигама и другим црквеним утварима. Он је основао и црквену књижницу. Године 1913. био је изасланик Светог архијерејског сабора у Македонији.

Као окружни протојереј учествовао је у изборном Сабору (први пут по смрти митрополита Михаила), када је за митрополита изабран Инокентије, епископ нишки. Други пут, када је по смрти митрополита Инокентија изабран за митрополита Димитрије, епископ шабачки, и трећи пут када је митрополит Димитрије у београдској Саборној цркви изабран и свечано проглашан за првог патријарха обновљене Српске Патријаршије. На овом Сабору прота Сретен био је и други секретар изборног Савета.

Прота Сретен одликован је од црквених власти напрсним протојереским крстом, а од грађанских власти орденом Светог Саве IV и III степена и златном медаљом Црвеног крста.

Први светски рат провео је у кућном притвору. Један је од оснивача и најплоднијих сарадника *Прејлега цркве епархије жичке* (Чачак, 1919-1935). Најзначајнији објављени радови су *Мало историје из животоа епархије жичке и Нешуйњени аманеш* уз прилоге из периода када се Чачак, од 1916. до 1918, налазио под аустријском окупацијом. Сведок је многих злочина окупационе власти, па је тако описао и вешање тројице слеђака, бивших српских војника. Сарађивао је и у неким грађанским листовима, највише у гласилу *Чачански њокреј* (Чачак, 1933). Стари Чачак из 19. века забележио је у својим сећањима, делимично објављеним у чланцима свештеника Рад. Кречковића. Преминуо је у Чачку 7. фебруара 1937. године.

[10] Петар Поповић је био и хонорарни професор на Техничком факултету у Београду (М. Чанак-Медић, *Бојородица Градачка*, Републички завод за заштиту споменика, Београд 1992, 9).

старина 200 милиона из ратне штете, а од тога се има милиона камате на годину.“ „И тако ми хоћемо најпре утрошити оно што буде имала црква а што не достане ми ћемо узети одатле новац и послове завршити.“ Ја рекох, да Бог да!¹¹

Међутим када је прота отишао код Министра Вера и рекао му шта се односило на оправку цркве, и ово што му је начелник Поповић рекао. Министар му је казао: „[...] нећете ви г. прото за то добити ни од куд никакве помоћи. Маните се ви сада извођења архитектуре на цркви, извршите ви само најнужније оправке као: врата, прозоре, итд. и чувајте црквени новац да га узалуд не потрошите.“¹²

Пратећи даље ток докумената сазнајемо да је поравка започела две године касније тј. 1/14 априла 1926. године, али да се и даље наставило са врло немарним понашањем. Након вишемесечних обилних киша и поплава које су кулминирале 15. јула 1926. године, владика Јефрем који је до тада покушавао да пожуре оправљање цркве пишући акта Министарству вера, овога пута пише патријарху Димитрију (Павловићу)¹³ и Светом синоду СПЦ (14. августа), жалећи се и молећи за помоћ: „Ваша Светости, цркву-Катедралу у Чачку почели су да оправљају 1/14. априла 1926. г. Данас се навршило равно 4 месеца и пети наступа. Најпре су остругали малтер споља, затим развалили цео кров и скинули,

црква је остала откривена и до данас! Од силних киша и кроз свод великог кубета и над папертом прокисло је и данас кисне. Унутрашњи малтер од сводова почиње да опада.“¹⁴

У истом извештају читамо да се у цркви од 16/29. маја не служи и да се опела врше пред црквом, а венчања и крштења у парохијском дому.¹⁵

Вода је у два наврата пролазила кроз свод великог кубета и направила велику бара по каменим плочама црквеног пода, нарочито 15. јула, 1926. године, кад је била велика поплава, па је у цркви и испод великог кубета било право језеро! Сводови су се напунили водом, унутрашњи малтер је опао и живопис је пропао.¹⁶

Радови су поново прекинути јула исте године и када ни месец дана касније нису настављени владика Јефрем је телеграфисао министру. Како одговора није било, он у једном писму закључује: „Изгледа, мени ништа не остаје, него да се селим у Жичу или Студеницу.“¹⁷ Након ових молби и протеста црква је покривена на јесен 1926. године.

На несрећу владике и свештенства, цркву је 15. маја 1927. године задесио снажан земљотрес који је додатно успорио радове. За разлику од онога од 27. марта 1893. године, када црква није имала никаквих оштећења, овога пута земљотрес сличног интензитета ствара оштећења на своду великог кубета изнутра, на коме се показало више пукотина. О овом догађају је прота Сретен Михаиловић на маргини једног Минеја за мај записао: „Маја 2/15, у три сата и 45 минута, био је врло јак земљотрес који је трајао неколико

[11] Извештај свештеника Сретена Ј. Михаиловића Управи чачанске цркве, Бр. 276, Чачак - 18/31. марта 1927.; Бр. Жичког дух. суда 2292. од 5/18. априла 1927. г.

[12] Исто.

[13] Рођен је у Пожаревцу 1846. године. Службовао најпре као учитељ, а 1870. године рукоположен у чин ђакона и презвитера и постављен да службује у Лапово. Након смрти митрополита Михаила 1898. године најпре је био државни саветник, а крајем године и епископ шабачки. Након Првог светског рата изабран је за митрополита српског и био је српски првојерарх 1920-1930. године. Умро је 6. априла 1930. и по својој жељи сахрањен у манастиру Раковица. У периоду његовог патријарховања припреман је Устав Српске православне цркве који је ступио на снагу недуго после његове смрти. (Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветих до двадесетих века*, 163).

[14] Писмо епископа Јефрема Бојовића патријарху Димитрију, Е. Бр. 853; 1/14. август 1926.

[15] Исто.

[16] Писмо епископа Јефрема Бојовића Синоду СПЦ и патријарху Димитрију, Е. Бр. 665; 3/16. мај 1927.

[17] Писмо епископа Јефрема Бојовића патријарху Димитрију, Е. Бр. 853; 1/14. август 1926.

секунди. Било је доста штете. И наша је црква испрскала. После првог земљотреса била су још два слабија и један мало јачи.“¹⁸

Већ наредног дана, 16. маја, владика Јефрем Бојовић пише акт партијарху Димитрију и Светом синоду у коме сублимира катастрофалне околности дотадашње обнове и моли за помоћ.¹⁹ Месец дана касније Синод реагује и 17. јуна 1927. године шаље допис министру вера у коме га позива на одговорност у случају пропадања овако знамените црква. Месец дана касније, тачније 27. јула, министар вера Д. Обрадовић обавештава Синод да је реаговао и послао допис Министарству грађевина како би оправка цркве била што пре настављена.

Постојало је више проблема у вези са обновом храма. Најпре, невоља је лежала у чињеници да се у радовима променило шест извођача. Поименице се помиње Никола Настасијевић који је надзидао звонике и спустио кубе на прозорима.²⁰ Са друге стране, забележен је врло немаран однос извођача према материјалу, тачније много бакра и цигли је уништено приликом скидања кровне констукције и рушења зидова. О томе прота Михаиловић сведочи на следећи начин: „Како је предузимач радио, ни највећи непријатељ цркве не би тако радио. Уместо да се бакар најпажљивије скине... табле су скидане ћускијама, секирама и пијуцима, лупане, савијане и ломљене и бацане са висине на земљу, да се још више изломе и тако је више од половине бакра упропашћено... Тако је исто поступано и са рушењем зидова. Уместо да се цигла по цигла скине и да се са чедрком на земљу спусте, одваљивана су

велика платна и бацана са висине на земљу, да се тако све претвара у комаде. Да се цигла пажљиво скидала, имало би је толико да би се једна добра кућа могла начинити, а оваквим скидањем ни један десети део цигле није сачуван.“²¹

Један од извођача је, по истом сведочанству, копао и затрпавао неке рупе по порти за које ни сам прота не зна чему су служиле и за то узео 100.000, иако је првим предрачуном предвиђено 36.000 динара.²²

Као потврду речи свештеника Сретена Михаиловића можемо узети запис још једног чачанског свештеника, Милована Милутиновић, на једној старој богослужбеној књизи која се чува у библиотеци цркве, под ауторовим називом *Историја оправке цркве 1926-1929. године*. Према кратком и помало циничном запису прота сведочи да се архитекта Поповић трудио на све начине да цркву доведе у првобитно стање; „[...] те тако он истражујући неке старине потроши сав црквени капитал од 700.000 динара а оправка цркве се не изврши.“²³

Ова одисеја завршена је 1929 године представком министра вера који је замолио Министарство грађевина да у буџету за 1928/29. годину предвиди суму од 150.000 динара, како би се на тај начин осигурала материјална средства за довршење радова на овом историјском и архитектонском споменику. „Ја налазим, да је ово једини пут и начин, да се досадање грешке исправе и у крајњем моменту притекне у помоћ и спасе ова грађевина од неминовног пропадања“. *Драјан Обрадовић – министар вера.*²⁴

[18] С. Јаковљевић, Ђ. Чоловић, М. Живановић, „Записи на старим штампаним књигама библиотеке храма Вазнесења Господњег у Чачку“, *Глас библиотеке* 21, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, Чачак 2015, 41; Библиотека ЦО Чачак, Минеј за мај (сиг. бр. 358).

[19] Писмо епископа Јефрема Бојовића Синоду СПЦ и патријарху Димитрију, Е. Бр. 665; 3/16. мај 1927.

[20] Р. Бојовић, *Бојородичина црква на Морави*, 9.

[21] Извештај свештеника Сретена Ј. Михаиловића Управи чачанске цркве, Бр. 276 Чачак 18/31. марта 1927. Бр. Жичког дух. суда 2292. од 5/18 априла 1927. г.

[22] Исто.

[23] *Ирмолој* 1837. год., библиотека ЦО Чачак сиг. бр. 344 (запис настао 28. 8. 1929).

[24] Министарство Вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, православно одељење Б... Бр. 8196. јула 1927 год, Син бр. 1599.

Министар вера у истој молби тражи да се отвори истрага и да се одговорни за мањкаве радове казне за немар, што је још једна потврда да је прота Сретен донео тачан извештај.

Министарство вера је тек 13. фебруара 1929. године одобрило оправку цркве по припремљеним техничким документима. У априлу су започети унутрашњи радови, а фасада је завршена у току лета.²⁵ Тражећи како да се форма цркве приближи византијском узору, снижени су зидови тамбура и преобликовани прозори, измењени су прозори на бочним фасадама, промењени су горњи делови оба звоника, па су уместо барокних горњих делова образовани, на свакој страни, слепи лукови са крововима који их таласасто прате по ободу.²⁶ Упркос

[25] Р. Бојовић, *Богородичина црква на Морави*, 9.

[26] М. Чанак-Медић, *Богородица Градачака*, 9.

свему томе, куполом и данас доминирају оријентални (исламски) елементи.²⁷

Цркву је, на Преображење 1929. године, осветио владика Јефрем,²⁸ а како сведочи свештеник Милован Милутиновић, на Литургији је било много света како у цркви, тако и у порти. Истог дана је рукоположено шест свршених богослова које он и именује: Филип Бабовић (Павлица), Сава Протић (Горачићи), Чедо Константиновић (Котража), Славољуб Мирковић (Јошаничка Бања), Љубиша Максимовић (Субјел) и Миладин Пајковић (Придворица).²⁹

[27] Више о томе видети у: Н. Куртовић-Фолић, „Карактеристични елементи исламске архитектуре на Богородичиној цркви у Моравском Градцу“, у: *Богородица Градачака у историји српског народа* (научни скуп поводом 800 година Богородице Градачаке и града Чачка), Народни музеј, Чачак 1992, 163-173.

[28] Чачанска црква“, *Прејлед цркве Епархије жичке*, бр. 9, Чачак 1929, 195.

[29] Ирмологиј 1837. год., библиотека ЦО Чачак сиг. бр. 344 (запис настао 28. 8. 1929).

ПРИЛОЗИ³⁰**Прилој бр. 1**

Светом Архијерејском Синоду Српске Цркве

Црква-Катедрала у Чачку. Још пре него сам ја и дошао у Чачак, почела је да се ороњава и руши. Цигле испод крова великог кубета, нарочито с јужне стране, почеле су још од прошле зиме да се роне и у комадима падају. Сад је свод прозора на великом кубету, с јужне стране, почео да се шара и пеге излазе, што је знак да је вода од кише, услед великих мразева прошле зиме, почела да продире и у зидове великог кубета, и прети опасност, да се ова дивна стародревна црква ускоро и затвори и епископ напусти Чачак и отиде на друго место, где има црква.

Ево три године како овај дух, суд и окружни протојереј од Министарства Грађевина и грађевинских секција траже одобрење, да се ова црква што пре оправи, али се одобрење ни до данас није могло и не може да добије!

Ја сам 16. = 29. Маја 1924. г. ЕБр. 603. и 5. = 18. јула т.г. ЕБр. 795. у два акта изложио опширно Г. Министру Грађевина и Г. Министру Вера неопходну потребу, да се ова црква што пре оправи, и напоменуо им, да прети велика опасност, ако се овога лета не оправи, ова ће се црква, која је преживела све несреће нашега народа, двапут била џамија и није била никад затворена, по свој прилици идуће зиме, на штету и срамоту свих нас, морати затворити. Одобрења нема!

Истина, Г. Министар Вера, 9. јуна 1924. г. ЕБр. 10541. одговорио је, да је предузео све мере и препоручио Г. Министру Грађевина, да се одмах предузме оправка цркве у Чачку, и то нас је окуражило те смо чекали, али се оправка није предузела по обећању Г. Министра, нити одобрење дошло!

Данас сам, 12. = 25. септембра т.г. послао акт Г. Начелнику Министарства Грађевина ЕБр. и изложио му опасност рушења ове цркве, и молио га, да се оправка предузме и рушење цркве спречи што пре.

Сад ако би се оправка и предузела – ако се добије одобрење – она ће двапут бити скупља, него да се у своје време – пре две, три године – извршила.

Част ми је умолити Св. Синод, нека изволи учинити са своје стране све што је могућно, да се добије одобрење, да се ова стародревна црква што пре оправи, и од даљег рушења сачува.

До сада нисам Св. Синоду извештавао, јер смо се сви надали добићемо одобрење.

Данас ћу и Г. Министру Вера послати акт, и молити га поново за оправку ове цркве.

12. = 25. септембра 1924. г.

ЕБр. 1014

Чачак

Епископ Православне Епархије Жичке
Јефрем

[30] Архив Српске православне цркве, Фонд Свети архијерејски синод између два светска рата (1920-1941), Ф VII, р 6/927 (сав материјал који је у „Прилозима“ налази се у овој кутији /прим. аутора/, а сви прилози су представљени онако како стоје у оригиналним документима, без исправљања правописних и граматичких грешака).

Прилој бр. 2.

Син. Бр. 1689/922

Господину Министру Грађевина
Београд

Господине Министре,

Његово Преосвештенство Епископ жички актом ЕБр. 1014. т. гу обратио се Светом Архијерејском Синоду и моли за дејство да се одобри оправка катедралне цркве у Чачку, јер прети опасност да се кубе и свод поруше ако се оправка у најкраћем времену не изврши. У истом акту 16. П. Епископ Жички наглашава да се већ три године Жички духовни суд и он лично моле да се оправка одобри, но до данас нису успели.

Да се не би догодило замало да ова монументална грађевина буде услед неоправљања постане срамота граду и због тога затворена на срамоту државних и црквених власти, Свет. Арх. Синод под горњим бројем одлучио је молити Вас за одобрење и план потребни за оправку катедрале у Чачку с тим да се о томе најхитније извести Њ. П. Еп. Жички.

Изволите Г. М. и овом приликом примити уверење свагдашњег поштовања.

еп. и Експед
12/25 октобра 1924 г.

за председника
Светог Архијерејског Синода
члан, Митрополит Иларион

Прилој бр. 3.

Председнику Св. Архијерејског
Синода Српске Цркве, Његовој Светости
Патријарху Српском Господину,
Г. Димитрију

Ваша Светости, цркву – Катедралу у Чачку почели су да оправљају 1. = 14. априла 1926.г. Данас се навршило равно 4 месеца и пети наступа. Најпре су остругали малтер споља, затим развалили цео кров и скинули, црква је остала откривена и до данас! Од силних киша и кроз свод великог кубета и над папертом прокисло је и данас кисне. Унутрашњи малтер од сводова почиње да опада.

До 16. = 29. маја служили смо редовно сваког дана у цркви; од тада почели су унутра да раде и служба је прекинута; Бог зна, кад ће се моћи опет почети.

Од 25. јула = 7. августа т.г. прекинули су рад на оправци цркве и сад не раде. Писали смо и телеграфирани 28. јула = 10. августа т.г. Г. Министру Грађевина и начелнику архитектонског одељења и молили их, да наставе рад што пре. Одговора нема, а црква од кише пропада, службе нема. Изгледа, мени ништа не остаје, него да се селим у Жичу или Студеницу...

Достављајући Вашој Светости и Св. Синоду рђаво стање Катедрале у Чачку, молим Вас, протестујте ако се има код кога и учинити све што је могућно, да би се рад наставио што пре. И кад би се успешно и са више радника, него што је то досад било, радило, па тек ако би се успело, да се на јесен служба отпочне.

Опела се овде врше пред црквом, венчања и крштења у кући црквеној...

1. = 14. августа 1926.год.

Ваше Светости
меншији во Христу брат Епископ
Православне Епархије Жичке
Јефрем

Прилој бр. 4.

Свети Синод
Српске Православне Цркве
Син.Бр. 1620
4/17. VIII 1926.г.
у Београду

Њег. Пр. еп. Жички под ЕБр. 853/26. г. извештава да су започети радови на оправци катедрале у Чачку престали, а кров прокисо тако, да малтер у унутрашњости опада. Протести упућени надлежнима нису донели жељене резултате. Служба се не служи, већ се мртви опевају пред црквом, а венчања и крштења у црквеној кући. Моли да се предузму кораки да се рад на оправци продужи.

Св. Синод по размотрењу
б.

Код Г. Мин. Вера учиним представку у којој детаљно наведем акт Њ. п. Еп. Жичког, и молим га за кораке код Мин. Грађевина да се оправка саборне цркве у Чачку што пре заврши.

Господине Министре,

Пре пет месеци почели су радови на оправци катедрале у Чачку, а јула месеца прекинут је сваки рад на оправци. Услед тога што је кров скинут, унутрашњост цркве прокишњава и малтер опада. Опела се врше пред црквом, венчања и крштења у црквеној кући. Интервенција Њег. пр. Еп. Жичког код Г. Министра Грађевине није донела резултате.

Част нам је, Господине Министре, умолити Вас да изволите предузети потребне кораке код Господина Министра Грађевина да се рад на почетој оправци катедрале у Чачку одмах продужи како би се исти имао благовремено завршити, те тако избегле штете које би учиниле непогоде за време зиме и изазвале нове трошкове.

Изволите, Господине Министре, примити уверење нашег особитог поштовања.
За председника Светог Архијерејског Синода
Члан Еп. Бачки
Иринеј

Преп. и Експод.
24 - IX 1926. г.

Прилој бр. 5.

Управи цркве чачанске

Према акту Духовног Суда Жичке Епархије од 26. јануара 1927. год. Бр. 501. а поводом тражења, да се г. инжењеру који је надзиравао рад на оправци цркве чачанске изда на име награде 6000 динара изјављујем:

Управа цркве чачанске још пре ратова тражила је да се изврши потребна оправка на цркви, нарочито оправка крова и прозора. До те оправке није се могло доћи зато, што ондашња Грађевин. Секција на много тражења црквене управе, није хтела да изради план и предрачун за оправку цркве.

За време ратова и непријатељске инвазије, црква је још више руинирана и било је неопходно, да се нужне оправке на цркви што пре изврше, зато је црквена управа одмах по ослобођењу, живо настала код Грађевин. Секције, да се изради план и предрачун за оправку цркве. Грађевинска Секција поступила је по тражењу црквене управе. Израдила је план и предрачун за оправку цркве и тај план и предрачун одобрила и Грађевинска Дирекција у Крушевцу. У овај план поред детаљне оправке крова и измене целокупног тишлераја и малтерисања цркве, ушла је израда покретног дрвеног патоса, који би се наместио по мраморним плочама, израда преграда за улаз на хор и звонаре, прављење још

једних врата на западном улазу, која би се сама херметички затварала, да у цркви не би било промаје предвиђена је била и израда две велике капије, на црквеној порти. Све ово по предрачуну, износило је око 370 хиљада динара.

Овај план и предрачун послала је Дирекција Министарству Грађевина на коначно одобрење. Министарство Грађевина није одобрило овај план и предрачун, но је наредило Грађевинској Секцији да направи предрачун за скидање целог крова са цркве и обијање малтера са спољних црквених зидова. И по изради предрачуна да се за тај посао одржи лицитација.

Црквена управа није се сложила са овим наређењем Министарства Грађевина за то: 1. што би црква, ако се открије и дуже времена остане непокривена, прокисла, те би се и кров и зидови напунили воде, унутрашњи би малтер опао и живопис пропао. 2. што је црквеној управи потребно било да зна: колико ће коштати оправка црквена, па тек онда да се црква открива. Јер не може дозволити да се црква открије, а да после немадне могућности да цркву оправати.

Пошто по овом акту црквена управа није добила никакав одговор, одредила је потписаног да оде у Београд и да лично предстане код Господина Министра Вера и Г. Министра Грађевина и умоли их, да нареду да се усвоји већ израђени план и предрачун за оправку цркве и да се по њему одржи лицитација и оправка изврши.

Потписани је поступио по одлуци црквене управе. Отишао сам у Београд и по том питању био сам и код Г. Министра Вера и код Г. Министра Грађевина, но пре, но што сам био код Г. Г. Министра, био сам и код начелника Архитектонског одељења г. Пере Поповића, г. начелник ме је тада питао: „зашто се управа црквена и грађанство буне због оправке цркве.“ Ја сам му на то одговорио, да се не буне ни црквена управа ни грађанство због оправке црквене, но се буне зато, што ви наређујете да се црква сва открије и да се сав малтер спољни обије, а нисте направили план за оправку цркве, ни предрачун шта ће оправка коштати, па се бојимо да предрачун не буде већи но што црква има капитала, те се оправка цркве не би могла извршити. На ово ми је г. начелник одговорио овако: „ни бриге вам није зато, то је наша брига одакле ће се платити. Зна Баја шта ради. Он је предвидео за рестаурацију старина 200 милиона из ратне штете, а од тога се има милиона камате на годину“. „И тако ми хоћемо најпре утрошити оно што буде имала црква 100,200 хиљада или колико већ буде имала, а што не достане ми ћемо узети одатле новац и послове завршити.“ Ја рекох, да Бог да!

Кад сам био код Господина Министра Вера и кад сам му казао све што се односило на оправку цркве, и ово што и је г. начелник Поповић казао, Господин Министар ми је казао ово: „нећете ви г. прото за то добити ни од куд никакве помоћи. Маните се ви сада извођења архитектуре на цркви, извршите ви само најнужније оправке као: врата, прозоре, и.т.д. и чувајте црквени новац да га узалуд не потрошите.“ Господин Министар је тад телефоном тражио г. начелника Поповића, да са њим о томе говори, но г. начелник Поповић није тад био у канцеларији. Господин Министар ми је казао, да одем код Господина Министра Грађевина и да му све то кажем, што сам и њему казао, те да он нареди да се изврши најнужнија оправка на цркви или да се оправка изведе по израђеном плану и предрачуну, кад на то црквена управа пристаје и кад за толико има новца.

И Господину Министру Грађевина казао сам све што је до сада урађено за оправку цркве чачанске. Каза сам му и шта ми је казао г. начелник Поповић одакле ће се исплатити оправка и рестаурација цркве, ако црква немадне толико новаца, колико за оправку и рестаурацију буде требало. Господин Министар је тада казао ово: „То су г. прото само лепе приче. Нећете ви добити ни један динар за оправку ваше цркве. Оправите ви на цркви оно што је најпотребније и са новцем којим црква располаже, ништа се друго не надајте. Ако црква има новаца колико износи већ израђени предрачун за оправку цркве, нека ми црквена управа одмах упути један акт, да тражи да се оправка црквена изврши по израђеном плану и предрачуну и ја ћу одмах наредити шта треба.“

Кад сам се вратио из Београда, ја сам управи цркве чачанске саопштио све што су ми казали и г. начелник Поповић и г. Министар Вера и г. Министар Грађевина. И поводом тог мог саопштења, управа ми је црквена упутила 13. јуна 1925. год. свој акт Бр. 219. ове садржине:

„Управа цркве чачанске већ од више година покретала је питање о оправци цркве чачанске и тражила да надлежне власти нареду да се изради план и предрачун за оправку цркве. Тек прошле године Грађевинска Секција за окр. чачански израдила је план и предрачун и под Г. С. Бр. 2190 од 5. јула 1924. год. послала је Министарству Грађевина на одобрење.“

Очекујући да се израђени план и предрачун одобри и да се у овој години оправка цркве изврши, ова је управа преко Духовног Суда Епархије Жичке, место тога, добила акт, којим се наређује црквеној управи, да преда у депозит овдашњој финансијској управи 41.656.44 дин., колико је потребно за скидање целокупног крова и обијање малтера са спољних зидова, па да се по том изради план и предрачун за оправку и реновирање цркве, пошто први план није одобрен.“

„На овај акт, управа је црквена актом својим од 30. марта 1925. г. Бр. 114. одговорила преко Духовног Жичког суда, да ће новац депоновати, кад за то добије надлежно одобрење, но да је управи потребно унапред да зна, колико ће коштати та црквена оправка и то реновирање, те да се види има ли црква новца да тај посао исплати, па тек онда да се приступи скидању крова и малтера.“

„Управи црквеној ни до данас није одговорено на то питање, а сазнала је, да је већ у овој грађевинској секцији одржана лицитација за скидање крова и обијање малтера и да је та лицитација и одобрена.“

„Управа цркве чачанске ни у ком случају не може дозволити, да се са цркве скине кров и обије малтер, јер је уверена, да би се после остало сасвим без цркве, пошто би та колосална оправка, по мишљењу стручњака изнела преко милион динара, док црквена каса не располаже ни са половином тога новца. И онда боље је и неоправљати је, но је још више порушити, а после је не моћи опоравити.“

„Пошто предрачунска сума предвиђена у првом плану и предрачуну за оправку цркве износи око 370 хиљада динара, колико би црквена каса и могла платити, молимо да подејствујете код Господина Министра Грађевина, да се одобри први план и предрачун за оправку цркве и да он изволи наредити, да се одмах одржи лицитација, како би се црква, овог лета, могла опоравити. А реновирање, у погледу архитектуре, треба оставити за доцније када се за то буде имало новчане могућности.“

„Управа моли да се што хитније достави Господину Министру.“

Овај акт, ја сам 14. јуна 1925. год. послао Господину Министру Грађевина са актом мојим Бр. 512, који је гласио:

„Господине Министре. Приликом мог ономадашњег личног предстанка код Вас, ја сам Вам све изнео, шта је до сад урађено по питању оправке цркве чачанске.“

„Част ми је да Вам сад доставим и овај акт управе цркве чачанске, и да Вас умолим, да изволите наредити, да се са цркве кров не скида и малтер не обија. Када се оправка цркве изврши по плану и предрачуну, који је овд. Грађевинска Секција израдила. Тај план и предрачун, заведен је у подручном Вам Министарству под Бр. 18976.14-VII-1924. год.“

Очекујући да Господин Министар Грађевина нареди, да се одржи лицитација цркве по плану и предрачуну, који је израдила овд. Грађевинска Секција и Грађевинска Дирекција одобрила и који је заведен у Министарству Грађевина под Бр. 18976.-14-VII-1924. год. а не одобрен, управа је цркве чачанске, преко овд. Грађевинске Секције, добила акт Министарства Грађевина од 22-VI-1925. год. Бр. 14466, а под потписом начелника архитектонског одељења г. Пере Поповића, којим се наређује: да се одмах црква открије и малтер обије и да ће сваки онај, који буде тај посао ометао, одговарати и материјално и морално и кривично. У истом се акту напомиње, да се ово наређење издаје по наредби Господина Министра Вера и Господина Министра Грађевина.

На овај акт, у колико се сећам, управа је црквена одговорила актом својим Бр. 274/25. г. да нико из управе цркве чачанске нема намеру, да омета оправку црквену, но напротив, то управа црквена тражи и на томе непрестано настоји, и да би се управа црквена највише радовала, кад би се оправка цркве што боље и што лепше извела. Но управа црквена не може никако да се сложи са тим, да се црква открије и малтер обије, док се предходно не изради план и предрачун, како ће се црква опоравити и колико ће та оправка коштати, те да се види, има ли црква новаца за ту оправку. Јер не може дозволити да се црква открије, и да се после немогадне оправка извршити. У истом акту, управа је црквена молила Министарство Грађевина,

да одговори: одакле ће се оправка цркве (прецртано извршити, руком дописано исплатити), ако црквена каса не буде имала толико новаца, колико буде оправка коштала? Поред овог, управа је црквена, у истом акту, још изјавила и то, ако јој се на ово питање не одговори, да она скида са себе сваку одговорност, ако се црквена оправка не могадне извести. И да ову одговорност за то имаће да сноси Министарство Грађевина.

Шаљући овај акт Министарству Грађевина, управа је молила да се откривање цркве одложи до пролећа те да не би преко целе зиме остала црква откривена и тако била изложена још већем квару, пошто се на оправци цркве преко зиме не може радити.

На ово своје питање, упућено Министарству Грађевина, одакле ће се оправка цркве платити ако црква немадне могућности да оправку из својих средстава изврши, Управа није добила никакав одговор. Министарство је само усвоило (усвојило) предлог управе црквене, да се откривање цркве одложи до пролећа.

И почетком априла 1926. год. предузимач је отпочео скидање крова и обијање малтера са цркве. Ја не знам да ли и како је било предвиђено скидање крова са цркве, али оно, што је, и како је предузимач радио, ни највећи непријатељ цркве не би тако радио. Уместо да се бакар најпажљивије скине и поред фалцова да се табле маказама секу и пажљиво на земљу спусте, табле су скидане ђускијама, секирама и пијуцима, уз лупање, савијање и ломљење и бацање са висине на земљу, да се још више изломе и тако је више од половине бакра упропашћено. Тако је исто рађено и са дрвеним кровном конструкцијом. Уместо, помоћу чекрка, на земљу спусти, а оно и даске и велике и мале, греде, одваљиване су секирама, и пијуцима и на тај начин готово су све поцепане, и тако поцепане на земљу са велике висине бацане, да се још више изломе. Све су ово гледали и грађани и чудили се таквом упропаститељском раду и протествовали што се тако ради. Још одмах у почетку рада, ја сам приметио предузимачу, зашто пажљиво не скида бакар и кровну конструкцију, но је тако упропашћују, а он ми је одговорио: „ко вас пита како ћу радити, ја вас не познајем, ви гледајте ваша посла и немојте се у мој посао мешати.“ Ово упропашћавање и бакра и кровне конструкције гледао је и својим очима и надзорни инжењер и онда није чудо што се морала докупити велика количина бакра иако је квадратура данашњег крова црквеног много мања, но што је раније износила (руком дописано - због високо уздигнутог крова над великим кубетом).

Тако је исто поступано и са рушењем зидова. Уместо да се цигла по цигла скине и да се са чекрком на земљу спусте, одваљивана су велика платна и бацана са висине на земљу, да се тако све претвара у комаде. Да је се цигла пажљиво скидала, имало би је толико, да би се једна добра кућа могла начинити, а оваквим скидањем ниједан десети део цигле није сачуван.

Пре него што ће се црква открити, предочавано је г. г. инжењерима па и самом начелнику Министарства Грађевина г. Пери Поповићу, да ће црква ако се открије прокиснути и тако ће се упропастити сводови, плафони и црквени молерај и живопис. Г. начелник Пера уверавао је да то неће бити, но прве кише демантовале су његово тврђење. Црква је сва прокисла. И пошто још није било предвиђено како ће се оправка вршити приступљено је привременом осигурању од кише. Најпре је црква покривена са неком артијом, па кад то није помогло, заливена је бетоном, а овај је бетон доцније, уколико није био потребан, скидан и бацан на земљу, а све је то коштало много новца, а црквена је унутрашњост ипак кишом упропашћена.

Иако је први предузимач примио, да кров скине и малтер обије за 39 хиљада и нешто више динара, он је, на крају крајева, за све ове послове, као и за копање некаквих рупа по порти црквеној и за њихово затрпавање примио преко сто хиљада динара.

После свега овог приступило се оправци и реновирању цркве, но опет и без плана и без предрачуна.

Овај други посао примио је други предузимач. И он је скидао неке зидове, на овај исти начин, како је то радио и први предузимач, па је после приступио изради прозора на великом кубету. Прозоре је спустио да буде нижи, а горњи је део засводио циглом и кад је са једним прозором био готов, он је стао са радом, јер није знао да ли је добро урадио, док то надлежни не види, а надлежни није долазио, те зато, у најлепше, најдуже и најтоплије дане на цркви није ништа рађено.

Поводом тога, ја сам 10. августа 1926. год. упутио Духовном Суду Епархије Жичке акт Бр. 693, ове садржине:

„Да би се извршила оправка и рестаурирање цркве чачанске, још у месецу априлу отпочето је скидање крова са цркве и обијање малтера са спољних зидова. Ови су се радови протезали кроз читава три месеца, а има скоро и месец дана како су завршени, али се на оправци цркве ништа не ради. Предузимач је започео радити свега један прозор, па је и на њему стао. Зашто, није ми познато. Чуо сам он не зна шта даље треба да ради, док му се не нареди са надлежног места.“

„Но време чини своје. Услед великих киша свод је на средини цркве сав прокисао и живопис и молерај искварен је, а и малтер је почео опадати и први мразеви учиниће да малтер сав одпадне, јер је свод испуњен водом. Бетонирањем истог мало је поможено, јер је то бетонирање доцкан извршено, а и оно је искварено доцнијим рушењем спољних зидова. Сад је прокисло и велико кубе, поред бетонирања које је њему извршено. И ако се овако и даље остави, а нарочито, ако овако откривену цркву затекне зима, онда ће црква сасвим пропасти.“

„Молим Духовни Суд, да о овоме обавести Господина Министра Вера, те да он изволи наредити да се оправка цркве што пре изврши.“

„У овој вароши, која је Епископска резиденција, само је једна црква, а она је и парохијска црква још за две сеоске општине а света служба у њој се не служи већ четири месеца. А ако се буде и даље овако радило, Бог зна када ће се у њој моћи служити.“

Доцније су радови настављени и кад је други предузимач довршио своје послове, онда су даљи послови дати трећем предузимачу. И овај је предузимач у позну јесен завршио своје послове. Четврти предузимач примио се да цркву покрије бакром. Он ове своје послове није могао потпуно да заврши за то, што на неким деловима крова стоје скеле, а скеле не могу да се уклоне за то, што малтерисање спољних зидова није извршено. Пети предузимач израђује гвоздене футере за прозоре. Он је како чујем свој посао израдио, но пошто рупе за прозоре нису све израђене, то ни футери не могу да се приме, а нема откуд ни да му се плати. Шести предузимач има да уреже стакла у прозоре. И он свој посао није могао да изврши зато, што футери у прозоре нису уметнути. А и онај посао који је израдио није му сав исплаћен.

И тако је за ове досадашње радове утрошено преко 600.000 динара. Управо потрошен је сав црквени капитал, а црквена оправка тек ако је упола изведена.

Па одакле да се доврши оправка цркве?

Кад Министарство Грађевина није хтело одговорити управи цркве чачанске, на неколико питања, ко ће дати новац за оправку цркве, ако послови на њој изнесу више но што црква има капитала?

Нека на то питање сад одговори г. Пера Поповић, начелник архитектонског одељења Министарства Грађевина, који је на тако питање раније одговорио: да се ми не бринемо и да ће он наћи средстава за довршење рестаурације црквене, пошто је то старина.

Могуће је, да ће г. Пера и за овај мој навод казати да лажем, као што је једном приликом у мом осуству /био сам болестан/ пред мојим Архијерејом, пред мојим друговима свештеницима, пред туторима црквеним и у присуству других грађана, казао: да ја лажем и да су мени г. г. Министар Вера и Министар Грађевина, казали, да ми не можемо добити никакву помоћ за оправку цркве и да се ми манемо сад сваке скупоцене рестаурације, но да на цркви оправимо само оно што је најпотребније. То нека служи на част господину за такав израз и тако ukazано поштовање једном педесетогодишњем свештенику, који заиста више воли цркву чачанску но он.

Ја нисам стручњак и не познајем грађевинске послове, али сам се разговарао са људима, који те послове познају и који те послове раде, и кад сам им казао колико су досадашњи радови на цркви коштали, они су се чудили. Чуо сам од њих, да ти сви радови, не би коштали ни половину те суме, да је предходно израђен план и предрачун и да је сав тај посао дат у рад једном предузимачу.

Налазим, да овај посао око оправке цркве чачанске, још од свог почетка није пошао правилним путем:

1. Зато што је црква откривена и остављена да кисне, те је унутрашњост цркве искварена.

2. Што одмах после скидања крова, није направљен план и предрачун за оправку и рестаурацију цркве, те да би се унапред знало колико ће оправка и рестаурација цркве коштати и може ли се тај посао из црквеног капитала исплатити.

3. Што сав тај посао није дат на лицитацији једном предузимачу, но је оправка вршена у режији и делимично.

4. Што тако један велики посао није објављен преко службених новина, те би се за исти заинтересовало више предузимача.

5. Што су на копање оних многих рупа по порти црквеној, а које цркви нису биле од потребе, но само од штете, употребљавани и грађевински радници са скупоценим надницама, док су те радове могли радити и најпростији надничари, који би се на пијаци нашли за 20 – 30 динара на дан.

6. Што није вођен довољан надзор ни при скидању бакра, ни при скидању црквене грађе, но је материјал немилице упропашћиван и црква тиме многи оштећена.

На основу свега овог мишљења сам, да не само не треба одобрити г. инжењеру издатак у 6000 динара за надзирање радова око оправке наше цркве, но треба тражити, да се образује једна стручна комисија, од лица која нису заинтересована, те да они процене:

1. Шта би могли, у данашње време, да коштају сви ови радови, који су досад на цркви чачанској урађени?

2. Да ли би било повољније за цркву, да је предходно израђен план и предрачун за оправку цркве и да је тај посао дат јавном лицитацијом најповољнијем понуђачу?

И ако се нађе да је црква неупитним радом оштећена, треба тражити да ту штету причињену цркви, накнаде они, који су је причинили.

18. = 31. марта, 1927. г.

Бр. 276.

Чачак.

Сретен Ј. Михаиловић

Прилој бр. 6.

Жичког дух. суда Бр. 2292. од 5 = 18 априла 1927. г.

Председнику Светог Архијерејског

Синода Српске Цркве, Његовој Светости

Патријарху Српског Господину, Г. Димитрију

Ваша Светост, Вама је, у главном, познато, у каквом је стању била катедрала у Чачку. Кад сте у њој прошле 1926. год. 21. августа = 3. септембра служили св. Литургију.

Више од три године управа ове цркве писала је многе молбе и слала Министарству Вера и Грађевина, да се ова монументална грађевина из доба славних Немањића оправи и сачува од даљег пропадања. Напослетку 1. = 14. априла 1926. год. почели су цркву „оправљати“. Пошто су најпре обили спољни малтер, цркву су открили и тако је стајала откривена скоро целога прошлог лета; мада су метали неку хартију, црква је ипак кисла. У два маха вода је и кроз свод великог кубета пролазила и била је велика поплава. У цркви је и испод великог кубета било право језеро! Сводови су се напунили водом, унутрашњи малтер опао и још опада; живопис је пропао. О томе рђавом стању ове цркве, ја сам Вама и Св. Синоду 1. = 14. августа, 1926. год. ЕБр. 853. послао молбу; резултата није било.

Пред саму јесен, 1926. год. црква је покривена, али 17 = 30. марта 1927. год., у папери, у десном углу прокисло је и вода се слива низ дуваре, слаби их – влажи. Кажу, због скела, које још стоје око цркве и око торњева, није могло да се покрије добро. Скеле стоје, чекају да се настави прекинути рад на „реновирању“ наших старина, али да ли ће и кад дочекати?!

Ова дивна, монументална грађевина, којој, мислим, у овом стилу, није било равне на Балкану, већ је много од своје првобитне лепоте и тврђе изгубила.

2. = 15. маја, 1927. год, у три сата и 50 минута по поноћи, овде је био врло јак земљотрес, трајао је 10-11 секунди. Због тога земљотреса, на своду великог кубета изнутра, показало се више пукотина и изгледа, да је велико кубе много ослабило и поремећено, а то је зло... 1893. год. на велику суботу, 27. марта, на овој цркви торњеви су се од великог земљотреса љуљали и звона сама звонила, али на сводовима великог кубета ове цркве нигде се ниједна пукотина није показала, нити је која била! Сад, мислим, услед тога, што су прошлога лета сводови много кисли – а кише су биле велике – напунили су се водом, а овај земљотрес лако је пореметио свод и на великом кубету.

Молим Вашу Светост и Св. Синод, да изволите приложени акт прегледати; у њему ћете наћи тачне податке – цео историјат, како је рђаво ишло и како тешко иде са опоравком ове Немањића задужбине, како се „реновира“...

Ја сам 26. априла = 9. маја, 1927. год. ЕБр. 665. послао молбу Г. Министру Вера и молио га, да се настави рад и доврши оправка – „реновирање“ ове катедрале, и њему сам приложио исти акт уз моју молбу.

Молим Вашу Светост и Св. Синод, ако што можете, помозите, да ова Стратимирова славна задужбина не пропадне сасвим.

3. = 16. мај, 1927. год.
ЕБр. 665.
Чачак

Епископ
Православне Епархије Жичке
Јефрем

Прилој бр. 7.

СВЕТИ СИНОД
Српске Православне
Цркве
Син. Бр. 1131
_____1927.г.
у _____

Његово Преосвештенство Епископ Жички год Ебр. 665 од 3/16. V - тек. год. доставља извештај проте окр. Чачанске под бр. 276 од 18/31-III- т. год. а по предмету оправке цркве Чачанске.

Његово Преосвештенство напомиње да је услед земљотреса 2/15-V- ов.год. на своду великог кубета изнутра показало се више пукотина и изгледа, да је велико кубе много ослабило и поремећено и то је зло. На вел. Суботу 1893 год. на овој цркви торњеви су се од великог земљотреса љуљали и звона сама звонила, али на сводовима великог кубета ове цркве, нигде се ниједна пукотина није показала, нити је која била! Сада пак услед тога што су прошлога лета сводови много кисли, и кише су биле велике напунили су се водом и овај земљотрес лако је пореметио свод и на великом кубету.

Под ЕБр. 665 од 9-V- т.г. умољен је г. Министар Вера, да се ова црква оправи.

Њ. Пр. моли Њ. Светост и св. Синод, да помогну, да ова Стратимирова славна задужбина не пропадне сасвим.

Св. Арх. Синод

(са стране дописано) Одлучује:
Умолити Мин. Вера да се
ова црква у Чачку што пре доведе
у ред у интересу очувања старине и
редовног богослужења у истој као
катедралној цркви епарх. архијереја
2/15.VI 1927

Прилој бр. 8.

Господину Министру Вера

Син.бр. 1131/ за п 687.
2/15-VI-1927. г. Београд

Господ. Министре

Вама је нема сумње познато да се у Чачку налази црква-катедра­ла – монументална грађевина још из доба славних Немањића.

Ова је се грађевина још 1/14-IV-1926. почела оправљати са обијањем спољног малтера и откри­вањем саме цркве, која је, тако откривена стајала целог прошлог лета.

У два маха у току прошлог лета, услед јаких киша, вода је кроз свод великог кубета пролазила па је на поду црквеном чинила велику бару и то на дан 2 и 15 јуна 1926. год. када је била велика поплава.

Сем овога, сводови су овлажили, унутарњи малтер је опао и још опада, те је услед тога живопис скоро пропао.

Пред саму јесен у 1926. год црква је покривена али је 17/30-III-тек. год. у припрати у десном углу прокисла те се вода слива низа зид који слаби влажи.

Надлежни објашњавају да се ово није могло покрити због скела које стоје око цркве чекајући да се настави рад на реновирању ове наше старине.

Услед земљотреса на дан 2/15.V- тек. год. на своду великог кубета изнутра показало је се више пукотина и изгледа, да је велико кубе много ослабило и поремећено.

Како је ова црква наша старина још из доба Немањића, која представља неоцењену уметничку вредност; како је ово једина црква у Чачку и како је ова катедра­ла епархијског Архијереја неопходно је потребно исту оправити и самим овим сачувати једну од наших врло ретких старина.

Стога се у смислу одлуке св. Арх. Синода под горњим Сн. Бр. 1181/927 год. част нам је умолити Вас Господине Министре, да се ова црква у Чачку што пре доведе у ред, у интересу очувања старине и редовног Богослужења у истој, као катедралној цркви Епархијског Архијереја.

У исто време, част нам је напоменути Господину Министру да ће ова црква пропасти и са њом и њена знаменитост, ако се на време не оправити и да ће за све то морати неко сносити и одговорност.

Изволите примите Господине Министре и овом приликом уверење нашег особитог поштовања.

4/17-VI-927.г.
Београд

за председника
Светог Архијерејског Синода
М.С. Варнава³¹

Прилој бр. 9.

МИНИСТАРСТВО ВЕРА
КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА
ПРАВОСЛАВНО ОДЕЛЕЊЕ
В...Бр. 8196.
јула 1927 год.
Београд

[31] Скопски митрополит Варнава, у том тренутку председавајући Седницом уместо одсутног патријарха Димитрија.

Светом Архијерејском Синоду
Српске Православне Цркве

Београд.

Част ми је известити Свети Архијерејски Синод, да сам под данашњим датумом, под В. Бр. 8196/27., упутио Господину Министру Грађевина акт следеће садржине:

„У акту своје В. Бр. 5863. од 24. јуна 1927. године имао сам част да Вам изложим положај српске православне црквене општине у Чачку и стање православне катедрале у Чачку, на којој су започети радови престали зато што је црквена општина дошла у материјалну немогућност, да започети посао доврши кривоцом грађевинских власти. Ја сам том приликом имао част да Вас умолим, да изволите наредити истрагу и одговорно лице, према постојећим законским прописима, казните за несавесне поступке у званичном раду. Напоменуо сам том приликом, да сама црква собом представља историјску и архитектонску вредност, те би неправда била према нашој славној прошлости оставити овај историски (историјски – ШТА ДА ПИШЕ?) споменик да пропадне, без обзира на то, ко је главни кривац у овоме раду и да ли ће се истрагом доћи до позитивних резултата.

Исти разлози руководе ме да Вас умолим, да у буџету за 1928/29. годину изволите предвидети суму од 150.000 динара, како би се на тај начин осигурала материјална средства за довршење радова на овоме историјском и архитектонском споменику.

Ја налазим, да је ово једини пут и начин, да се досадање грешке исправе и у крајњем моменту притекне у помоћ и спасе ова грађевина од неминовног пропадања.“

О предњем част ми је известити Свети Архијерејски Синод с молбом ради знања.

МИНИСТАР ВЕРА
Драг. Г. Обрадовић

Прилој бр. 10.

СВЕТИ СИНОД
Српске Православне Цркве
Сн. Бр. 1599
21- VII (3- VIII) 1927. г
У Београду

Господин Министар Вера под ЕБр. 8196/927 год изволео је известити св. Арх. Синод да је под ЕБр. 8196/927. упутио Господ. Министру Грађевина акт следеће садржине:

видети [од - до]
Св. Арх. Синод
Одлучује:
Примити к знању
Овај акт Г. Мин. Вера
ЕБр. 8196/јула 1927 у
препису доставити Њ. Пр.
Еп. Жичком Г. Јефрему у
вези ранијега његовог акта.
Из седнице 16/29. VIII 1927
_(потпис ?)_³²

[32] На овом месту налази се потпис који није могуће протумачити.

Прилој бр. 11.

Довршене оправке катедрале у Чачку
Њ. Пр. Епископу
Жичком Г. Јефрему
Чачак

Син. бр. 1599/зап. 932.

16/29-VIII.1927. г.

Београд

В. Пр.

У вези Вашег акта Еп.бр. 665 од 3/16.V.1927. год. а у смислу одлуке св. Арх. Синода под горњим бројем и датумом, част нам је у препису доставити Вашем Преосвешт. акт Г. Министра Вера В.Бр. 8196 од јула 1927 год. с молбом на надлежност.

Ваше Преосвешт. У Христу брат

17/30-VIII.1927. г.

Београд

Председник
Архиепископ Пећи Митрополит
Београдско-Карловачки
и Патријарх Српски
Димитрије
Преп. и Експед.
17/30-VIII- 1927. г.

Необјављена архивска грађа:

1. Извештај свештеника Сретена Ј. Михаиловића Управи чачанске цркве, Бр. 276, Чачак - 18/31 марта 1927.; Бр. Жичког дух. суда 2292. од 5/18 априла 1927. г.
2. МИНИСТАРСТВО ВЕРА КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА ПРАВОСЛАВНО ОДЕЛЕЊЕ Б...Бр. 8196. јула 1927 год, Син бр. 1599.
3. Писмо епископа Јефрема Бојовића патријарху Димитрију, Е. Бр. 853; 1/14. август 1926.
4. Писмо епископа Јефрема Бојовића САС, Е. Бр. 1014, Чачак; 12/25 септембар.
5. Писмо САС министру грађевина, бр. 4-59-924, Син. Бр. 1689/977; 12/25. октобар 1924.

Старе штампане књиге:

1. *Ирмолој* 1837. год., библиотека ЦО Чачак сиг. бр. 344 (запис настао 28. 8. 1929).
2. *Минеј за мај*, библиотека ЦО Чачак (сиг. бр. 358).
3. Штампана:
4. *Бојородица Градачка у историји српског народа* (научни скуп поводом 800 година Богородице

Градачке и града Чачка, Народни музеј Чачак, 1993.

5. С. Јаковљевић, Ђ. Чоловић, М. Живановић, „Записи на старим штампаним књигама библиотеке храма Вазнесења Господњег у Чачку“, *Глас библиотеке* 21, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, Чачак, 2015.

Литература:

1. Горан Давидовић, Лела Павловић, *Историја Чачка: хронологија од праисторије до 2000. године*, Међуопштински историјски архив, Чачак, 2009.
2. Д. Рајић, М. Тимотијевић, *Црква Свештој Вазнесења Христовој у Чачку*, Народни музеј, Чачак, 2011.
6. *Културна ризница града Чачка* (од праисторије до савременог доба), Народни музеј, Чачак 2008.
3. М. Чанак-Медић, *Бојородица Градачка*, Завод за заштиту споменика, Београд, 1992.
4. Р. Бојовић, *Бојородичина црква на Морави*, Народни музеј, Чачак, 1992.
5. Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од девештој до двадесетих века*, Београд, Подгорица, Крагујевац, 1996.

RENEWAL OF THE TEMPLE OF ASCENSION IN 1926 - 1929 ACCORDING TO THE DOCUMENTS FROM THE ARCHIVES OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH

The paper presents a documented correspondence among the responsible persons from the Eparchy of Žiža whose seat, at that time, was in Čačak, Ecclesiastical Court of the Eparchy of Žiža, board of directors of the Temple of Ascension, responsible persons from the Holy Synod of Bishops of the Serbian Orthodox Church and Ministries of Religions and Construction of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. These documents concern only the renewal of the Temple of Ascension in Čačak realized in 1926-1929. According to the preserved acts from the Archives of the Serbian

Orthodox Church, as well as according to the records from the church in Čačak, it is possible to reveal the circumstances of the renewal of the Stracimir Foundation. These documents reveal the attitude of the responsible persons in the ministries towards the preservation of the endangered church, but even further, towards the Serbian cultural patrimony, as well as the attitude of the individuals who often neglected their work for their own benefits or personal interests and therefore put in danger the survival of such important national monuments.

Slobodan JAKOVLJEVIĆ, priest
Miloš ŽIVANOVIĆ, religious teacher
Đorđe MATIJEVIĆ, religious teacher
M.A. Đorđe ČOLOVIĆ, religious teacher

La rénovation du Temple de l'Ascension du Seigneur 1926-1929 selon les documents des Archives de la SPC (Église orthodoxe serbe)

Dans cette étude fut représentée la correspondance documentée entre les personnes compétentes de l'Éparchie de Zica, dont le siège durant la période de correspondance se trouva à Cacak, le tribunal ecclésiastique de l'Éparchie de Zica, l'administration du Temple de l'Ascension du Seigneur, les personnes compétentes du Saint-synode des évêques de la SPC (Église orthodoxe serbe) et des Ministères des religions et de la Construction du Royaume SHS (des Serbes, des Croates, des Slovènes). Ce matériel concerne uniquement la rénovation du Temple de l'Ascension du Seigneur à Cacak qui fut exécutée durant la période 1926-1929.

D'après les actes conservés dans les Archives de la SPC (Église orthodoxe serbe), ainsi que les annotations de l'Église à Cacak, on découvre les circonstances suivant lesquelles la Fondation de Stracimir fut renouvelée. À partir de ces documents, on peut apercevoir quelle fut l'attitude des personnes compétentes dans les ministères envers la conservation de l'église menacée, mais aussi au-delà – du Patrimoine culturel serbe, ainsi que de certains individus qui souvent par cupidité et intérêts personnels exercèrent leur travail avec négligence et donc, de cette manière, mirent en danger la survie de monuments nationaux de telle importance.

Slobodan JAKOVLJEVIĆ, priest
Miloš ŽIVANOVIĆ, religious teacher
Đorđe MATIJEVIĆ, religious teacher
M.A. Đorđe ČOLOVIĆ, religious teacher

УДК: 94(497.11 Чачак)"1929/1934"
323(497.11)"1929/1934"

**М. А. Војин
МАЛЕТКОВИЋ**
историчар, Чачак

ЧАЧАК У ВРЕМЕ ДИКТАТУРЕ КРАЉА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА 1929-1934. ГОДИНЕ (2. део)

АПСТРАКТ: *Тема и главни задатак овој чланка је да расветли дешавања у чачанској околини у периоду диктатуре, дакле од 1929. до 1934. године. У фокусу истраживања су јошове сви аспекти живота једног града у унутрашњости Србије који су утицали на његов развој. У другом делу рада биће разјашњене културне, верске, образовне и спортишке прилике у Чачку, као и рад организације које су допринеле развоју града у овом периоду.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Чачак, водовод, канализација, Гимназија, Соколи, Народни универзитет, црква, кафана, „Борац“, „Јединство“*

Комуналне прилике

Несавесни грађани правили су велике проблеме општинским властима и загађивали улице града, али и своја властита дворишта. Честе су тужбе грађана против својих комшија који су гајили свиње или кокошке, па је због држања стоке и живине град више подсећао на село. Свиње су биле чест приказ на улицама током прве половине двадесетог века.¹ Грађани су се тужили на несавесне суседе који нису одржавали нужнике, што је за последицу имало стварање великих бара као легла зараза и од којих се није могло нормално пролазити улицом. У кафани *Косово* нужник је био покварен и цурио је у Пиварску улицу, а нужник у Ломиној на имање Велисава

Танасковића, па је општински суд тражио извештај како би поступио по закону у случају против власника.² Грађани су ђубре бацали чак и у двориште Гимназије, па је директор морао да тражи од суда да становницима Мутапове улице нареди да то више не чине, јер се двориште користило за играње и забаву ученика.³ Власници прехранбених објеката који су пословали у нехигијенским условима угрожавали су здравље својих купаца. Против Марка Павловића, власника содацијске радње, комисија је поднела извештај у ком је навела да воду добија са пумпе која није била удаљена од нужника ни 15 метара, да је радионица прљава и да је безалкохолне напитке

[1] Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један њвој град: записи о сџаром Чачку* (приредила Нада Деспотовић) (Чачак: Чачански глас), 1995, 217, 223, 272, 280.

[2] Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), Општина чачанска (1839-1934), К-44, Ф-V бр. 114.

[3] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-58, Ф-II бр. 111.

држао у отвореним флашама у којима су се налазиле муве.⁴ Део трговаца је своју робу држао испред радње, па је чачански суд 30. априла 1931. године издао наредбу по којој трговци нису смели да заузимају тротоар који је намењен за пешачки саобраћај, а за оне који нису желели да је поштују биле су предвиђене новчане казне.⁵ Општински суд често је наређивао грађанима и трговцима да очисте улицу испред својих радњи и домова, јер је то била њихова обавеза.

Здравље и људске животе угрожавале су поплаве које су неретко захватале ово подручје. Највише муке становницима општине задавало је изливање Западне Мораве, највеће реке у непосредној близини вароши. Водостај Бетиње 1930. године био је у порасту због топљења снега са планина, па је издато обавештење којим је народ позван да буде у приправности.⁶ Велика поплава задесила је Чачак 1932. године, када је дошло до изливања више река. Грађанству је 26. марта 1932. године издата наредба да се приступи чишћењу канала и олука од леда и снега, како би се туда спровела вода од топљења снега и поплаве која је надлазила. Опасност је била велика, па је становништво упозорено да се благовремено уклони са породицама и заштити имовину. Још оштријим тоном издата је наредба 2. априла, док су одређена лица за спасавање морала да се јаве у датом моменту. На списку је било 40 лица која су била у приправности да у сваком тренутку помогну угроженима. Размере ове недаће биле су велике, јер није само Морава плавила већ и Лозничка река, која је била готово поток, па се дешавало да у току године више пута и пресуши. Читав крај око улице Кнеза Лазара био је потопљен, а вода се налазила у кућама и подрумима. Председник општине тражио је од управника Војно-техничког завода да се суду достави

потребан број пумпи како би се вода из кућа извадила и становништво сачувало од заразе.⁷ Међутим, власти су се показале неодговорне након отклањања првих последица поплаве и нису очистили канал којим протиче Лозничка река, препуштајући своје грађане неизвесности након сваке веће бујице. Грађани су у више наврата писали бану у Сарајеву и обавештавали га о непажњи општине, па су одлучили да се обрате министру грађевине крајем 1932. године.⁸ Начелник је 9. децембра општинским властима наредио да очисте корито реке и да се након сваке кише обрати пажња на наносе муља.⁹

Паркови су често називани плућима града, а посебно су били корисни у великим насељима са растућим бројем становника, где су имали функцију зелене градске оазе. Иницијатива да Чачак добије један уређен парк потекла је још 1927. године и због тога је упућен захтев великом жупану када је тражено да се лозни расадник у Чачку укине, а да се на његовом земљишту подигне парк.¹⁰ Дозвола да се изгради парк коначно је добијена од Банске управе крајем 1933. године када је предат коначан предрачун у износу од 20.493,40 динара.¹¹ Парк је подигнут дуж Пашићеве улице и ишао је све до бедема у дужини од 50-60 метара.¹² Пројекат је израдио инжењер Владимир Јованчевић.¹³

Највећи проблем Чачка у читавом међуратном периоду био је недостатак канализације и водовода. Добра пијаћа вода представљала је основни услов за одржавање

[4] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), ОЧ, К-44, Ф-V бр. 55.

[5] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), ОЧ, К-56, бр. 9687.

[6] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-46, Ф-I бр. 302.

[7] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-60, Ф-III бр.465.

[8] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 67.

[9] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-62, бр. 22244.

[10] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-62, бр. 23010/32.

[11] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-62, бр. 23010/32.

[12] „Чачак добија трајски њарк”, Чачански глас, бр. 12, 19. март 1933, 1.

[13] „Јединствен је положај овог парка. Он омогућава широке видике на романтичну околину: Овчар и Каблар, као и на околна брда - Трајски њарк у Чачку”, Чачански глас, бр. 15, 9. април 1933, 2.

здравља. Вода коју су грађани добијали из подземних токова који су се сливали са Овчара и Јелице ка Западној Морави загађивана је бројним нужницима и помијарама који су се налазили у граду. Бројне заразне болести претиле су становницима Чачка због прљаве воде коју су пили.¹⁴ Чесам и пумпи није било, па су се грађани драгоценом течношћу снабдевали из 35 обичних бунара који су се налазили на имањима приватних лица. Сви бунари су укупно давали 40.600м³, а у сушним периодима 26.250м³ воде. Поред бунара њом су се, пре свега становници Атенице и Кулиноваца, снабдевали из питких извора којих је било 10.¹⁵ За изградњу водовода општински одбор је прикупљао по 2 динар за седење у кафанама после 11 часова, али грађани су нерадо издавали новац за ту таксу и стално се трудили да је избегну, измишљајући разноврсне изговоре када би се појавила општинска патрола.¹⁶ Новац за изградњу водовода није прикупљен до почетка Другог светског рата, а економска криза која је утицала и на смањење буџета општине, онемогућила је његову изградњу у периоду диктатуре. Ни градови у непосредном окружењу Чачка, као што су Крагујевац и Краљево, нису имали водовод, па су комунални проблеми били заједнички за већину градова у Србији.¹⁷

Проблем недостатка канализације покушао је да реши Светолик Станковић, власник пиваре *Крен и Сјанковић*. Пивара је изградила канализацију за сопствене потребе 1931. године, али је општина, без знања власника пиваре, провалила код хотела *Русија* канализацију како би се сва нечистоћа изливала путем пиварске канализације. Станковић је предложио да

се његов канал прошири и да се посебним цевима повеже за потребе радњи, кућа у околини и касапских радњи са Мале пијаце. Заузврат је тражио да се пивари отпише сав дуг за општински прирез због слабијег пословања. Општински одбор је 3. фебруара 1934. године одбио Станковићево понуду, због тога што није била надлежна да ослобађа од плаћања.¹⁸

Јавни ред и мир

Завођењем диктатуре јавни скупови били су забрањени на територије читаве државе по одлуци Министарства унутрашњих послова, али су веома брзо поново дозвољени. Свако веће груписање људи представљало је претњу за режим, па су среске и општинске власти морале да се брину да не дође до протеста уперених против режима и да такве покрете санкционишу. Политички скупови, осим оних који су организовале власти и режимска странка, били су забрањени.

Општинске суд се старао да обезбеди имовину и сигурност грађана уз помоћ општинске страже која је била у њиховој служби. У Чачку је често долазило до нарушавања јавног реда и мира од стране пијаних и других лица, пљачки и физичких обрачуна. Личну безбедност грађана угрожавали су несавесни возачи аутомобила и фијакера. Кметови су, уз помоћ командира општинске страже, нарочиту пажњу требали да обрате на јавни ред и мир, као и да се постарају да сумњиви и криминални типови, који су се окупљали око хотела *Крен*, Велике пијаце и железничке станице, уклоне из вароши. Председник општине Радивој Пантовић није имао поверења у општинску стражу (сматрао је да стражари злоупотребавају свој положај), па је кметовима наредио да их строго контролишу и да им забране да пуше на јавним местима и да седе

[14] „Наше зло и наша срамота”, *Чачански Ђласник*, бр. 2, 17. јул 1931, 1, 2; „За здраву воду”, *Чачански Ђлас*, бр. 2, 22. јул 1932, 1, 2.

[15] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-67, Ф-V бр. 129.

[16] Докле ћемо овако!”, *Чачански Ђласник*, бр. 5, 7. август 1931, 3.

[17] Владан Виријевић, *Краљево - Ђрад у Србији 1918-1941* (Краљево : Народни музеј : Историјски архив, 2006), 60-62.

[18] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-75, бр. 15196.

по кафанама.¹⁹ Због лошег стања безбедности начелник Трнавског среза наредио је 6. марта 1931. године да се општинска стража употребљава само за одржавање јавног реда и мира и да се морају задржавати на својим позицијама током читавог дана и ноћи и да се не сме користити за друге послове.²⁰ Тешка разбојништва су се често дешавала у селу, па је начелник наредио да се формира ноћна стража која би чувала задруге и имовину појединаца.²¹ Општински стражари нису били ревносни у вршењу службе, жалбе на њихово понашање биле су учестале, па су они у бројним случајевима били означени као главни кривци за константно нарушавање јавног реда и мира.

Стање у Чачку се није поправљало, па је начелник среза наредио да се приреди рација од 5. до 9. марта 1932. године, јер се у вароши налазила велика маса скитница, нерадника и кесароша, који нису хтели да раде већ су беспосличили по кафанама, коцкали се и крали новац од недужних грађана. За време рације градом је током дана крстарила патрола састављена од општинске и жандармеријске страже, а ноћу патроле сачињене од 2 жандарма, 1 чиновника и 1 општинског стражара. Територија Чачка била је подељена у 5 рејона које су патроле обилазиле. Патроле су имале задатак да легитимишу и приведу сва сумњива лица, те да их проследе на даљи судски поступак. Док је трајала рација, у средним канцеларијама као стални дежурни налазио се Винко Ковачевић са једним служитељом.²² Ни ова рација није дала очекиване резултате, је је део Чачана наставио да се бахато понаша. Извесна лица окупљала су се ноћу у већим гомилама по улицама, раскрсницима и неосветљеним местима, а нарочито на углу преко пута хотела *Касина*, где

су рушећи ограду правили места за седење, одакле су добацивали пролазницима непристојне поруке, па је често долазило до туче. Начелник Трнавског среза је опет морао да реагује и забранио је 29. августа 1932. године свако окупљање у гомилама, нарочито омладине, по улицама, ћошковицама и око заграђеног поштанског плаца. Сваком ко би се огрешио о заповест забрањено је новчаном казном од 10 до 500 динара или казном од једног до десет дана затвора.²³

Током 1932. године појавиле су се у општинама лажне сребрне кованице од 10 и 20 динара, па су власти повеле истрагу против фалсификатора. Након опсежне истраге, која је подразумевала испитивање већег броја лица и претрес више станова осумњичених особа, установљено је да су на предлог Јездимира Сталевића, беспосличара и бившег кафеџије, како га описује полицијски извештај, три радника дрвара из Љубићке радионице, Рајко Милинковић, Милорад Обрадовић и Станоје Белошевић, израдила „патент“ за производњу лажних кованица, док су њихови саучесници и растурачи били келнери Илија Бобић, Стеван Трипковић, Љубомир Обрадовић и Остоја Којовић.²⁴ Велики број лажних кованица кружио је градом, што је био предмет даље истраге у коју су била укључена бројна лица оптужена за плаћање фалсификованим новцем, али његово порекло није било могуће утврдити.²⁵

Међутим, све предузете мере током 1932. године ради спречавања криминала и обезбеђивања јавног реда и мира нису дале нарочите резултате, јер се на самом крају године догодио велики злочин. Дежурни писар Милорад Милорадовић је током вечери 23. децембра, око 19 часова, у хотелу *Лазовић* приметио двојицу непознатих мушкараца који су у друштву „проблематичних женских“, Живке Никодиновић из Трбушана и Станиславе

[19] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-42, Ф-IV бр. 605.

[20] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-54, Ф-IV бр. 708.

[21] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-53, Ф-III бр. 94.

[22] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-58, Ф-II бр. 315.

[23] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-62, бр. 13349.

[24] МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-14, бр. 23928/32.

[25] МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-14, бр. 24108/32.

Јелесијевић из Горње Горевнице, пијанчили и правили неред, па је две жене предао градском стражару у начелству, док је двојицу мушкараца повео у канцеларију где је заједно са среским служитељом Светозаром Митровићем хтео да их легитимише, не знајући да су приведени криминалци за којима је расписана потерница. У страху да не буду ухваћени обојица су извадили револвере и тешко су ранили писара Милорада у уста, а служитеља Светозара у слабину и леву руку, након чега су у ходнику зграде пуцали на лица која су се ту затекла, али никога нису повредили. Захваљујући организованој потери градске страже и жандарма злочинци су се нашли у заседи на беду, па су били ухваћени око 20 часова. Током спровођења од стране градских стражара ухваћени су се окренули и пуцали на њих, при чему су у стомак тешко ранили стражара Иванка Томашевића, који је успео из свог револвера да усмрти разбојника Пера Крајишника. Стражар је преминуо од последња рањавања, док је други разбојник Васа Војводић ухапшен 26. децембра у Вардишту.²⁶

Државне власти су настојале да реше проблем скитничења, а посебно да спрече Цигане да се стално селе, јер су они у многим случајевима били извршиоци крађа, а потом нису могли бити пронађени, па је Министарство унутрашњих послова 27. августа 1928. године наредило да се заустави скитничење. Бан Дринске бановине наредио је да се Цигани, као и сви остали грађани, морају настанити на једном одређеном месту и бити грађани једне општине.²⁷ Обрен Јањић, вршилац дужности председника општине, известио је начелника Трнавског среза 14. јула 1930. године да ће поступити по његовим наређењима и да су у Чачку циганске породице груписане у три целине око улица Кнеза Лазара, Војводе Степе и Кнеза Милана.²⁸

[26] МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-14, бр. 117.

[27] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-47, Ф-III бр. 337.

[28] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-47, Ф-III бр. 334.

Приликом одржавања панађура или обељавања верских светковина подизане су шатре испод којих су се, уз музику, алкохолна пића и храну, окупљали грађани и уз велику буку прослављали ове празнике. Туче и крађе нису биле реткост током прослава. Министарство финансија је донело закон о радњама 9. марта 1933. године, по којем су свим точиоцима пића под шатрама одузета права да обављају своје послове. Општински суд никоме није смео да издаје дозволе за точење пића на вашарима, а ако би то неко самовољно урадио биле су предвиђене казнене мере.²⁹ Пси луталице, који су се појављивали у гомилама, изазивали су страх међу грађанима. Уједи бесних паса угрожавали су здравље становништва, јер се на тај начин ширила зараза. Нареджено је да се пси држе на ланцу или да им се ставе сигурносне корпе на њушку, а да се они који се нађу без корпе на улицама побију, односно потрују. Општина је требало да унесе у буџет своту за издржавање шинтера и да издвоји новац за његов алат и кола. Предвиђено је да шинтер два пута недељно по вароши хвата псе без корпе.³⁰

Приватни живот и забаве

Број становника Чачка у периоду од 1921. до 1931. године значајно се повећао. Према попису из 1931. године у чачанској општини живело је 9.115 становника, што значи да се број људи који су живели у граду повећао за нешто више од 4.000.³¹

Крајем XIX и почетком XX века Чачак је ступио у модернизацију по моделу који су следили готово сви градови и вароши у Србији. Железница је повезивала Чачак са осталим местима, па се двадесетих година возом директном линијом могло стићи до

[29] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-64, Ф-III бр. 335.

[30] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-63, бр. 5640.

[31] *Statistički godišnjak 1940*, Beograd, 1940, 40, 41; *Нарогно јединство, Илустрирани званични Алманах - календар Дринске бановине за буџетску 1930/31*, Сарајево, 1930, 102.

Сарајева, Београда или Крагујевца. Електрификацијом општине 1921. године унета је светлост у, до тада, оријентално ткиво града. Прво индустријско постројење, парна пивара, подигнута је у другој половини XIX века, а нове фабрике су отворане и у међуратном периоду. Ницала су нова спортска и културна друштва која су имала задатак да у потпуности преобразе стару средину и да понудом нових садржаја употпуне живот грађана. Ове промене из корена су измениле живот и навике Чачана.

Све до почетка Другог светског рата готово све куће су имале један или два спрата, док је велики број становника, који је спадао у средњи грађански слој, живео изнад својих трговачких или занатских радњи и гостионица. Често се дешавало да су се дућани налазили у центру, док су власници имали породичну кућу, са великим двориштем, по околним улицама. Богатије породице градиле су модерне куће по европском узору, са салонима и пространим собама. Код малобројних припадника грађанства бољег имовног стања јавила се потреба за скупоченим материјалним добрима и предметима финије израде, као и украсима у духу тадашње моде. Насупрот новој и малобројној грађанској класи налазили су се веома бројни припадници најсиромашнијих слојева радника и шегрта који су живели у малим собама, оскудно опремљеним и нехигијенским.³² Ипак, ситуација је била боља и услови живота су се побољшали у односу на период пре Првог светског рата. Број двоспратница се значајно повећао, док је на селима било више штала подигнутих од цигле и покривених црепом него кућа пре рата.³³

[32] Милош Тимотијевић, „Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку”, у: *Приватни животи код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић) (Београд: Слио, 2007), 581-583.

[33] „Криза љубави”, *Прејлед цркве епархије жичке*, бр. 4, април 1932, 90.

У Чачку је 1932. године само 10 лица имало радио-апарат, од којих су два припадала председнику општине Радивоју Пантовићу и бившем председнику Раши Гавровићу. Исте године 19 варошана је поседовало телефонске апарате, из чега се види да модерна комуникациона средства нису била заступљена у већој мери међу Чачанима почетком тридесетих година XX века.³⁴ Предузеће *Јелица* набављало је кућне апарате како би се подстакла већа потрошња електричне енергије. Инжењер Јулије Чепреги постао је 1931. године заступник предузећа *Орион* које је производило и продавало радио-апарате. Захваљујући Чепрегијевој радњи у Чачку је крајем 1933. године инсталирано 46 радио-апарата, што је представљало значајно повећање.³⁵ Напори предузећа *Јелица* су се исплатили, па се у власништву приватних лица 1935. године нашло 312 пегли, а продавани су и велики луксузни лустери, док је продаја решоа ишла нешто теже због велике употребе штедњака на дрва и угаљ.³⁶

Највећи јавни скуп одржан у Чачку у читавом међуратном периоду, који је окупио велики број истакнутих људи из читаве државе, одржао се за време сахране војводе Степе Степановића. Војвода се након повлачења из активне службе населио у Чачку, где је већину времена проводио са унуцима, не излазећи често на улицу и држећи се на одстојању чак и од најближих.³⁷ Здравствено стање старог војводе погоршало се током 1929. године и он је 27. априла исте године у вечерњим часовима умро. Вест о Степиној

[34] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-47, Ф-III бр. 98.

[35] Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *Пола века електрификације чачанског краја 1921-1971* (Чачак: Електродистрибуција: Електроморава, 1972), 42.

[36] Исто, 42-43.

[37] „Ни док је сасвим крепак био Војвода Степа није се често видео на улици. Зато и није ретко срести Чачанина који Војводу не познаје осим на слици. У дугогодишњој служби подвргао је себе строгој дисциплини, па се ни када се са службе повукао није могао ње одвићи.”- „Болест војводе Степе лагано се погоршава”, *Полиџика*, бр. 7540, 27. април 1929, 5.

смрти муњевитом брзином се пронела кроз варош, док су се кафане у знак жалости испразниле и затвориле. Уз њега су пред саму смрт била два чачанска доктора - хирург Говедаровић и интерниста др Милошевић.³⁸

Ванредна седница Општинског одбора поводом смрти Степе Степеновића одржана је 28. априла, после које су се сви одборници, без председника општине који је био болестан, упутили у дом покојника и изјавили саучешће породици.³⁹ На седници, којој су присуствовала готово сва чачанска културна, просветна и хумана друштва, решено је да се у Чачку подигне дом који је требао да носи име *Народни дом војводе Сїеїе Сїеїановића*. Истог дана грађанство је узело видно учешће у жалости. На приватним кућама, новчаним заводима и државним надлештвима биле су окачене црне заставе, док се око војводине куће окупио велики број људи, односно скоро свако лице које се неким послом затекло у граду. Пред покојниковим одром постављена је соколска стража.⁴⁰ Тело покојника било је изложено у чачанској цркви 29. априла, где је дошао да се поклони министар војске и морнарице Стеван Хацић.⁴¹ Велики жупан издао је наредбу да се улице Краља Милана, Велика пијаца, Кнез Михаилова, Мали пијаци и Обилићева обезбеде довољним бројем полицајаца, а да сви главни пролази морају бити слободни у сваком тренутку. Публика и грађанство су могли да се крећу само са леве и десне стране улица, колико је тротоар дозвољавао. Наложено је да се се прегледају сви тавани и скеле двоспратних кућа, као и унутрашњост и спољашњост цркве.⁴² На дан сахране, 30. априла 1929. године, град су

запосела војна лица и делегације из читаве земље. Све кафане биле су препуне света, а станови заузети. Опело је прочитао патријарх Димитрије, заједно са епископом жичким Јефремом, а након опела одржао је говор у којем је величао врлине преминулог војсковође. Погребу је присуствовао краљ Александар Карађорђевић, који се у посмртној поворци кретао одмах иза покојникове породице. У име читавог чачанског грађанства први је говор одржао адвокат Љуба Кордић, опростивши се тако од свог суграђанина.⁴³ Читава комеморација протекла је без инцидента, иако је велики број значајних личности дефиловао улицама Чачка, уз велики број знатижељника и поштовалаца личности војводе Степе Степановића.

Чачани су велики део свог слободног времена проводили у кафанама и хотелима, где се одвијао буран друштвени живот. У наведене угоститељске објекте одлазило се због квалитетног јела и пића, али и да се уз кафу прочитају новине, чују најновије гласине, прослави неки битан датум. У Чачку је између два светска рата радило 7 хотела који су се махом налазили у центру града. Најпознатији и најрепрезентативнији био је *Крен*, подигнут 1900. године у стилу бечке сецесије, а значајни су били још и *Париз*, *Русија*, *Лазовић*, *Касина*, *Српски краљ* и *Злајни коњ*.⁴⁴ Начелник среза је 2. јануара 1931. године одлучио да због учесталих крађа хотели *Крен*, *Русија*, *Касина*, *Париз* и *Лазовић* могу бити отворени до 2 после поноћи, а све друге кафане и механе до 23 часа увече.⁴⁵ У хотелима су често спортска и културно-уметничка друштва држала своје седнице и приређивала забаве које су знале да буду изузетно посећене.

[38] „Последњи часови војводе Степе“, *Полиџика*, бр. 7541, 28. април 1929, 3.

[39] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-43, Ф-V бр. 26.

[40] „У жалости за војводом Степом“, *Полиџика*, бр. 7542, 29. април 1929, 1.

[41] „Војводин ковчег изложен је у цркви“, *Полиџика*, бр. 7543, 30. април 1929, 1.

[42] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-42, Ф-II бр. 97.

[43] „Свечана сахрана војводе Степе“, *Полиџика*, бр. 7544, 1. мај 1929, 1-4.

[44] М. Никитовић, „Чачанско угоститељство између два светска рата“, у: *Вишевековна историја Чачка и околине (зборник радова са научно-стручне скупне одржане 28. и 29. октобра 1994. у Београду)*, Београд, 1995, 838-839.

[45] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-52, Ф-II бр. 8/931.

Кафане су биле још бројније, па је готово свака улица имала по једну. У граду је владала оштра конкуренција и у време економске кризе дошло је до смањења обима пословања међу угоститељима. Удружење угоститеља за град Чачак тражило је 28. марта 1934. године од општинског суда потврду да у граду постоји довољан број хотела, гостионица и кафана који одговарају свим законским прописима и који могу да подмире потребе грађана и путника.⁴⁶ Угоститељи су се жалили да је тридесетих година отворен велики број нехигијенских објеката који су наносили велику финансијску штету већ постојећим власницима кафана и хотела.⁴⁷ Чачански суд изашао је у сусрет захтевима удружења и забранили су издавање потврда за отварање нових бифеа и крчми, пошто је Чачак имао довољно оваквих локала за пријем путника и стоке.⁴⁸

Под крововима кафана гости су на разне начине убијали доколицу, а често су се забављали коцкањем које је било широко распрострањено. У кафани *Цар Лазар* спортски коцкари су се окупљали недељом увече и уз радио-преносе утакмица кладили се који тим ће победити или колико ће голова постићи.⁴⁹ Коцкање је било у тој мери заступљено да је начелник Трнавског среза непосредно пре рације, која је изведена почетком марта 1932. године, упозорио све власнике кафана да из својих локала уклоне „аутомат-апарате за убацивање динара”.⁵⁰ Међутим, власници

очигледно нису поштовали наредбу, јер је слично наређење поновљено 16. априла 1932. године под претњом затворских казни за власнике код којих се такви апарати пронађу.⁵¹ Склоност ка коцкарским играма била је присутна код Чачана, а претежно су се коцкали незапослени и најсиромашнији, надајући се да ће их срећа погледати и да ће променити своју судбину.

Проституција је била верни пратилац ноћног живота у Чачку. Јавне куће су несметано радиле од 1900. године, док су правилником биле прописане пријаве, регистри, књижице, лекарски прегледи и плаћање такси за лица која су се бавила блудом. Од 1. јануара 1930. године преношење полних болести било је кажњиво.⁵² У кафанама су држане јавне девојке, а кафана код Лепе Јоке (односно хотел *Европа*, како је гласио службени назив објекта) остала је упамћена као најпознатије место у којем се одвијала проституција у вароши. Овакве кафане посећивали су припадници свих друштвених сталежа, без обзира да ли су припадали богатој грађанској класи или су били занатлије и студенти.⁵³ Власти су страховале од ширења полних болести, јер су власници јавних кућа често избегавали да своје особље пошаљу на прегледе.⁵⁴ Наведеним власницима наређено је да своје девојке

.....
беспосличара и нерадника, те се преко целог дана коцкају и повлаче остале грађане да и они то чине. Приметио сам и то да беспосличари у недостатку новца узимају и састругују новчиће од двадесет и пет пара, те их дотерују тако, да по обиму и величини буду као и динари и онда те новчиће састругане убацују у аутомате и на тај начин долазе до новца.” - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-58, Ф-II бр. 315.

[51] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-63, бр. 266.

[52] М. Тимотијевић, „Проституција у Чачку током XX века”, *Токови историје 1-2* (2007), 179-180.

[53] Исто, 176.

[54] „Исто тако запажено је да код понеких хотелијера, гостионичара, кафеџија и обављача јавних радњи са женским, који држе млађе портирке, собарице, келнерице, јавне женске, које од проституције као заната живе, а певачице и тамбурашице, које поред зараде на певању и свирању долазе до зараде и проституцијом, такве женскиње у одређене дане не иду на санитарски преглед, те је бојазан због недовољне контроле Санитетске власти да се не шире венеричне болести” - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-40, бр. 13049.

[46] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-73, Ф-III бр. 22.

[47] Познато је суду општине да је у вароши Чачку отворено у задње време више крчми и бифеа по приватним радњама-дућанима, већином лицима којима то није професија, већ нузредно занимање и поред своје редовне радње обављају точење алкохолних пића на ситно.” - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-73, Ф-III бр. 22.

[48] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-73, Ф-III бр. 22.

[49] „Докле ћемо овако!”, *Чачански гласник*, бр. 5, 7. август 1931, 3.

[50] „Приметио сам да су у радњама кафанама у овдашњој вароши и то у кафанама: хотел „ЛАЗОВИЋ”, „ЗЛАТИБОРУ”, код „ЗЛАТНОГ ПРАГА”, „ЦАРА ЛАЗАРА” и „МОРАВИ”, имају намештени аутомат-апарати за убацивање динара и обртање, те коцкање у новце. Ови аутомати су удешени тако да се не могу изгубити велике суме новца. Исто тако приметио сам да се око ових аутомата сваког дана сакупља велики број играча а понајвише

два пута недељно упућују на преглед код санитетског референта. Нису се сви грађани мирили са постојањем јавних кућа. Становници улице Кнеза Милоша жалили су се на нимало похвалне звуке који су долазили из хотела *Европа*, па су од општинских власти тражили да се он измести ван града.⁵⁵

Јавне жене су често изазивала опречна мишљења међу варошанима. Док их се један део становништва клонио, други је показивао нескривене симпатије и саосећање. Ана Крижановић, родом из Далмације, бивша келнерица хотела *Европа*, осуђена је у децембру 1932. године на 20 година робије због убиства Ђорђа Винклера Јевтића, војника из Београда којег је материјално помагала. Адвокат који је заступао Ану пред судом био је Краљевчанин, јер нико од чачанских адвоката није хтео да се прихвати одбране. Пресуда је изазвала јак утисак на присутну млађу публику и грађанство које је саосећало са девојком која се надала удаји и избављењу из незавидног положаја од стране усмрћеног војника.⁵⁶ Део јавних жена долазио је из других крајева државе из којих су бежали од беде и сиромаштва одавајући се блуду, верујући се да је то само пролазна етапа у њиховим животима.

Током летњих месеци Чачани су се одмарили и забављали на купалиштима Западне Мораве, где се градски живот премештао током ужарених летњих дана. Обала Мораве обилувала је плажама које су се наслањале на град, а издвајале су се *Соко* (добро уређена, са кабинама и купатилима), затим *Божји амбар*, стециште чачанских интелектуалаца, и плажа са звучним именом филмске индустрије - *Холивуд*.⁵⁷ Општински суд је настојао да уведе распоред купача и да их раздвоји по полу и годинама старости, али се такве наредбе нису поштовале у стварном

животу, иако су за њихово непоштовање предвиђене казнене мере.⁵⁸

Хотели *Крен* и *Лазовић* пружали су Чачанима прилику да се разоноде испред биоскопског платна. Још један биоскоп отворен је средином 1934. године под именом *Злајни Прај*. У њима су приказиване претежно холивудске љубавне драме са тадашњим чувеним глумцима и глумицама, попут Клерка Гебла и Грете Гарбо. У понуди су се нашли и узбудљиви акциони филмови, али су довођене и кабаретске трупе у циљу анимирања публике.⁵⁹ У ресторану *Белви* свако вече је организован „дансинг“ уз чез оркестар *Лазе Ђорђевића*.⁶⁰ Омладина је чешиће посећивала наступе чез оркестара и забаве које су организовала спортска и друга друштва у граду, док су дошљаци са села највише посећивали кафане у којима се могла чути народна музика, па су се одлучивали да вече проведу уз звуке виолине и хармонике.

Културни живот града

Више културно-уметничких друштава и удружења деловало је на територији Чачка. Њихова основна делатност била је усмерена ка културно-просветном раду и разноврснијој културној понуди која није била на завидном

[55] „Општини чачанској”, *Чачански глас*, бр. 4, 7. август 1932, 2.

[56] „Судска кроника”, *Чачански глас*, бр. 25, 25. децембар 1932, 1.

[57] „Са наших плажа”, *Чачански гласник*, бр. 4, 31. јул 1931, 3

[58] „1) Женскиње ће се купати од путничког моста удаљено 100 метара па на више до места зв. „Кужељеве баште”; 2) Мушки ће се купати више и испод железничког моста; 3) У „Гор. Враћаку” купаће се ђаци и остали грађани по до сада уобичајеном распореду; 4) Коњи ће се купати испод општинске кланице, где ће се вршити прање рубља и кола; 5) Мушки ће се купати у гаћама, а женски у костимима; 6) За време купања несме бити вике ни ларме; 7) После 6. часова по подне забрањује се узимање песка са Мораве, нарочито на месту где се женске купају; 8) Забрањује се свако бацање ђубрета и вршење нужде са ове стране Мораве, нарочито у местима где се врши купање; и 9) Предње се саопштава грађанству ради знања и управљања, с тим да ће сваки онај који противно овој наредби буде поступио бити кажњен од 1. до 10. дана затвора или од 10.- до 500.- динара новчано.” - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-57, бр. 10876.

[59] „Почетак биоскопске сезоне”, *Чачански гласник*, бр. 9, 4. септембар 1931, 3; „Биоскоп *Злајан Прај*”, *Чачански глас*, бр. 28, 15. јул 1934, 5.

[60] „Ресторан и пивница *Белви* у Чачку”, *Чачански гласник*, бр. 3, 24. јул 1931, 4.

нивоу. Интелектуалци, предвођени гимназијским професорима, лекарима, чиновницима и другим грађанима, у недостатку значајних културних институција трудили су се да буду предводници у просвећивању народа и покушају да становнике извуку из кафана, омиљених састајалишта Чачана.

Народни универзитет у Чачку основан је 1930. године у Гимназији.⁶¹ Циљ универзитета био је културно-пропагандно деловање и организовање предавања, семинара и курсева из разних научних области.⁶² Народни универзитет је имао своју веома богату књижницу. Са успехом је радио прве две године, организована су посећена предавања на којима су говорили угледни научници и јавни радници из Чачка и Београда, али је 1932. године престао са радом.⁶³ У новембру 1933. године изабрано је ново руководство и универзитет је могао да почне са новом фазом рада. Јавна предавања обновљена су у фебруару 1934. године после вишемесечног напора неколицине интелектуалаца да се рад ове установе обнови. Министарство просвете одобрило је 15 разноврних тема, а предавања су држали интелектуалци из Чачка, али и професори из Београда.⁶⁴

Чачанска грађанска библиотека основана је 1921. године у хотелу *Касина* и радила је све до 1928. године, а по оснивању *Народног универзитетског* књижевни фонд је ушао у састав

њихове књижнице. Књижница *Училијској доми*, читаоница сарајевске *Просвете* и књижница *Народног универзитетског* ујединиле су се 1934. године и створиле *Уједињену књижницу* која је убрзо стекла велики број чланова и значајан библиотетички фонд.⁶⁵

Најзначајнији и најчитанији лист у међуратном периоду био је Чачански глас који је излазио од 16. јула 1932. до априла 1935. године, када је званично забрањен од стране власти.⁶⁶ Лист се разликовао од других по квалитету текстова и новинарима који су писали за њега, али и по бројним значајним личностима из Београда који су били његови дописници.⁶⁷ Критички приступ теми и блискост са комунистима, који су често писали за лист, били су једна од главних карактеристика овог гласила. Растурање бројева 19 и 21 из 1934. године није дозвољено од стране власти због сумњивих текстова.⁶⁸ Појавом Чачанског покрета, који је излазио само нешто више од годину дана (од априла 1933. до јуна 1934), Чачански глас је добио свог супарника који је настао као израз идеја Југословенске националне странке.⁶⁹ Током лета 1931. године једном недељно је излазио Чачански гласник, чији је уредник био руски емигрант Андрија Тјагнирјадно.⁷⁰

У Чачку није постојало позориште, па су његов недостатак надомештале позоришне трупе које су боравиле у граду. Сарајевско Народно позориште гостовало је 1931. године

[61] „Народни универзитет у Чачку”, Чачански глас, бр. 4, 22. јануар 1933, 2; Љубомир Марковић у својој расправи *Културне установе и културно-уметничка друштва у Чачку (Вишевековна историја Чачка и околине...)*, наводи да је Народни универзитет основан 1923. године, али не наводи извор на основу ког је дошао до таквог закључка. Остаје отворена могућност да је на овај начин обновљен рад овог удружења или да је тада први пут кренуо да ради, а да је његов рад обновљен 1930. године.

[62] Љубомир Марковић, *н. г.*, 633.

[63] „Зашто Чачански Народни универзитет не ради? Зашто се нису држала предавања за народ који је жељан таквих предавања? Зашто народна књижница, за коју нас уверавају да је богата најразноврснијим издањима, зашто она не би оживела (да не буде мртви капитал!) и постала једна велика заједничка народна књижница?” - „Народни универзитет у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 4, 22. јануар 1933, 2

[64] „Значај народних универзитета”, *Чачански глас*, бр. 8, 25. фебруара 1934, 1.

[65] Љубомир Марковић, *н. г.*, 627; Марија Орбовић, „Плакати Заједнице дома и школе чачанске гимназије”, *Зборник радова Народне музеје XXVIII* (Чачак, 1998), 172; Андрија Стојковић, Божидар Ковачевић, *н. г.*, 228.

[66] Марија Орбовић, *Чачанско шtamпарство и издаваштво: Библиографија 1833-1941* (Чачак : Градска библиотека, 1998), 69; М. Вукосављевић, „Забране чачанских новина”, *Изворник*, бр. 2, Чачак, 1985, 152.

[67] Горан Пауновић, „‘Чачански глас’ као извор за проучавање друштвеног живота Чачка од 1932. до 1935. године”, *Зборник радова народног музеја XXVIII* (Чачак, 1998), 192; Марија Орбовић, *Чачанско шtamпарство и издаваштво: Библиографија 1833-1941*, 69.

[68] „Из уредништва”, *Чачански глас*, бр. 22, 3. јун 1934, 2.

[69] М. Орбовић, *Чачанско шtamпарство и издаваштво: Библиографија 1833-1941*, 71.

[70] Исто, 74-75.

у граду и у склопу велике турнеје одржало више представа.⁷¹ Следеће године општина није имала новца за гостовање исте позоришне трупе, па је публика била ускраћена за гостовање једног професионалног ансамбла.⁷² У септембру 1934. године гостовало је Народно позориште из Новог Сада. Представе су се играле у дворани хотела *Крен* за столовима у дневним и вечерњим терминима, а у репертоару су се истицале комедије базиране на причама из народног живота.⁷³

Прва изложба ликовних радова у Чачку организована је 14. јануара 1934. године у просторијама *Француској клуба* који се налазио у близини хотела *Крен*.⁷⁴ Изложени су били радови Владимира Костића Костина, сликара који се школовао на сликарским академијама у Загребу и Београду, а као државни стипендиста је једно време провео у Паризу. У Чачак је дошао 1926. године када је постављен за учитеља цртања у Гимназији. Био је један од оснивача и првих уредника *Чачанској Глас*. Из наставе је отпуштен 24. јуна 1932. године због комунистичке агитације.⁷⁵ Изложба је изазвала велику пажњу чачанске публике.⁷⁶

Културно-уметничко друштво Абрашевић основано је 1905. године. Његов циљ био

је рад са радничком омладином и организовање хорског, музичког, фолклорног и позоришног програма.⁷⁷ Комунистичка партија је, захваљујући својим члановима, често деловала преко овог друштва које је било под сталним надзором власти због рада са радницима и омладином. Друштво је морало и да промени име у *Добра воља*, а све у покушају да се одвоји од комунистичке идеологије.⁷⁸

Почетком августа 1933. године у хотелу *Русија* одржана је оснивачка седница *Планинско-џуристичкој друштва*. Циљ овог друштва био је оснивање Градског музеја у сарадњи са општином, научно испитивање старина и њихово сакупљање, али и приређивање излета са својим члановима у околна и даља места. Један од циљева био је и рад на пропаганди свог краја и ступање у везу са значајним југословенским туристичким организацијама. Друштво је основано на иницијативу наставника Станка Холочека и правника Ђорђа Миловановића.⁷⁹ Међутим, након оснивачке седнице друштво није одмах почело са радом зато што надлежне власти нису предале извештај да ли су правила, која су предата одмах после првог састанка, потврђена или не.⁸⁰

Верске прилике

Српска православна црква је подржала краљев удар и у њему је видела завођење реда и поретка.⁸¹ Уставом из 1931. године верске

[71] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-53, Ф-III бр. 434.

[72] „Из наведеног репертоара изволите изабрати оне комаде за које рачунате да би могли имати највише успеха: 1. „Коштана“; 2. „Зона Замфирова“; 3. „Хасанагиница“; 4. „Наш попа код богатих“; 5. „Балтазар“; 6. „Узоран муж“ (комедија од Хопвуда).“ - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-58, Ф-II бр. 403.

[73] „Новосадско Народно позориште гостује у Чачку“, бр. 37, 15. септембар 1934, 5; „Гостовање Повлашћеног народног позоришта М. Динића из Н. Сада“, *Чачански Глас*, бр. 38, 22. септембар 1934, 3.

[74] Драгана Божовић, „Развој ликовне културе - Друштво ликовних уметника Чачак“, *Наслеђе*, бр. 5, (Чачак, 2005), 10-11.

[75] Д. Божовић, *н. г.*, 10.

[76] „Међу изложеним радовима Костина има највише уљаних радова. Интересантно је истаћи да је Костин у томе потпуно самоук, јер је у Сликарској академији, која спрема наставнике цртања, радио само аквареле. Нема радова т. зв. „мртве природе“, која га - како сам каже - ни најмање не интересује. У својим новијим радовима изражава тенденцију социјално прогресивног, револт против постојећег реда ствари у друштву (у том смислу, изванредна је слика „Породица за ручком“).“ - „Поводом изложбе радова Владимира Ж. Костина“, *Чачански Глас*, бр. 2, 14. јануар 1934, 3.

[77] Љубомир Марковић, *н. г.*, 634-635.

[78] Миладин Јаковљевић, *Раднички џокреј у чачанском крају* (Чачак : Чачански глас, 1979), 34.!

[79] „У Чачку је основано Планинско-туристичко друштво“, *Чачански Глас*, бр. 32, 6. август 1933, 4.

[80] „Оснивачи овог друштва јесу истакнути грађани Чачка јавни радници, чиновници и занатлије па се верује да је недобијање друштвених правила само последица оптерећења и обилне администрације. Како је друштво у правилима предвидело и оснивање, отварање Музеја у Чачку у сарадњи са општином то се верује да ће правила бити одобрена.“ - „Хоће ли Чачак добити музеј“, *Чачански Глас*, бр. 26, 1. јул 1934, 1.

[81] „И у држави нашој дође 6. јануар... Наде свих патриота разведрише се. Идемо у сусрет бољим данима. Кренуће се даље од почетка... Закони ће се прострести на целу земљу, завешће се ред и поредак и ставиће се право и закон изнад

заједнице су биле под патронатом државе, а крајем исте године и православна црква је добила свој устав по којем је најзад уједињења у једну организациону целину.⁸² Православна црква се у првој деценији постојања Југославије није мешала у политику, али су након проглашавања диктатуре давали подршку владару, док су свештеници учествовали у прославама свих државних празника.

У самом центру Чачка налазио се храм Вазнесења Христовог, грађевина коју је крајем XII века подигао Стефан Страцимир, брат Стефана Немање. Црква је више пута претварана у џамију, а крајем XIX века темељно је реновирана.⁸³ У непосредној близини храма налазиле су се готово све битније грађевине, попут суда, основне школе, зграде Гимназије, Соколског дома, па се с правом може тврдити да се градско језгро развило око цркве.

Чачани су узимали великог учешћа у прослављању верских празника, а посебно су свечане биле литије у варошима. На Богојављање велики број људи би се упућивао на Мораву, где је вршено водоосвећење.⁸⁴ Грађани су богатом трpezом прослављали своју крсну славу, док је велики број гостију пролазио кроз кућу. Свештеници су често критиковали неумерено трошење новца за припремање славских трpezа, јер се по мишљењу цркве религиозни чин испуњавао освећењем славског колача у цркви.⁸⁵ Жички епископ Јефрем преминуо је у Чачку 3. јуна 1933. године, а његови посмртни остаци пренети су возом

у Студеницу, где су били похрањени.⁸⁶ Чачак је три дана био у црнини, а велики број верника дошао је да се последњи пут опрости од епископа. Службу је одржао епископ Тихон, заменик патријарха Варнаве.⁸⁷ Управа цркве чачанске тражила је од суда да се плати смештај за епископа Тихона, пошто је зграда у којој је становао епископ Јефрем била стара и неугодна за резиденцију епископа. Општински одбор прихватио је да плаћа двор за смештај епископа све до изградње новог епархијског дома и канцеларије за смештај црквеног суда.⁸⁸

Ипак, побожност у граду није била на високом нивоу. Кафане су биле велика конкуренција цркви и многи су недељу радије проводили за кафанским столом него на служби. Грађани су често исмевали верске обичаје, а свештеници су се жалили да се током Беле недеље одржавају „дивље свадбе“, односно погрдно имитирање верске процесије током овог празника.⁸⁹ Начелник је реаговао на негодовање свештеника и наредбом је забранио одржавање „дивљих свадби“, а свакоме ко би се оглушио о ово наређење било је запређено моменталним лишавањем слободе.⁹⁰

Свештеници Жичке епархије издавали су часопис Преглед цркве епархије жичке који је излазио од 1919. до 1938. године.⁹¹ Највећи број читалаца потицао је из редова свештенства, док је само мали број грађана куповао часопис који је највише бележио верске свечаности,

.....
воље појединаца, изнад партизанства и политике. И цео је народ у ставу очекивања, јер зато треба и доста времена.“ - „Очекивања“, *Прејлед цркве епархије жичке*, бр. 3 и 4, март-април 1929, 76.

[82] Милош Тимотијевић, *Век сумње: религиозност у чачанском крају 1886-2008*, (Чачак : Народни музеј : Легенда, 2009), 38; „Посланица свештенству и народу православном“, *Прејлед цркве епархије жичке*, бр. 1, јануар 1932, 3-5.

[83] Делфина Рајић, *Архиепископско наслеђе Чачка* (Чачак : Народни музеј, 1997), 7.

[84] М. Тимотијевић, *Век сумње: религиозност у чачанском крају 1886-2008*, 77-78.

[85] Исто, 81-82.

[86] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-64, Ф-III бр. 148/33.

[87] „Сахрана епископа жичког Јефрема“, *Чачански Глас*, бр. 24, 11. јун 1933, 1, 3.

[88] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-64, бр. 12638/33.

[89] „Први ружан пример то су „дивље свадбе“ беле недеље, у којима главну улогу игра намаскирани „свештеник“ са камилавком на глави и крстом и кадионицом у руци. Они иду по вароши из кафане до кафане и венчавају „младенце“ терајући шегу са светињом брака, исмевајући веру, свештенство и то све на очиглед власти.“ - „Ружни примери“, *Прејлед цркве епархије жичке*, бр. 5, мај 1931, 135-136.

[90] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-58, Ф-II бр. 313/932.

[91] Слободан Невољица, „Преглед епархије Жичке у културном животу Чачка 1919-1938. године“, у: *Бојородица градачка у историји српског народа* (Чачак : Народни музеј, 1993) 265.

па је јасно због чега је мали број Чачана био заинтересован за читање ових новина.⁹²

Чачак је био центар епископије у међуратном периоду, са Духовним судом који је радио у вароши. Функционисање Духовног суда давао му је велика преимућства у односу на околне градове, али је 1934. године владичанство премештено у Краљево и поред бројних апела Чачана који су безуспешно покушавали да интервенишу код патријарха Варнаве који је у лето 1933. године посетио Чачак.⁹³

Католици су у јулу 1934. године тражили од чачанске општине да им додели земљу за изградњу храма, наводећи да у Чачку и околини живи око 400 католика, а да их је у сваком тренутку у војсци још око 200. Општински одбор је одбио захтев, изговарајући се да општина нема подесног земљишта које би могла уступити католичкој цркви.⁹⁴

Школство у Чачку

Министарство просвете вршило је управу и надзор над свим школама у Краљевини Југославији преко својих подручних органа, док је извесне компетенције у сфери просвете имао и бан. Банска управа била је подељена на седам одељења, од којих је једно бринуло о просвети на територији бановине.⁹⁵ Након завођења личног режима идеологија југословенства добила је значајну потпору у бројним законским системским законима. Основна школа није служила само за описмењавање становништва, већ је морала и да национално васпитава омладину. Учитељ је морао да буде носилац државне идеје, а од учитељских школа се очекивало да образује национално свестан кадар.⁹⁶

[92] Исто, 265-267.

[93] М. Тимотијевић, *Век сумње: религиозност у чачанском крају 1886-2008*, 83.

[94] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-74, Ф-В бр. 84/34.

[95] Љубодраг Димић, *Културна историја у Краљевини Југославији 1918-1941, I* (Београд: Стубови културе, 1997), 180-182.

[96] Исто, 249-250.

У Дринској бановини је 1929. године постојало 746 школских зграда, што је био недовољан број да се образују сва деца која су стасала за образовање.⁹⁷ У Трнавском срезу је исте школске године радило 10 основних школа, што је значило да је једна школа долазила на 2.043 становника.⁹⁸ У Дринској бановини, која је имала једну од најнеразвијенијих школских мрежа у Краљевини Југославији, једна школа долазила је на 2.350 становника, што показује да је стање у Трнавском срезу било за нијансу боље од просека и да је недостатак школских зграда био евидентан. Оскудевало се и у инвентару, а услови су често били незадовољавајући због недостатка купатила и кухиња.⁹⁹

У Чачку је за време трајања диктатуре радила само једна основна школа, основана још пре Првог светског рата, а која је долазила на 9.115 становника.¹⁰⁰ Недостатак простора и велики број ђака смањивао је могућности за рад, па је подизање нове школске зграде представљало једно од најважнијих питања у међуратном периоду. Школу је у Чачку 1929/30. године похађало 700 ђака и општина је због великог броја ученика морала да закупи једну зграду како би се обезбедио довољан број учионица.¹⁰¹

Није само недостатак простора за одржавање наставе оптерећивао чачанско школство, већ је то био и недостатак просторија за смештај учитеља којима ниске плате нису обезбеђивале довољно прихода за издржавање својих породица. Доношењем закона о основним школама 3. децембра 1929. године

[97] Љубодраг Димић, *Културна историја у Краљевини Југославији 1918-1941, II*, 68-69.

[98] *Народно јединство, Илустрирани званични Алманах-календар Дринске бановине за будућу 1930/31*, 120.

[99] Љубодраг Димић, *Културна историја у Краљевини Југославији 1918-1941, II*, 71-72.

[100] *Statistički godišnjak 1940*, 40, 41.

[101] Ковиљка Летић, „Основна школа у Чачку од 1918. до 1941. године”, *Зборник радова Народни музеја ХХII/ХХIII* (Чачак: Народни музеј, 1994), 290.

општина је била дужна да свим наставницима плати смештај и на тај начин омогући неопходне услове за живот и рад.¹⁰² У ту сврху је 1930. године подигнут *Учишљески дом* у којем су, поред учитеља, били смештени ђаци који су похађали школу у Чачку.¹⁰³ Дом је подигло *Учишљеско удружење Чачка* које се изборило за највећи део средстава. Председник *Учишљеског удружења* у Чачку био је Стеван Вучковић, управитељ основне школе и човек који је због свог просветног рада одликован орденом Светог Саве V реда.¹⁰⁴

Подизање нове зграде основне школе био је главни задатак. Одлука да се она подигне донета је 1930. године, али је остала нереализована због недостатка новца у буџету општине. На сваком родитељском састанку извештавано је докле се стигло с тим планом и које су мере неопходне како би се циљ остварио.¹⁰⁵ Рад школе се одвијао у две смене, зато што је постојало 8 учионица, док је 1932. године уписано 16 одељења, што значи да је у одељењу у просеку било од 50 до 60 ђака.¹⁰⁶ Школски одбор чачанске основне школе одлучио је 26. март 1934. године да се подигну две мање школе на два различита краја града, али је дошло до оштре препирке и међусобног оптуживања између Стевана Вучковића и бившег председника општине Радивоја Пантовића, па се одустало од градње.¹⁰⁷ Основна школа завршена је тек 1936/37. године и названа је по војводи Степи Степановићу.¹⁰⁸

У Дринској бановини кухиње су биле реткост, па ни у Чачку није постојала кухиња при основној школи која је била значајна за сиромашну децу и била веома подстицајно средство у сеоским општинама за редовније похађање школе.¹⁰⁹ Школски одбор прихватио је 18. августа 1932. године одлуку родитељског већа да се у дворишту подигне зграда за кухињу *Подмлајка Црвеног крста*. Зграда је требало да се подигне прикупљањем добротворних прилика, а од општинске управе затражен је део грађевинског материјала.¹¹⁰ Кухиња *Подмлајка Црвеног крста* отворена је 5. децембра 1932. године захваљујући предузимљивости Чачана који су прикупили новчана средства и материјал за подизање ове грађевине.¹¹¹

Школе су већином издржаване од средстава општина које нису биле претерано издашне и нису много улагале у васпитно-образовни систем.¹¹² Ни чачанска општина није издвајала довољно новца за основне потребе школе, па је начелник Трнавског среза 15. децембра 1932. године тражио да се измире сва заостале обавезе према основној школи.¹¹³ Ипак, општина је 1934. године одлучила да изгради канализацију и водовод при основној школи, па је извршен предрачун по којем ће радови коштати 48.650 динара, а извођење је било поверено Техничком одељку ужичког среског начелства.¹¹⁴

[102] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-46 бр. 4875.

[103] Ковиљка Летић, *н. г.*, 290.

[104] Исто, 289-290.

[105] МИАЧ, ОЧ, К-51, Ф-1 бр. 557.

[106] „Кад би полудневна настава задовољавала потребу науке и васпитања онда противу ње не би имао нико ништа, али ми знамо да се полудневна настава уводи тамо где је опасност да деца не остану без најобичније писмености и најосновнијег знања.“ - „За нову основну школу“, *Чачански глас*, бр. 4, 7. август 1932, 2.

[107] К. Летић, *н. г.*, стр. 291; „Подизање још једне зграде за основну школу у Чачку“, *Чачански глас*, бр. 13, 1. април 1934, 4; „Подизање још једне зграде за основну школу у Чачку“, *Чачански глас*, бр. 15, 15. април 1934, 1-2.

[108] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-64, бр. 20116.

[109] Љубодраг Димић, *Културна йолишка у Краљевини Југославији 1918-1941*, II, стр. 71; „Оснивање ђачке трпезе“, *Чачански глас*, бр. 5, 14. август 1932, 2.

[110] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 571.

[111] „Кухиња Подмлатка Црвеног крста у Чачку“, *Чачански гласник*, бр. 23, 11. децембар 1932, 2; Ковиљка Летић у својој расправи *Основна школа у Чачку од 1918. до 1941. године* нетачно казује да је школска кухиња подигнута 1935. године, не наводећи извор којим би поткрепила такву констатацију. У прилог тврдњи да је кухиња подигнута у децембру 1932. године говори извештај који је председник општине Раша Гавровић поднео начелнику Трнавског среза 3. јануара 1933. године (МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-64, Ф-1 бр. 360).

[112] Љубодраг Димић, *Културна йолишка у Краљевини Југославији 1918-1941*, II, 67.

[113] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-61, Ф-VI бр. 593.

[114] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-76, бр. 18 853.

Законом о средњим школама, који је усвојен 31. августа 1929. године, средње школе су имале задатак да врше опште и национално образовање, васпитавају морал и карактер, али и да оспособљавају ученике за лакше и успешније напредовање у даљем животу и да им олакшају усавршавање на универзитетима. Директор и наставници имали су дужност да усмеравају образовање и васпитање омладине у правилном правцу.¹¹⁵ Гимназија у Чачку почела је са радом 1837. године и била је једна од школа са најдужом традицијом у Србији. Изградња гимназијске зграде започета је 1910. године, а завршена је у трећој деценији XX века. Зграда је била једна од најмонументалнијих грађевина у Чачку, а пројектант је био Драгутин Маслаћ који је своју замисао реализовао у националном стилу.¹¹⁶ Подизањем нове зграде решен је проблем смештаја ђака и инвентара, али је велики проблем ученицима правило мало двориште, па је директор 1931. године тражио од општинских власти његово проширење, јер постојеће није задовољавало потребе школе. Општински одбор није одобрио овај захтев.¹¹⁷

У чачанску Гимназију је у читавом периоду диктатуре било уписано између 850 и 1.000 ученика.¹¹⁸ Током међуратног периода она је по броју наставника и ђака јачала, а захваљујући ентузијазму ученика и наставника давала значајне резултате. Део ученика је сваке године отпадао из школе због слабих оцена и то су већином били сиромашни ученици којима родитељи нису могли да пруже услове за учење.¹¹⁹ У оквиру школе налазила се *Наставничка књижница* која је школске 1928/29. године поседовала 520 књига. Поред ове постојала је и *Књижница ђачких уџбеника*

која је књигама снабдевала најсиромашније ученике.¹²⁰ О здрављу ученика бринуо се др Живко Ерић, управник Школске поликлинике, која је подигнута и отворена средином школске 1929/30. године у згради некадашњег Конака Јована Обреновића.¹²¹

Баџи су узимали активнијег учешћа у раду удружења која су функционисала унутар школе. У чачанској Гимназији *Јосифојале* су *Бачка дружина Танаско Рајић*, *Трезвењачка дружина Исџрајносћ*, *Подмладак Црвеној крсти*, *Соколи*, као и друге организације које су имале мање чланова.¹²² Најзначајније удружење било је *Танаско Рајић* које је приређивало позоришне комаде, организовало литерарне вечери, одржавало своју књижницу, али се на скуповима често расправљало и о положају радника у друштву, док је социјалистичка литература била радо читана међу члановима удружења у којем се осећао снажан утицај СКОЈ-а.¹²³ Рад удружења контролисао је школски одбор, док је правила одобравао министар просвете.¹²⁴ Зграда Гимназије није коришћена само за наставу, већ су у њој боравили и ђаци из других градова који су обилазили знаменитости чачанског краја. Директор је у марту 1931. године тражио од општине да издвоји новац за куповину ћебади, сламарице и друге неопходне опреме за смештај екскурзиста.¹²⁵

Ради лакше комуникације и бољег повезивања између родитеља и школе при чачанској

[115] Љубодраг Димић, *Културна историја у Краљевини Југославији 1918-1941*, II, 154-155.

[116] Делфина Рајић, *н. д.*, стр. 11.

[117] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-51, Ф-1 бр. 570.

[118] Андрија Б. К. Стојковић, Б. Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837-1937* (Чачак: Чачански глас, 1987), 256.

[119] Исто, 229.

[120] Исто, 235-236.

[121] Исто, 264.

[122] Исто, 265-275.

[123] Исто, 265-266.

[124] Љубодраг Димић, *Културна историја у Краљевини Југославији 1918-1941*, II, 155.

[125] „У Чачак као знаменито историјско место у нашој отаџбини, због Љубића, гроба војводе Степе и др. знаменитости у околини, долазе многе ђачке и друге екскурзије. Екскурзије се заказују увек управи ове гимназије, с молбом да им се у гимназији осигура преноћиште. Управа гимназије је дужна да молбама екскурзиста излази у сусрет што и чини. Али поред најбоље воље и труда не може да задовољи екскурзисте у погледу преноћишта, јер нема ни кревета ни сламарице ни других потреба.“ - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-51, Ф-1 бр. 247.

Гимназији основана је 1931. године *Заједница дома и школе*. Ово удружење имало је задатак да родитељима пружи могућност да учествују у духовном развоју своје деце.¹²⁶ *Заједница* је новчаним средствима помагала школи и учествовала у набавци наставног материјала, а организовала је и предавања у гимназијским учионицама, па је временом преузела улогу *Народној универзитетској* која је више пута прекидао са радом.¹²⁷

У Чачку је од 1928. године почело са радом прво државно *Дечје забавиште*. *Забавиште* је било бесплатно и мешовито, а створено је на иницијативу родитеља. Имало је велику улогу у васпитању и образовању деце о којој су бринули стручне забавиље.¹²⁸

Спорт у Чачку

Влада Петра Живковића је Законом о оснивању Сокола Краљевине Југославије, који је донет 5. децембра 1929. године, створила прву државну организацију физичке културе.¹²⁹ Главни задатак Министарства физичког васпитања био је да контролише све организације којима је циљ надзирање физичког васпитања у школима у споразуму са надлежним министарствима. Новонастала соколска организација требало је да буде носилац југословенске унитарне мисли.¹³⁰

Соколство је у периоду диктатуре имало одличну базу за развој и солидну традицију на територији Чачка. *Соколско друштво Танаско Рајић* основано је 13. октобра 1910. године, а зграда за вежбање, тзв. *Соколана*, подигнута је у пролеће 1914. године. Чачак је тако постао први град у Србији који је добио објекат где је

омладина имала прилику да обавља телесне вежбе и да се правилно развија.¹³¹ *Соколана* је после Првог светског рата обновљена и у међуратном периоду коришћена је не само за вежбање, већ и за разне друге манифестације (попут забава и сајмова). Чачанско *Соколско друштво* територијално је припадало Крагујевачкој соколској жупи, па је то био разлог за незадовољство чачанских сокола од самог оснивања, а њихова жеља да се оформи нова жупа у којој би Чачак био центар није била услышена.¹³²

На челу *Друштва* 1930. године налазио се Драгомир Пурић, који је задржан на тој позицији након стварање нове организације на државном нивоу.¹³³ Подржављење соколске организације након 1929. године утицало је на повећање броја припадника, а нови чланови махом постају државни чиновници. Годишње скупштине су постале посећеније, па је дисциплина на седницама често попуштала, због чега је долазило и до вербалних сукоба.¹³⁴ Старешина *Друштва* тражио је у јуну 1931. године од председника суда да се што већи број чиновника учлани у соколе.¹³⁵ Готово идентичан захтев послат је у јануару 1934. године, али је, и поред стварног увећања чланства, тај број још увек био недовољан за озбиљније деловање.¹³⁶ Банско веће захтевало је 1930. године да општинске власти посвете дужну пажњу соколским удружењима и да их у највећој могућој мери помажу, као и да

[131] Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка 1910-1941* (Чачак: Народни музеј, 2006), 55, 58.

[132] Исто, 70-71.

[133] Исто, 99

[134] Исто, 100.

[135] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-52, Ф-III бр. 565.

[136] „Како Соко сем телесног и душевног одгоја и јачања народа служи у ширењу осећаја народног јединства по извишеним интенцијама манифеста Њ. Величанства Краља препоручујем свима управним властима да високе циљеве Сокола потпомажу на сваки начин и у овом смислу упливишу и на општине свога подручја, а нарочито препоручујем да се поклања што већа пажња примедбама Сокола које му је покровитељ Њ. Кр. Височанство престолонаследник.“ - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-63, бр. 1232.

[126] Марија Орбовић, „Плакати Заједнице дома и школе чачанске гимназије“, 163-164.

[127] Исто, 172.

[128] Д. Узуновић, „Дечје забавиште у Чачку“, у: *Вишевековна историја Чачка и околине...*, 735.

[129] Nikola Žutić, *Sokoli : ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije : 1929-1941* (Beograd, Angrotrade, 1991), 40.

[130] Исто, 41, 46.

уважавају њихове примедбе, јер се она налазе под покровитељством престолонаследника Петра Карађорђевића.¹³⁷

Соколство друштво почело је да оснива чете по селима (Прељини, Слатини, Мрчајевцима, Горњој Горевници, Љубићу и Миоковцима).¹³⁸ Пред почетак Другог светског рата највећи број сеоских чета био је угашен, тако да је читава замисао ширења соколства на селу остварила ограничене резултате.¹³⁹

Државни органи су након 1929. године били у обавези да помажу соколска друштва која су изгубили самосталност при одлучивању. Највећи део прихода долазио је од бановине, док је општина издвајала знатно мање новца. Приходи од чланарине били су веома ниски, па су соколи у Чачку често организовали забаве које су у већини случајева доносили више прихода на годишњем нивоу него од чланова.¹⁴⁰ Највећи део буџета трошен је на опоравак и опремање Дома који је од 1919. године више пута поправљан и уређиван, а коначно осигуран код Београдске задруге 1934. године на 350.000 динара. Новац је трошен и на обнављање инвентара, куповину справа за вежбање и свечане опреме, као и за одлазак на слетове.¹⁴¹ У *Соколани* су гимнастичке вежбе изводили и гимназијалци, јер школска сала није била опремљена адекватним гимнастичким справама. Славољуб Сековановић био је професор физкултуре у Гимназији и начелник *Соколској друштва Танаско Рајић*.¹⁴²

Активности на пољу пропаганде се након 1929. године повећавају, а просветна делатност сокола окренута васпитавању омладине у духу југословенства огледала се у одржавању бројних предавања. Свечана академија у

част оснивача соколског покрета Мирослава Тирша одржана је 6. марта 1932. године, а о његовом животу и раду говорио је професор Драгомир Поповић.¹⁴³ Покушај да лист „Чачански покрет“ постане званично гласило сокола у Чачку није успео, али је овај лист наставио да објављује доста чланака у вези са соколством.¹⁴⁴ Године 1931. формирана је соколска библиотека, а према извештају из 1936. имала је 1.300 књига и 768 регистрованих читалаца.¹⁴⁵

Велику полемику изазвао је напад дела римокатоличких бискупа на Соколе Краљевине Југославије. Соколство је у локалној штампи брањено и називано „авангарда Државе свих Словена“, док се подсећало на мрачну прошлост римокатоличке цркве и на њен однос према Словенима.¹⁴⁶ Православна црква је, за разлику од римокатоличке, благонаклоно гледала на рад соколских друштава и подржавала уједињену организацију од самог њеног настанка.¹⁴⁷

Иако је *Соколско друштво Танаско Рајић* у Чачку било најбоље организовано удружење које се бавило физичким васпитањем омладине, па чак и фаворизано од стране државних власти у односу на друга спортска удружења, временом је постајало све конзервативнија установа која младима није дозвољавала слободу као у другим спортским друштвима.¹⁴⁸ Због тога се омладина окретала другим

[137] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-49, Ф-V бр. 164.

[138] Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка 1910-1941*, 103-105.

[139] Исто, 106.

[140] Исто, 106-107; МИАЧ, ОЧ, К-57, Ф-I бр. 638.

[141] Исто, 112, 119.

[142] Андрија Б. К. Стојковић, Б. Ковачевић, *н. г.*, 275.

[143] Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка 1910-1941*, 121.

[144] Исто, 127.

[145] Исто, 128.

[146] Исто, 123-124; „Папа и соколство“, *Чачански глас*, бр. 4, 22. јануар 1933, 1.

[147] „Свако зна од колике је важности за физичко и морално васпитање нашег народа Соколско Д(д)руштво. ДА ЛИ МАЛО СЛОВО Д? Оно је до сада било подељено. Било је више племенско, него државно, јер су се снаге народне омладине биле поделиле на више разних организација. Сада су у нашој држави све те посебне организације уједињене у једну моћну југословенску соколску организацију, без погледа на вере и племена, те ће њихова удружена снага бити „као планинска ријека.“ - „Два важна момента“, *Прејед цркве ејархије жичке*, бр. 1, јануар 1930, 13.

[148] Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка 1910-1941*, 131.

спортовима, пре свега фудбалу који је стекао огромну популарност у међуратном периоду, посебно након великог успеха наших фудбалера на светском првенству у Уругвају 1930. године, када је југословенска репрезентација заузела треће место.¹⁴⁹

Спортски клубови *Јегинсџво* и *Борац* били су најпопуларнији фудбалски клубови у Чачку и између њих је владао велики спортички ривалитет. Традицију *Сјорџској клуба Викџорија* (основан 1919. године, али је у међувремену престао да постоји) наставило је *Јегинсџво*, које је убрзо успело да достигне његову гледаност.¹⁵⁰ У *Сјорџски клуб Јегинсџво* били су учлањени грађани Чачка који су припадали различитим професијама, па је због тога био популаран међу интелигенцијом и грађанском класом у Чачку.¹⁵¹ Клуб је 1930. године успео да добије дозволу од општинских власти за подизање стадиона на земљи крај Мораве који им је био неопходан за одигравање утакмица, пошто их је стална селидба ометала да озбиљније приступе уређењу терена. *Јегинсџво* је општини за ово земљиште плаћало закуп.¹⁵²

Супарник *Јегинсџву* је био *Фудбалски клуб Борац* основан 1930. године.¹⁵³ Чланови су већином били радници и занатлије, али је клуб имао подршку и других категорија становништва, а комунисти су преко њега вршили пропаганду и користили утакмице, на којима се окупљао велики број људи, за дељење летака.¹⁵⁴ Противници су овом клубу дали погрдан назив „Мафија“, због наводног недостатка грађана из редова интелигенције.¹⁵⁵ Општинске власти су фаворизовале *Сјорџски клуб Јегинсџво*, на шта су се Борчеве присталице често жалиле. *Борац* је 1. марта 1932. године затражио финансијску помоћ од општине, наводећи да до тада нису тражили новац од власти, већ да су све обавезе измиривали из сопствених средстава. Председник општине Радивој Пантовић одговорио је да ће клуб добити помоћ тек када се легалним путем учлани у Југословенски национални савез.¹⁵⁶ *Јегинсџво* је од општине 2. фебруара 1932. године тражило новчану помоћ и добило је 1000 динара, па се у овоме може назрети однос општинских власти према два поменута клуба.¹⁵⁷

Борац је од општинских власти 18. јануара 1934. године тражио земљу за подизање стадиона, јер је терен *Јегинсџва*, који су до тада користили и за који су плаћали одређену своту новца, био пренатрпан терминима. Земља коју је тражио налазила се у непосредној

[149] Видети: „Југославија је тукла Бразилију са 2:1 (2:0)“, Политика, бр. 7969, 15. јул 1930, 7; „Снага уругвајских фудбалера“, *Полиџика*, бр. 7982, 28. јул 1930, 8; „И уругвајска и пештанска штампа осуђују необјективност судије“, *Полиџика*, бр. 7984, 30. јул 1930, 8.

[150] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-47, Ф-III бр. 192.

[151] „У члановима клуба заступљене су готово све професије: судије, адвокати, студенти, ђаци, приватни и државни чиновници, трговци и свеколике занатлије. Управу клуба сачињавају приватни и државни чиновници, студенти и занатлије, што сведочи да су послови клуба у добрим рукама и да ће вазда бити вођени сигурним и правим путем.“ - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-47, Ф-III бр. 192.

[152] „Сада смо у могућности да игралиште заградимо непровидном оградом (даскама) високом преко два метра, да направимо покривене трибине са довољно седишта и почасним ложама, да поставимо хладне тушеве за масажу играча, да изградимо играчке пресвлачионице, које би према потреби могле врло добро послужити и публици за пресвлачење приликом купања. Терен би потпуно поравњан и засејан енглеском травом која има ту особину да се за десет дана потпуно развије и укорени.“ - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-47, Ф-III бр. 192; МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 433/932.

[153] Александар Стефановић у својој расправи *Прејлег сјорџских активносџи у Чачку (Вишевековна исџорија Чачка...)* на 790. страни наводи да је клуб основан 1926. године, не цитирајући извор на основу којег поткрепљује дату тврдњу. Данас Фудбалски клуб „Борац“ за годину оснивања узима 1926. годину и она се налази на грбу клуба. У прилог тези да је основан 1930. године говори документ од 1. марта 1932. када је управа „Борца“ тражила помоћ од чачанске општине, а у којем се наводи да је клуб основан 1930. године (МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-58, Ф-II п. 468/932).

[154] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 182.

[155] *О чачанском фудбалу*, Чачански глас, бр. 4, 7. август 1932, 4.

[156] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-58, Ф-II бр. 468/932.

[157] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-57, Ф-I бр. 117/932.

близини „противничког“ стадиона.¹⁵⁸ Молба је поновљена у јуну исте године, само што је овог пута заједно са Борцем земљу тражио и *Сјорџски клуб Трџовачке омладине*, али је овај захтев одбијен и понуђено им је да користе стадион *Јединство* за годишњи закуп у износу од 200 до 300 динара.¹⁵⁹

Поред ових клубова у Чачку су постојали још и *Обилић*, *Арсенал* и *Сјорџски клуб Трџовачка омладина* који нису имали успеха као *Борац* и *Јединство*, па су једва успевали да прикупе средства за опстанак. *Обилић* је основан нешто пре 1931. године и управа клуба је, пошто није имала терен за тренирање и одржавање утакмица, већ 4. јуна 1931. године тражила дозволу од општинског суда да заједно са *Јединством* дели стадион.¹⁶⁰ *Јединство* је након четири дана написало суду и одбору извештај у којем брани своје право на коришћење стадиона за чију је изградњу поднело велики финансијски и материјални терет.¹⁶¹ Општински одбор је на седници одржаној истог месеца изашао у сусрет захтевима *Фудбалског клуба Обилића* и наредио управи *Јединства* да стадион мора бити заједнички.¹⁶² Управа *Јединства* се није мирила са овом одлуком, па се у септембру

исте године жалила начелнику Трнавског среза, тражећи да поништи наредбу општинског одбора. Начелник је овај захтев подржао и прогласило неважећом одлуку општинског одбора.¹⁶³

У Чачку је 6. августа 1932. године била заказана прва утакмица под рефлекторима које је требало да обезбеди предузеће *Јелица*. Чачански глас био је организатор турнир приређеног у сврху пропагирања овог листа. Међутим, рефлектори нису били довољно снажни да би обезбедили довољно светла, а удаљеност од било какве електричне мреже отежала је остварење ове замисли. *Фудбалски клуб Јединство* одбио је да под slabим осветљењем одигра меч, па је публика је бурно негодовала, док је редакција Чачанског гласа остала у великом новчаном дефициту.¹⁶⁴

Почетком 1932. године Југословенски национални савез покренуо је питање оснивања фудбалске Западноморавске жупе, чији би се центар налазио у Чачку. У њен састав требало је да уђу Краљево, Чачак, Горњи Милановац и Ужице, а победник би играо са победником Моравске и Шумадијске жупе.¹⁶⁵ Ова фудбалска асоцијација створена је исте године, али је за центар изабрано Краљево, па су чачански и ужички клубови оштро протествовали и писали жалбе делегатима у Крагујевцу.¹⁶⁶

Стрељачки спорт имао је велику улогу у спровођењу војничког васпитања омладине и подизању борбене спремности народа.¹⁶⁷ У Чачку је постојала *Стрељачка дружина Танаско Рајић* која је вежбе стрељања спроводила на војном земљишту на Алвациници, у

[158] МИАЧ, Градско поглаварство (1934-1944), К-1а, Ф-VI бр. 136/34.

[159] МИАЧ, Градско поглаварство (1934-1944), К-1а, Ф-VI бр. 136/34.

[160] „Молимо Суд и Одбор да донесе своју одлуку којом ће и нама дати подједнако право на том општинском имању, као што то право има и Чачански спортски клуб „Јединство“, јер разумљиво је, да када је земљиште уступљено на употребу спортистима Чачка, онда се овом употребом не може користити само један клуб, па према томе то право треба да има и нов клуб.“ - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 433/932.

[161] „Игралиште је, т.ј. земљиште за игралиште уступила Општина нашем клубу, на коме смо ми подигли ограду, нивелисали и за употребу згодним учинили са много материјалних жртава. Ограда износи око 460 дужних метара а утрошено је само за даске т.ј. 22 метара кубна по 600.- динара што чини 13.200.- динара, затим сви остали радови као диреци, појасеви и остало стаје близу 17.00.- динара што укупно изградња заједно са нивелисањем стаје 30.000.- динара, не рачунајући рад наших чланова.“ - МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 433/932.

[162] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 433/932.

[163] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 433/932.

[164] „Неуспели футбол под рефлекторима - Забрањен турнир 'Чачанског гласа', Чачански глас, бр. 5, 14. август 1933, 2.

[165] „Западно-Моравска жупа у Чачку“, *Чачански глас*, бр. 7, 12. фебруар 1933, 3.

[166] „Спортска рубрика“, *Чачански глас*, бр. 10, 5. март 1933, 3.

[167] Nikola Žutić, n. g., 74.

непосредној близини касарне.¹⁶⁸ *Стрељачка дружина* је 3. маја 1930. године од општинских власти тражила да јој се додели земљиште за изградњу павиљона на Алвациници. Урађен је и предрачун по којем је цена изградње износила 15.000 динара, а новац је требао да буде прикупљен на основу прилога и из сопствених средстава.¹⁶⁹ Међутим, изградња павиљона није текла планираном брзином, па су у мају 1931. године од грађана тражени добровољни прилози за подизање павиљона.¹⁷⁰ Новац за изградњу тражен је и у јулу 1931. године преко Чачанског гласника.¹⁷¹ Дружина је била нарочито активна 1931. године, па је од председника општине тражила да од кметова захтева да се што већи број омладине учлани у удружење. Чланарина је износила 20 динара за редовне, а 10 за нередовне чланове и могла се уплатити код секретара сваког празника у кафани *Цар Лазар*.¹⁷² Удружење у потоњим годинама није било претерано активно.

У граду је постојало *Коло јахача Кнез Михаило*, али је због лошег материјалног стања коњарства у Југославији и ово друштво било на маргини.¹⁷³ Удружење је 21. јуна 1931. године организовало трке на Алвациници, којима је присуствовао и бан Дринске бановине.¹⁷⁴ У сали хотела *Крен* је децембра 1933. године одржан први бокс-меч у којем је учествовала група београдских боксера, међу којима је био и Чачанин Јован Караклајић, аматерски

првак Београда у тешкој категорији.¹⁷⁵ Обласни одбор *Аеро-клуба Наша крила* одржао је 4. јуна 1933. године митинг на Алвациници. Истог дана требало је да буде основан месни одбор клуба у Чачку.¹⁷⁶ Тек 1934. године ђаци из Гимназије основали су *Подмладак Аеро-клуба Наша крила*, а бавили су се израдом макета и модела авиона и летећих једрилица.¹⁷⁷

Током периода диктатуре општинске власти имали су великих проблема да обезбеде јавни ред и мир, иако су у неколико наврата спроводили оштре мере против грађана који су нарушавали безбедност других. Проблеми би се најпре дешавали у кафанама, али би често долазило до провокација, физичких обрачуна и уништавања државног инвентара и на другим јавним местима, па чак и у самом центру града. Извештаји председника општине и среског начелника препуни су жалби на општинску стражу која није најбоље вршила своју дужност, а све акције које су власти предузимале нису давале очекиване резултате. Коцка и проституција били су пороци који се најчешће везују за Чачане у овом периоду, а никакве наредбе и казнене мере нису их спречиле у упражњавању ових активности. Диктатура, дефинисана као владавина чврсте руке, од које су многи очекивали да ће завести ред у свим областима живота, није много утицала на побољшања ниова безбедности у чачанској општини.

Комунални проблеми притискали су грађане и општину која није била у стању да реши два кључна проблема у граду (снабдевање водом и подизање канализације), делом због недостатка новца, а делом због неспособности руководећих људи да се ухвате у коштац са проблемима. Због тога је Чачак често

[168] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-55, Ф-V бр. 238/931.

[169] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-48, бр. 42.

[170] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-52, Ф-II бр. 534/931.

[171] „Подизање стрељачког павиљона у Чачку”, *Чачански гласник*, бр. 4, 31. јул 1931, 3.

[172] „Дружина вас моли да преко кметова оближњих села предумете потребне кораке за упис у чланство ове дружине, поглавито омладине, која није још прошла кроз стални кадар, а која ће посеђујући празничним данима стрелиште, бити одстрањена од свега оног што штетно на њу утиче, како у погледу моралном, тако и физичком, као што су картање, пијанчење и т.д.” - МИАЧ, ОЧ, К-51, Ф-I бр. 541/931.

[173] Nikola Žutić, *n. g.*, 73.

[174] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-53, бр. 17035.

[175] „Први бокс меч у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 50, 10. децембар 1933, 5.

[176] МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-64, Ф-III бр. 294/33.

[177] Андрија Б. К. Стојковић, Б. Ковачевић, *n. g.*, 277.

остављао утисак прљавог и загађеног места за живот, иако се није у многоме разликовао од осталих српских градова у овом периоду.

Културна понуда у Чачку је била веома сиромашна због непостојања значајних градских институција које би својим радом створиле богатији културни садржај. У граду нису постојали музеј, позориште, галерија, а библиотека је више пута изнова отпочињала рад. Готово читава културна делатност почивала је на приватном ангажману истакнутих интелектуалаца и јавних радника, док је њихова лична иницијатива, често здружена и организована, оцртавала крајњи напор да се град извуче из учмалости и заосталости. Општинске власти скоро да нису марили за културу и нису је финансијски помагале, осим када је било потребно издвојити новац за гостовање неке позоришне трупе или певачког друштва.

Гимназија и основна школа су биле једине школе које су постојале у периоду диктатуре. Један од највећих проблема за развитак школства у Чачку био је мањак учионица у основној школи, па је у овом периоду вођена велика борба за подизање још једне основне школе. Печат читавој борби дао је директор школе Стеван Вучковић, који се свим силама трудио да се подигне додатна зграда за ову потребу. Тек крајем 1934. године општина је предузела званичне мере за почетак градње нове школе. Гимназија је имала велику традицију у Чачку. У њој су радили професори различитих политичких убеђења, али знатан утицај на њаке су имали они који су били присталице комунизма. Због тога је она временом постала посебно интересантна за агитаторе који су међу омладином ширили идеје комунизма.

Спорт у Чачку видно је напредовао. Соколи су били носиоци југословенства, учествовали су на прославама свих државних празника и представљали град на свим већим соколским слетовима. Општина и Банско веће су, у складу са државном политиком, новчано помагали њихов рад, а велики број чиновника

у овом периоду учланио се у соколску организација. Популарност фудбала у Чачку значајно је порасла почетком тридесетих година XX века. Спортски клуб *Јединство* подигао је стадион у близини Мораве, који је користио и њихов највећи противник, *Фудбалски клуб Борац*. Стадиони нису били само места где су се одвијала спортска борба, већ су били и полигон за политичке сукобе и интриге. Комунисти су често делили летке на фудбалским утакмицама, па су санкције често трпели и клубови, док је *Борац*, пре свега као клуб који је окупљао радничку класу, био у неравноправном положају у односу на друге клубове. На територији Чачка постојали су и друга спортска удружења, а посебно треба издвојити рад *Сирељачкој друштва Танаска Рајића* које је током 1932. године покушавало да подигне павиљон за своје потребе.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављени извори:

Међуопштински историјски архив Чачка

1. Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), фонд: Општина чачанска (1839-1934)
2. МИАЧ, фонд: Градско поглаварство (1934-1944)
3. МИАЧ, фонд: Дринска бановина (1929-1941)

Објављени извори:

1. Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један њвој град: записи о сџаром Чачку* (приредила Нада Деспотовић), (Чачак: Чачански глас), 1995.

Статистички зборници:

1. *Statistički godišnjak 1940*, Beograd, 1940.
2. Народно јединство, Илустровани званични Алманах-календар Дринске бановине за буџетску 1930/31, Сарајево, 1930.

Периодика:

1. Политика
2. Преглед цркве епархије жичке
3. Чачански глас
4. Чачански гласник

Литература

Монографије:

1. Виријевић Владан, *Краљево - траг у Србији 1918-1941* (Краљево : Народни музеј : Историјски архив), 2006.
2. Димић Љубодраг, *Културна историја у Краљевини Југославији 1918-1941, I - II*, (Београд : Стубови културе, 1997).
3. Žutić Nikola, *Sokoli : ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije : 1929-1941* (Београд, Angrotrade , 1991)
4. Јаковљевић Милутин, *Раднички покрет у чачанском крају* (Чачак : Чачански глас, 1979)
5. Орбовић Марија, *Чачанско шtamпарство и издаваштво: библиографија 1833-1941* (Чачак : Градска библиотека, 1998)
6. Рајић Делфина, *Архитектонско наслеђе Чачка* (Чачак : Народни музеј, 1997)
7. Стојковић Б. К. Андрија, Ковачевић Бранко, *Чачанска гимназија 1837-1937* (Чачак : Чачански глас, 1987).
8. Танасијевић Бранислав, Јаковљевић Милутин, Стефановић Марко, *Пола века електрификације чачанског краја 1921-1971* (Чачак : Електродистрибуција : Електроморава, 1972)
9. Тимотијевић Милош, *Век сумње: религиозност у чачанском крају 1886-2008* (Чачак : Народни музеј : Легенда, 2009)
10. Тимотијевић Милош, *Соколи Чачка 1910-1941* (Чачак : Народни музеј, 2006)
2. Вукосављевић Милан, „Забране чачанских новина”, *Изворник*, бр. 2, Чачак, 1985.
3. Летић Ковиљка, „Основна школа у Чачку од 1918. до 1941. године”, *ЗРNM XXII/XXIII*, Чачак, 1994.
4. Невољица Слободан, „Преглед епархије Жичке’ у културном животу Чачка 1919-1938. године”, *Бојородица трагачка у историји српског народа*, Чачак, 1993.
5. Мирослав М. Никитовић, „Чачанско угоститељство између два светска рата”, *Вишевековна историја Чачка и околине (зборник радова са научно-стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду)*, Београд, 1995.
6. Орбовић Марија, „Плакати Заједнице дома и школе чачанске гимназије”, *ЗРNM XXVIII*, Чачак, 1998.
7. Пауновић Горан, „’Чачански глас’ као извор за проучавање друштвеног живота Чачка од 1932. до 1935. године”, *ЗРNM XXVIII*, Чачак, 1998.
8. Стефановић Александар, „Преглед спортских активности у Чачку”, *Вишевековна историја Чачка и околине (зборник радова са научно-стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду)*, Београд, 1995.
9. Тимотијевић Милош, „Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку”, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), (Београд : Слио), 2007.
10. Тимотијевић Милош, „Проституција у Чачку током XX века”, *Токови историје 1-2*, Београд, 2007.
11. Узуновић Д., „Дечје забавиште у Чачку”, *Вишевековна историја Чачка и околине (зборник радова са научно-стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду)*, Београд, 1995.

Чланци и расправе:

1. Божовић Драгана, „Развој ликовне културе - Друштво ликовних уметника Чачак”, *Наслеђе*, бр. 5, Чачак, 2005.

ČAČAK DURING THE DICTATORSHIP OF THE KING ALEKSANDAR KARADORĐEVIĆ

1929-1934 (part 2)

The thread of progress of the City of Čačak, spreading from the end of the World War I until the beginning of the World War II, remained unbroken even during the period of the dictatorship. The city saw a continuous development in all fields. The main problem of the city was the lack of water supply and sewage disposal and the economic crisis managed to slow down but not to stop the economic growth of the city. During the period of the dictatorship, local elections

were not held and the Mayor changed only once, in 1932. Limited competencies of the Municipal Council also reflected a higher centralization. The opposition was reduced to a smallest possible measure, while a more serious activity of the communists was neutralized by a severe reaction of the authorities. However, the communists were not completely destroyed and, although their partisans kept themselves invisible, they took part in all important political and social actions.

Vojin MALETKOVIC, M.A.

Cacak au temps de la dictature du roi Alexandre Karadjordjevic 1929-1934

(2ème partie)

Cacak continua durant la période de dictature une série de progrès, qui s'étendit de l'achèvement de la Première Guerre mondiale jusqu'au début de la Deuxième Guerre mondiale. La ville se développa en continu sur tous les plans. L'absence de l'approvisionnement en eau et de la canalisation furent mentionnés comme problèmes cruciaux de la ville et la crise économique réussit à ralentir, mais elle n'arrêta pas, la croissance économique de la ville. Pendant la période de dictature, les élections locales ne furent

pas réalisées, on changea de maire une fois seulement, durant l'année 1932. Une centralisation plus grande se refléta aussi sur la diminution des ingérences du Conseil municipal. L'opposition fut réduite à un minimum le plus bas possible, tandis que l'activité plus sérieuse des communistes fut déjouée par la réaction rigoureuse du gouvernement. Toutefois, les communistes ne furent pas en totalité anéantis, leurs partisans se turent, mais ils prirent part à toutes les activités politiques et sociales les plus importantes.

Vojin MALETKOVIC, M.A.

УДК: 336.71(497.11)"1925/1940"

Др Иван М. БЕЦИЋ

историџар, научни сарадник

*Институт за српску културу
Приштина – Лейосавић*

ЧАЧАНСКА ОБЛАСНА БАНКА

АПСТРАКТ: *На подручју источног дела Краљевине Југославије постојао је велики број локалних новчаних завода са невеликим капиталом. Највећи број њих настао је са циљем да кредитира привремено своје акционаре, али је део њих погинуо у правом банкарском духу, кредитирајући трговачке привреднике и земљораднике. Да би заштитила земљораднике од губитка имовине услед немоћности оштрих кредитних држава је жртвовала приватне банке које су биле њихови кредитори. У раду је привремено на основу архивске грађе, даје преглед рада једне од финансијских установа које су услед владиних мера доживеле крах, иако су до тада успешно поговале.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Чачанска обласна банка, Чедомир Солујић, економска криза, заштита земљорадника, мораторне менице, заштита новчаних завода*

Развој новчаних установа у Краљевини Србији, који је приметан од осамдесетих година XIX века, био је успорен избијањем балканских ратова, а у потпуности прекинут у Првом светском рату. То је у великој мери утицало да у новој држави 1919. године западне провинције буду финансијски изразито надмоћније. Од целокупног капацитета новчаних завода на Хрватску и Славонију отпадало је 60,43%, Словенију 20,72%, Србију 5,84%, Војводину 5,05%, Босну и Херцеговину 4,58%, а Црну Гору 0,85%.¹ Делатност завода била је заснована на сопственим правилима и статутима, с обзиром да је највећи број банака био основан на бази закона о акционарским друштвима. Велика потреба државе и становништва за изградњом после огромног материјалног страдања у Великом

рату утицала је на инвестициону политику банака, тако да се велики број њих упуштао у финансирање, оснивање и преузимање индустријских и трговачких предузећа. Банке су се јавиле као власници низа грађевинских предузећа, фирми и магацина који тргују намирницама, пивара итд. Овакво пословање намеће закључак да није била извршена подела новчаних завода на пословне банке и на чисто банкарске установе, али и одговор банака на помањање новца, нарочито у 1922. години. Послови изградње, али и спекулације, доносили су брзу и велику зараду, будући да се радило о трговини дефицитарном робом, што је изазвало подизање улога на штедњу и пласирање новца по знатно вишим, зеленашким каматама, тако да су новчани заводи остајали без средстава довољних за рад, па су морали да реализују сопствени портфељ који није увек био ликвидан. Инфлаторни период

[1] Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, (Београд: Институт за савремену историју, 1986), 40.

могуће је оценити као повољан за рад и развој банака, али њихова инвестициона политика, с обзиром да се радило о дугорочном планирању капитала, створила је све услове за појаву кризе кредита, јер су њихове обавезе (текући рачуни и улози на штедњу) углавном биле краткорочне. Овакав вид пословања, иако је обезбеђивао високу зараду јер се радило о трговини дефицитарном робом, носио је са собом ризик превеликог инвестирања које је било супротно здравој банкарској политици, па су се приликом потреса изазваних оскудицом кредита почетком 1923. године многе банке нашле у ситуацији да обуставе своје пословање или се за дуже време уклоне са тржишта индустријских инвестиционих кредита и тако створе услове за дубљи продор иностраног капитала, што је било супротно жељама политичке елите земље.

Смисао за штедњу у новчаним установама није била на високом нивоу, а постојале су битне разлике како између становништва различитих покрајина, тако и међу социјалним категоријама исте покрајине. Иако је сеоско становништво представљало апсолутну већину, нису предузимане никакве акције које би међу земљорадницима подстицале штедњу у новчаним заводима, мада су финансијско-политички кругови указивали на неопходност подупирања културе и навике штедње у банкама и давали ниску оцену нивоу банкарства у земљи. Председник Савеза новчаних завода др Јурај Врбанић на седници половином 1923. године изнео је следеће мишљење: „О некаквом капитализму и капиталу у смислу, како он постоји у западним државама, не може код нас још ни близу бити говора. **Ми се налазимо тек у почетку интензивнијег прибирања и сакупљања раштрканих и разбацаних малих уштеда капитала** (истакнуто у оригиналу, прим. аутора) који тхезаурисани леже неплодни. – Наша народна природа треба за свој развој још огромних капитала, па се сама од себе намеће

дужност да се асоцијација тих ситних уштеда потпомогне свим силама и да их се тако удружене стави у службу нашег опћег привредног напретка. – Тиме се ствара и јача темељ наше економске и финансијске независности, па је стога дужност свију позваних фактора да то стварање и организовање подупру.”²

Стално јачање динара и његова стабилизација на 9,13 швајцарских франака од маја 1925. године нормализовала је прилике у банкарству. Новчани заводи бележили су стални раст улога на штедњу, а повећање је било утолико значајније што није било само у номиналном износу, већ и у ефективном. Раст улога на штедњу довео је до промене структуралног односа између властитих и туђих средстава којима су банке располагале. Док је тај однос 1920. године био 43:57%, због знатног пораста улога 1929. године износио је 24,1:75,9%.³ Овај однос диктирао је инвестициону политику банака. Како су три четвртине средстава припадале штедишама, банке су се, да би умањиле ризик пословања, опредељивале на краткорочно кредитирање индустрије и трговине. Дугорочни кредити пољопривреди нису разматрани као реална могућност, а кредитна способност клијената и гаранција отплате дуга стављани су испред зараде, иако су камате у 1924. и 1925. години биле изузетно високе. Од 1919. до 1922. године активна каматна стопа кретала се између 7–12%, да би у првој половини 1923. године забележила нагли скок и достигла 20–24%. Наредна година била је врхунац каматне кризе и у њој је обична камата била 24%, али је понегде достигла и 30%, па и више. У наредне две године кретала се 18–20%. Од 1927. године приметна је тенденција опадања каматне стопе и она је код већих новчаних завода износила 14–18%. У 1928. и 1929. години давани

[2] Ljubomir St. Kosier, *Problem štednje i narodne uštednje u jugoslovenskom novčarstvu* (Zagreb: Jugoslovenski Lloyd, 1923), 16–17.

[3] Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda* (Zagreb: Jugoslovenski Lloyd, 1933), 216.

су кредити и по 12%, али се у том тренутку за нормалну камату сматрало 14%.⁴

Од 1925. године осетила се стагнација у пословима и потреба за кредитима је смањена. Почео је да се јавља вишак новца на тржишту, али заводи под утиском претходних година нису помишљали на смањење камате. Одређеним комитентима одобравани су кредити под повољнијим условима, али се већини није одобравао или је одобрен под тежим условима. У 1926. години вишак непласираног новца био је још већи и тиме као да је наслеђен прекид кредитне кризе. Бржи пад каматне стопе онемогућиле су неродне године, али је тенденција пада задржана. Успешност пословања у 1925. години најбоље илуструје висина дивиденде. Просечна дивиденда у Војводини износила је 16%, Србији, Босни и Херцеговини 13%, Словенији 12% и у Хрватској 11%.⁵ Иако већ високе, дивиденде и чиста добит многих банака биле су, у ствари, још више. Пошто су ови подаци били меродавни за одређивање висине пореза многе банке су их приказивале мањим него што су заправо биле. Зато је чланом 175. Финансијског закона за 1926/27. годину предвиђено да предузећа обавезана на јавно полагање рачуна морају да дају на увид своје књиге и рачуне финансијским властима. Органи који су вршили увиђај били су дужни да чувају пословне тајне и контролишу само податке који се тичу плаћања пореза.⁶

У тренуцима када су неаграрни привредници показивали мало интересовање за кредите код банака, главни корисници били су земљорадници. Несавремена производња, ситан посед и традиционално гајење одређених култура, а не оних које су биле тражене,

биле су главни узрок да је домаћинство на ситном сељачком поседу производило количине робе довољне углавном за биолошки опстанак породице. У немогућности да само финансира своју производњу сељаштво се, посебно од избијања аграрне кризе 1925. године, задуживало код банака под веома неповољним условима, тако да је западало у право дужничко ропство. Приватни новчани заводи користили су често сезонске кредите Народне банке који су им уступани по каматној стопи од 6%, да би их пласирали пољопривредницима и по 40%. Немогућност сељака да се одржи и падање многих имања под стечај услед презадужености условили су доношење Закона о пољопривредном кредиту од 12. јуна 1925. године. Њиме је званично установљен пољопривредни кредитни организам на задружној основи који је требало да својим члановима омогући средства за развитак и побољшање пољопривредне производње и да прима од својих чланова, али и оних који то нису, улоге на штедњу.⁷ Међутим, овај закон није спроведен у пракси и „не примењује се као и да не постоји само зато што се каже да нема новаца”.⁸ Очито да је стање државних финансија било лоше и да се омогућавање повољних кредита аграру није могло спровести, али не смемо заборавити ни чињеницу да није показан одговарајући интерес водећих политичких странака да се ово питање реши.

Озбиљнија анализа банкарског апарата у Краљевини СХС показала би да је постојао велики број финансијских институција, али да су апсолутну доминацију имали новчани заводи са невеликим капиталом.

[4] Новак Поповић, Душан Мишић, Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење (Београд: Геца Кон, 1929), 60–61.

[5] Готово запањујуће дивиденде забележиле су Штедионица у Пригревици – 60% и Грађанска штедионица у Модошу (Јаша Томић) – 47,6%. (Boris Kršev, *Bankarstvo u Dunavskoj banovini* (Novi Sad: Prometej, 1998), 52.

[6] Лаза Костић, Адам Максимовић, Зборник финансијских закона од 1919–1939/40 (Нови Сад: Штампарија Дунавске бановине, 1939), 320.

[7] Под пољопривредном производњом подразумеване су земљорадња, сточарство, воћарство, виноградарство, пчеларство, рибарство, живинарство и свако друго главно занимање пољске привреде скопчано са својином земље. (Закон о пољопривредном кредиту од 12. јуна 1925. године (Београд: Геца Кон, 1925), 4.

[8] Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС, Редован сазив за 1926/27, књ. II (Београд: Развитак, 1927), излагање Милоша Радосављевића, 327.

Табела 1. - Банкарски аџарај у Краљевини СХС⁹

Година	Број банака	Број филијала	Укупно
1922.	641	374	1.015
1923.	654	357	1.011
1924.	651	306	957
1925.	666	293	959

Према ујлаћеном кайишалу сџрукџура банака 1926. јодине излела је овако:¹⁰

Висина уплаћеног капитала	Број новчаних завода
преко 100 милиона динара	3
од 50–100 милиона	3
од 20–50 милиона	13
од 10–20 милиона	25
од 5–10 милиона	49
од 1 – 5 милиона	312
Остали	295

Број новчаних завода драстично се разликовао по покрајинама. У Србији је један акционарски новчани завод био на 15.095 становника, док је у Словенији, где су све врсте задругарства законски дозвољене и развијене, завод је долазио на 98.265 становника.¹¹ Чак 87% банака поседовало је капитал испод 5 милиона динара, па стога нису могле да одговоре захтевима привреде и становништва. Немогућност да успешно послују и наступајуће смањење зараде акционара нагонило је заводе на фузионисање. Покрет за фузионисање банака појачан је нарочито у 1926. и 1927. години са циљем да се смање режијски трошкови, јер се појавила потреба да се смањи разлика између активне и пасивне каматне стопе. Томе је допринела и политика Народне банке која је инсистирала на удруживању банака. Решењем из 1927. године Народна банка прописала је услове под којима је било могуће од ње добити кредит:¹²

да новчани заводи у Београду, Загребу, Љубљани и Сарајеву који желе кредит од Народне банке морају да имају минимум 5 милиона динара ефективно уплаћеног капитала;

да по унутрашњости земље заводи морају да имају уплаћен најмање један милион, а у местима са више од пет банака најмање два милиона динара оснивачке главнице;

да Народна банка може одобрити кредит и заводу са главницом испод милион динара, али под условом да је он једини у месту.

Без обзира на настојања емисионе установе за укрупњавање капитала и ситуацију на тржишту, у Чачку је 1927. године дошло до оснивања новог новчаног завода, поред пет већ постојећих (Чачанска извозна и увозна банка, Чачански кредитни завод, Банкарско акционарско друштво „Морава“, Чачанска штедионица, Чачанска задруга). Дозволу за рад Чачанској

[9] Архив Југославије, збирка Добривоја Стошовића (81), ф. 1, ај. 1, (у даљем тексту АЈ, 81–1–1), Банкарство и осигурање.

[10] Н. Поповић, Д. Мишић, *н. г.*, 52.

[11] АЈ, 81–1–1, Банкарство и осигурање.

[12] Народна банка (Београд: Народна банка, 1934), 185.

обласној банци дао је министар трговине и индустрије решењем од 17. фебруара 1927. године, којим су одобрена правила овог завода, а које ће Претходни збор акционара усвојити 22. маја. Према овим правилима Обласна банка могла је да: финансира банкарска, трговачка, рударска и индустријска предузећа, привредна домаћа предузећа и предузимачко-грађевинарска; врши куповину и продају разноврсне робе и то само за рачун клијента, никако за сопствени; врши есконтовање и реесконтовање меница, чекова и издаје акредитиве; даје зајмове на залогу свих пољопривредних производа и остале робе која није кварљива, као и зајмове на хартије од вредности и отвара кредит по текућим рачунима уз сигурна покрића; прима на чување новац, хартије од вредности, драгоцености итд; узима под закуп или на експлоатацију државна имања или јавна добра; прима новац на приплод по уложним књижицама, на текући рачун у вези са чековском радњом и сл; врши наплату и исплату за туђ рачун.¹³

Оснивачи Чачанске обласне банке били су: Чедомир С. Солујић, извозник; Радивоје Л. Пантовић, апотекар; Радојко Солујић, трговац; Ненад Станковић, лекар; Љубомир В. Аћимовић, трговац; Јеремија В. Јовановић, кафеџија; Радисав М. Видојевић, кафеџија; Василије Р. Лазовић, трговац; Милентије Михаиловић, зидар; Добривоје К. Јовковић, кафеџија; Драгиша М. Мариновић, трговац; Дуко Бузуровић, ковач; Димитрије Златић, кројач; Милутин Ј. Шљивић, воскар; Стеван К. Вучковић, учитељ; Владимир Р. Бојовић, трговац; Драгољуб Вукадиновић, управник поште; Обрен Јањић, кројач; Милош Костадиновић, обућар; Радош Г. Марковић, трговац; Војислав Д. Јовић, књиговођа; Милутин М. Белопавлић, трговац; Лука Томашевић, кафеџија; Чедомир Урошевић, адвокат

[13] АЈ, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије, 65-1281-2265, Оглас Чачанске обласне банке од 25. маја 1927. године.

и Драгомир Ј. Пурић, суплент. Сви оснивачи били су из Чачка.¹⁴

Како су сами оснивачи назначили, идеја за оснивање новог новчаног завода јавила се још 1924. године, али како је привредна криза постала изражена од 1925. године, није било лако пословати, а још теже је било основати банку. Иако се у међувремену привредне прилике нису промениле, оснивачи су напоменули да је настала потреба за оснивањем установе која би давањем кредита под повољним условима омогућила боље развијање послова код трговачког и привредног света. Све акције биле су уписане, чак се појавио и суфицит од 60 акција, тј. 30.000 динара, што је редуцирано сразмерно броју акционара. Оснивачки капитал уписала су 62 акционара, уплативши при том 10% од предвиђеног капитала од милион динара (100.000) и на име трошкова 50 динара по акцији, тј. још додатних 100.000 динара. После обрачунатих трошкова преостало је 180.164,50 динара.¹⁵

Оснивачки капитал био је распоређен у 2.000 акција по 500 динара. Управни одбор чинило је седам чланова бираних на три године, а Надзорни одбор пет чланова. Предвиђено је да се од чисте добити резервном фонду уплати најмање 10%, а највише 25%. За тантијеме председнику и члановима Управног одбора предвиђено је 12%, члановима Надзорног одбора 5%, а особљу банке, сразмерно плати, под условом да су бар годину дана били у служби, 3%. Одвајања за пензиони фонд чиновника и службеника предвиђена су на 3%, а за фонд за подизање зграде 5%. Остатак добити предвиђен је за поделу акционарима.¹⁶

[14] АЈ, 65-1281-2265, Молба оснивача Чачанске обласне банке министру трговине и индустрије од 18. јануара 1927. године.

[15] АЈ, 65-1281-2265, Извештај Оснивачког одбора Чачанске обласне банке поднет на Претходном збору акционара 22. маја 1927. године.

[16] Правила Чачанске обласне банке (Чачак: Штампa Стевана Матића, 1927), 5-23.

У први Управни одбор изабрани су Чедомир Солујић, Радивоје Пантовић, Радојко Солујић, Радисав Видојевић, Младен Луковић, Милош Костадиновић и Василије Лазовић, трговац.¹⁷ Чланови Надзорног одбора постали су Цветко Радојевић, Јеремија Јовановић, Милутин Белопавлић, Љуба Ивковић и Драгомир Пурић. Чланови оба одбора изабрани су са максималних 320 гласова.¹⁸

Осим Чачана, акционари су били и из Београда и Ивањице. Највише акција поседовала је фамилија Солујић: Чедомир и његова супруга 370, а његов братанац Радојко и четири члана његове породице 240. Очито је да су Солујићи још на самом почетку рада Банке имали више од четвртине акција у својим рукама. Осим њих, истакнутији акционари били су Радисав М. Видојевић, Цветко М. Радојевић, Анта М. Радојевић, Василије Р. Лазовић, Радивоје Л. Пантовић и Милош Костадиновић, који су поседовали по 100 акција Обласне банке.¹⁹

Банка је отпочела са радом 1. јуна 1927. године и до тог тренутка била је у потпуности уплаћена цела главница. За првих седам месеци рада Обласна банка забележила је добит од 47.499,61 динара, што је пренето у суму добити за 1928. годину.²⁰

У тренутку када је Обласна банка кретала са својим радом, Чачак се налазио у Рашкој области, а Трнавски срез, чије је седиште био, чинило је 10 општина са 29 насеља у којима је било 4.376 домова са 23.944 становника.²¹ У граду је радило 7 лекара, 4 адвоката, 11

абација, 3 бабице, 3 бачвара, 6 баштована, 7 берберина, 6 бравара, 3 часовничара, 2 фотографа, 3 грађевинара, 2 инжењера, 1 извозник, 3 књижара, 1 колар, 1 кондитор, 6 ковача, 4 лимара, 9 месара, 2 молера, 2 ножара, 8 обућара, 3 опанчара, 13 пекара и 6 произвођача свећа. Осим тога, у граду је пословало 18 трговина са мануфактурном робом, 1 дрогерија, 3 трговине дрва, електроиндустријско постројење, 1 трговина кожом, 1 машинско-браварска радионица, 1 керамичка индустрија, 2 биоскопа, 4 бојацинице, 15 трговина колонијалном робом, 28 трговина мешовитом робом, 1 млекарска задруга, 1 циглана, 2 млина, 1 трговина намештајем, 1 осигуравајуће друштво, 1 пивара, 1 санаторијум, 9 гостионица, 3 апотеке, 2 трговине стакларије и порцеланске робе, 2 столарске радње, 1 трговина шиваћим машинама, 48 трговина пољопривредним производима и 10 гвожђарских радњи. У Чачку се налазило и 5 хотела, филијала Државне хипотекарне банке (осим локалних новчаних завода), 2 штампарије и Механско-кафанска задруга.²²

Банка је своје пословање базирала првенствено на есконтним и ломбардним зајмовима. Есконт је одобран клијентима на бази „добрих потписа“ и са супергаранцијама, а ти послови показали су се као најбољи, најсигурнији и најликвиднији.²³ С обзиром да је новчани завод тек отпочео са радом, висина штедне може се оценити као висока за локалне прилике. Управни одбор сматрао је да је главни разлог томе што је Банка уживала поверење становништва, будући да нису улазили у рискантне и спекулативне послове, па су улози грађана били сигурни. Банка се трудила да све затражене улоге одмах исплати и располагала је са довољно средстава у ту сврху. Мишљење Управног одбора може се, у одређеној мери, сматрати тачним, али је разлог

[17] АЈ, 65-1281-2265, Оглас Чачанске обласне банке од 25. маја 1927. године.

[18] АЈ, 65-1281-2265, Записник Претходног збора акционара Чачанске обласне банке од 22. маја 1927. године.

[19] АЈ, 65-1281-2265, Списак акционара који су депоновали привремене признанице за Претходни збор акционара одржаном 22. маја 1927. године.

[20] АЈ, 65-1281-2265, Извештај Управног одбора поднет на Првом редовном збору акционара Чачанске обласне банке одржаном 19. фебруара 1928. године.

[21] *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1927-1928), svezak III* (Zagreb: Komisionalna naklada nadbiskupske tiskarne, 1929), 463.

[22] *Adresar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (Beograd: Jugoslovensko Rudolf Mosse A. D., 1928), 651-652.

[23] АЈ, 65-1281-2265, Извештај Управног одбора поднет на Другом редовном збору акционара Чачанске обласне банке одржаном 3. фебруара 1929. године.

високе штедне неизоставно била стагнација других послова. Мала тражња капитала је очигледна, јер иако скромног капитала, Обласна банка у 1928. години није имала потребу за евентуалним кредитом код неке веће банке, пошто су њена средства и средства улагача могла да удовоље захтевима клијената. Чиста добит која је стављена Збору акционара на располагање износила је 150.400 динара, од којих је 150.000 динара (15%) исплаћено као дивиденда, док је 400 динара дато као добровољни прилог Удружењу аеро-клуба.²⁴

Даљи тренд рецесије у привреди настављен је и у 1929, у којој се осећао притисак претходних неродних година. У Чачку се криза нарочито осетила јер је био доведен у питање опстанак многих локалних трговачких фирми. У овој години Обласна банка није толико обраћала пажњу на зараду колико на сигурност пласмана новца и зато је преко целе године у каси располагала са 600.000–800.000 динара непласираног новца. Есконтовање и отварање текућих рачуна вршено је на подлози потписа добростојећих људи и покрића у супергаранцијама, као и стављању интабулације на непокретности.

Као наплату свог потраживања Банка је откупила зграду од тврдог материјала у Улици Кнеза Лазара која се састојала од дућана са станом, магацином, засебном кућом, плацем и осталим просторијама. Из бонитета су уклоњена извесна сумњива потраживања, а каматна стопа је знатно снижена у односу на претходну годину. На овај начин јесте смањена добит, али је, у условима смањења тражње кредита, створен сигуран пласман. Дивиденда за ову годину износила је 100.000 динара (10%).²⁵

Иако је Управни одбор 1930. годину оценио као врло добру за пословање, био је

приморан да и даље смањује каматну стопу на зајмове сигурним клијентима, што је утицало на умањење каматне стопе по улозима, мада је водио рачуна да то умањење буде невелико, јер је желео да задржи штедише. И у овој и у наредној години забележен је стабилан профит и подељена дивиденда по 120.000 динара. Било је отписа одређених сумњивих потраживања, а Банка је употребљавала сва расположива средства за кредитирање, водећи притом рачуна да има одређену резерву ради преке потребе.²⁶

Велика економска криза отпочела је 1929. у САД, а њени први симптоми осетили су се у Краљевини Југославији у другој половини 1931. године и то кроз кризу поверења у банкарству. Наиме, под утицајем опште стагнације послова и пропасти бечког Кредитаншталта, са којим су пред стечај дошле и банке у западном делу државе које су са њим биле повезане, дошло је до навале штедиша на шалтере банака са циљем да се повуку улози. Обласна банка успевала је да сву штедњу која је повлачена исплати одмах, али је било јасно да ће дотадашњи развој и Банке и града Чачка бити прекинут.²⁷

Како су најбројнији клијенти провинцијских банака били земљорадници, од њихове ликвидности зависило је функционисање банкарског система на локалу. Ниска цена пољопривредних производа онемогућила је ликвидност сељаштва, па је држава, да би сачувала основни и најбројнији друштвени слој, објавила 19. априла 1932. године Мораторијум на отплату сељачких дугова. Мада је Законом о заштити

[24] Исто.

[25] АЈ, 65-1281-2265, Извештај Управног одбора поднет на Трећем редовном збору акционара Чачанске обласне банке одржаном 9. јануара 1930. године.

[26] АЈ, 65-1281-2265, Извештај Управног одбора поднет на Четвртм редовном збору акционара Чачанске обласне банке одржаном 1. фебруара 1931. године; АЈ, 65-1281-2265, Извештај Управног одбора поднет на Петом редовном збору акционара Чачанске обласне банке одржаном 7. фебруара 1932. године.

[27] У односу на неколико година раније Трнавски срез бројао је 26.970 становника. У њему се налазила 4.981 кућа са 5.289 домаћинстава. Сам Чачак имао је у том тренутку 1.435 кућа са 2.007 домаћинстава и 9.115 становника. (Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год, књ. I (Београд: Државна штампарија, 1932), 42.

земљорадника предвиђено да се и новчани заводи којима је угрожена ликвидност могу њиме заштитити, он је довео до паралисања рада банака. Међу првим новчаним заводима који су се обратили за заштиту била је Прва хрватска штедионица, најјачи новчани завод у земљи са улозима на штедњу од преко две милијарде динара, односно 13% свих улога на штедњу у држави, а њен пример следиле су и друге велике банке. Прва хрватска штедионица затражила је заштиту сутрадан по доношењу Закона²⁸ од 19. априла 1932. године, што посредно говори о томе да је овај Закон у великој мери донет да би заштитио ову установу.²⁸ У почетку су се овим параграфом служиле искључиво оне велике банке које су располагале великим свотама туђих новчаних средстава и које су имале велики број подружница.²⁹ Међутим, ускоро је постало јасно да многе банке неће бити у могућности да одговоре захтевима штедиша са једне и фактичке ненаплативости дуга од земљорадника са друге стране. Већ са почетком лета 1932. године заштиту су почели да траже бројни заводи широм земље, да би у јесен њихов број постао озбиљан.³⁰

Чачанска обласна банка суочила се са проблемом да су њени клијенти, који су у највећем обиму били земљорадници, одбијали да плаћају и део обавеза који је Законом о заштити био предвиђен. Зато је Банка објавила оглас којим је позивала клијенте на испуњење законских обавеза: „Законом од 19. априла до 19. октобра 1932. године одложене су јавне продаје непокретног и покретног имања земљорадника и одређена каматна стопа од 10% годишње. Не разумевајући закон или по наговору лица која вас обмањују пустили сте меницу на протест иако законом нисте заштићени да за време трајања закона свој дуг на време регулишете а нама је за такве дужнике дато право, да после истека рока вршимо обезбеђење. Стога вас опомињемо да меницу на протесту регулишете у Банци и тако одржите кредит и после рока јер ће Банка имати у виду ко није регулисао менице на време. За вас је корисније да каматом регулишете обавезе него да Банка ставља обезбеђење вама и потписницима јер од такса нисте обезбеђени, а оне премашују висину камате.“³¹

Како оглас није постигао жељени ефекат, Банка је 16. новембра 1932. године затражила заштиту по Уредби за заштиту банака и њихових веровника. У својој молби навела је да су 80% меничног портфеља чиниле земљорадничке менице до 5.000 динара и да је до тог тренутка Банка протествовала 1.020 меница у вредности од 2.400.000 динара. Укупно покриће њених текућих рачуна у меничној хипотеци и хартијама од вредности износила је 1.120.000 динара, а вредност непокретног имања процењена је 220.000 динара.³²

Банка је своју молбу поткрепила тиме да је уживала велико поверење, будући да су њена средства и средства штедиша износила 4,1 милион динара. Кредитирала је трговце,

[28] Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941* (Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1950), 61.

[29] АЈ, Централни прес биро, 38–576–743, Југославенски лојд, 22. мај 1932, Љубљанска кредитна банка.

[30] О одобреним захтевима за заштиту банака редовно је писао економски лист „Народно благостање“. Тако се може сазнати да је већ почетком јуна одобрен специјални мораторијум следећим малим провинцијским банкама: Банка и штедионица Горског Котара (1,5 милиона динара главница), Бокешка банка из Котора (2 милиона); Муслиманска кредитна банка из Фоче (1 милион). (Аноним, „Три банке добијају мораторијум“, Народно благостање, 25, 18. јун 1932, 393). Половином јула под заштиту су стављене Југословенска привредна банка и штедионица из Сарајева и Српско-сремска банка д. д. из Руме. (Аноним, „Још две банке под режимом мораторијума“, Народно благостање, 30, 23. јул 1932, 471). Почетком новембра број банака је нарастао давањем заштите: Таковској банци из Горњег Милановца (1 милион), Хрватској банци из Травника (2 милиона), Врањевачкој српској штедионици из Новог Бечеја (500 хиљада), Младеновачкој трговачкој кредитној банци (2 милиона), Ужичкој грађанској штедионици (2 милиона), Српској привредној банци из Ирига, тако да се до тог тренутка заштитом служило 22 новчана завода. (Аноним, „Нове банке под мораторијумом“, Народно благостање, 46, 12. новембар 1932, 730).

[31] АЈ, 65–1281–2265, Формулар–летак Чачанске обласне банке, без датума.

[32] АЈ, 65–1281–2265, Молба Чачанске обласне банке Министарству трговине и индустрије од 16. новембра 1932. године.

занатлије и земљораднике, првенствено краткорочним тромесечним есконтним и ломбардним зајмовима и зајмовима по текућим рачунима. До доношења Закона о заштити земљорадника послови су се одвијали нормално, јер је и поред кризе, Банка својим дужницима излазила у сусрет продужењем обавеза, тј. пролонгирањем дуга до бољих прилика, не желећи судске интервенције, а ипак себи омогућавајући да извршава своје обавезе. По доношењу Закона, земљорадници, највећи број комитената, нису више исплаћивали ништа. Једни, јер очито нису разумели закон, други јер су сматрали да ће се дугови отписати, а трећи, највећи број њих, по наговору људи који су их обмањивали да ће држава платити земљорадничке дугове. У таквој ситуацији Окружна банка пустила је менице на протест, а које ни до тог тренутка нису регулисане, што је пуних 9-12 месеци. Оваква атмосфера довела је до потпуног нерегулисања земљорадничких обавеза, а самим тим створила је панику код улагача и изазвала подизање улога. На тај начин Банка је дошла у положај да не може да одговори својим обавезама, пошто отказаних улога има далеко више него готовине. Незадовољни улагачи претили су да ће блокирати рачун Банке, што је изазвало панику код оних који нису подигли уштеђевину.³³

Према билансу од 31. октобра 1932. године Банка је била активна. Резервни фонд износио је 347.507,56 динара, у обвезницама Привилеговане аграрне банке и 7% Инвестиционог зајма. Сви фондови износили су 458.609.77, а активни текући рачуни 736.481 динара. Чланови Управног одбора дуговали су по меницама, хартијама од вредности и текућим рачунима 626.738, док су улози на штедњу Управног и Надзорног одбора износили 533.916. динара. Штедња је у том тренутку износила 2.911.688, али је

најављено повлачење 360.000 динара.³⁴ Осим Чачана, велики број штедиша био је не само из околине, већ и из других крајева Србије. Штедише Чачанске обласне банке биле су и из Прилика, Ивањице, Зајечара, Ниша, Бечња, Ласца, Властељица, Милатовића, Краљева, Лознице, Жежевице, Липнице, Брезове, Јездине, Церове, Ужица, Београда, Гуче, Крстаца, Градца, Атенице, Дљина, Горњег Милановца, Качулица, Ртара, Рајца, Лознице, Кулиноваца, Горевнице, Каоне, Кукића, Браића, Зеока, Скопља и Ваљева.³⁵

Табела 2. - Спайсика улога према величини³⁶

До 10.000	251
10.000 – 20.000	23
20.000 – 30.000	6
30.000 – 40.000	12
40.000 – 50.000	2
50.000 – 60.000	8
60.000 – 70.000	2
70.000 – 80.000	2
90.000 – 100.000	2
преко 100.000	3

Табела 3. - Менични портфељ дужника³⁷

До 5.000	1.371
5.000 – 10.000	72
10.000 – 20.000	25
20.000 – 30.000	9
30.000 – 40.000	4
60.000 – 70.000	1

Највећи дужници по текућим рачунима 18. новембра 1932. године били су: Цветко М. Радојевић, предузимач, 145.464 динара – покривено меницом од 200.000 динара и

[33] А], 65–1281–2265, Извод текућих рачуна Чачанске обласне банке од 18. новембра 1932. године.

[34] Исто.

[35] Кретање улога Чачанске обласне банке у 1939. години.

[36] Исто.

[37] Исто.

супергаранцијом од 360 акција Ивањичке задруге, вредности 180.000 динара; Светолик Белић, апотекар из Горњег Милановца, 48.886 динара – покривено меницом од 80.000 динара и оставом од 1.200 акција Горњомилановачке штедионице, вредности 120.000 динара; Надежда О. Вуловић, трговац, 144.357 динара – покривено меницом од 140.000 са потписима жираната; Младен В. Луковић, трговац, 396.774 динара – покривено интабулисаном меницом од 400.000 динара. Укупна дуговања износила су 735.481 динар.³⁹

ретко. Књиге су вођене чисто и уредно и увек су ажуриране. Банка је дуговала Државној хипотекарној банци 51.282,10 динара за имање које је од ње купила за 86.013,70 динара 1929. године, чије је ануитете редовно отплаћивала, а имала је и акцепт код Београдске задружне банке на 100.000 динара. Меницу је акцептирао председник Управног одбора, а потписали су је сви остали чланови, што је било у складу са законом. Банка је штедишама плаћала камату на улоге у распону 6%–14%, према погодби. Највећи улагач

Табела 4. - Главне позиције Чачанске обласне банке (у динарима)³⁸

Година	Капитал	Есконт меница	Резервни фондови	Улози на штедњу
1927.	1 милион	2.091.530	27.348,75	1.129.124
1928.	1 милион	3.437.550	107.348,75	2.327.693
1929.	1 милион	2.898.530	160.541,08	2.650.471
1930.	1 милион	3.836.600	247.239,59	3.388.471
1931.	1 милион	3.913.270	347.507,56	3.551.681
31.10.1932.	1 милион	3.635.105	347.507,56	2.911.688
1933.	1 милион	3.251.856	360.831,56	2.651.937
1934.	1 милион	3.047.449	471.719,77	2.015.355
1939.	1 милион	431.891	374.588,24	904.950
1940.	1 милион	229.041	379.374,24	685.505,60
31.7.1941.	1 милион	219.061	381.312	543.481

Инспектор Министарства трговине и индустрије извршио је преглед пословања већ 24. новембра и констатовао да је од 2.000 акција 1.880 било у поседу Управног и Надзорног одбора. Највише акција (1.124) поседовали су Чедомир и Радомир Солујић, а потом Радивоје Пантовић (230). Администрација је оцењена као одлична, што је било изузетно

био је под шифром „Обреновац“ са 242.845, а потом један члан Управног одбора са 210.000 динара. Камата коју је наплаћивала кретала се 12% до 24%, заједно са провизијом. За десет месеци пословања у 1932. години Банка је остварила добит од 257.945,10 динара. Стање је било активно, али ликвидност пласмана није била најповољнија. Од укупног меничног износа (3.616.405), протестованих и тужених било је за 2.423.125 динара. Услед ситуације очигледан је пад висине штедних улога и за десет и по месеци исплаћено је 809.428 динара више него што је уложено. Према потезима које је Управа повлачила видело се да се она

[38] А], 65–1281–2265, Рачуни изравнања Чачанске обласне банке од 1928. до 1941. Године. Постоје извесне разлике у подацима који су у рачунима изравнања и подацима које је Банка слала одређеним стручним листовима. Према: *Compass, Jugoslaven* (Wien: Compassverlag, 1931, 282), резервни фонд износио је 234.336 динара

[39] Исто.

борила да, у границама својих могућности, увек одговори својим обавезама, нарочито према улагачима, како не би изгубила углед и поверење које је до тада уживала.⁴⁰

Плац који је Банка поседовала био је површине од 1.344m² са пратећим зградама. Она је од закупа годишње зарађивала 18.000, а вредност некретнине процењена је на око 300.000 динара.⁴¹

Активно стање Обласне банке омогућило јој је да 24. децембра 1932. године буде стављена под заштиту.⁴² Међутим, то је значило и престанак са нормалним банкарским пословањем и претварање Банке у установу за исплату штедних улога. У 1933. години исплаћено је 326.38, у 1934. 675.841 динара.⁴³ Редовно исплаћивање улога, уз одбијање земљорадника да регулише своје обавезе, значило је константне губитке за све банке које су биле под заштитом. Без обзира на све неприлике, Банка је успела да редовно исплаћује дугорочни зајам код Државне хипотекарне банке и да акцепте Београдској zaloжној банци смањи на 40.000 динара.⁴⁴

Владе су одлагале коначно решење „сељачког питања”, што је земљорадницима погодовало јер су били ослобођени обавезе да плаћају задужења, али их је ускраћивало за сваки нови кредит. У коштац са проблемом ухватила се Влада Милана Стојадиновића која је Уредбом о ликвидацији земљорадничких дугова од 25. септембра 1936. прописала да се земљорадницима отпише 50% дуговања, да се камата на преостала дуговања смањи на 4,5%, а рок за њихову отплату продужи на дванаест година. За новчане заводе ово је значило отписивање четвртине земљорадничких дугова, а наплата остатка на тај начин што ће им Привилегована

аграрна банка надокнадити 50% отписаних потраживања у року од 14, а 25% у року од 20 година. За одобрену вредност надокнаде новчани заводи добили су бонове са каматом од 3% годишње.⁴⁵

Захваљујући средствима добијеним од Привилеговане аграрне банке у обвезницима за раздужење земљорадничких дугова, а делимично и добијеној готовини, Чачанска обласна банка успела је да у 1937. години исплати 432.851 динара штедње.⁴⁶ До 1. јануара 1940. године исплатила је све своје обавезе у износу од 1.891.642, док су њена потраживања код Привилеговане аграрне банке износила 1.718.492 динара.⁴⁷ Даље регулисање потраживања и исплата било је онемогућено избијањем Другог светског рата на простору Краљевине Југославије.

Извори:

Необјављени извори:

1. Архив Југославије (АЈ), фонд: збирка Добривоја Стошовића
2. АЈ, фонд: Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије
3. АЈ, фонд: Централни прес биро

Објављени извори:

1. *Adresar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, (Београд: Jugoslovensko Rudolf Mosse A. D., 1928).
2. *Дефиницијивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год, књ. I*, (Београд: Државна штампарија, 1932).
3. *Закон о пољопривредном кредитију од 12. јуна 1925. године*, (Београд: Геца Кон, 1925).
4. Костић, Лаза, Максимовић, Адам, *Зборник финансијских закона од 1919–1939/40*, (Нови Сад: Штампарија Дунавске бановине, 1939).

[40] АЈ, 65–1281–2265, Извештај о прегледу Чачанске обласне банке од 24. новембра 1932. године.

[41] АЈ, 65–1281–2265, Допунски извештај о прегледу Чачанске обласне банке од 14. децембра 1932. године.

[42] АЈ, 65–1281–2265, Молба Чачанске обласне банке од 20. фебруара 1934. године.

[43] АЈ, 65–1281–2265, Допис Чачанске обласне банке Министарству трговине и индустрије од 9. фебруара 1935. године.

[44] АЈ, 65–1281–2265, Препорука инспектора Министарству трговине и индустрије од 15. маја 1935. године.

[45] Dragana Gnjatović, „Privilegovana agrarna banka u ulozi likvidacione banke”, *Bankarstvo* 9–10 (2011), 14–18.

[46] АЈ, 65–1281–2265, Допис Чачанске обласне банке Министарству трговине и индустрије од 21. јуна 1938. године.

[47] АЈ, 65–1281–2265, Молба Чачанске обласне банке Министарству трговине и индустрије од 10. фебруара 1940. године.

5. *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1927–1928), svezak III*, (Zagreb: Komisionalna naklada nadbiskupske tiskarne, 1929).
6. *Правила Чачанске обласне банке*, (Чачак: Штампa Стевана Матића, 1927).
7. *Сїєноїрафске белешке Народне скупшћине Краљевине СХС, Редован сазив за 1926/27, књ. II*, (Београд: Развитак, 1927).
2. Ђуровић, Смилјана, *Државна интервенција у индустрији Југославије (1918–1941)*, (Београд: Институт за савремену историју, 1986)
3. Kosier, Ljubomir, *Problem шћедње и народне ушћедње и југословенском новчарству*, (Zagreb: Jugoslovenski Lloyd, 1923)
4. Kršev, Boris, *Bankarstvo u Dunavskoj banovini*, (Novi Sad: Prometej, 1998)

Штампа:

1. *Народно Блајосћанье*, 1932.

Литература:

1. Gnjatović, Dragana, „Privilegovana agrarna banka u ulozi likvidacione banke”, *Bankarstvo* 9–10 (2011)
5. Lakatoš, Joso, *Jugoslovenska privreda*, (Zagreb: Jugoslovenski Lloyd, 1933)
6. Mirković, Mijo, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941*, (Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1950)
7. Народна банка, (Београд: Народна банка, 1934)
8. Поповић, Новак, Мишић, Душан, *Наша домаћа привреда, факћори, сћанье, унаїређење*, (Београд: Геца Кон, 1929)

Čačak District Bank

One of the characteristics of Serbian cities and towns, both in the Kingdom of Serbia and Kingdom of Yugoslavia, was that almost all of them used to have at least one financial institution. Although there had already been five local banks operating in Čačak, since mid-1927 there was another one, Čačak District Bank. The leading shareholders of the bank were Čedomir and Radomir Solujić, who at that time owned more than 50% of bank's shares.

The District Bank performed purely banking activities, first of all such as granting short term loans by discounting bills of exchange. Very soon, the District Bank gained important assets from deposits in savings accounts and therefore used its own funds and funds of its saving depositors to grant loans.

Until the banking crisis broke out in the Kingdom of Yugoslavia in 1931, the District Bank successfully

operated and provided sustainable dividends to its shareholders. It managed to resist the first impact of the crisis, but, in 1932, the Act on the Protection of Farmers put the bank in a difficult position, having in mind that almost 80% of their credit users were farmers. Being unable to settle its claims on one hand, that is, the claims of the bank's saving depositors on the other hand, the District Bank was forced to put itself under protection at the end of 1932. In practice, that meant that the Bank, regardless of the high liquidity, continued to work in order to pay saving depositors in bonds and cash received from the privileged Agrarian Bank on the basis of the delivered farmers' bills of exchange. A complete pay-out of saving depositors was interrupted by the burst of the Second World War in the territory of the Kingdom of Yugoslavia.

Ivan M. Becić, Ph.D.

La banque régionale de Cacak

Une des particularités des villes et des petites villes serbes autant dans le Royaume de la Serbie, que dans le Royaume de la Yougoslavie également, fut que, dans presque toutes, il exista au moins un Établissement financier. Bien qu'à Cacak travaillèrent déjà cinq banques locales, à partir de la moitié de l'année 1927 une banque supplémentaire commença à travailler, la Banque régionale de Cacak. Les principaux actionnaires de la banque furent Cedomir et Radomir Solujic, qui possédèrent avec le temps plus de 50% des actions bancaires.

La Banque régionale s'occupa d'affaires purement bancaires, accordant en premier lieu des crédits à court terme d'après l'escompte des lettres de change. Très vite, la Banque régionale disposa de moyens importants concernant les dépôts d'épargne, si fait que pour le crédit elle utilisa ses moyens, ainsi que ceux des épargnants.

Jusqu'au déclenchement de la crise bancaire dans le Royaume de la Yougoslavie en 1931, la Banque

régionale travailla avec succès et apporta à ses actionnaires un dividende solide. Elle réussit à résister au premier impact de la crise mais, par la Loi sur la protection des agriculteurs, elle fut amenée en 1932 dans une situation difficile, étant donné que les bénéficiaires de presque 80% de ses crédits furent des agriculteurs. L'impossibilité d'encaisser ses réclamations d'un côté, c'est-à-dire les dûs aux crédateurs de la part de la Banque de l'autre côté, conditionnèrent que la Banque régionale se place elle-même sous protection à la fin de l'année 1932. En pratique, cela signifia que la Banque, nonobstant sa forte liquidité, continua son activité afin d'effectuer le paiement des crédateurs avec des obligations ou en espèces, qu'elle recevait de la part de la Banque agraire privilégiée sur la base de lettres de change agricoles déposés. Le paiement intégral des crédateurs fut interrompu par le déclenchement de la Deuxième guerre mondiale sur l'étendue du Royaume de la Yougoslavie.

Ivan M. BECIC, PHD

УДК: 82:929 Радовић О.
37:929 Радовић О.

Марија ОРБОВИЋ
Библиоџекар, Чачак

ОТМЕН ЧОВЕК И ИЗВАНРЕДАН ПРОФЕСОР ОГЊАН М. РАДОВИЋ

АПСТРАКТ: *Огњан М. Радовић (1900-1976) врстан познавалац немачког језика и књижевности, гимназијски професор у неколико градова Југославије између два рата, предавач на Филозофском факултету у Новом Саду и Филолошком у Београду, оставио је неизбрисив трај у образовању ученика и сугуђана својим неисцрпним знањем, шаленикованим предавачким радом, као и својим књижама. Његови учбеници се и данас прештампвају, као што и његови преводи дела Гојфрида Келера, Гејнеа, Џека Лондона, Чарлса Дикенса и других писаца доживљавају нова издања.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Огњан Радовић, Јоханес Вајгенхајм, Лука Војводић, Нови Врбас, Чачак, библиографија Огњана Радовића*

Огњан М. Радовић потиче из угледне и бројне породице проте Михаила Радовића (1853-1911), пореклом из ужичког краја, који је своју свештеничку дужност обављао у почетку у Вранићима као старшина миоковачке парохије, а затим у Чачку. Због својих изузетних интелектуалних, духовних и људских особина прота је био омиљен у народу, па је у два маха биран за народног посланика (1891. и 1893. године), а од 1908. до 1911. године предавао је веронауку у чачанској Гимназији. Сва деца, њих шесторо, рођена су у Вранићима. Сви школовани, вредни, добри људи и стручњаци у послу којим су се бавили, својим радом потврђивали су квалитете понете из породице. Најстарији протин син Угљеша био је бравар који се специјализовао за машиновођу у Немачкој и, како је рекао његов син Душан, потоњи књижевник: „Кад се вратио из Немачке мој отац је брзо постао онај прави, озбиљни и амбициозни Радовић, вредан радник, писменији од мене.

Ја сам га обожавао јер је био од оног чврстог и отменог соја радника велике генерације – културних, образованих, строгих према себи и другима.“¹ Уследили су синови Момчило, магистар фармације, Огњан, предавач немачког језика на Филолошком факултету у Београду и Ђурађ који је био агроном. Старија протина кћер Гроздана, и поред тога што је завршила вишу радничку школу, остала је у кући да води домаћинство и брине о браћи и сестри, будући да су им родитељи рано умрли, а сва деца још нису била завршила школовање. Млађа Маргита била је угледни професор српског језика и књижевности у чачанској Гимназији, први директор Женске гимназије и први руководилац Историјског архива у Чачку. Колико је Душко Радовић волео своје тетке види се из афоризма који је рекао једном приликом у својој емисији Добро јутро, Београде: „Маме, рађајте деци сестре!

[1] Мирослав М. Никитовић, Породица проте Михаила Радовића (Чачак : [б.и.], 1994), 5.

Сестре постају тетке, а тетке су најлепши, незаменљиви дар сваком детињству.“

Огњан Радовић рођен је 25. јула 1900. године у Вранићима у чувеној кући Чолића, где је породица тада становала. После завршене основне школе и Гимназије у Чачку, студирао је између 1920. и 1924. године немачки језик и књижевност на Филозофском факултету у Београду. Иако га је његов тадашњи професор Милош Тривунац послао у Немачку на специјализацију на Универзитету у Марбургу, Огњан Радовић је после трогодишњих студија своју наставничку каријеру започео, по властитој жељи, као суплент у гимназији у Охриду школске 1928/29. године, а не, како се очекивало, на Филозофском факултету у Београду. Тој одлуци допринело је, вероватно, и његово гласање за опозицију на парламентарним изборима 1927. године, што је заувек учврстило Радовићев неутралан политички став. Већ следеће године премештен је у гимназију у Новом Врбасу, место у коме је већинско становништво било немачке националности. У тој школи настава је извођена на српском језику, одељења су била најчешће мешовитог састава, али је било и одељења састављених од ученика немачке народности. У време када је Огњан Радовић дошао немачки језик предавали су искусни професори, иначе мештани, Михаел Линденшмит и Јакоб Лоц, који је само две недеље касније премештен у неготинску гимназију, што је у локалним новинама прокоментарисано са жаљењем, јер је за једног Немца премештају у било коју школу јужно од Саве и Дунава тада био раван казни.² (Тамо је остао само две школске године, да би се вратио у своје место и поново добио исти посао). Долазак Огњана Радовића није јавно оглашен у новинама које су обавештавале читаоце о променама наставничког кадра у Гимназији, мада је његова најбоља препорука била одлично познавање немачког језика, као

и школовање у Немачкој. И поред тога, његов поштен и праведан однос према ученицима учинили су га омиљеним наставником и колегом. Све то омогућило му је лако уклапање у нову средину, па ће *Werbasser Zeitung* убудуће бележити све његове активности.

У Новом Врбасу од 1. октобра 1929. предаје српски и немачки језик и задужен је за библиотеку ученичких уџбеника. Следеће школске године предаје француски и немачки језик и води немачку библиотеку. Из школског летописа види се да је, као и сваке године, у школи прослављен рођендан краља Александра Карађорђевића и да је том приликом Огњан Радовић добио задатак да, на молбу Народног универзитета у Кули, одржи предавање о краљевом животу и раду у оближњој Торжи, данашњем Савином Селу. Од 4. до 13. априла те године Радовић је водио ученике на екскурзију у Јужну Србију преко Чачка, Краљева, Жиче, Студенице, Приштине, Скопља до Охрида, Струге, Битоља и Кајмакчалана. У извештају о раду немачке библиотеке руководилац Радовић истиче да је свега 66 ученика, и то немачке националности, од 1066 књига колико их има укупно, узимало на читање 682, углавном из класичне литературе, а „било је интереса и за историју немачке књижевности, историју уметности, као и за књиге о стилу и вештини писања“.³ Следеће школске године углавном предаје немачки, поред само три часа недељно српског језика. Обавезе у обе библиотеке остају му исте. Поводом годишњице смрти Вука Караџића 6. фебруара 1932. више професора држе у школи предавања о значају његовог рада за српску културу. Огњан Радовић упознаје ученике немачке националности о Вуковом животу и раду. Том приликом ученици су сакупили 742,50 динара који су послати Дому културе у Лозници. На дан 24.

[2] „Professorenversetzung“, *Werbasser Zeitung*, br. 45, 2. novembar 1929, 2.

[3] Извештај Државне реалне гимназије у Новом Врбасу за школску 1930/31. годину, Нови Врбас, „Врбашка штампарија“ Хајнрих Плес, 1931, 31-32.

маја, када Српска православна црква слави Ђирила и Методија, Радовић је био задужен да немачким ученицима одржи предавање о њиховом значају за српску културу и православље. Пошто је почетком 1932. године положио професорски испит у Београду, од 6. фебруара престаје да буде суплент и од тада му припадају професорски положај и припадности.⁴ И следеће 1932/33. школске године предаје у гимназији само немачки језик и води професорску и ученичку немачку библиотеку.

Средиште друштвеног и културног живота у Новом Врбасу било је у *Казину*⁵ (*Leseverein*) смештеном у хотелу *Грајфенштајн* у центру места. У овом удружењу богате традиције, која датира од 1842. године, одржавана су у зимском периоду, од октобра до маја, поред разних манифестација и предавања о разним темама, обично четвртом увече. И Огњан Радовић је нашао своје место у том програму. Његово прво предавање најављено у локалном листу⁶ било је о Охриду уз приказивање фотографија. Следеће предавање најављено је недељу дана раније: „У следећи четвртак (11. о. м.) предавач у Казину биће професор Огњан Радовић. Његова тема је: Жил Верн и Велс. Напомињемо да су гости – као и до сада добродошли. Топло препоручујемо ово

интересантно предавање.“⁷ Посебно велику пажњу привукло је предавање о Марбургу, месту Радовићевих студија у Немачкој, које је он одржао на немачком језику и о коме је у локалним новинама следио извештај недељу дана касније: „Прво предавање у овој сезони, одржано је 10. (о. м.) у присуству бројне публике. Председник Мартин Крамер поздравио је публику на три језика (српском, немачком и мађарском) и пожелео гостима да се пријатно осећају. Професор Огњан Радовић говорио је тада на основу многих фотографија о Марбургу и о својим немачким студентским данима на очекивано занимљив начин. Казино дугује сјајном предавачу срдачну захвалност, што је условило његово обећање за ново предавање.“⁸ Ових неколико цитата из месних новина сведоче о његовом постепеном освајању симпатија Врбашана. Таквих илустрација било би сигурно више да су новине сачуване и за 1931. и 1933. годину. *Werbasser Zeitung* је забележио и један занимљив податак за Радовићеву биографију о коме се мало зна. То је вест о Ордену југословенске круне петог реда којим је краљ Александар I Карађорђевић одликовао резервне официре Огњана Радовића и Адалберта Милера, такође професора у врбаској гимназији.⁹ Тај орден је установљен 5. априла 1930. године у спомен на промену званичног назива Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевину Југославију и додељиван је југословенским грађанима који су, поред осталог, предњачили у раду на остваривању националног јединства и слоге.

У периоду између два светска рата гимназија у Новом Врбасу била је привлачна, осим за ученике из сопствене и суседних општина, и за многе друге из разних крајева земље од Подгорице, Приштине, Пирота до Инђије,

[4] Извештај Државне реалне гимназије у Новом Врбасу за школску 1931/32. годину, Нови Врбас, „Врбашка штампарија“ Хајнрих Плес, 1931, 5.

[5] Реч казино води порекло од италијанске речи *casino* која означава просторију за забаву неког затвореног друштва, у почетку аристократије или официра. Оне су осниване најпре у Италији, затим у Немачкој, да би се у 19. веку преко Мађарске појавиле и у нашим крајевима, прво у данашњој Војводини, а потом и преко Саве и Дунава. Временом су постале централна места за неговање друштвеног и културног живота на којима су се окупљале читаве породице (не више само мушкарци), да би пратиле музичке, књижевне и позоришне догађаје или да би користиле књиге, часописе и новине ради властитог образовања. То су били зачеци будућих библиотека и народних универзитета. У српском говорном подручју реч *casino* је постала касина. Прве касине основане су у данашњој Војводини 1838. године у Великом Бечереку, Вршцу, Старом Бечеју и Сомбору, 1839. у Новом Саду, затим 1840. у Београду, 1845. у Панчеву, 1848. у Чачку итд.

[6] „Vorträge im Kasino“, *Werbasser Zeitung*, br. 12, 22. mart 1930, 2.

[7] „Kasinovorlesung“, *Werbasser Zeitung*, br. 49, 6. decembar 1930, 1.

[8] „Kasinovorlesung“, *Werbasser Zeitung*, br. 46, 12. novembar 1932, 2.

[9] „Auszeichnung“, *Werbasser Zeitung*, br. 45, 11. novembar 1930, 1.

Апатина и Суботице, што се може видети из података у школском извештају. У време када је Огњан Радовић ту радио, десило се да је међу матурантима био и Милојко Чоловић¹⁰, родом из Милочаја код Краљева, који је део школовања провео у Чачку, а гимназију учио у Крагујевцу. Пошто је био слаб из математике, а чуо да се у врбаској гимназији тај предмет лакше полаже, преселио се у Нови Врбас још у току првог полугодишта четвртог разреда и остао до успешног окончања школске године и матуре. Могућност да боље научи немачки језик била је још један разлог за ту одлуку. Немачки му је предавао Огњан Радовић, о чијем раду је записао у својим сећањима: „На часовима у разреду, поред свог предмета, он се каткад бавио и проверавањем српскохрватског акцента. Доносио би за то нарочито одабране речи, исписивао их на табли и од нас ученика захтевао да их наглас читамо. Дешавало се да тако изређа готово читав разред. Професор би пажљиво слушао и записивао у своју свеску. Како је наш разред био састављен од ученика из разних крајева земље и различитих националности, чинио је веома шаролик конгломерат и лично готово на неку врсту парламента Уједињених нација. Разумљиво је, зато, да смо готово сви имали своје, различите акценте, и да се наш професор морао грдно намучити да би најзад на неки начин те акценте класирао и утврдио који су од њих књижевни, а који нису. Једног дана је на табли написао реч будало, вокатив јединине од именице будала. Већина ученика изговорила је ову реч са акцентом на првом слогу, дакле на у, наше Швабе прескакале су и први и други слог и акценат ударале чак на трећи, дакле на о, док смо се само нас двојица или тројица одлучили за други слог – акценат смо стављало на а. Професор није ништа рекао, али сам запазио, као уосталом

[10] Милојко Чоловић (1907-2002), професор, преводилац, новинар Политике и Правде, поред неколико преведених књига са руског језика, објавио и три књиге мемоарске садржине. Отац Ивана Чоловића, угледног српског антрополога.

и други ученици, да је у својим доцнијим анкетирањима поклањао посебну пажњу мом изговору.“¹¹ Тако су ученик и професор, будући да потичу из краја Србије где се добро говори српски језик, били најбољи примери за то и сарадници на обуци осталих ученика.

Многима из врбаске гимназије Огњан Радовић је остао у лепом сећању, нарочито Немцима којима је предавао немачки језик, пошто су они говорили швапски дијалекат, а он их је учио стандардном књижевном језику. Сећајући се са носталгијом гимназијских дана, помињали су га по лепим доживљајима, кадгод су били у прилици да говоре о „старом завичају“. Пошто су се Немци иселили из Врбаса у октобру 1944. године, у касније покренутом *Werbasser Zeitung*-у, штампаном у Валденбуху у обновљеној штампарији некадашњег врбаског штампара Хајнриха Плеса, добили су матицу која их окупља и трибину на којој су износили све што их повезује, па и сећања на стари крај. У периоду између 1987. и 1992. године уредник овог листа био је Јоханес Вајденхајм¹² који је, сећајући се са симпатијама пола века касније свог гимназијског професора Огњана Радовића, записао:

„Предмет немачки нисам марљиво радио – наставну материју знао сам напамет. Због наглашене равнодушности ишао сам наставнику немачког на нерве – добром човеку Огњану Радовићу (који је као млад човек

[11] Милојко Чоловић, Моји познаници (Београд : М. Чоловић, 1991), 86.

[12] Јоханес Вајденхајм (1918-2002), Врбашанин, најистакнутији књижевник међу Подунавским Швабама, живео је после Другог светског рата у Немачкој, где је објавио тридесетак прозних и поетских књига, као и више књига превода југословенских аутора. За српску националну библиографију значајан је зато што у својим приповеткама и романима пише о животу у Врбасу између два рата, као и због превођења на немачки језик дела Ива Андрића, Ериха Коша, Миодрага Булатовића, Младена Ољаче, Јаре Рибникар, монографија о сликарима Ивану Генералићу и Јоже Тисникару, али и српске народне поезије. Право име му је било Ладислаус Јоханес Шмит, али је променио презиме (не само у књижевном већ и у грађанском животу), да би боље истакао везу са родним Врбасом. Тим именом писац је изражавао трајну везаност, чак идентификацију са местом свог одрастања, јер реч Weide на немачком значи врба, а Heim кућа, дом, завичај.

становао код Штефана Шустера у Пехановој улици). Сакривен иза леђа оних испред мене, ловио сам муве по површини стола. Док ме није тргнуо Радовићев грлени глас из моје изгубљености: Но, Шмит, јеси ли је ухватио? – заорило се изненада и ја сам се застидео, још и сада то осећам. Наставник је тада био особа која се поштује.[...] Једном приликом Радовић је спустио на земљу моју охолост. Цело одељење је препричавало писмено на немачком ону дирљиву стару причу из читанке, у којој један трговац јашући преко поља није видео како му путем на подневној врућини кеса са новцем клизи са седла. Само његов пас види то и непрестаним лајањем га опомиње, све док га господар најзад, изнервиран његовим лавезом не устрељи. Када је дошао у следећи град, открива трговац губитак, јаше дуги пут назад и налази заиста своју кесу са новцем – покривену лешом његовог верног пса. Добро расположен и без најмањег напора (јер ми је најбоља оцена из немачког ионако осигурана) ја сам написао да је трговац приметио непостојање своје готовине. Радовић је подвукао црвеним ту грдосију од речи у мојој свесци и на маргини написао: Израз! И пред читавим одељењем примио сам следећу поуку: „То је лош немачки! Чиновнички немачки! Тако се не говори.“ Памтићу до краја живота са захвалношћу свог српског наставника немачког из Шумадије.¹³

Међу онима који се са захвалношћу сећају свог професора Радовића је и Елизабет Штајнмејер-Кајдел која је 1929. године као дванестогодишња девојчица дошла са родитељима из Немачке у Нови Врбас, где је њен отац био управник сиротишта. Она тада није знала ни реч српски. Похађала је приватне часове код гимназијског професора Петра Бубала, али када је он убрзо премештен, остала је без стручне помоћи, а у својој околини није имала никог с ким би могла да вежба српски.

[13] Johannes Weidenheim, *180 Jahre Werbasser Gymnasium*, *Werbasser Zeitung*, (Waldenbuch), br. 63, decembar 1989, 8-9.

Тада је „од познаника упозорена на професора Огњана Радовића који тек дошао у врбаску Гимназију. Професор Радовић је говорио беспрекорно немачки, јер је студирао у Марбургу. Он је био врло пријатан човек, свештенички син из Чачка у Србији. Ја сам њему и данас захвална што ми је помогао да научим страни језик. Његова настава била је потпуно другачија. Он је долазио скоро сваког дана код нас кући и доносио готову „мајсторију“ (тј. припрему за час, састављену на особен начин да би се лако памтила), коју сам ја у прилично кратком времену научила. Једном би одмах почињао са мном да говори српски, други пут сам морала ја, што је ишло глатко, увек од једног часа до другог препричавање или писање састава. [...] У јуну 1930. имали смо испите, писмени састав из српског и француског за први и други и комплетни испит за трећи разред. Од испита сећам се још једино састава из српског. Дежурни професор Шток погледао ме је и рекао: ‘Ви пишете као Српкиња’. Ја сам то доста вежбала код професора Радовића.“¹⁴

Иако је у Новом Врбасу остао свега четири године, професора Радовића и његове ученике Немце везивало је, поред језика, и пријатељство које се одржавало и после рата. Пратио је и даље њихова збивања преко *Werbasser Zeitung*-а који је излазио у Немачкој и чији је био претлатник, а када је умро 1976. године овај лист је објавио белешку: „У Београду је умро проф. Огњан Радовић који је почетком тридесетих радио неколико година у врбаској Гимназији. Његови некадашњи ученици сећају се са захвалношћу овог отменог човека и изванредног наставника.“¹⁵

По завршетку школске 1932/33. године Огњан Радовић је премештен у Дубровник, где је предавао у гимназији следеће три године,

[14] Lisbeth Steinmayer-Keidel, *Als Reichdeutsche im Werbasser Gymnasium*, *Werbasser Zeitung*, (Waldenbuch), br. 112, april 2002, 7.

[15] Stefan Metz, „Todesfälle“, *Werbasser Zeitung*, (Waldenbuch), br. 12, decembar 1976, 6.

затим је од 1936. до 1939. Био професор у скопској Гимназији, а школске 1940/41. директор гимназије у Струмици. Ратни период од 1941. до 1945. провео је у Чачку као професор Гимназије, у чијој близини је и становао са сестрама Грозданом и Маргитом.

О раду и дружењу са Радовићем за време заједничког службовања у Македонији и Чачку писао је Лука Војводић¹⁶ у својим мемоарима. Описао је њихове бројне сусрете, почев од познанства за време службовања у Македонији пре Другог светског рата, када је Радовић радећи у Скопљу био председник Професорског удружења, а Војводић професор у Струмици. У Чачку су провели ратне дане 1941-1945. док су радили у Гимназији. Виђали су се и после наставе. Заједничких сусрета се сећа од 22. јула 1941. када се налазе у кафани Пролеће са још неколико гимназијских професора који седе идеолошки поларизовано. Једна група је око Милана Арсенијевића¹⁷, комунисте, а за другим столом су Огњан Радовић, Лука Војводић и Милош Петровић. Њих тројица су неутрални и током читавог рата Војводић говори о себи и Радовићу као посматрачима догађаја, али не и учесницима на било којој страни. „Било је једно мало друштванце нас професора из I гимназије који смо се за време летњих ферија скоро свакодневно састајали у канцеларији, а врло често од 10-13 сати у кафани Шумадија која се налазила на главном скверу Чачка, који је био у исто време и главни део вароши са радњама, а у близини суд, среско начелство, општина, гимназија, две апотеке, кафане. У овом друштванцу били смо Миливоје Милетић, Огњан Радовић, Миленко Милин и ја (сви избегли из Македоније) и Милош Петровић, Миодраг Тодоровић (звани Јеверица и Веверица) Ужичанин, Милан Арсенијевић (Вецо) и Ђоко Поповић (избеглица

[16] Лука Војводић (1898-2001) био је од 1941. до 1958. године професор историје и једно време директор чачанске Гимназије.

[17] Милан Арсенијевић је био професор географије у Гимназији у Новом Врбасу у исто време када и Радовић, а десетак година касније срећу се поново као колеге у чачанској Гимназији.

са Косова). Власник кафане Шумадија био је Милан Јовановић, Чачанин, винарски трговац, угледни грађанин Чачка, добар човек, солидан трговац. Његова кафана налазила се у једном од углова поменутог сквера, од сунчеве припеке заштићена платненим кровом, а ми смо обично седели пред кафаном. Пили смо по чашу пива, кафу, а једино Веверица је узимао полић-два ракије. Сви, сем Огњана, били смо породични људи.“¹⁸

О познанству и трајном пријатељству Лука Војводић сведочи: „Са Огњаном Радовићем се познајем из времена нашег службовања у Македонији – он у Скопљу, ја у Тетову. Једно време Огњан је био председник Професорског друштва за Вардарску бановину, а ја сам био повереник истог друштва за Тетовску гимназију. У вези с тим имали смо састанке, а имали смо и заједничке пријатеље у скопским средњим школама и често смо се дружили. Наш последњи службени састанак био је у Скопљу (фебруара или марта) 1941, на једној конференцији директора гимназија Вардарске бановине, коју је сазвала банска управа ради разматрања ситуације у средњим школама због ратног стања. Састанак је водио бан Жика Рафаиловић. Огњан је овом састанку присуствовао као директор ниже гимназије у Струмици, а ја као в. д. директора у Тетову [...] О овом састанку смо Гане (Огњан) и ја причали и присећали га се и у току рата, а и после. Ганетово и моје другарство проширило се у Чачанској гимназији (1941-1945) и остали смо другови и искрени пријатељи до краја Ганетовог живота (1976) и за време док је он, по одласку из Чачка, радио у Министарству просвете Србије, или као предавач (научни сарадник) на Филозофском факултету у Београду. По струци Гане је предавао немачки језик који је одлично познавао, а био је добар педагог и диван човек и друг. Био је омиљен и у скопском и у чачанском колективу, међу

[18] Лука Војводић, Сећања (Београд : Р. Милинковић : Д. Нешић, 2007), 451.

ученицима и међу студентима и колективу на факултету. Написао је неколико књига из методике немачког језика, преводио је и са немачког и енглеског језика („Гвоздена пета“). Слагали смо се у многим питањима (у свима школским), о учинку који је комунистички режим дао Југославији и њеним народима, а о томе смо водили дискусије на дугим нашим шетњама поред реке Мораве, од Чачка до Међувршја, које су биле честе, а нарочито по његовом одласку у Београд, када је ферије проводио у Чачку, у очевој кући у непосредној близини Гимназије.¹⁹

Када су Немци 28. септембра 1941. спровели у Чачку рацију и затворили све мушкарце од 16 до 70 година у некадашњем Арсеналу, међу њима су били и Огњан Радовић и Лука Војводић. При прозивци Радовић је пуштен јер је студирао немачки у Немачкој.

После рата „од ослобођења, почетком децембра 1944. па до краја фебруара 1945, зграда Гимназије је била заузета за потребе војске и због тога настава није извођена за то време, а наставници су, појединци, узимали учешћа у раду Народног фронта и Народног универзитета – чији је рад био активиран, а њим је руководио проф. Огњен Радовић“.

Од 1945. године Радовић ради у Министрству просвете у Наставном савету и Одељењу за средње школе, а средином 1948. изабран је за предавача немачког језика на Филозофском факултету у Београду, заузевши тако место које му је ускраћено две деценије раније. У његовој карактеристици, коју су 25. августа 1949. потписали професори Димитрије Вученов, Ружа Ољача и Михаило Стевановић, између осталог пише: „На Филозофском факултету налази се око десет месеци. За то време показао је позитиван став према раду и синдикалној подружници и према раду у установи. Ипак се не може рећи да је политички нарочито активан, јер поред тога

што сам има правилан став према изградњи социјализма у нашој земљи, он не делује на друге у том правцу, нити улаже у том правцу икакав напор. Кратко речено, он је поштен грађанин, који и по питању Информбироа и по другим питањима има правилан став, али који тај свој став не преноси на друге и не утиче на њих. Дobar је зналац немачког и енглеског језика, а као предавач немачког језика врло корисно служи на Факултету, јер је и добар методичар.“²⁰

Приликом реизбора крајем 1965. године Радовић је добио далеко топлију карактеристику: „Ми не знамо у нашој земљи стручњака за кога би могли рећи да темељитије познаје савремени немачки језик од Огњана Радовића. Он је – можемо и то рећи без осећања да претерујемо – неуобичајено богата ризница знања и уједно веома цењен педагог и омиљен наставник и колега. Јасан, чист и крајње тачан у свом односу према раду и људима, уздигнут вером у вредност свог позива до пуног идентификовања с њим, одличан стручњак и одличан педагог, целовита личност с пуним тежиштем у себи, Огњан Радовић је драгоцен члан колектива у коме ради.“²¹

Када је 1954. године основана Катедра за немачки језик на Филозофском факултету у Новом Саду, „своју свесрдну помоћ пружио је од првих дана проф. Огњан Радовић, који је све до 1958, дакле до изласка прве генерације новосадских германиста, предавао предмете: Немачки језик (морфологија и синтакса) и Историју немачког језика.“²²

На Филолошком факултету радио је до 1970. године када је отишао у пензију и када су почеле срчане тегобе којима је подлегао шест година касније (3. марта 1976).

[19] Исто.

[20] Службени досије Огњана Радовића, Архив Србије Р – Ф VIII - 31

[21] „Личност и дело професора Огњана Радовића“, Чачански глас, 2. април 1976, 2.

[22] Филозофски факултет у Новом Саду 1954-1984, Нови Сад, 1984, 122.

На сахрани, на Новом гробљу у Београду, говорили су тадашњи декан Душан Пухало и шеф Одсека за германистику Миљан Мојашевић, истакавши његове стручне и људске квалитете: „Саветовања са њим, као и увек, била су проверавање оног о чему се са њим договарамо на осетљивим теразијама и људскости и стручности. Био је душа од човека. Дobar човек постајао је поред њега још бољим; мање добар тешко да би смогао снаге да пред Огњаном пусти маха каквој лошој склоности. Огњан је био сјајан саветник и савезник кад је требало окупљати добре људе: добре и по карактеру и по струци. Он је још и те како суделовао у обликовању кадровског састава на Одсеку.“²³

После његове смрти, залагањем песника Душка Радовића основана је на Филолошком факултету фондација са именом Огњана М. Радовића за награђивање најбољег студента немачког језика у току једне школске године. Награђено је само петоро студента, пошто се фондација смрћу Душка Радовића угасила.

Успешној каријери угледног професора доприносила је у складном браку и Радовићева животна сапутница Љубица, професорка у једној београдској гимназији. Родила се и стасала у Чачку, у некадашњој Виреровој кући, пошто је била кћерка Данице и Добривоја Симића, познатих чачанских фотографа, који су имали фотографски атеље поред Вирерове куће. Њену мајку усвојио је као петогодишњу девојчицу имућни трговац Сигисмунд Вирер. Радовићев кабинет опленила је са неколико породичних фотографија „одабраних са пуно укуса“ и груписаних око слике проте Михаила. „Љубица, његова истинска другарица, његов неуморни чувар уредила му је тај кутак, за који знамо да га је много волео“, навео је Миљан Мојашевић.²⁴ Не

мирећи се са смрћу супруга, Љубица Радовић му се придружила после неколико месеци.

Огњан Радовић аутор је драгоцених универзитетских уџбеника и приручника: Немачки глаголи, Основи синтаксе немачког језика, Увод у историју немачког језика, Избор немачке прозе 18. и 19. века у два дела (текстови и коментар), као и читанке за гимназију, који су имали више издања. Његови преводи књижевних дела са енглеског и немачког језика привлачили су пажњу својим квалитетом. Тако, на пример, када је објављен 1953. године роман Зелени Хајнрих Готфрида Келера у његовом преводу, Страхуња К. Костић, такође германист, написао је: „Превод његовог Зеленог Хајнриха управо нам је добродошао, и то не само зато што је то добар роман, него и што се превођења латио прави стручњак. Огњан М. Радовић је ваљано, тачно и добро решио све оне многе задатке који су му се у раду наметали. Келер је на махове веома тежак; поједине његове реченице су дугачке и само пажљивом анализом може да им се ухвати смисао. [...] Преводилац је веома успело подражавајући наш старински језик и стил пренео текст који се односи на догађаје с почетака осамнаестог столећа у Швајцарској. Преводу су додата и добра објашњења потребна нашем читаоцу. Преводом овог романа преводилац је стекао лепих заслуга, а наша преводна књижевност обогаћена је вредним делом.“²⁵

Са енглеског језика превео је романе Домби и Син Чарлса Дикенса и Гвоздену пету Цека Лондона, објављене у више издања.

Више од двадесет година Радовић се бавио превођењем и дотеривањем превода у прози првог дела Гетеовог Фауста. Књига је објављена после његове смрти 1979. године као двојезично издање са предговором Миљана Мојашевића и напоменама Бранимира Живоиновића. У оцени овог превода,

[23] „Личност и дело професора Огњана Радовића“, Чачански глас, 2. април 1976, 2.

[24] Исто.

[25] Страхуња К. Костић, „Келеров 'Зелени Хајнрих' на српском“, Летопис Матице српске, 129, 371, 6 (јун 1953), 478-480.

Мојашевић у предговору каже: „Двојезично издање, с Радовићевим преводом, погодна је лектира чак и за онога ко сасвим добро зна немачки језик, чак и за универзитетског германисту. Јер, Радовићево изврсно знање и вуковског српскохрватског и Гетеовог класичног немачког, знање које сеже у дубине традиције оба језика, у душу њихову, тешко да има такмаца. Истовремено је то и учење и забава, забава у учењу, пратити како Радовић зналачки, те зато и скромно, прецизно, преноси мисао и тон оригинала са туђег на свој језик. [...] Утолико пре што је Радовићев прозни превод поетскији од низа стихованих. Уколико је овај „прозни“ превод уопште прозан. То је, прво, у великој мери ритмичка проза. Друго, то је превођење: ред превода за ред оригинала. Значи: на одређен начин не „невезано“, него „везано“ превођење. Уза све то, преводилац тражи – а уме и има стрпљења да тражи – најадекватнију реч.“²⁶

Радовић је превео и историографску књигу Српска револуција Леополда Ранкеа, објављену у више издања, као и путопис Једна посета Црној Гори немачког књижевника и путописца Хајнриха Штиглица, о коме се зна само из посредних извора, док га у библиотекама нема.

Био је први уредник часописа за стране језике и књижевност „Живи језици“ који је почео да излази 1957. у Београду и с малим прекидом (1959) трајао до 1993. године.

Библиографија књига Огњана Радовића

- 1937.
1. Немачки разговори са српскохрватским преводом и кратком граматиком немачког језика / Огњан М. Радовић. – Скопље : [б. и.], 1937 (Београд : Зора). – 202 стр. ; 19 cm
- 1947.
2. Дикенс, Чарлс
Домби и Син [Књ. 1] / Чарлс Дикенс ; [с енглеског превео Огњан М. Радовић]. – 1. изд. – Београд ; Загреб : Култура, 1947. – XV, 681 стр. ; 17 cm. – (Библиотека светских класика)
 3. Дикенс, Чарлс
Домби и Син [Књ. 2] / Чарлс Дикенс ; [с енглеског превео Огњан М. Радовић]. – 1. изд. – Београд ; Загреб : Култура, 1947. – 635 стр. ; 17 cm – (Библиотека светских класика)
- 1948.
4. Дикенс, Чарлс
Dombey i sin [Књ. 1] / Charles Dickens ; [s engleskog preveo Ognjan M. Radović]. - [1. izd.]. – Beograd ; Zagreb : Kultura, 1948 (Zagreb : „Ognjan Prica”). – XIX, 655 str. : slika autora ; 17 cm – (Biblioteka svjetskih klasika)
- 1950.
5. Лондон, Џек
Gvozdena peta / Džek London ; s engleskog preveo Ognjan Radović. – Beograd : Rad, 1950 (Beograd : Rad). – 248 str. ; 21 cm – (Strani pisci)
- 1952.
6. Радовић, Огњан М.
Govorite li nemački? = Sprechen Sie Deutsch? : sa uputstvima za izgovor / Ognjan M. Radović. – Beograd : prosveta, 1952 (Beograd : „Jugoslavija”). – 207 str. ; 20 cm
 7. Радовић, Огњан М.
Немачки глаголи : (облици и њихова употреба) : практичан приручник / Огњан М. Радовић. – Београд : Научна књига, 1952 (Београд : „Вук Караџић”). – 234 стр. , 21 cm
 8. Лондон, Џек
Гвоздена пета / Џек Лондон ; с енглеског превео Огњан М. Радовић. – Београд : Рад, 1952 (Београд : Рад). – 321 стр. ; 20 cm
- 1953.
9. Келер, Готфрид
Зелени Хајнрих / Готфрид Келер ; с немачког превео Огњан М. Радовић. – [Нови Сад] : Матица

[26] Миљан Мојашевић, Предговор, Фауст / Гете, Београд, Нолит, 1979, 24-25.

- српска, 1953 (Нови Сад : Будућност). – 598 стр. ; 21 cm – (Светски писци)
- 1956.
10. Радовић, Огњан М.
Izbor nemačke proze XVIII i XIX veka. Deo 1, Tekstovi / Ognjan M. Radović. – Beograd : Nolit, 1956. – 311 str. ; 24 cm
11. Радовић, Огњан М.
Izbor nemačke proze XVIII i XIX veka. Deo 2, Tekstovi / Ognjan M. Radović. – Beograd : Nolit, 1956. – 87 str. ; 24 cm
- 1959.
12. Радовић, Огњан М.
Uvod u istoriju nemačkog jezika : tabaci / Ognjan M. Radović. – Beograd : Naučna knjiga, 1959 (Beograd : BIGZ). – 156 str. ; 24 cm – (Univerzitetski udžbenici)
- 1960.
13. Дикенс, Чарлс
Dombi i Sin / Čarls Dikens ; [s engleskog preveo Ognjan M. Radović]. – Beograd : Kultura, 1960. – 2 knj. (V-XV, 650 ; 606 str.) ; 17 cm – (Biblioteka svetskih klasika)
14. Радовић, Огњан М.
Izbor nemačke proze XVIII i XIX veka. Deo 1, Tekstovi / [priredio] Ognjan M. Radović. – 2. izd. – Beograd : Nolit, 1960. – 311 str. ; 24 cm
15. Радовић, Огњан М.
Izbor nemačke proze XVIII i XIX veka. Deo 2, Objašnjenja / Ognjan M. Radović. – 2. izd. – Beograd : Nolit, 1960. – 85 str. ; 24 cm
- 1963.
16. Лондон, Џек
Gvozdena peta : roman / Džek London ; preveo Ognjan Radović. – Beograd : Prosveta, 1963 (Beograd : Prosveta). – 263 str. ; 20 cm – (Odabrana dela svetskih klasika. Džek London ; 10)
- 1964.
17. Радовић, Огњан М.
Osnovi sintakse nemačkog jezika / Ognjan M. Radović. – Beograd : Zavod za izdavanje udžbenika SRSrbije, 1964 (Beograd : BIGZ). – 380 str. ; 25 cm
- 1965.
18. Ранке, Леополд
Српска револуција /Леополд Ранке ; [превео Огњан Радовић]. – Београд : Српска књижевна задруга, 1965 (Београд : Култура). – 237 стр. [30] стр. с таблама : илустр. ; 23 cm
- 1966.
19. Немачка читанка : за IV разред гимназије друштвено-језичког смера / [приредили] Огњан Радовић, Милош Борђевић, Миљан Мојашевић. – Београд : Завод за издавање уџбеника СР Србије, 1966 (Београд : БИГЗ). – 168 стр. : илустр. ; 25 cm
- 1968.
20. Izbor nemačke proze XVIII i XIX veka. Deo 1, Tekstovi / [priredio] Ognjan M. Radović. – 3. neizmenjeno izd. – Beograd : Naučna knjiga, 1968 (Bor : Štamparsko izdavačko preduzeće Bor). – 311 str. ; 24 cm – (Univerzitetski udžbenici)
21. Радовић, Огњан М.
Izbor nemačke proze XVIII i XIX veka. Deo 2, Objašnjenja / Ognjan M. Radović. – 3. neizmenjeno izd. – Beograd : Naučna knjiga, 1968 (Beograd : BIGZ). – 85 str. ; 24 cm
- 1969.
22. Радовић, Огњан М.
Osnovi sintakse nemačkog jezika / Ognjan M. Radović. – 2. izd. – Beograd : Zavod za izdavanje udžbenika SRSrbije, 1969 (Beograd : BIGZ). – 379 str. ; 25 cm
- 1970.
23. Лондон, Џек
Гвоздена пета : роман / Џек Лондон ; [с енглеског превео Огњан М. Радовић]. – Београд : Рад, 1970 (Београд : Просвета). – 305 стр. ; 20 cm
- 1971.
24. Маркс, Карл
Pariska komuna : (izbor) / Karl Marks, Fridrih Engels ; [prevodioci Ognjan Radović... et al. ; priredio Milorad Simonović]. – Beograd : Institut za međunarodni radnički pokret, 1971 (Beograd : Kultura). – 429 str. [2] str. sa slikama autora ; 21 cm
25. Радовић, Огњан
Izbor nemačke proze XVIII i XIX veka. Deo 1, Tekstovi / [priredio] Ognjan M. Radović. – 4. neizmenjeno izd. – Beograd : Naučna knjiga, 1971 (Bor : Štamparsko izdavačko preduzeće Bor). – 311 str. ; 24 cm – (Univerzitetski udžbenici)
26. Радовић, Огњан М.
Izbor nemačke proze XVIII i XIX veka. Deo 2, Objašnjenja / Ognjan M. Radović. – 4. neizmenjeno izd. – Beograd : Naučna knjiga, 1971 (Beograd : BIGZ). – 85 str. ; 24 cm
- 1973.
27. Маркс, Карл
Iskustva Pariske komune / Marks, Engels, Lenjin ; [prevodi Miljana Mojaševića... et al ; izbor Franc

- Cengle i Arif Tanović]. – Sarajevo : Svjetlost, 1973 (Beograd : „Radiša Poštić”). – 182 str. ; 20 cm – (Biblioteka Etos. Ser. 1, Izbor iz djela klasika marksizma ; knj. 4)
1975.
28. Радовић, Огњан М.
Uvod u istoriju nemačkog jezika / Ognjan M. Radović. – 2. izd. – Beograd : ICS, 1975 (Beograd : „Srbija”). – 108 str. ; 24 cm – (Univerzitetski udžbenici)
1976.
29. Маркс, Карл
Nacionalno pitanje / Karl Marks, Fridrih Engels, V. I. Lenjin ; [prevodi Moše Pijade... et al ; izbor Franc Cengle i Arif Tanović]. – Sarajevo : Svjetlost, 1976 (Novi Sad : Budućnost). – 196 str. ; 20 cm – (Biblioteka Etos. Ser. 2, Izbor iz djela klasika marksizma ; knj. 5)
30. Радовић, Огњан
Izbor nemačkih tekstova : sa komentarom, kratkim pregledom istorije nemačke književnosti i gramatičkim podsetnikom za studente germanistike / Ognjan Radović, Miljan Mojašević i Miloš Đorđević. – Beograd : Naučna knjiga, 1976 (Bor : Štamparija Bor). – 168 str. : ilustr. ; 22 cm
1977.
31. Маркс, Карл
Iskustva Pariske komune / Marks, Engels, Lenjin ; [prevodi Miljana Mojaševića... et al ; izbor Franc Cengle i Arif Tanović]. – Sarajevo : Svjetlost, 1977 (Mostar : „Veselin Masleša”). – 182 str. ; 20 cm – (Biblioteka Etos. Ser. 1, Izbor iz djela klasika marksizma ; knj. 4)
1979.
32. Гете, Јохан Волфганг
Faust. Deo 1 / Gete ; preveo u prozi Ognjan M. Radović ; predgovor Miljan Mojašević ; napomene Branimir Živojinović. – Dvojezično izd. – Beograd : Nolit, 1979. – 470 str. ; 20 cm
1991.
33. Ранке, Леополд
Српска револуција / Леополд Ранке ; [превео Огњан Радовић]. – 2. изд., [фототипско изд.]. – Београд : Српска књижевна задруга, 1991 (Београд : „Слободан Јовић“). – 237 стр., [26] стр. с таблама : илустр. ; 23 cm
1998.
34. Гете, Јохан Волфганг
Фауст / Гете ; [превод Огњан М. Радовић]. – Београд : Верзал прес, 1998 (Београд : Публикум). – 241 стр. ; 20 cm – (Енергија књиге) (Библиотека за џеп)
2013.
35. Лондон, Џек
Gvozdena peta / Džek London ; [preveo s engleskog Ognjan Radović]. – Beograd : Otvorena knjiga, 2013 (Beograd : Otvorena knjiga). – 256 str. ; 21 cm

Извори и литература

1. Мирослав М. Никитовић, *Породица њроше Михаила Радовића*, Чачак, 1994.
2. *Извештај Државне реалне гимназије у Новом Врбасу за школску 1930/31. годину*, Нови Врбас, Врбашка штампарија Хајнрих Плес, 1931.
3. *Извештај Државне реалне гимназије у Новом Врбасу за школску 1931/32. годину*, Нови Врбас, Врбашка штампарија Хајнрих Плес, 1932.
4. Милојко Чоловић, *Моји њознаници*, Београд, 1991.
5. Лука Војводић, *Сећања*, Београд, 2007.
6. Миљан Мојашевић, *Предговор, Фауст / Геје*, Београд, 1979.
7. *Филозофски факултет у Новом Саду 1954-1984*, Нови Сад, 1984.
8. *Летопис Матице српске*, 1953.
9. *Werbasser Zeitung*, Neuwerbass, 1929, 1930, 1932.
10. *Werbasser Zeitung*, Waldenbuch, 1976, 1989, 2002.
11. *Чачански њлас*, 1976.
12. Службени досије Огњана Радовића, Архив Србије Р – Ф VIII – 31.

GENTLEMAN AND OUTSTANDING PROFESSOR OGNJAN M. RADOVIĆ

Ognjan M. Radović (1900-1976) was a connoisseur of German language and literature, remembered as talented educator by many generations of gymnasium students from Ohrid, Novi Vrbas, Dubrovnik, Skoplje, Strumica and Čačak, as well as by the students of the Faculty of Philosophy in Novi Sad and Faculty of Philology in Belgrade. His books: German Verbs, Basic syntax of German Language, Introduction in the History of German Language, as well as Selected German

Prose of the 18th and 19th Century were printed in several editions and represent valuable university student's books. While working as educator, Radović was also working on translation of literary works from German and English, which were also printed in several editions. His best-known translations are Goethe's Faust and Keller's Green Henry, and from English the novels Dombey and Son by Charles Dickens and The Iron Heel by Jack London.

Marija ORBOVIĆ

Un homme distingué et professeur exceptionnel, Ognjan M. Radovic

Ognjan M. Radovic (1900-1976), connaisseur éminent de la langue et de la littérature allemandes, en tant que pédagogue de talent resta dans la mémoire de nombreuses générations de lycéens à Ohrid, Novi Vrbas, Dubrovnik, Skoplje, Strumica et à Cacak, ainsi que dans la mémoire des étudiants de l'Université de Philologie à Belgrade. Ses livres : Les verbes allemands, Les bases de la syntaxe de la langue allemande, L'introduction à l'histoire de la langue allemande, ainsi qu'Une sélection

de la prose allemande du XVIIIème et du XIXème siècle furent imprimés en plusieurs tirages et représentent des manuels universitaires précieux. Parallèlement avec son travail pédagogique, Radovic s'occupa aussi de la traduction des œuvres littéraires en allemand et en anglais, qui connurent également plusieurs éditions. Parmi ses traductions les plus célèbres font partie Faust de Goethe et Henri le Vert de Keller et de l'anglais, les romans Dombey et Fils de Charles Dickens et Le Talon de fer de Jack London.

Marija ORBOVIC

Маџуранџи 1931. године

Момчило Радовић

Уļеша Радовић

Оињен Радовић на одмору Боки Кошорској

Оињен Радовић у Новом Врбасу 1931. године

Ђурађ Радовић са суйрујом

УДК: 37:929 Филиповић М.
027.52:027.1(497.11)

Мр Маријана МАТОВИЋ
библиотекар савешник
Градска библиотека
„Владислав Пејковић Дис“, Чачак

УЧИТЕЉ, РАТНИК И ЛЕГАТОР МИЛИВОЈЕ ФИЛИПОВИЋ (1871-1941)

(Поводом 145-годишњице рођења и 75-годишњице смрти Миливоја Филиповића и 100-годишњице Првог светског рата)

Ко је учинио добротинство нека ћушти, нека прича онај ко га је њримио.
Луције Енеј Сенека (око 4. год. п. н. е. – 65. год. н. е.)

АПСТРАКТ: *Захваљујући Леаишу Миливоја (1871-1941) и Божидарке (1874-1959) Филиповић, завешћаном 1948. године шадашњој Градској књижници и читавници у Чачку, најстарија чачанска усћанова културе већ седам деценија баштини ово неуроцењиво књижно блато од око 4.000 изванредно очуваних монографских и серијских публикација с краја XIX и њрве ѡловине XX века. Пасионирани библиофили и колекционари истанчаног укуса, учишавски брачни ѡар Миливоје и Божидарка Филиповић читавој животи ѡсвећено и зналачки боћашили су своју колекцију књића и рукописне грађе, дођућену личним ѡредметима. Сћручно ѡроценивши изузетну вредност ове личне библиотеке, Ућравни одбор Народне библиотеке Србије 26. децембра 2013. године уврстио је овај леаиш у **Листу сћаре и решке библиотеке грађе од великој значаја**. У раду се, ѡред биографија дародаваца и историја њихове библиотеке, ѡрви ѡуш објављују до сада нећознаћи ѡдаци о одликовањима Миливоја Филиповића – Албанској сћоменици (1921) и Ордењу Свећој Саве V (1922) и IV реда (1928) којима га је краљ Александар Први Караћорћевић одликовао за учешће у Првом свећском раћу и рад на народном ѡросвећивању, а чувају се у Мећуошћинском историјском архиву у Чачку. Сасћавни гео рада чине и изводи из сачуваних бележница Миливоја Филиповића о свакодневном ѡриваћном животи у ѡдацима о набавци књића, као и о учешћу у раћовима 1912-1918.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *леаиш, библиотека целина, лична библиотека, Леаиш Миливоја и Божидарке Филиповић, Градска библиотека „Владислав Пејковић Дис“ Чачак, сћара и решка књића, раћне бележнице Миливоја Филиповића, рукописна грађа Миливоја Филиповића, раћне сћоменице Миливоја Филиповића, Листа сћаре и решке библиотеке грађе од великој значаја*

Чачак – Страцимиров град на Западној Морави

Средњовековни Градац на Западној Морави, данашњи Чачак (сл. 1), чији простор различите етничке групе насељавају више од 7.000 година, један је од малобројних српских

градова који бележе више од осам векова непрекинутог трајања, сведочећи о упорном опстајању и виталном трајању српског народа у драматичној хиљадугодишњој историји

балканског цивилизацијског простора. Током дугог битисања, ово „насеље дивно као рајски врт“, како га је својевремено описао главни османски путописац Евлија Челебија, расло је и развијало се око данашњег Храма Светог Вазнесења Господњег, некада манастира посвећеног Богородици Градачкој, чије се зидање (1198) везује за кнеза Страцимира, брата Стефана Немање. Први писани трагови о Богородици Градачкој налазе се у *Синудничком ѿиѿику* Светог Саве који је он писао као старешина тог манастира између 1207. и 1215. године. О значају храма сведочи и повеља краља Стефана Првовенчаног, исписана на зиду жичког звоника, према којој је Богородица Градачка по значају изједначена са три најважнија краљевска манастира тога доба: Студеницом, Светим Ђорђем у Расу и Хиландаром.

Судбина цркве Богородице Градачке својеврсна је метафора историје Чачка од средине XV века и коначног слома српске државе 1459. до Боја на Љубићу 1815. године као најзначајније битке Другог српског устанка. На њеним куполама три пута су се смењивали крст и полумесец, да би коначно, након велике обнове коју су водили кнез Милош и господар Јован Обреновић 1834. године, црква била обновљена и посвећена Вазнесењу Господњем, од када и датира њен данашњи архитектонски облик (сл. 2).

Током осмовековног постојања Страцимировог града, некадашњег седишта Епархије жичке (до 1934), генерације његових житеља - како личности од националног значаја, тако и људи мање познати ван локалних оквира - континуирано су богатали друштвену и културну историју Чачка и Србије значајним духовним и материјалним наслеђем које данас представља незаобилазне симболе града.

Међу овим знаменитим личностима које су себи за живота подигле најтрајнији споменик за вечни спомен и памћење, на ползу и понос своје отечеству, истакнуто место

заузимају учитељи, добротвори и легатори Миливоје (1871-1941) (сл. 3, 4) и Божидарка (1874-1959) Филиповић чија је драгоцену породичну библиотеку, данас у власништву Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис“ у Чачку, готово пуних седам деценија препознатљиво обележје града Чачка и најверније сведочанство духа и интелекта ових изузетних књигољубаца, али и друштвеног живота у Србији на прелому XIX и XX столећа (сл. 5).

Духовни споменик за незаборав

„Посетиоцу Научног одељења Градске библиотеке у Чачку прво што пада у очи, то су осам стаклених ормана пуних укусно укоричених књига. По правилу, задиви га сазнање да је та посебна библиотека легат Миливоја Филиповића, учитеља у пензији из Чачка [...].

Заиста, у ту библиотеку уложен је читав један живот. Биографија њеног творца – то је у ствари историја ове библиотеке“,¹ бележи у емотивним сећањима на пријатеља Миливоја, „дивног и ретко племенитог човека“, професор чачанске Гимназије Драгомир С. Поповић (1899-1986). О занимљивом животном путу ових добротвора аутентично сведочи и сачувани рукопис Божидарке Филиповић *Црѿице из животоа Миливоја и Божидарке Филипѿовића бивших учитеља* (сл. 6).²

Несебично дарујући своје непроцењиво књижно благо будућим нараштајима, ови

[1] Драгомир С. Поповић, „Миливоје Филиповић: (1871-1941)“, *Градац* бр. 32 (јануар-фебруар 1980): 46-60 [штампано и као сепарат]. У целости је, под насловом „Миливоје Филиповић и његов легат“, прештампан у часопису *Глас библиотеке* бр. 1 (децембар 1988): [26]-41. На овом тексту базирани су бројни каснији написи, радио и ТВ емисије о Филиповићима и њиховом легату.

[2] „У богатој архивској и мемоарској грађи Међуопштинског историјског архива у Чачку налазе се драгоцену сећања Божидарке Филиповић, учитељице из Чачка [фонд *Varia* 1885-1967, К 5/19]. Она је својим сећањима, написаним на 37 страна, дала назив *Моје усѿомене*. У њима је описала, радом и стваралаштвом испуњену, биографију свога мужа Миливоја Филиповића, али и своју (**Моје усѿомене** : [писане од 2. XI 1942. до 4. X 1954], приредио Милутин Јаковљевић, *Изворник : грађа Међуопштинског историјског архива* бр. 6 (1989): 201-219. Фотокопија овог рукописа чува се у саставу Легата.

свестрани интелектуалци подигли су себи најтрајнији духовни споменик за незаборав.

Ко су Филиповићи?

Миливоје Филиповић

Миливоје Филиповић (Равна Гора, 1871 - Чачак, 24. јун 1941) рођен је испод планине Мучањ (*срез моравички, ошћина брезовска*), у сиромашној и многочланој патријархалној сеоској породици. Одраста уз два брата и три сестре,³ чувајући овце, са обавезном фрулицом у руци (чобанске песме и игре научене у раној младости често ће свирати и у познијим годинама, у часовима доколице и одмора). Зимом би у кући слушао бајке које је приповедала његова мати Синђелија и песме које је уз гусле певао његов отац Василије.

Из те средине, која је вековима живела на готово непромењен начин, понео је чврсте моралне принципе и схватање вредности којих се непоколебљиво држао читавог живота. Отуда његова љубав према народној поезији и гуслама које је и у познијим годинама узимао у руке како би са задовољством одгудио и отпевао коју песму. Овај национални инструмент био му је и додатна инспирација за изучавање српске историје.

Рано осетивши жеђ за књигом, без знања и одобрења родитеља, једанаестогодишњи Миливоје одлази у суседно село Миланцу, где учитељ Миленко Нешовић у отреситом и бистром дечаку препознаје природну даровитост за учење. После основне школе у Миланци

[3] У књизи Делимира Стишовића *Брезова њог Мучњем* (Београд: Културно-просветна заједница Србије, 2003), у поглављу „Родослови породице и фамилија : Равна Гора“, 400, о Филиповићима је записано: **Филиповићи (5 кућа, Никољдан): „Пејрово њошомсјево: Пејтар (1804) Филиповић је имао: Василија и Ристића. Василије се венчао са Синђом, кћерком Милорада Ојганића из Високе, 1867. године. Василије је добио: Ђорђа (1868), Кашу, Василију, Тихомира, Миливоја [1871] и Ђулку. Каша је била удаћа у Гавриловиће у Гај. Миливоје је био најпре учитељ, а онда и школски надзорник за њојешки срез.“** Аутор је у поглавље *Истакнућији људи*, „поштујући укупан допринос и стваралаштво, њихова прегнућа, стручна и друга звања“, као првог уврстио Миливоја Филиповића.

(1882-1886), Миливоје завршава пет разреда гимназије у Ужицу (1886-1890) и Учитељску школу у Београду (1891-1894).⁴ Као одличан, а сиромашан ученик, већ од уписа у први разред Учитељске школе (1891) прима стипендију („благодејање“). Још тада пожелело је да створи сопствену библиотеку. Када је окончао школовање, већ располаже са пуна два сандука књига, зачетком своје библиотеке коју ће доцније пасионирано и са љубављу непрекидно допуњавати.

У Учитељској школи на младог Миливоја највише је утицао Живко Поповић,⁵ професор српског језика и књижевности, који му је улио и развио љубав према књижевности, непрестано га подстичући на стварање личне библиотеке.

По завршетку учитељске школе 1894, Миливоје је исте године постављен за учитеља основне школе у селу Кремни (тада *окруј жички, срез златиборски*), где наставља да обогаћује свој књижни фонд.

Нови подстицај и помоћ у увећавању овог писаног блага била је женидба са Божидарком Лазовић, учитељицом у Приликама код Ивањице (сл. 7).

Божидарка (Лазовић) Филиповић

Божидарка Лазовић (Лозница код Чачка, 8. јануар 1874 - Београд, 9. октобар 1959) рођена је као треће од дванаесторо деце⁶ у имућној

[4] У овој школи, у којој су „*сви ученици у њој синови сиропних родитеља, и нема ни једној имућнијеј ћака*“, Миливоје са одличним успехом полаже учитељски испит у деветнаестом колу [генерацији – прим. М. М.] (1894) (Јован Миодраговић, *Учитељска школа у Београду : за њрвих двадесет и њећ година својеја живоја* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1896), 28, 86, 94. Ова публикација такође је део Легата).

[5] Унук главног кнеза Пожешке нахије Васе Поповића који је имао своје седиште у Чачку.

[6] Божидаркина сестра Милева Лазовић Петковић (Чачак, 1882 – Београд, 1954), једна од првих жена револуционара, завршила је основну школу и Нижу гимназију у Чачку, а Филозофски факултет у Београду, те је постављена за наставницу српског језика у Чачку. Удала се 1910. за истакнутог социјалисту Тасу Петковића, сестрића Светозара Марковића. Као професор гимназије службовала је у Чачку, Тетову, Јагодини

чачанској породици. Отац Димитрије био је земљорадник, а мајка Филипа интелегентна и писмена жена која је волела књигу, па је настојала да школује своју децу. До Божидаркиног рођења⁷ родитељи живе у селу Лозници, испод планине Јелице. Божидарка у родном граду завршава основну школу и четири разреда гимназије (1889/90), а Вишу женску школу у Београду 1892. године, стекавши диплому учитељице. По завршеној школи годину дана борави у родитељској кући. Од октобра 1893. службује у Приликама (*срез моравички*), а крајем октобра 1894. верила се са Миливојем Филиповићем, тада учитељем у Кремни. Јануара 1895. венчавају се у приличкој цркви.

Заједничка библиотека

У јесен 1895. године Филиповићи су премештени у село Катиће (*ојшћина брезовска*), где настављају систематско прикупљање књига за сада већ заједничку библиотеку, „која им је у часовима одмора, нарочито за време дугих зимских ноћи, када снег завеје брдске путеве и учини брдска насеља неприступачним, била једини извор задовољства, веза са светом, утеха у самоћи и подстрек да истрају на свом мучном послу. Истина, план за куповину књига и уређење библиотеке Божидарка је препустила Миливоју, али му је ставила на расположење сва своја примања.“⁸

У Катићима службују четири године, али су се мештани још дуго са симпатијама сећали младог учитељског пара који су њихове старешине „на крају школске године увек најбоље оценили и похвалили“, записаће Божидарка у својим *Успоменама*.

.....
и Панчеву, а до пензије у Женској учитељској школи у Јагдини. Умрла је 1954. у Београду. Од 1963. лични фонд Милеве Лазовић Петковић чува се у Међуопштинском историјском архиву у Чачку. О овој необичној жени у више наврата писао је и *Чачански глас*, који јој је објавио и некролог.

[7] Родитељи су јој наденули име Божидарка, јер је рођена на други дан Божића.

[8] Драгомир С. Поповић, *н. г.*, 48.

Млади учитељ преноси своју љубав према књизи и на школски одбор, уз чију ће новчану помоћ оформити и солидну школску библиотеку која ће задивити филозофа Божидача Божу Кнежевића (1862-1905), када је као школски ревизор обилазио школе у *срезу моравичком*.

Из Катића Миливоје и Божидарка премештени су 1899. године у село Горњу Добрињу код Пожеге Ужичке (родно место кнеза Милоша Обреновића), где ће провести највећи део радног века - 20 година (до 1919).⁹ Уз солидан смештај и услове за рад створили су узорно домаћинство, чак су купили чезе и коња. Тада су од својих плата могли да одвајају знатну суму за куповину књига: „За време свога службовања у Горњој Добрињи, Миливоје и Божидарка су сваког лета проводили по месец дана у Београду. Тамо је Миливоје, обилазећи књижаре и антикварнице, куповао књиге, а затим их давао књиговесцу ради повезивања. Он је чак у неколико махова доводио књиговесца из Београда у Горњу Добрињу, држао га на стану и храни, да би му под његовим надзором коричио књиге по његовом укусу.“¹⁰ Вештина Миливојевог књиговесца и данас изазива дивљење. Из *Књије дуговања и појшћивања* Исаила А. Петровића (1865-1914) види се да је и овај угледни чачански штампар, књижар и књиговезац, 1899. године укоричио 34 књиге за Миливоја Филиповића, као и за школску библиотеку у Брезови, где је Филиповић тада радио. Такође је у фебруару 1904. укоричио пет књига *Ошћидине* према узорку који му је Филиповић послао из Горње Добриње.¹¹

Веома избирљив у погледу набавке и заштите својих књига и увек благовремено информисан о збивањима на књижарском тржишту, Миливоје купује књиге по унапред

[9] Миливоје М. Вукићевић, *Добриња : до 1921. године* (Београд [итд.]: Одбор за проучавање села САНУ [итд.], 1995), 806-834, 839, 846.

[10] Драгомир С. Поповић, *н. г.*, 48-49.

[11] Марија Орбовић, „Књижар и штампар Исаило А. Петровић“, *Зборник радова Народне музеја XXVI* (1996): 149.

припремљеном списку, а књижари га, као сталну муштерију, редовно обавештавају о сваком новом или ретком и старом издању. Вазда жељни нових знања, Филиповићи у Београду посећују и позориште и друге културне установе, као и разне приредбе.

Упоредо са комплетирањем своје књижне збирке, Миливоје и Божидарка ће оформити и школску библиотеку која ускоро постаје најбогатија у читавој области.

У време када је у Србији леп и частан учитељски позив један од најцењенијих, а књига представља једну од животних потреба грађанске класе, Филиповићи иду далеко испред свог времена и простора. Набављају и грамофон са четрдесетак плоча, слушајући музику са сељанима током дугих зимских ноћи.

У напорној, али племенитој просветитељској мисији Филиповићи налазе радост и задовољство, те ће и доцније, сећајући се свог учитељевања на селу, Миливоје често говорити: „Кад бих се поново родио, опет бих волео да будем учитељ на селу.“

Током двадесетогодишњег службовања у Горњој Добрињи, Миливоје учествује у Балканским ратовима 1912-1913, а 1914-1918. године и у Првом светском рату (сл 8). Након победе српског оружја, крајем 1918. враћа се свом учитељском позиву и школи у Горњој Добрињи.

Тек после 25 година Миливоје добија прво признање за свој предани педагошки рад - 1919. постављен је за школског надзорника за срез пожешки и ариљски, са седиштем у Пожеги, где је и Божидарка премештена као учитељица (сл. 9, 10, 11).

На новом положају, користећи богато искуство, знање и љубав према професији, Миливоје несебично упућује младе учитеље у тајне просветитељског рада. Уживајући огроман ауторитет код млађих колега, подстиче их да стварају школске библиотеке.

Из Миливојевих бележница сазнаје се да су скоро све школе на територији његовог надзорништва претплаћене на редовна кола Српске књижевне задруге, а већина је примала *Српски књижевни јласник* и *Мисао*, као и часописе *Учишћел* и *Наш лисћ*.

Поред школских учила, Миливоје за школе набавља и све остале потрепштине.

С обзиром на повећане приходе, појачаним интензитетом и даље попуњава своју библиотеку.

Као изванредан ерудита, Миливоје је и активан члан разних друштава, између осталог и редован члан Географског друштва из Београда од 1923. године. На захтев појединих научника за *Српски етнографски зборник* шаље грађу са терена, те му Српска краљевска академија 1925. објављује написе о селима Средња и Горња Добриња.¹² Миливојеве радове веома је ценио и Јован Цвијић,¹³ неколико пута гост у његовој кући у Пожеги.

Ратне маргиналије Миливоја Филиповића

Током двадесетогодишњег службовања у Горњој Добрињи, Миливоје ће свом отечеству одужити највећи дуг - у балканским ратовима 1912-1913. године учествује као поднаредник, комесар и писар Другог одељења Профијантске колоне Дринске дивизије првог позива, а када 1914. избија Први светски рат, као наредник, а потом и писар Профијантске колоне Дринске дивизије другог позива, поново је на ратним положајима. Са својим ратним друговима преживљава српску голготу - прелази Албанију, од 24. јануара до 19. октобра је на Крфу, а затим и на Солунском

[12] Миливоје В. Филиповић, „Средња Добриња, Горња Добриња“, *Српски етнографски зборник*, књ. 34. *Насеља и њорекло сјановништва*, књ. 19 (1925): 89-93.

[13] Међу појединачним документима различите провенијенције 1813-1940. која се чувају у Међуопштинском историјском архиву у Чачку, налазе се и писма Јована Цвијића и Матије Мурка, словеначко-чешког слависте, породици Филиповић.

фронту, али непрекидно другује са књигом - у 1914. години прочитаће их 16, а у 1915. чак 24! У складу са својом навиком да у сваком месту прво потражи књижару, Миливоје чак и у жеку рата у свету писане речи налази уточиште од сурове стварности - чита их, али и купује током кратког предах од борбених дејстава у Нишу, Микри, Солуну, Драчу, Матијасу и Потамосу на Крфу...¹⁴ Према захтевима ратне службе, Миливоје током 1917. обавља дужност писара у Другој чети Првог батаљона немачких заробљеника, а 1918. је и учитељ неписмених војника у Реконвалесцентном одељењу у Микри код Солуна.

Осим у Миливојевим оригиналним ратним бележницама које се чувају у склопу Легата, забелешки са ратишта највише је на књигама из редовног кола Српске књижевне задруге, историјама српске и делима домаће и стране књижевности. Ови изузетно занимљиви записи представљају аутентичне координате Миливојевог кретања током ратова 1912-1918:¹⁵ „Прочитао раније издање у априлу 1910. г. у Врњцима и у мају 1916. на Крфу Мил. Филиповић учит.“; „Прочитао 8.-10. фебр. 1913. Мил. Филиповић, учит.-војник, Доњи Адровац близу Алексинца“; „Прочитао 11.-II-913. Мил. Филиповић учит. Доњи Адровац“; „Прочитао 1.-2. априла 1913. М. Филиповић учит., писар Проф. Колоне Дринске Дивизије I поз. Житковац код Алексинца“; „Прочитао 8.-11. априла 1913. Мил. Филиповић учит., писар Проф. Колоне Дрин Див. I логор Житковац код Алексинца и у јулу 1919. Мил. Филиповић, учитељ Добриња“;

„Прочитао 29.-30. апр. 1913. г. Мил. Филиповић, учит.-војник Житковац - кантоман - писар проф. Колоне Дринске Див. I п.“; „Прочитао у јуну 1913. год. Мил. Филиповић, учит. писар проф. Колоне Дрин. Дивиз. I поз. у Велесу и у новембру 1917. Мил. Филиповић учит. писар у 2. г. I бат. немачких заробљеника Бањица на прузи Солун-Битољ“; „Ову сам књигу купио у Нишу при повратку из Јужне Србије као војник Мил. Филиповић, учитељ 19.-VIII-913. Ниш“; „Прочитао у фебруару 1914. Мил. Филиповић учит. Добриња и у јуну 1916. Крф“; „Прочитао 31. марта 1914. М. Филиповић учит. Б. Ф. Врњци и 16.-18. нов. 1917. Милив. Филиповић учит. Бањица на прузи Солун Битољ“; „Прочитао у априлу 1914. Мил. Филиповић, учит. Врњци и на Петковицу 1919. Мил. Филиповић, учит. Добриња“; „Читао 19.-24. јуна 1914. идући из Добриња у Брезову и натраг Милив. Филиповић, учит.“; „Прочитао 17-21. јула 1914. Мил. Филиповић учит. писар Проф. Колоне Дрин. Дивиз. II поз. Ваљево“; „Прочитао 1., 2., 7. и 8. авг. 1914. Мил. Филиповић учит. писар Проф. Колоне Дрин Дивиз. II поз. Комирић - подрински окр. Каменица „ваљевски“ „ „ „“; „Прочитао у августу 1914. г. Милив. Филиповић учит. писар Проф. Кол. Дрин Дивиз. Завлака окр. подрински“; „Читао у септембру 1914. Миливоје Филиповић, учит. кад сам дошао на одсуство из Завлаке подринске Добриња“; „Прочитао у септ. и октобру 1914. Милив. Филиповић, учит., писар проф. Колоне Дрин. Дивиз. II поз. - Завлака - на путу Ваљево-Лозница“; „Прочитао 16.-18. окт. 1914. Мил. Филиповић учит.-војник у Завлаци - Подриње“; „Прочитао у октобру 1914. г. Милив. Филиповић, учитељ-војник, логор у Завлаци окр. подрински“; „Прочитао 17.-18. нов. 914. Мил. Филиповић, учит. писар Проф. Колоне Дринске Дивиз. II поз. у Гор. Трешњевици под Рудником“; „Прочитао 1.-14. дец. 1914. Милив. Филиповић учит. писар Проф. Колоне Дрин. Дивиз. II поз. у Лазаревцу и Мељаку окр. беогр.“; „Прочитао

[14] У Солуну је постојала „Српска књижара М. Ристивојевића“, чији је штампил утиснут на џепном календару за 1918. годину, који је Миливоју служио као бележница, а данас је саставни део Легата. Миливоје је повремено одлазио у Солун, нарочито док је боравио у Микри, те је несумњиво извршио број књига набавио у тој књижари, а касније их пребацио у Србију. Део његових ратних бележки објављен је у књизи *Рајски дневници Ужичана: 1912-1918* (Ужице: Историјски архив, 1995): 499-502.

[15] Сви цитати наведени су без лекторских и коректорских интервенција, тј. без усклађивања са савременим српским језиком и правописом, како би се сачували аутентичност изворног текста и драж архаичног српског језика.

15.-28. дец. 914. Мил. Филиповић учит. у Лазаревцу у возу између Крушевца и Чачка и у Чачку“; „Прочитао у јануару и фебр. 1915. у Лазаревцу Милив. Филиповић, учит. војник и у септ. 1918. у Микри код Солуна МФ. уч. војник“; „Прочитао 27. фебр. 915. Мил. Филиповић, учит. у Шопићу“; „Прочитао 9. и 10. маја 1915. Мил. Филиповић, учит.-војник у Лазаревцу“; „Прочитао 4. јула 1915. Мил. Филиповић учит. у Лазаревцу“; „Прочитао 16. окт. до 25. окт. 1915. у одступању од Вучковице код Крагујевца до Баљевца испред Рашке Милив. Филиповић учит.“; „Прочитао крајем децембра 1915. Миливоје Филиповић, учит. писар Проф. Колоне Дрин. Див. II поз. у Плавници на Скадар. језеру у Црној Гори“; „Прочитао 17.-21. јануара 1916. г. Мил. Филиповић учител у Албанији код Драча“; „Прочитао у марту 1916. Мил. Филиповић учител у Матијасу на Крфу“; „Прочитао 29. авг.-8. септ. 916. у Потамосу на Крфу МФ учит.“; „Прочитао у септ. 1916. Милив. Филиповић учител, у логору у Потамосу на Крфу“; „Прочитао 10.-15. септ. 1916. г. у Потамосу на Крфу Милив. Филиповић, учит. војни обвезник“; „Прочитао у новембру 1916. у Микри код Солуна у заробљ. команди Мил. Филип. учит.-писар“; „Прочитао у јануару 1917. у селу Асан-Обу близу Црне Реке у Маћедонији Мил. Филиповић учит. писар у 2. чети 1. батаљона немачких заробљеника“; „Прочитао у 1917. години Мил. Филиповић, учител, Солунски фронт“; „Прочитао у фебр. и марту 1917. у логорима поред Црне Реке у Макед. Милив. Филиповић, учит.-писар у 2. чети I батаљона немачких заробљеника“; „Прочитао у јуну и нов. 1917. Милив. Филиповић учит.-војник у I Завојишту Дринске Дивизије у Бањици на прузи жељ. Битољ-Солун у Грчкој“; „Прочитао у јулу 1917. г. у I Завојишту Дрин. Дивизије у Бањици на прузи Солун-Битољ Милив. Филиповић учител“; „Прочитао 11.-14. новембра 1917. у Завојишту Дринске Дивизије у Бањици на прузи Солун-Битољ

Милив. Филиповић учит.-војник“; „Прочитао 23.-27. априла 1918. Миливоје Филиповић, учител, учител неписмених војника у реконвалесцентном одељењу у Микри Микра код Солуна“; „12.-13. маја 1918. Милив. Филиповић учител Микра код Солуна“; „10.-11. јуна 1918. Милив. Филиповић учител Микра код Солуна“; „Прочитао у октобру 1911. Мил. Филиповић, учит. Б. Ф. Добриња и 12.-16. јуна 1918. Мил. Филиповић, учител-војник Микра код Солуна“; „Прочитао 17.-21. јуна 1918. Милив. Филиповић учител, у реконвалесц. Одељењу као учител неписмених војника Микра код Солуна“; „Прочитао 2.-7. јула 1918. Милив. Филиповић учител Микра код Солуна“; „Прочитао 26.-27. јула 1918. и 4. и 5. септ. „ Мил. Филиповић учител Микра код Солуна“; „Прочитао 26.-28. авг. 1918. Мил. Филиповић учител у Микри код Солуна“; „Прочитао 30. авг. 1918. и 30. октобра 1918. Милив. Филиповић учит. Микра“; „Прочитао 1.-2. окт. 918 Мил. Филиповић учит. Микра код Солуна“; „Прочитао 20. октобра 1918. Мил. Филиповић учит. Микра“...

Након победоносног рата, крајем 1918. године враћа се свом учитељском позиву и школи у Горњој Добрињи, али држава није заборавила ратне заслуге својих неустрашивих ратника - „за верност Отаџбини 1915. год.“ краљ Александар Први Карађорђевић „благоволео је одликовати Свога ратног друга: *резер. њоднар. Миливоја В. Филипковића, из Брезове, обвез. њисара њри шџабу Проф. колоне Дрин. Див. II њоз. Албанском сџоменицом* што му овим потврђује Канцелар Краљевских Ордена, [у потпису:] *Ђенерал Пав. Јуришић Шџурм* (23. новембра 1921. год. у Београду)“.

Три године касније, на предлог министра просвете Светозара Прибићевића, краљ Александар одликује „*Госџодина Миливоја Филипковића, школској надзорника у Пожези*“ **Краљевским орденом Свџџоја Саве њџџим (V) редом** [у потпису:] Канцелар Краљевских

ордена, Дивиз. Ђенерал Душан Сџефановић (1. децембра 1922. у Београду)" (сл. 12).

Чачанске године

Када су Миливоје и Божидарка истовремено пензионисани 1926. године, купују кућу у Чачку, у Синђелићевој улици бр. 10 (која и данас постоји) (сл. 13, 14).

У Међуопштинском историјском архиву у Чачку чува се оригинални документ Суда општине пожешке, од 7. марта 1927. године: *Суду Ојшћине Чачанске: Миливоје Филиповић, учићел у њензији из Пожеје, изјавио је да жели да се из ове ојшћине исели и сћално живи у њој ојшћини. Именовани од фамилије са собом има само жену Божидарку. Именовани су владања доброј и нема никакве законске смећње за ово исељавање. На основу чл. 16 Зак. о ојшћинама Суд ујућује ї. Филиповића с молбом да їа ѓримїше за своїа їраћанина. Прегс. Суда Р. М. Јовичић.*

Документ датиран истим датумом (7. марта 1927) Миливоје упућује *Суду и одбору ојшћине Чачанске: Молим суд и одбор да ме ѓриме за своїа їраћанина, ѓошћо овде као ѓензионер мислим сћално живећи їде сам и кућу куйио. Подносим одселничко їисмо ојшћине Пожешке їде сам до сад живео. Таксу їлаћам. Миливоје Филиповић, учићел у њензији.* Нешто касније (24. марта 1927), Миливоје се поново обраћа Суду општине чачанске: *Молим Суд да ми изда уверење да сам ѓримљен за їраћанина ојшћине Чачанске. Уследио је позитиван одговор Суда да је молиоц ї. Миливоје ѓримљен за їраћанина ове ојшћине одлуком ојшћ. одбора од 23. ов. мес. бр. 2102. Такса је најлаћена. За їредсед. Суда, Обрен Јањић.*

Филиповићи 1927. и званично постају грађани Чачка, где ће провести 15 последњих заједничких година.

Чачанин Михаило Симић (1926) са пијететом се сећа ових племенитих људи: „Када су се венчали, моји родитељи су становали у кући у Синђелићевој улици број 8, последњој

низу од Мале пијаце, коју је сазидао деда моје мајке Илија Кривачић. Кућа је била подељена по вертикали на два дела, имала је два стана и сваки је имао свој посебан улаз и своје посебно двориште. У први део куће, када се прилази од Мале пијаце, уселили су се младенци, а у другом делу, био је стари учитељ Филиповић [...]

Из куће у Синђелићевој носим свега неколико слика. Једна је изглед стана учитеља Филиповића у који сам одлазио и после пресељења. Никада нисам видео стан у коме су, практично, сви зидови били прекривени књигама. Када је мој отац настрадао, у кући је било око три хиљаде књига. Али, чини ми се, онолико књига као код учитеља Филиповића никада нисам видео у неком приватном стану. Истина, наш стан у Краљеву је био непоредиво већи, али књиге учитеља Филиповића остале су ми у неизбрисивом сећању, јер унутрашњост те куће није личила ни на једну другу - све је било покривено књигама. А у тој кући сам био често. Стари учитељ и његова жена су много волели децу, а ја сам им био при руци. И сваки час су ме водили код себе.¹⁶ Заиста, унутрашњост њихове куће представљала је својеврстан куриозитет тог доба - више од три хиљаде књига прекривале су готово све зидове њиховог дома.

За Миливојеву дугогодишњу преданост учитељској и надзорничкој служби уследило је још једно краљевско одликовање: „*На ѓредлої Нашеї Минисћра Просвећее*“ др Косте Куманудија, „*а за рад на народном ѓросвећивању*“, краљ Александар Први Карађорђевић одликовао је „*Госћодина Миливоја Филиповића, учићелџа у ѓензији, Краљевским ордемом Свећоїа Саве чеїврћим (IV) регом* [у потпису]: Канцелар Краљевских ордена, Дивиз. Ђенерал Душан Сџефановић (27. јануара 1928. у Београду)" (сл. 15).

Миливоје и Божидарка свога порода нису имали, али су децу неизмерно волели,

[16] Михаило Симић, *Чачак и Чачани некад* (Београд: М. Симић, 2002), 49.

посветивши им читав свој живот. Следећи дугу српску традицију добротинства, ови хумани људи усвојили су Миливојеву синовицу, удали је и купили јој кућу. Миливоје новчано помаже и свог синовца на селу, а ишколовали су још најмање шест сиромашних ученика, касније угледних грађана.

У то време Чачак има знатно више хуманих друштава него данас, па Филиповићи уплаћују и добровољне прилоге за Хумано друштво „Сиромашни малишан“, које је основала група грађана 1. маја 1932. Задатак чланова Друштва био је „да добровољним приложима грађана, сваке године о Божићу и Ускрсу (према материјалној могућности), одену један број сиромашне и добре деце свих основних школа. Хумано друштво је престало да ради 31. децембра 1945“.¹⁷

Када је фебруара 1934. у Чачку основан Пододбор Друштва кнегиње Зорке за помагање незбринутих, са седиштем у Београду, „присуствовао је већи број угледних госпођа и госпођица“, а „за подпредседнице изабране су г-ђе Божидарка М. Филиповићка учит. и Драга поч. Б. Паштровића пуковника - пензионерка“.¹⁸

Културно стециште

Пензионерске дане у Чачку Миливоје и Божидарка, поред дружења са родбином и пријатељима (сл. 16, 17), углавном посвећују читању и уређивању своје библиотеке којом се служе професори, ђаци, студенти и остали грађани, не само из Чачка, већ и ближе и даље околине, о чему пише и први број *Чачанској иласа*: „Најзад у Чачку има једна одлична Библиотека у правом смислу те речи; а то је Библиотека г. Миливоја Филиповића учит. у пенз. која садржи најлепше колекције најодабранијих књига из свих области. Али, она

[17] Витомир Василић, прир., *Водич Међуоштинској историјској архиви у Чачку* (Чачак: Међуопштински историјски архив, 1988), 414.

[18] [Аноним], „Оснивање хумане установе у Чачку“, *Чачански илас*, 4. март 1934, 2.

сама није довољна за Чачак ма да г. Филиповић љубазно излази у сусрет свима, *чесћо џуџа ризикујући...*“¹⁹

Бождарка ће се касније са сетом сећати тих „15 година лепог живота“, те у својим *Успоменама* записује: „За свих ових 15 година мој се муж највише занимао књигама, читао и уређивао нашу лепу библиотеку. По неку је књигу читао и по пет пута, али су остале увек уредне и чисте као да их није у руке узимао. Нашом библиотеком служили су се професори и остали грађани, но само оне које су ђаци узимали на читање, те су оштећене услед честе употребе.“

Пасионирани библиофил Миливоје до последњег дана није се растајао од књиге. Као пензионера ђаци би га често примећивали у дворишту док чита и питали се између себе шта ли овај стари господин вечито учи.

Малобројни живи Миливојеви савременици и данас се сећају старог учитеља ведрог духа и увек склоног шали, али чврстих схватања и опредељења: „Његово време било је испланирано до ситница. Као пензионер проводио би сваког дана у читању лети од 7, а зими од 8 до 12 часова, када би ручао, а затим, после краћег одмора, већ би у 13.30 часова наставио са читањем. Пред вече би редовно излазио да прошета Бедемом. У томе би га могло спречити само изузетно лоше време. Једино би тада свратио у кафану да са неким од пријатеља одигра партију таблића.

Преко године, као пензионер, редовно је два пута ишао са супругом у Врњачку Бању, једном у мају, а други пут у септембру.“²⁰

И као пензионер, Миливоје је активан члан Географског друштва из Београда (сл. 18).

Поред библиотеке, Филиповићи поседују грамофон и грамофонске плоче, а доцније и радио, те су посете њиховој кући

[19] Д. [Добривоје] Кочовић, „О потреби једне јавне библиотеке у Чачку“, *Чачански илас*, 16. јул 1932, 4.

[20] Драгомир С. Поповић, *н. г.*, 50-51.

оплећењивале сваког посетиоца. Видно место у кући заузимале су гусле на којима би Миливоје током зимских вечери певао народне песме научене од оца.

Благодарећи несвакидашњој образованости и умности, „све што је културно и напредно“ ово двоје честитих домаћина имали су у својој кући, где су „увек скромно и лепо живели и дочекали сваког друга и пријатеља правим српским гостољубљем.“²¹ Гости у њиховом дому, својеврсном културном стецишту, била су и знаменита имена српске културе и науке - Јован Цвијић, Љуба Давидовић, Стеван Јаковљевић, Ксенија Атанасијевић, Драгослав Страњаковић и многи други: „Сви су са похвалом говорили о нашој културној кући“, писала је Божидарка касније у својим *Успоменама*.

Захваљујући Миливојевом гусларском умећу, Чачак је једно од места у Србији у коме је словеначко-чешки академик Матија Мурко (1861-1952), проучавајући српско-хрватску народну епiku, два пута боравио у јулу 1931. током свог истраживачког путовања по југословенским земљама 1930-1932. године.

У свом *Иџинерариуму* (маршрути) Мурко хронолошким редом наводи места у којима се задржавао, а за завичајну историју Чачка, односно сусрет Матије и његовог млађег сина Станислава (Станка) Мурка са Миливојем Филиповићем, од посебног значаја су два Муркова доласка у Чачак 10. и 15. јула 1931. године: „Мени је пјевао само *Миливој Филиповић*, учитељ, родом из Брезове код Мучја, моравички котар (Ивањица) близу старе границе. Рођен г. 1871, учио је од оца; гусле су се онда свуда налазиле; стари су много радили у националном духу. Кад је био позват као гуслар краљу Александру Обреновићу, захтијевали су дворани, да скине капу,

али он је одговорио, једнако као и учитељ Јеврем Чакаревић из Ужица: 'Не, под капом'.“²²

Управо током прве посете Чачку, 10. јула 1931, Станко Мурко снимио је црно-белу фотографију Миливоја Филиповића који са гуслама у крилу седи у дворишту своје куће у Чачку. Поред њега стоје супруга Божидарка, непознати човек, девојчица и дечак (вероватно рођаци), што је једина фотографија са Мурковог путовања снимљена у Чачку (*сл. 19, 20*).²³

Непресушна интелектуална радозналост одводи Филиповиће и у многе европске градове у којима их не задивљују сјај и богатство Запада, већ историјски и културни споменици - два пута одлазе у Париз (преко Аустрије и Швајцарске 1930, преко Трста, Венеције и Милана 1931), потом у Дубровник (уз обилазак Херцег Новог, Рисна, Котора, Будве, Цетиња 1932, 1934), Цариград (преко Софије и Пловдива 1935), Беч (преко Будимпеште и Братиславе 1936), па поново Дубровник (1936, 1938). Пре сваког путовања Миливоје ишчитава путописе, студије и чланке, исцрпно се информишући о градовима које ће посетити.

Без сумње, овај занимљиви човек је „живео више духовним него телесним животом, а књига је за њега нешто исто тако неопходно

[22] Matija Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike : putovanja u godinama 1930-1932*. Knj. 1-2 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1951), 74.

[23] Фотографије су објављене у фото-албуму на крају другог тома монографије *Трагом српско-хрватске народне епике*. Поређане су према територији и местима где су певачи и певачице фотографисани. Филиповићева фотографија обележена је у албуму као *Сл. 20-1*, а у *Попису слика*, у одељку *Србија*, са легендом: *Чачак. Учитељ Миливој Филиповић с обитељи*.

Филиповићева фотографија данас се чува у Словеначком етнографском музеју (Slovenski etnografski muzej – SEM) у Љубљани, у Збиркама фотографија (Zbirke fotografij SEM) – Fototeka Matije Murka, у склопу Збирки предмета SEM (Zbirke predmetov SEM), са каталожним описом: **крај**: Čačak, Moravica, RS; **Класификација**: Duhovna kultura / Ljudska glasba, glasba / Vzgoja, izobraževanje / Šola, šolanje; **автор**: Stanko Murko; **датација**: 10. 7. 1931; **инвентарна številka**: F0041289; **Опис**: Učitelj Milivoj Filipović z družino.

Објављена је 31. јануара 2014. и на сајту *Europeana Think culture* (http://www.europeana.eu/portal/record/2048010/Athena_Plus_ProvidedCHO_Slovenski_etnografski_muzej_F0041289.html?start=19&query=%C4%8Ca%C4%Dak&bt=searchwidget2) (преузето 7. 07. 2016).

[21] Божидарка Филиповић, „Моје успомене : (писане од 2. XI 1942. до 4. X 1954)“, *Изворник : ірађа Међуошійинскої істїорїјскої архива* бр. 6 (1989): 201-219.

као и ваздух“, сећао се свог пријатеља професор Драгомир Поповић.

Међутим, ратна катастрофа априла 1941. године била је тежак ударац за великог родољуба Миливоја, чије крхко здравље још више попушта. Управо када Немци врше прво хапшење у Чачку, 24. јуна 1941. године, угасио се живот овог племенитог човека: „Концем јуна као што сам раније напоменула умро је мој добри друг Миливоје, препуче његово племенито срце од бола за изгубљеном слободом“, са тугом се сећала Миливојевих последњих дана супруга Божидарка.

Мада живи усамљене године, Божидарка је и даље присутна у јавном животу града: „У присуству претставника политичких и друштвених организација, народне власти, просветних и културних институција среза и града, у Чачку је у недељу, 28. јула, скромном свечаношћу отворена читаоница, дечје одељење и изложба књига и часописа. Отварању је присуствовала и Божидарка Филиповић, учитељица у пензији, иначе супруга Миливоја Филиповића који је целу своју библиотеку, у којој се налази преко три хиљаде књига веома драгоцене вредности, подарио Градској библиотеци у Чачку“ (сл. 21)²⁴

Наживела је Миливоја пуних осамнаест година - преминула је 9. октобра 1959. у Београду: „Њеном смрћу угасио се живот једног од пионира напредних учитеља у нашем крају и бораца за грађанска права жене. У току целог живота она је неуморно радила на правилном васпитању младих генерација, вршећи истовремено и јак утицај на околину у којој је живела. У заједници са супругом Миливојем Филиповићем поклонила је Градској библиотеци у Чачку 3.133 књига из области историје, филозофије и белетристике. За заслуге у свом

раду Божидарка је сахрањена о државном трошку.“ (сл. 22)²⁵

Данас обоје почивају у породичној гробници на старом Чачанском гробљу, поред Божидаркиних родитеља Филипе и Димитрија Лазовића и сестара Роксе и Станице (сл. 23, 24).

Чачани су увек ценили њихово књижно благо, те је Градска библиотека својевремено приредила изложбу посвећену десетогодишњици Миливојеве смрти: „Сваке године Градска библиотека у Чачку приређује изложбу књига [...]

Овогодишња изложба посвећена је десетогодишњици смрти учитеља Миливоја Филиповића који је своју богато снабдевену библиотеку завештао Градском народном одбору. Отуда је изложба имала и комеморативни карактер.

Двадесет и девог маја у сали биоскопа ‘Сутјеске’ професор Поповић, у присуству просветних и културних радника и ученика средњих школа, одржао је предавање о животу и раду Миливоја Филиповића. Примеран просветни радник учитељ Филиповић је скоро сво време рада провео на селу у ужичком и пожешком крају, да би 1926 године као пензионер дошао у Чачак где је проживео остатак свога живота, све до 1941 године, када је умро. За читаво време службовања, од првих ђачких клупа, почео је скупљати и набављати књигу по књигу, сређивати их и чувати. После дугогодишње службе он је имао богату библиотеку, која је данас смештена у 8 пуних ормана као посебно одељење у Градској библиотеци. Огромно културно богатство града Чачка управо сачињава библиотека учитеља Миливоја Филиповића са преко 3 000 књига, често таквих реткости са којима не располажу ни библиотеке већих градова [...].“ (сл. 25)²⁶.

[24] „Скромном свечаношћу Градска библиотека наставила рад“, *Чачански глас*, 31. јул 1957, 5.

[25] „Божидарка Филиповић [некролог]“, *Чачански глас*, 14. октобар 1959, 5.

[26] „Изложба Градске библиотеке посвећена десетогодишњици смрти учитеља Миливоја Филиповића“, *Чачански глас*, 5. јун 1951, 3.

Занимљиво сведочанство о значају библиотеке Филиповића за развој културног живота у послератном Чачку представља и сећање Радојка Крунића, некадашњег председника чачанске општине: „[...] Дође, једном, Петар Стамболић у Чачак. Поред осталог, пита ме шта је са библиотеком учитеља Божидарке и Миливоја Филиповића. Слегнем раменима: нисам за њих ни чуо. Онда ми он каже да је та библиотека драгоценост и, онако узгред - да им пошаљемо дрва, масти, шећера. Ово, наравно, учинимо. Миливоје је ускоро умро. Преко Драгослава Урошевића, потпредседника, успоставимо контакт са Божидарком. Она, тада, пола библиотеке поклони Чачку, а другу половину платимо. Сећам се: 120.000 динара. Колика је то драгоценост, види се и из овога. Дође, наима, у Чачак књижевник Милорад Панић Суреп, управник Народне библиотеке у Београду. Види: неколико часописа овде има, код њих нема. Тражи да понесе у Београд, а нама ће вратити копије. Каже: драгоценост је, у Београду истраживачи могу да их користе, национално благо... Изненадио га је мој одговор: Не, ако ће неко да их проучава, да му користе, нека дође у Чачак, није далеко!“^[27]

Легат Миливоја и Божидарке Филиповић – завештање за вечност

Неколико година пред смрт Миливоје интензивно размишља коме да остави своју библиотеку и о томе се саветује са пријатељима, те најзад одлучује да је завешта Градској библиотеци у Чачку. Поштујући последњу вољу свог супруга, Божидарка је 1948. године предала легат тадашњој Јединици књијници и читаоници у Чачку: „Са особитим задовољством завештавамо целокупну своју библиотеку Градској библиотеци у Чачку. Молимо управу Градске библиотеке

да испуни једину нашу жељу да се завештани књиге не дају на читање ван Библиотеке, већ само у просторијама где су књиге смештене или одговарајућој читаоници. Ваши Миливоје и Божидарка Филиповић, учитељи у пензији.“^[28]

Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ у Чачку као легатар овог драгоценог фонда пуних седам деценија са дужним поштовањем испуњава ову њихову жељу.

Смештена у Научном одељењу, у осам дрвених застакљених ормара који су такође поклон дародавца, ова уникатна спомен-библиотека од око 4.000 изванредно очуваних монографских и серијских публикација неисцрпан је извор за мултидисциплинарни научно-истраживачки рад, сведочећи о личности власника и духу времена у коме је настајала. Као пасионирани библиофил, Миливоје Филиповић је књиге редовно давао на корицење, те је већи део фонда у квалитетном кожном или полукожном повезу, са иницијалима власника утиснутим на хрпту, а свака је обележена екслибрисом и својеручним потписом власника (сл. 26, 27).

Публикације су углавном сложене по *numerus currens*-у, према систему који је устројио сам дародавац, што овај Легат чини музејским експонатом са својством споменика културе који пружа изузетне могућности за креативно осмишљавање библиотечког простора.

Амбијенталну целину легата употпуњују и две велике портретне урамљене фотографије дародаваца, дочаравајући атмосферу и дух времена у коме су ово двоје племенитих људи живели и радили.

Формирана зналачки и са ретком посвећеношћу, Филиповићева јединствена спомен-библиотека, у којој је похрањена читава српска, али и добар део европске и светске књижевне и научне мисли, пружа

[27] „Излазак из паланке : куцамо на врата (не)заборављених“, *Чачански глас*, 16. август 1984, 12.

[28] Текст тестаментa, откудан писањом машином, чува се као део архивске грађе Легата.

одличан преглед издавачке продукције с краја XIX и прве половине XX столећа (1843-1941), а уједно и државних и приватних издавача, штампарија и књижарница са простора некадашње Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије. Импозантан је списак реномираних престоничких, као и других више или мање познатих издавача и штампарија из читаве земље, активних до Другог светског рата. На основу прецизног датума и места куповине које је Миливоје уредно бележио на насловним странама већине својих књига, може се сагледати и снабдевеност књижара и антикварница у свим местима у којима је заједно са Божићарком службовао или у која је путовао, па и у предратном Чачку у првим деценијама XX века, а нарочито од 1926. године, када Филиповићи као пензионери од уштеђевине купују кућу у центру града и подносе молбу општини чачанској да постану њени житељи.²⁹ Легат је дефинитивно хронолошки заокружен Миливојевом смрћу 1941. године.

У ширем смислу, ова лична библиотека спада у *рејску*, делимично и у *сџару књију*, будући да је осам публикација штампано пре 1867. године: *Голубица*, св. V: 1843-1844 (најстарија публикација у Легату) (сл. 28), Милорад Медаковић, *Живот и обичаји Црнојораца* (Нови Сад, 1860), *Лицејка*, св. 1-3 (Београд, 1862), *Гарибалда : црпе из животоа њејова* (Београд, 1863), Франсоа-Огист-Алексис Миње, *Миње-а Историја Француске револуције : од 1789 до 1814 године*, део 1-2 (Београд, 1863), Јован Стефановић Виловски, *Из животоа еднот џ. к. официра аустријско-србског военог хора у години 1848. и 1849. народног усџанка србског* (Земун, 1863), Шарл-Луј де Згонда Монтеѕкје, *Размајрања о узроцима величине Римљана и њиховоа ојдагања* (Београд, 1866), Михаило

[29] На појединим примерцима забележени су и много ранији датуми који сведоче о претходним Миливојевим доласцима у Чачак, на пример: *12. новембар 1919. Чачак, у књизи Горски вијенац владице црнојорскоа Пејра Пејровића Њејоша*, у Биограду 1912 (МФ 308/IV1).

Константиновић, *Мијаила Константиновића, Србина из Осџровице Историја или Љејојисци џурски, сџисани око године 1490.* (Београд, 1865) (сл. 29), а садржи и поједине библиографске уникате који нису регистровани у *Српској библиографуји* (Београд, 1989-2008), а који ће ускоро бити дигитализовани. Међу њима, од посебног значаја су и ратна издања (1912-1913, 1914-1918, 1941).

Посебан куриозитет Легата су Миливојеве краснописне маргиналије (сл. 30), аутентично сведочанство истанчаног читалачког укуса и изванредне ерудиције сеоског учитеља, некада једне од најцењенијих професија у Срба. Изузетан књигољубац пред чијом се личном библиотеком и данас остаје без даха, Миливоје је на белинама својих књига и у сачуваном оригиналном рукописном *Кашалоју књија Миливоја Филиповића и Божићарке Филиповићке учитеља* (сл. 31) сачинио детаљне персоналне библиографије највећих српских и светских умова, као и бројних других тема, својеврстан упутно-информативни систем који ни до данас није изгубио своју актуелност (сл. 32).

Кашалој сведочи и о његовом изузетном познавању библиографске науке и научних области које су превасходно биле предмет његовог интересовања; у њему је аналитички обрадио све монографске и знатан број периодичних публикација, систематизујући монографије у 20,³⁰ а часописе и листове у 50 група.³¹

[30] Педагогија и филозофија, историја Срба и биографија, историја општа и биографија, географија и етнографија, путописи, филологија и историја књижевности, природне науке, лекарска књижевност и хигијена, политичка књижевност, позоришна дела, песништво (оригинално), песништво (преводи), лепа књижевност (оригинална), лепа књижевност (преводи), војна књижевност, књиге о Балканском рату, књиге о Светском рату, разна књижевност, књиге Српске књижевне задруге (43 кола), „Забавник“ Српске књижевне задруге, „Поучник“ Српске књижевне задруге, Списи Вука Стефановића Караџића.

[31] *Ојтаџбина* (129 свезака у 32 књиге), *Годишњица Николе Чујића* (48 свезака у 48 књига), *Дело* (72 књиге), *Српски књижевни јласник* (Стара серија – 32 књиге; Нова серија – 62 књиге), *Ејнојрафски зборник – Насеља и јорекло сџановнишџва* (20 књига), *Ејнојрафски зборник – Живот и обичаји народни* (7 књига), *Мисао* (42 књиге), *Брасџво* (Стара серија – 14 књига; Нова серија – 15 књига), *Нови*

Добар део фонда чине и популарне брошуре из природних наука, поглавито медицине, о болестима које су у то време харале Србијом, као и разним штетним друштвеним појавама. Тако се у Миливојевој библиотеци могу наћи бројна методска упутства „за народ написана“: *Уџбеник за бабице* (1900), *Порекло човека : једно предавање Ернста Хекела* (1901), *Против шарлаха* (1901), *Бело робље : социолошко-криминална расправа* (1901, повезано са: *Просветиоуција у Београду и обавезна прехрана њолних болести*, 1905), *Срдобоља* (1906), *Мозак и душа* (1906), *Сифилис као друштвено зло* (1907), *О колери* (1910), *Два предавања из алкохологије* (1911), *Јектика : (сушица - туберкулоза)* (1912), *Колера* (1913), *Болести срца и крвних жила* (1913), *Инфлуенца* (1918), *Физичка љубав и просветиоутика* (1921), *Инсекти и заразе* (1921), *Сјолно обавештење омладине* (1923), *Тајне људских страси* (1927), *Природни животи и дуовечности* (1929), *Философија исхране* (1930), *Просветиоуција и друштво* (1930), *Најважније паразитске лисите* (1933), *Како се хранимо* (1935), *О људским расама* (1936), *Раса и расизам* (1937), *Крвни приписак и његов значај* (1937), *О шећерној болести* (1938), *Хемороиди (шуљеви)* (1939), *Наслеђивање душевних особина* (1940), *Сексуална иијена* [б. г.], *Против алкохола* [б. г.] и многа друга (сл. 89).

У Легату су похрањена и многа ретка, као и секретирана издања: Владимир Велмар-Јанковић, *Пољед с Калемејдана* (Београд, 1938), Станислав Краков, *Наше њоследње њобеге* (Београд, 1928), *Кроз јужну Србију* (Београд, 1926), Милица Јанковић, *Мушна и крвава* (Београд, 1932), *Пушем* (Београд, 1932), *Исјовести* (2. изд., Београд-Сарајево, 1922), Епископ охридски Николај, *Жива црква : недељни ласник словенској хришћанстви*, св. 2 и 4 (Њујорк, 1915), *Раи* и *Библија* (Крагујевац, 1931)...

За истраживаче завичајне историје Чачка и шире околине, као и историје чачанског

животи (27 књига), *Нова Европа* (27 књига), *Криминална библиотека* (10 књига) и многе друге.

издаваштва, од посебног значаја су: М. [Михаил] М. [Михајлович] Филипов, *Јован Хус : његов животи и реформаторски рад* (Чачак, Прва чачанска штампарија, књижара Исаила А. Петровића, 1900), Сретен Ж. Пашић, *Кроз руднички округ* (Сремски Карловци, 1904), Јеротије Новитовић, *Поларна свейлоси* (Штампарија Стевана Матића, Чачак, 1908), *Манасиир Љубосиња*, прибележио Севастијан Путник, игуман (Штампарија Стевана Матића, Чачак, 1921), *Сјоменица јунацима изинулим и њомрлим у раишовима за ослобођење и уједињење 1912-1918. : из Чачка и чачанске црквене оишине*, приредили протојереји Сретен Ј. Михаиловић, Милан П. Гавриловић (Чачак, Штампарија Стевана Матића, 1922) (сл. 33), Фридрих Штампер, *Основни њјмови њолиитике* (Чачак, Штампарија Стевана Матића, 1922), Драгослав С. Митровић, *Чачак и чачанска кошлина* (Чачак, издање „Полета“, 1925), Рад. Кречковић, прота, *О њрошлоси Чачка* (из „Полета“, књ. 2, бр. 8, 9, 10, Чачак, 1925), *Манасиир Никоље (њод Кабларом)* и његови знајнији духовници (Сремски Карловци, 1930), *Манасиир Враћевиница* (Сремски Карловци, 1932), *Десењоодошњица Учишелској удружења за њодизање Учишелској дома у Чачку* (Штампарија и књиговезница Стевана Матића, Чачак, 1934)...

На већини књига, лепим и читким рукописом, сачувана је аналитичка обрада изненађујућег обиља података које је овај занимљиви човек оставио у наслеђе генерацијама: прецизни подаци о местима и годинама рођења и смрти аутора, мало познате занимљивости из живота знаменитих личности, детаљни библиографски подаци о публикацијама у којима су обрађени тема одређене књиге, стварни догађаји и ликови који су инспирисали настанак неког књижевног дела, разни научни и статистички подаци и још много тога.

По свој прилици, угледајући се на учитеља Миливоја, на појединим примерцима потписани су именом и датумом читања и

други читаоци којима је власник несобично позајмљивао књиге „често пута ризикујући“.

Посебно су интригантни Миливојеви записи о местима куповине и читања књига, која чине импресивну географску мрежу прострту широм Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије, али и ратишта из балканских и Првог светског рата на којима је војевао овај необични човек.

Уз датуме и места завршетка читања, записиване графитном оловком или црним и љубичастим мастилом на већини књига, поред свог супруга, понегде је пуним именом или иницијалима потписана и Божидарка. Осим тога, Миливоје често бележи и датуме и места у којима налази књиге по свом читалачком укусу: Кремна („4. окт. 1894. год. Кремна срез златиборски“), Брезова („6. маја 1896. Брезова“), Добриња, Београд, Врњци, Чачак, Пожега, Дубровник, Сарајево, Ужице, Ваљево, Котор Будва-Бока Которска, Цетиње, Горњи Милановац, Табановићи, Ивањица, Нови Сад („21. јуна 1922. били у Н. Саду Миливоје Филиповић учитељ, Божид. Филиповићка, уч.“), као и ратна одредишта - Житковац, Лазаревац, Солун, Микра код Солуна...

Трагом печата на појединим примерцима може се утврдити и у којим је књижарама и антикварницама Миливоје куповао књиге или из којих су набављане, те је очито да је ревносно пратио издавачку продукцију, јер се година издања и година читања неретко поклапају.

Налепнице и печати на појединим примерцима сачували су имена и неколико чачанских књиговезаца који су укоричили изванредан број Миливојевих књига: *Велимир Бојовић Књиговезац Чачак*, *Књиговезница и штамарија Славка Г. Појовића и сина Чачак*, *Књижара и књиговезница Исаила А. Пејровића у Чачку...*

Са својим књигама које најчешће ишчитава по два, три, па и више пута, најпре као

млад сеоски учитељ, војник, касније и школски надзорник, а потом пензионер у Чачку, другује у свим местима у којима је учио и службовао, али и на бројним путовањима: Брезови, Катихима, Врњцима-Чачку, Будви-Боки Которској, Пожеги, Дубровнику, Цавтату, у возу Чачак-Београд и Београд-Чачак, Шопићу, Житковцу код Алексинца, Бјелуши, Чачку-Врњцима, Лазаревцу, Београду...

Занимљиво је и које је књиге овај пасионирани библиофил читао пред своју смрт 24. јуна 1941. године, што се може закључити на основу забелешки о датумима читања: *Носџрагамусова ѓророчансџва* (Београд, 1940), *Sarajevski atentat : pod Kotorom : kroz Albaniju* (Edition Slave, Wien, 1922), *Nepoznati život poznatih bića* (Beograd, 1937), *Огабране ѓриче Браће Грима* (Београд, 1902), *Нана I-II* Емила Золе (Београд, б. г.), *Смена ѓенераџија I-II* Стевана Ј. Јаковљевића (Београд, 1940), *Slavenske priče : (slobodna obradba), dio 1*, Антоније Кассовић-Свијић (Zagreb, 1922), *Ауџобиоѓраџија* Бранислава Нушића (Београд, 1924), *Тајна ѓрвоѓ човека* Борислава Лоренца (Београд, 1941), *Istorija razvitka životinjskog sveta i човека* Милутина Радовановића (Београд, 1941), *По закону ѓраоџаца* Милана П. Шарановића (Београд, 1940)...

Судећи по забелешци, књига коју је Миливоје вероватно последњу читао, на две недеље пре упокојења (*Прочиџао 9.-14. јуна 1932. 2.-4. јуна 1934. 9.-11. јуна 1941. Миливоје Филиповић, учиџ. ѓенз. Чачак*), је *Наша народна књижевносџ* Јаше М. Продановића (Београд, 1932).

Међу бројним занимљивостима Легата посебну пажњу привлаче раритетна **ратна издања** из година Првог светског рата (1914-1918), од којих су поједина штампана ван Србије, али на српском језику: Јеремија Павловић, *Први ѓоџишњи извешџаѓ о раџу у доѓранским народним школама : школска 1913-14. ѓодина* (Београд, 1914), Јован Скерлић, *Исџорија нове срѓске књижевносџи* (Београд, 1914),

Звуци руске лире (Београд, 1914), Лав Толстој, *Козаци : кавкаска њриповејка* (Београд, 1914), *Српско-аустријски и европски рај* : *дипломајски и друји документи*, књ. 1 : *Српска дипломајска њрејиска* (Ниш, 1914), *Победилац*, *Чувар свејиле*, *Свирач Јанко*, *Ученикова смрћ* : *њриповејке* (Београд, 1914), Милан Вукасовић, *Сјо басана* (Београд, 1914), Чарлс Сеџвик Минот, *Модерни њроблеми у биолојији* (Земун-Београд-Панчево, 1914), Д. Туцовић, *Србија и Арбанија* (Београд, 1914), *Мемоар њринца Лихновској* (Микра код Солуна, 1914), И. Секулић Стремница, *Писма из Норвешке* (Београд, 1914), Х. Сјенкјевић, *Победилац* (Београд, 1914), *Ојлеги из књижевностии и умейностии* од Богдана Поповића (Београд, 1914), Иван Тургењев, *Сјейски краљ Лир*, *Бригадир*, *Хамлеј* : *њриповејке* (Београд, 1914), Ф. М. Достојевски, *Злочин и казна* (Београд, 1914), Ђ. Ђирић, *С Дунава на Рајну* (Београд, 1914), Л. Комарчић, *Два аманејта : роман* (Београд, 1914), Лав Толстој *Ана Карењина I-III* (Београд, 1914-1915), Миодраг Ристић, *Пејави њифус* (штампано у Крагујевцу, 1915), Ги де Мопасан, *Један живој* (Београд, 1915), Миодраг Ристић, *Ијшалиански национализам* (Ниш, Штампано у Српској краљевској државној штампарији, 1915), Анатол Франс, *Побуна анђела*, *Комична истјорија* (Београд, 1915), Тодор П. Станковић, *Белешке о Сјарој Србији – Маћедонији* (Ниш, Штампано у Државној Штампарији Краљ. Србије, 1915), Виктор Иго, *Деведесет-њрећа I-III* (Београд, 1915), *Слава српској оружја* (Штампано у Крагујевцу, 1915), *Нага српске јолјоше [радове српских ученика у Француској из 1916]* прикупио и средио Р. Ј. Одавић (1923), Х. Сјенкјевић, *Хања* (Женева, Штампарија „Српског Курира“, 1917),³² *Наше*

[32] У овој књизи налази се реклама: *Шјамјарија „Српски курир“ Женева – Швајцарска. * Imprimerie "Courrier Serbe" 9, Rue de Chanterpoulet (II étage) Genève (Suisse) * Снабдевена целокујним мајеријалом за шјамјање књииа, брошура, лисјова, циркулара, свију врсиа образаца (формулар), јосейница, ишј. њи. * Како њирилицом њако ишјо и лашиницом * Ошјочела је свјој*

срце (Женева, Штампарија „Српског Курира“, 1917), *Женевска конференција о јујословенском јудејињењу* (Женева, Штампарија „Српског Курира“, 1918), Пиер Лоти, *Азијага* (Солун, Издање Српске књижаре М. Ристивојевића, Штампарија „Велика Србија“, 1918), Р. А. Рајс, *Ојовори на аустјро-ујарске ошјужбе јрошив Срба* (Крф, 1918), Ал. М. Савић, *Инфлуенца* (Солун, Штампарска Радионица Министарства Војног 26. октобра 1918. год.), *Сирано де Бержерак* (Солун, Штампано у Штампарији „Велике Србије“, 1918)...

Посебну целину чини збирка предратних листова, као и збирка географских и историјских карата које се чувају физички одвојене у две наменске кутије.

У саставу Легата, поред Миливојевог рукописног *Кашалоја књииа* и ратних бележница из балканских и Првог светског рата, чува се и аутентична архивска и документациона грађа легатора:³³ фотокопија Божидаркиног рукописа *Црјице из живојта Миливоја и Божидарке Филијовића дивших учийеља* (*јисане од 2. XI 1942. до 4. X 1954*),³⁴ оригинални Миливојев печат (*ex libris*), мањи број породичних фотографија и ситан библиотечки материјал (визиткарте, чланске карте, дописнице, признанице, потврде, позивнице,

.....
рад ајрила 1917. јод., јрима јослове јо умереној цени, израђује све солидно и на време.

[33] Овој грађи накнадно су прикључени *Књииа инвенјара (17/VIII/1948 – 4/XII/1953)*, као и *Пошверга о јшачностии завешјања и јосјојећеј инвенјара књииа (25. јануар 1968)* и *Сјисак књииа из лејата Миливоја Филијовића (10. 2. 1988)*, откуцани латиничном писаћом машином.

Слѣдећи седмодеценијску традицију савесног и професионалног старања, али и емотивне посвећености овој јединственој личној библиотеци, библиотекара саветник Научног одељења Маријана Матовић брижљиво сабира и у склопу легата као вештачку архивску целину чува и сва монографска и периодична издања са написима о Филиповићима и њиховом фонду. До сада је о овој уникатној збирци објављено више текстова, а основни подаци достављени су 2006. и Кући легата у Београду.

[34] Оригинал се чува у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.

путне исправе, легитимације, Божидаркин пасош³⁵ ...) (сл. 34, 35, 36, 37), (сл. 38).

Посебну целину чини press-clipping - неколико стотина разноврсних чланака из предратне штампе (до Другог светског рата), углавном „Политике“, који аутентично сведоче о невероватној ширини Миливојевих интересовања.

До сада само делимично истражено Филиповићево књижно благо карактерише и приличан број адлигата, по неколико публикација обједињених накнадним повезом у складу са вољом власника, не увек према персоналној или тематској сродности. Прецизне пописе свих адлигата повезаних у једној књизи Миливоје је бележио на прелиминарној или насловној страни.

У појединим публикацијама налазе се педантно исечени и пресавијени или залепљени исечци, па и комплетни фељтони објављивани у тадашњој штампи, са приказима књига у које су убачени или о темама и личностима на које се те књиге односе. Сачуване су и разне дописне карте (наручбенице за књиге, честитке издавача на чије је књиге Миливоје био претплаћен), позивнице и слично, што представља својеврстан скривени press-clipping и посебну занимљивост Легата.³⁶

[35] Путна исправа Божидарке Филиповић (Reise-Pass) бр. 766/18 издата је у Србији за време аустроугарске окупације током Првог светског рата, са датумом важења од 21. јула 1918. до 20. августа 1918. Димензија је 14,7 x 10,3 cm, обима 16 страна и без корица, а све рубрике, као и црним мастилом исписани Божидаркини лични подаци, штампане су на немачком језику: Wohnsitz [Место пребивалишта]: *Silopaj № 74. Die selbe reist einmal von Silopaj nach Vrnjačka Banja ü. retour [Иста путује једанпут из Шилопаја у Врњачку Бању и назад]. Zweek [Сврха]: *Kürgebraich [Лечење]. На немачком језику југ и печати Команде среза [К. у. К. Kreiskommando], Пасошке контроле [К. у. К. Passkontrolle] и Војне железнице Југ [К. у. К. Heeresbahn Süd] у Горњем Милановцу, Градске полиције [К. у. К. Stadtpolizei Саџак], Пасошке контроле и Војне железнице Југ у Чачку, као и Бањског комесаријата [К. у. К. Badekommissariat Vrnjačka Banja], Поглаварства општине Врњци и Војне железнице Југ у Врњачкој Бањи.**

[36] На жалост, на новинским исечцима Миливоје, противно својој педантности и ревности у записивању свих битних детаља, није бележио податке о наслову, месту и датуму излажења и броју стране. Једино се по штампарском слогу,

Записано у времену - из ратних и мирнодопских бележница Миливоја Филиповића

Ипак, најзанимљивији део ове архивске грађе је добро очувана, двадесет једна оригинална Миливојева бележница настала између 1911. и 1939. године. Невеликог су формата, али са обиљем најразноврснијих, љубичастим, црним и плавим мастилом или графитном оловком својеручно забележених података веома захвалних за социолошку, историјску, политичку, педагошку и књижевну анализу, као и за сагледавање задивљујуће ерудиције и неисцрпне интелектуалне радозналости једног сеоског учитеља на размеђи XIX и XX столећа.

Од укупно двадесет једног сачуваног нотеса пет су ратни *Бележници* Миливоја Филиповића учитеља, комесара II одељења Профијантске колоне I позива Дринске дивизије, међу којима су и *Белешке из историје нове српске књижевности од Дра Јов. Скерлића II свеска, њреисао Миливоје Филиповић, учитељ*,³⁷ два су послератни *Бележници* Миливоја Филиповића школ. надзорника,³⁸ дванаест су мешовитог садржаја, један је са свега четири стране Божидаркиних белешки о трошковима куће у Чачку,³⁹ док је један неисписан.

Сви нотеси чувају се повезани у два невелика снопа, груписани према формату, а стручно се третирају као рукописна грађа (сл. 39).⁴⁰

.....
уколико није у питању насловна страна, може закључити да се углавном ради о листу *Полиџика*.

[37] На жалост, *I свеска* није сачувана, а о њеном постојању, осим броја свеске, сведочи и ручно пагинирана *II свеска*, која почиње од стране 91 и наставком реченице којој недостаје почетак (*[...] на њрошле векове и на исцезле људе*), писана од 12-XII-1917. до 17-XII-1917. у Бањици I Завојшћу.

[38] Миливојева белешке из школског надзора сведоче да су тада школе често распуштане због заразних болести – срдоболе, великог кашља, шарлаха, грипа, дизентерије...

[39] По свему судећи, после Другог светског рата.

[40] Будући да Филиповићеве бележнице нису инвентарисане ни појединачно ни као скуп докумената, те стога немају своје инвентарске бројеве, у овом раду свакој појединачној јединици додељен је редни број према хронолошком

Гдешто забележени датуми и места добар део записа смештају у одређени временски и просторни контекст, те тако омогућавају и верну реконструкцију приватног и јавног живота ових необичних супружника који су ишли далеко испред свог доба. У том смислу, пажњу посебно плене Миливојеве, понегде и Божидаркине путописне белешке, настале током њихових путовања кроз Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевину Југославију, али и многе европске земље, о чијим су основним подацима и знаменитостима обичавали да се унапред информишу (сл. 40).

Миливоје често, између осталог, бележи податке о знаменитим личностима и догађајима, земљама и градовима важним за европску и светску културу и историју, прецизне раздаљине у километрима између домаћих и страних градова и места, разне статистичке податке, занимљивости из књижевности, историје, филозофије, религије, медицине, астрономије, као и редове војне, личне и породичне трошкове за храну, одећу и лекарске прегледе, путне трошкове, одржавање и поправку куће,⁴¹ огрев и још много тога. Занима се и за историјат издаваштва, књижарства и штампарства код Срба. Мањи део записа је Божидаркин, углавном приватног карактера: куварски рецепти, упутства из народне медицине, разне занимљивости, анегдоте, понека путописна белешка...

На страницама Миливојевих бележница сачувана је и прецизна евиденција о ауторима, насловима и ценама књига и часописа,⁴²

критеријуму, посредно утврђеном на основу садржаја самих бележница, који се објављује дипломатички – без стилских и правописних интервенција приређивача, чиме је сачувана аутентичност записа. Ради лакшег визуелног распознавања, оригиналне забелешке штампане су курсивом.

[41] *Погвоз, кућарина, бански ѝрирез, кулук на ѝнзију, кулук на кућу, оишћински ѝрирез, за издацавање љубрејша, за државне љушеве, освешћење, грва ишг.*

[42] Тако се сазнаје да је, на пример, 1923. године Миливоје био пренумерант и „скупитељ“ часописа и листова *Српски књижевни гласник, Мисао, Нова Еуропа, Будућност, Илустрирани*

као и датумима и местима планиране или реализоване набавке и повеза књига,⁴³ која верно дочарава историјат настанка доброг дела Филиповићеве библиотеке. Поред имена и адреса појединих београдских књижара, антиквара и књиговезаца, понегде и кратких упутстава како до њих доћи, од посебне вредности су и неколико оригиналних печата као својеврстан прилог за књижарску топографију Београда у првој половини ХХ века.

Такође се сазнаје када, где и које књиге Миливоје чита,⁴⁴ која дела одређеног писца поседује и коме их и када позајмљује на читање, а неретко, као врстан зналац књижевне и библиографске науке, записује и краћи садржај прочитаног дела са биобиблиографским подацима о писцу.

Захваљујући његовој разгранатој „скупитељској“ активности и педантно уписиваним именима бројних пренумераната,⁴⁵ ове бележнице представљају и прворазредни извор за проучавање пренумерације као особене врсте колективног акционарства у издаваштву у Србији првих деценија ХХ века.

Дневнички записи из Балканских и Првог светског рата о недаћама свакодневног живљења,⁴⁶ али и књигама набављаним и ишчитаваним чак и у јеку борбених дејстава

.....
Лист, Народна просвета, Полишика, Правда, Демократија, Наш лист, Недељни преглед, издања Српске књижевне задруге итд.

[43] Овакве примедбе најчешће би насловљавао са *Књије да се набаве, Књије да се купи, Књије да се повежу, Повезане књије и Дао за књије* у [] јодини.

[44] *Прочишао књије у [] јодини, У [] јод. ѝрочишао сам књије: []*.

[45] Појединци и школе били су углавном претплаћени на издања Српске књижевне задруге, листове *Учишељ, Народна просвета, Просветни гласник, Просветни зборник, Наш лист, Здравље, Тежак, Пчелар* итд. На пример, *Учишељ* је излазио једном месечно, стајао је 36 динара годишње, а претплата је упућивана благајни Главног одбора Учитељског удружења – у Учитељском дому у Београду.

[46] Будући да је чак и у рату водио прецизну евиденцију о личним трошковима, у бележници број 4 (1915-1918) остало је, између осталог, записано: *19. окт. 1916. ѝ. гао сам Милушину Перишићу 200 дин. да их ѝромени и ѝреко аишнске банке у Крфу ѝошаље Божидарки у Чачак. МилФилијовић; 28. јануара 1917. ѝ ѝослао сам Божидарки 100 грахми.*

или тренуцима затишја, чини ове бележнице још интригантнијим (сл. 41).

Када је рат утихнуо, Миливоје као школски надзорник неколико година обилази школе у *Њојешком* и *ариљском* срезу, те мноштво аутентичних података са терена представља вредну изворну грађу и за историју школства у Србији.

Ова изузетна, али због затвореног карактера Филиповићевог фонда широј публици мало позната рукописна ризница, природна је целина са маргиналијама овог необичног књигољупца, чија образованост и умност ни дан-данас немају премца.

Из архивске грађе Миливоја Филиповића до сада су публиковани поједини делови *Кашалоја*, а из бележница превасходно ратне забелешке, вођене током балканских и Првог светског рата,⁴⁷ те је у овом раду приказан мањи избор првенствено из необјављених записа.

БИБЛИОГРАФИЈА БЕЛЕЖНИЦА МИЛИВОЈА И БОЖИДАРКЕ ФИЛИПОВИЋ

(са избором записа)

1 – ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

[Бележница мешовитог садржаја] :

аутограф, оригинал, бела каро хартија, картонске корице у бордо рељефном кожном повезу. – Врњци, Чачак [итд.], 1911- . – Рукопис. – 14, 5 x 9 cm ; 22 листа, 40 стр. текста. – Није публиковано. – Из рукописног дела Легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

[47] Миливоје Филиповић, „Одступање 1915-1916 [дневник]“, приредио Љубомир Марковић, у: *Расковник* (Београд), бр. 53-54 (1988): 45-50; *Рајни дневници Ужичана : 1912-1918*. (Ужице: Историјски архив, 1995), 499-502; Драгомир С. Поповић, „Миливоје Филиповић : (1871-1941)“, у: *Градац* (Чачак), год. 7, бр. 32 (јануар-фебруар 1980): 46-60 [штампан и као сепарат, а прештампан у: *Глас библиотеке* (Чачак), год. 1, бр. 1 (децембар 1988): 26-41].

Стр. [7]: *Министар Војни акџом бр. 3632 од 3-ХИ-913. ослободио вежбе МФилиповића.* – Стр. [11]: *Пејтар однео књије: 1. „Горски венац“ 2. „Филос. У Гор. Венцу“ 3. „Њејошева религија“ 4. О Горском Венцу 5. „Дубровник“ – Војновића 6. „Јаков Ићњайовић“ ; 29. јуна 912. і. – Стр. [20]: *Београд Рисџовац 366 Кт. | „ Скојље 451 „ | Београд Ђевђелија 615 „ | „ Скојље Зелениково 22 Кт | „ Велес 49 „ | „ Грацко 76 „ | „ Криволак 97 „ | Скојље Д. Кайија 119 - | „ Сџрумица 138 - | „ Ђевђелија 164 „ | „ Гуменца 182-3 ; Сlike из балк. рајџа издање Удруж. рајџника I св. 1 дин код Цвијановића. – Стр. [23]: *Лисџови и часојисци за 1923. і. 1. „Срџ. Књ. Гласник“ дин. 140 [поред тога, графитном оловком, уоквирено]: 23.-IV-922 био у Годовику 2. „Мисао“ 140 3. „Нова Евроја“ 150 9.-ХИ-922. јослао 150 дин 4. „Будућносџ“ 120 – 60 + 60 = 120 5. „Илусџров. Лисџ“ 80 јослао 15.-ХИ-922 јрејџил. за 1923. і. 285 6. „Просвејџа“ 20.-I-923. јослао 6 дин. За јануар 1923. і. – 342. 7. „Кића“ [прецртано] 8. „Наш Лист“ 20. јануара 1923. послао 24 д. – 341. 9. „Политика“ [прецртано] 10. ; 7.-ХИ-922. јослао уредн. „Н. Просвејџе“ 703 дин. јрикујљене јрејџилајџе (129) ; Ошџрач ножева за дрџање чика Љубина ул. др. 6 у дворишџу ; Генерална Дирекција Држ. Рачуноводсџтва са ДР.Бр. 17781 од 12. фебр. 923. објаснила одредбе чл. 34. Закона о догаџима на скујџођу да се догајџак на сџџан има давајџи и учишџељџама. – Стр. [25]: Бујарска јросџрана 96,345² Кт | Србија „ 48,376 „ „ - Бујарска 1909. има 4,250.000 сџџан. Србија има 2.800.000 „ | Мусломана има у Буј. 600 хиљ. – 1908. јод. било је: у Бујарској држ. осн. школа 3320. а 223 хиљ. ученика и 134 хиљ. ученица = 358 хиљ. 4372 учишџеља 3303 уч-љџице свејџа = 7675 насџав. | 1908. било је у Србији: 1305 осн. школа 135 хиљ. ученика 105 хиљ. муш. и 30 хиљ. женских. 1462 учишџеља 1014 учишџељџа – 2476 насџ. – Стр. [26]: 1908. Буј. је имала: јџмназија 261 ученика и ученица у јџм. 43 хиљ. насџавника у јџмн. 1825. 1908. Србија је имала: јџмн. државних мушких 19. са 8159 ученика и 368 насџ. муш. јрив. јџмн. 3 са 405 уч. и 42 насџ. женских јџмн. 1 држ. са 158 и 25 насџавниџа, 12 јрив. јџмн.***

са 659 ученица и 136 наставница, 5 виших жен. школа са 1513 ученица и 102 наставнице Свећа средњих школа држ. и њив. 40 са 9893 уч. 932 н. / Буџарска је од 1888.-1906. год. саградила 875 Кт жељезница нормалној колосека. Србија је за то време саградила само 41 Кт уској колосека и то њиве Младеновац-Аранђеловац и Београд-Кланица. Буџ. има 1900 Кт жељ. норм кол. – Стр. [36]: По њивису од 31. дек. 1910. било је у Чешкој: 4.241.000 Чеха 2.467.721 Немаца.

2 – ФИЛИПОВИЋ, Миљивоје

Бележник Миљивоја Филиповића учииш. комесара II од. њивроф. колоне I њивозива Дрин. Дивизије : аутограф, оригинал, бела каро хартија, без корица. – Лесковац, Прилеп, Врана, Ристовац, Куманово, Велес, Сопот, 1912. – Рукопис. - 11,8 x 7,4 cm ; 25 листова, 22 стр. текста. – Делимично публиковано. – Из рукописног дела Легата Миљивоја и Божидарке Филиповић.

Стр. [5]: *Требоваће се за људе за 2.-3.-4. њивасуљ лук, со, месо, брашно и лебац. За сџоку за 3.-4. и 5. зод мекиње, сено, со. Људи 195 x 3 = 585 хлебова њивасуља 585 x 180 = 105.300 кџ цр. лука 585 x 20 = 11.700 кџ соли 585 x 18 = 10.530 „, брашно 585 x 5 2.925 „, месо 585 x 400 = 234- за 2.-3. и 4 у Велесу. – Стр. [6]: за 3., 4. и 5. нов. мек. волова 302 x 5 x 3 = 4530 кџр зодџ коњи 13 x 3 x 4,5 = 175,5 „, сена вол. 302 x 6 x 3 = 5436 „, „ коњи 13 x 3 x 3 = 117 „, соли 315 џрла x 10 x 3 = 9.450 „, [вертикално] 5553. – Стр. [23]: На коња следује у раџу: сена 3 кџла / зодџ 4,5 кџла сламе 1 кџло соли -10 џр ; На вола следује у раџу: мекиња 5 кџла сена 6 „, / сламе 1 „, соли -10 џрама ; На војника у раџу: леба 1 кџло двојека – 500 џр сџр. меса 400 „, / усоль. „, 300 „, њивасџрме 250 „, сланине 150 = сџра, каџмака њивасуља 180 „, криза 120 „, / њивринча 100 „, [вертикално] ал. њиваџр. 1 џр соли 18 џр цр. лука 20 „, масџи 10 „, браш. 5 „, ; [уоквџрен запис]: 29.X-912. год. у Прилеџу МФилиповић учииш. – Стр. [36]: Дао сам њиврљав веш / да се оџере и њиво: 3 кошуље, 3 џаће, 3 чараџе, 2 њивџерциџа џорња, 2 „, доња, 1 њивешкир, 2 мараме, и 9 краџни. Соџоџи ;*

[вертикалан запис, лево] Мил. Филиповић ; [вертикалан запис, десно] Дао 5. дек. 912. у Глишић / да се оџере, а узео 8. дек.

3 – ФИЛИПОВИЋ, Миљивоје

[Ратна бележница] : аутограф, оригинал, бела каро хартија, браон картонске корице преко којих је залепљен папир беж боје; на задњој корици назире се лик краља Александра Карађорђевића, окренут у обрнутом смеру. – Житковац, Алексинац [итд.], 1913. – Рукопис. - 12 x 7,5 cm ; 27 листова, 44 стр. текста. – Није публиковано. - Из рукописног дела Легата Миљивоја и Божидарке Филиповић.

Стр. [27]: *гешњак жућкастџ роџова ошџџрих и њивовијених мало назад левак глаке црне низ леђа део роџова њивовијених унуџра један груџом ров. у оба ува [овај запис подвучен, а испод] умрли у сџрџ. џивр. раџу 1. Милисав Анђелић из Лоџаџиња срез њивдр. нов. 912. болн. Прилеџу 2. Јовица Селенић Кланице ваљевски 22. –XI-912 у болници Велесу 3. Милуџи. Кнежевић из Ребаља [нечитко] у лазу у Соџоџу-Маћ. 7.-XII-912. 4. Пеџтроније Зарић – Сџублина ваљ. 15.-XII-912. у болници – Велесу. 5. Илиџа Парезановић из Браџиљева морав. чачански – 15.-III-913. у болници у Алексинцу. – Стр. [39]: 168. 6.-II-913. заведен раџорџи М. Ф. у ком моли команд. за новчану храну.*

4 – ФИЛИПОВИЋ, Миљивоје

[Ратна бележница] : аутограф, оригинал, жућкаста каро хартија, картонске корице у браон платненом повезу. – Раџбуље пред Драчем, Шиџак – Албанија, Потамос на Крфу, Дримополи на Крфу, Мџкра код Солуна, Хасан-Оба Црне Чуке, према Чукама између Бача и Добровени у логору, Говино на Крфу, Фустапидими на Крфу, Лазаревац, Плавница, Драгобраћа, Губеревци, Плавница на Скадарском језеру, Ваљево, Буковик, Блазнава, 1915, 1916, 1917, 1918. – Рукопис. – 14,8 x 9 cm ; 115 листова, 145 стр. текста. – Делимично публиковано. - Из рукописног дела Легата Миљивоја и Божидарке Филиповић.

хителе доуцстииши да ствари евројске прећресају и мале државе. Ни један државник на шом коніресу није хіео доуцстииши да се сами сїановници иишају о њиховој судбини. Пишања на коніресу решавала су комисије састављене од иредсїавника великих држава. Оно шіо је бечки конірес урадио 1814. і. доућнено је 1815. і. иосле друіої іада Наїолеонова и ши уіовори осїадоше као основице међународної ірава кроз 40 іод. – до Кримскої раїа. Уједињење Ишалије, које је смейала Аустрија, изврши краљевина Сардинија од 1859.-70. уз іриіомоћ најіре Француске, а ио шом Пруске. – [Стр. 12]: Народносїи. Сваки народ шїреба да образује једну независну државу и сви делови једноїа исїоїа народа шїреба да буду скуїљени у једну једину државу – шіо је формула начела о народносїима. О шом се све до 19. сїолећа није водило никаква рачуна. Покреї за уједињење народа развијао се у 2 іравца, час је ишао на раздвајање, час на сїајање, једни су захїевали ослобођење, а друїи уједињење. Заједничко је начело свих националисїичких сїранака да свака држава мора іредсїављаїи једну народносї. А шїа шїреба разумейи іод именов народносїи, о шом су у Евроїи биле две школе 1.) народносї је скуї људи коїи хоће да ућу у састїав једне државе – шїеорија француска. 2.) народносї је ойределена самим іореклом и да не зависи од воље људи. Људи исїоїа рода шїреба да су уједињени и онда кад они шіо не би хїели. Немачка и руска шїеорија. – [Стр. 16]: Исїочно иишање. Кад се іовраїи мир у Евроїи 1814. і. Турско Царсїво іосїаде сїорним іредмеђу евројским силама. И од 1815. іод диїломаїи су једнако занимаху исїочним иишањем. Исїочно иишање се моїло овако изразиїи: Хоће ли Турско Царсїво осїаїи у целини или ће се іоделиїи? Ако би се расїарчала, онда су се намейала 2 иишања: 1., Која би сила узела расїарчане земље, и 2. Шїа би било с малим хришћ. народима коїи су іод суїїановом влашћу? 1.) Од 1825.-29. исїочно се иишање шїицало Грчке, која се іада ослободила од Турака. 2.) Од 1831.-33. исїочно иишање искрсло збої раїа с мисирским іашом Мехмед Алијом.

3.) Од 1839.-40. і. исїочно иишање ойей искрсну збої Мехмед Алије. 4.) Исїочно се иишање іоново іоїрже 1852. і. када је руски цар Никола хїео да освої Цариїрад, али Ені., Франц. и Сардинија іо сїречише и іада се ойвори Кримски раї. 5.) Исїочно иишање у Евроїи іо дође на дневни рег 1875. збої словенских хришћана. – [Стр. 18]: Ради-кална сїранка. Око 1830. і. іоче се сївараїи једна сїранка, која је іражила у владавину ради-калну измену. Њу назваше радикалном сїранком. Она је најіре основана у Енїлеској 1815. і. Радик. сїр. не обзире се на ірадиције. Њено је начело да један народ не шїреба да доуцсти да се над њим влада іо сїаринским уредбама, неїо да заведе нове, које су удешене за садашњосї. Имају 2 шїеорије радик. о шіоме шїа је задаїак владе. 1.) Једна смаїра да је крајња сврха владе да обезбеди сваком личну слободу. Нека се іуцїе лица да се слободно развијају, іа ће биїи срећнија и іреду-зимљивија – шіо је шїеорија слободоумних ради-кала. 2.) Друїа шїеорија іолази од замисли да је задаїак државе да људе учини срећним и да заведе царсїво іравде. Она има да уреди све у инїтересу највећейа броја, јер је она своју власї добила од народа, коїи је суверен. Она није оба-везна да іошїује слободу іојед. лица, ако јої смейа да изврши свој задаїак – шіо је шїеорија ауќїориїаїивних радикала. – [Стр. 22]: [укосо]: најисан 1871. іод. у Баден-Бадену; Пролейње воде – роман - Турїењева ; [укосо]: 4. књ. Модерне библиоїеке сїр. 153. Сањин Димиїрије Павловић у 22. іод. враћајући се у леїо 1840. і. из Ишалије у Русију уїозна се у Франкфурїу са Ђемом ћерком іће Розели и іоч. Ђовани Баїисїа Талијана іосласїичара, заволи је као и она њейа и ако је била верена за шїрїовца Клубера коме је ірсїен враїила. Они уіоворе да се узму. Сањин оде са своїим друїом Иїолиїом Сидоровићем – Полозовим у Визбаден, да ірода имање њейовој жени Марији Николајевни-Полозов, али се више не враїи Ђему у Франкфурї, неїо іа као слабоїињу іривуче себи іћа Полозов. Ђема се уда за шїрї. и іресели се у Њујорк іде је леїо живела са досїа имућним мужем с коїим је имала 4 сина и 1 ћер.

После 30 год. Сањин је дошао њоново у Франкфурт и одатле њисао Ђеми да му оироти, шито је она и учинила, а он је њослао њеној ћерци вереници крст иранишњи (у дивној оирлици од бисера) који му је Ђема дала. 1916. и Пошамос на Крфу Прочитао 16.-17. сејт. МФ. – [Стр. 32]: Нови Завеш Писци Новој Завеша њисали су ирском и масином од чађи на мало ирајном иаириусу, ше нема ирвобитних рукојиса, већ само ирејиса на иерпаменту, који се више или мање међу собом разликују. Сравнивањем мноих ирејиса мојуће је ириближити се ирвобитноме шексју. По сродности иредања о шексју разликују се: 1) Источњачки шексј њо свој ирилици из Александрије из доба на измаку 2. и 3. сиволећа. Ту сјадају: 1.) Вашикански сад у Риму у Вашикану од ириликe из времена око 350. године. 2.) Синајски нађен у синајском манастиру, сад је у Пеироир. исито иако сипар. И Запањачки шексј засиуљен сипаролаштинским и сипаросиријским иреводима. Оба из свршејка грујо века. Codex Bezae сада у Кембрицу из 6. века са ирч. и лашин. шексјом. – [Стр. 113]: ÷ Боје име једно Ко ме мисли наше сву снају ирприоде и сву вечност даше. А молише људске људска савесити чује, По њима се влада и свој иравац снује. Ко молишеу чисиу из душе иовори Том се за животирај свуда ошвори. Он не иде нида да зла људска множи Зашо нам се вера и зове – иуш Божи. Моја граја децо, калуђери млади, Ко се Боју моли а зло ошеш ради Тоја иако шешки њо ирудима жеже Часови блаженсита сви од њеја беже. У делима нашим рај и иако ситоји Ко год зла не чини нек с' Боја не боји. А када умремо – иа шита ћу ви криши Шита дива од билке шо ће од нас биши, Ми се расиворимо све у ирашак мали Ал свака иа ирунка вечности се хвали. Чему све шо шежи намера каква је Ни једна нам књија одговор не даје. Ал од шо не иреба да вам душа клоне Мисли о вечности очајање ионе. Бежити ви од зла иобожници млади Само добро дело овај животи слади. 15.-II-916. Фустайидими на Крфу МилФилијовић учий. – [Стр. 115]: Која је шо сладосити шито нам животи сирема, У којој иорчине никакове нема? Где ситоје на земљи вечити сивомену, И иге је иа

слава шито се не иромени? Све шито наша душа на земљи налази, То све као сенка, као сан иролази. Сва блаја све сласити шито их човек има, У једном иренушкудође смрш и ирима. Каква иешка борба животи наситаје, Када од свој шела душа се раситаје, Ошима се, јечи, илаче и иујује, Ал' никоја нема да јој се смилује; Диже очи иоре, анђеле иризива, Ал иомоћи нема нико с' не одзива. Све шито је човечје, све је шо сујеша, Човек не ионесе нишита са овоја свеша. Где су бујне мисли? Где је ириситрасити луди? Где је самовољсиво шито иеираво суди? Где је злато, сребро? Где су сјајне круне? Све ирах и иеиео, све у иробу ируне. Сећам се ипророка шито иужно ваије: Човек је иеиео – ниш и грујо није. Гледо сам иробове, ах иешке жалосити! И не видех нишита осем иоле косити. А ко је шо био? Је ли цар ил војник? Ил боити ил убој, ираведник ил ирешник. Када мир сшечемо и све шито желимо, Тад морамо у ироб да се иреселимо. Ах илачем и ридам кад на смрш иомислим, И нашу красотиу кад у иробу видим! [Стр. 117]: О чуда, о чуда вичем у сузама, Каква је шо иајна и шита шо би с нама? Како се са смрћу иако сасидагосмо? Како се ирулежи иаковој иредагосмо! И сама смрш ишита је нејо сан и сенка Зашо слава Боју од века до века.

5 – ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

Белешке из исјорије нове срп. књижевности од Дра Јов. Скерлића II свеска. ирејисао Миливоје Филијовић учийшељ. : аутограф, оригинал, жућкаста каро хартија, картонске корице у црном рељефном повезу. – Бањица I Завојште, I Завојште Дрин. Дивизије Бањица, Микра, 1917, 1918. – Рукопис. – 15 x 10 cm ; 62 листа, 60 стр. текста. – Није публикувано. – Из рукописног дела Легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

6 – ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

[Бележница мешовитог садржаја] : аутограф, оригинал, жућкаста хартија, беле картонске корице са одштампаним текстом: *Календар Calendrier за роу 1918* и портретом у боји краља Александра Карађорђевића, испод

кога је легенда: *Њејово Краљевско Височанство Пресјолонаследник Александар Штамарија „Српској Курира“ – Женева* [календар је, вероватно због заштите и повећања броја празних листова за писање накнадно опшивен спољном дуплом картонском корицом беж боје, а унутра је додато тринаест целих и скраћених листова папира каро и са линијама]. – Солун, 1918. – Рукопис. – 13,3 x 8,5 cm ; 38 листова, 42 стр. текста. – Није публикувано. – Из рукописног дела Легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

[Стр. 9 петог нашивеног листа]: *Данило Мегаковић њокренуо је 1852. г. у Новом Саду „Српски Дневник“ који је до 1864. г. био главни орган Срба у Аустрији. Лист се уређивао у њауријском и словенском духу. Он је створио чисталачку њублику њознијим српским листовима. Имао је до 2000 њређилајника.* – [Стр. 20 десетог нашивеног листа]: *Ценијар срп. духовне активностии био је на крају 18. века Беч. Око 1825. ценијар њосијаје Пешија, а око чејргесетих год. Нови Саг а у њочешку седамдесетих година Београд.* – На насл. стр. одштампано: Цепни календар 1918 Calendrier de poche Женева Штампарија „Српског Курира“ Цена 30 сантима ; [у доњем десном углу, укосо] ћирилични печат: *Српска књижара М. Рискивојевића Солун.* – Стр. 13: *Друштво Српске Словесности основали ујарски Срби и С. Милутиновић у Београду 1841. и ојњочео рад 1842. г. радио на ујврђивању њравојиса, на стварању српске ћерминолојје, на оснивању Народне Библиотеке, на њисању школ. уџбеника. Год. 1847. њокренуј је друшћвени орган „Гласник Друшћва Срп. Словесности“. Год. 1864. њрејворено је у „Српско Учено Друшћво“. – Стр. 15: *Трајћностћ једној човека лежи њолавићо у несајласностћ између њејових идеала и стварној живоја; у немоућностћ да реалише њежње које чине бијну садржину њејове свесћи.* – Стр. 17: *Леди Монћети рођ. 1690. угала се 1712. за лорда истој имена, њућовала 1712. са мужем, који је као њосланик ишао у Цариград и ојисала њућ кроз Србију.* – Стр. 19: *Досћојевски вели: 1.**

„Руси у дубини своје душе носе слику Христјову“.
2. *„Посћајти њрави Рус, значи њосћајти брај свих људи, бијти ојшћи, универзални човек“.*

7 – ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

[Бележница о школском надзору у срезу пожешком и ариљском] ; аутограф, оригинал, жућкаста каро хартија, без корица. – Пожега, Баки[ј]оница, Висибаба, Глумач, Каленић, Доња Добриња, Табановићи, Душковци, Роге, Северово-Крушчица, Годовик, Горобиле, Здравчићи, Горња Добриња, Жежевица, Ариље, Латвица, Бјелуша, Добраче, Крушчица, Висока, Пожега, Каменица, Бреково, Мочиоци, 1920, 1921. – Рукопис. – 16,3 x 10 cm ; 50 листова, 93 стр. текста. – Није публикувано. – Из рукописног дела Легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

Стр. [21]: *Прејлед 9.-III-920. Северово-Крушчица до 12. маја 920. ујисано 65+9=74 њочео рад 23. нов. 1919. Учионица у Крушчици висина ... 2.56 ширина 4.70 дужина 6.84 Има 3 клује од њо 3 м., 9 клуја од два мејра, има шабла, стјо, њајћос добар, има 4 њрозора са дујлим сћаклејом дужина 1.05 м. ширина 0.83 м. њвоздена њећ. Кућа нова од њврдој материјала. Ходник широк 3 м. дујачак 3.85 м. Соба широка 3 м. дуј 2.90 Сћоља се улази у ходник, ња у учионицу. Под целом кућом зидан оцедитћ њодрум. Друја кућа уз школу соба дуја 6 м. широка 3 м. Кујна дуја 6 м. широка 4.50 м. Под собом њодрум.* – Стр. [23]: *Годовик раз. Момир Цајћ њочео рад 1. нов. 919. Прејлед 30. јануара 1920. „ 22. маја „ [...] 1. њсује ћаке на часу, 2. калдрма око школе обрасла у њраву, 3. башћа-врћњак обрасла у коров, 4. деца неошишана, 5. мнојо иверја у дворишћу.* – Стр. [31]: *Јежевица. Имају две зграде. Једна у којој је учионица досћа њросћрана и две собе, од којих би се мојла најравитћ друја учионица. Од њоловине ходника мојла би се најравитћ канцеларија. У друјој кући имају чејири собе, ходник и њодрум.*

8 – ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

Бележник Миливоја Филиовића школ. надзорника : аутограф, оригинал, бела каро хартија, сиво-црне кариране картонске корице.

– Бакионица, Висибаба, Глумач, Годовик, Горобиље, Гојна Гора, Горња Добриња, Доња Добриња, Душковци, Здравчић, Жежевица, Каленић, Каменица, Пожега, Роге, Табановић, Гугаљ, Ариље, Бјелуша, Бреково, Висока, Добраче, Крушчица, Латвица, Мочиоци, 1921, 1922. – Рукопис. – 16,6 x 10 cm ; 30 листова [1 лист до пола отцепљен], 53 стр. текста. – Није публиковано. – Из рукописног дела Легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

Стр. [1, Божидаркин рукопис]: 1. Муж дошао у вече кући. Пошћо је кућа зашворена ускаче кроз прозор. На сћолу налази цедуљу: Ја сам у кину кључ од куће је пред врашима исћод њоњавице. 2. Ви шврдиће да је ово шћоф од чисте вуне, а на цедуљи сћоји да је њамучан. – Стр. [2]: Цедуља је љу да ѡревари мољце. 3. Судија: ви сће два љућ у шћоку једне исће ноћи ѡровалили у шћрловину са обућом. Ойшћуж. Да јосћ. ѡрви љућ сам украо цийеле за моју жену а дрући љућ сам морао да их заменим. 4. Зашћо нисће ѡшћражили сойсћивеника шћоћа ѡрсћена већ сће ја себи задржали. На ѡрсћену сћоји за увек шћвој. Како онда да ја дајем из руке. – Стр. [9, Миливојев рукопис]: 4. Годовик [...]. – Стр. [10]: да се оћрави орман школски, да се набави велика рачунаљка, да се оћрави секира, орман, канћиа за воду, кайак на шћавану, кљуће да се оћраве, сћо у учионици, оћрага око дворишћиа. – Стр. [29]: 14. Пожећа [...]. – Стр. [30]: нема: инвенћар сћвари, сћисак књића, Икону Св. Саве,. – Стр. [57]: школски одбор, ѡлавна уйисница, деловодни ѡрошћокол, архива, дневник касе, ексћедисициона књића, ѡрозивник, зайисник рада школској одбора, ѡљуваонице, инвенћар школских сћвари, сћисак књића, школ. књижнице, машина за шишање ћака, рачунаљка, бројно сћиање ћака, народна књижница, „Просвећни Гласник“, „Народна Просвећиа“, „Учићель“, ѡдсесћници на зидовима, „Наш Лисћ“, служйићель школски, кварћирина, очћледна сресћива, оћрев и освесћљење, икона Св. Саве, „Просвећни Зборник“ I-II, Фонд сиромашних ученика, оћрага око школе и башће, [вертикалан запис] кажњаванье ћачких рогйићельа за неуредно шћлање ћака у школу.

9 – ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

[Бележница мешовитог садржаја] : аутограф, оригинал, жућкаста каро хартија, црне картонске корице. – Ужице, Пожега, Врњци, Роге, Сарајево, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924. – Рукопис. – 13,5 x 9 cm ; 32 листа [2 листа са 4 стр. текста исечена], 66 стр. текста. – Делимично пубиковано. – Из рукописног дела Легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

Стр. [4]: 30. авћ. 920 Пожећа Радйиша Сћевановићучић. из Браничева ср. ѡлубачки окр. ѡжарев. и Симо Ђукић књижар оћкладйише се у 100 дин. Радйиша шћврди да ће комунистйи у Јујославији добйићи 50 ѡсланика а Симо рече да неће. Присућни: Мил. Филиповић Милан Јеремић Јеврем Ђајић; [вертикалан, уоквирен запис] Драјољуб Марковић анћишквар Теразије бр. 1 Беоћраг. – Стр. [6]: за 8 лица ѡслао ѡресћйлаћу на „Срћ. Књ. Гласник“ 7-IX-920. и шћо 320 дин. ; Лозови Класне Лућрије 059327, 078998 вучење 3. и 4. јануара 1921 ; Серйја 4912. бр. 19. срећка за руске избећлице. Извлачење од 15.-25. децембра 1920. ѡ. – Стр. [7]: Наше ѡсћављење ѡ чл. 35. у Пожећу О. Н Бр. 27022. од 26. јуна 1921. – Стр. [10]: Пов. Бр. 1354. Команда ужич. Војној окрућа од 26. айр. 1923. одрећен МФ за начелника в. сћанице у Пожећи. ; 4. јуна 921. ѡслао 40 дин. Учйић. Удружењу за 10 књића „Дућ и морал“ од Бакића ; Молба Миливојева за ѡремешћиај заведена ѡд О. Н. Бр. 12972. од 31.-III-921. а Божидаркина ѡд О. Н. Бр. 12971. – Стр. [39]: У Јујославији: ѡправославних 5.600000 римокайћолика 4.733000 мухамеданаца 1.337000 ѡрошесћанайћа 216.000 Мојсејеваца 64000 унијаћи 43000. – Стр. [43]: 20. новембра 1921. ѡримйо сам од Академије Наука: девесћ књића Насельа срћ. земаља Сћаринска срћ. јела и ѡйћа С.Т. Срћска народна јела и ѡйћа Ердельанов. Живоћ и обйчаји народни „Срћске народне ићре Т. Ђорћевйћа Обйчани народа срћској I и III књ. Ећнолошка ћраћа и расћраве I-III Живоћ Срба сельака МЂМ. Срћске народне ићре и йесме из Левча Карћиа балк. језера – Цвијића и йесћ айћласа уз насеља Све за 125 динара 20.-XI-921. Пожећа. Мил. Филиповићучићель; [запис укусо] Ср. Краљев. Акад. Наука Бранкова 15. – Стр. [46]: Народно Дело краљйице Найћалије ул. бр. 58

и *Савремена Библиотека*. – Стр. [55]: *Пошао сам у Сарајево из Пожеје 13. аві. и ноћу у Ужицу. Из Ужица сџијао у Сарајево 14. аві. іде сам био шри дана и 18. аві. іошао из Сарајева и ноћу у Вардишћу, іа 20. аві. сџијао у Пожеју Мил. Филиповић.* – Стр. [56]: *Аїносџичари или борци за Хрїста били су у IV веку секџа у Еџишћу. Одбацивали су рад и брак и мрзели новоуштановљено монашћво.*

10 – ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

[Бележница мешовитог садржаја] : аутограф, оригинал, бела каро хартија, браон картонске корице. – [Б. м.], 1924, 1925. – Рукопис. – 5 x 8,9 cm ; 39 листова, 72 стр. текста. – Није публикувано. – Из рукописног дела Легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

Стр. [3]: *Космајска 22 „Илусџр. Лисџ“ десно од великој сайа.* – Стр. [13]: [елипсаст печат] *Књижара Милорада Анџића Београд Краља Милана 120.* – Стр. [19]: *Кинески зид дуї 3300 кт и іраћен 230. і. іре Хр. висок 11 т и на њему се може мимоићи неколико кола. Граћен је іреко 200 і.* – Стр. [14]: *О. Н. Бр 47142 од 18. аві. 925. разрешен од надзорнишћва.* – Стр. [28]: *Уїрављају Русијом: Зиновјев Камењев и Сџалин.* – Стр. [43]: *Сџугенџи: 293 радикали 265 маркисџи 224 демокраїи 158 Прибићевци 146 реїубликанци 21 земљорадници.* – Стр. [45]: *За іенсију: 1. молба, 2. решење о разврсї. 3. уверење о разрешењу дужносџи све у дуїлик.* – Стр. [78]: *У Америци има 70.000 локомоїива и 17 милиона аушомобила. 172 іроф. на Беоїр. Универзїшћу.*

11 – ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

[Бележница мешовитог садржаја, тј.] Цепни [црквени] календар за годину 1925. : издање Трговине канцеларијског материјала Васић и Јоцић Београд, 1925 (Београд : Штампарија Савић и Комп.) : аутограф, оригинал, на парним странама одштампани месеци са црквеним празницима, а на непарним простор за белешке, жућкаста хартија, картонске корице у црвеној, црној и белој боји

са мотивом девојке у српској народној ношњи и одштампаним текстом: *Мали календар 1925 Београд Васић и Јоцић шрїовина харџија и канцеларијској ірибора, са накнадно нашивеним картонским корицама ; на предњој корици графитном оловком исписано Календар.* – [Б. м.], 1925. – Делимично рукопис. – 12,6 x 8,8 cm ; 17 листова, 11 стр. текста. – Није публикувано. – Из рукописног дела Легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

Унутр. стр. предње корице: *Пре раїа од 370 мил. сџановника у Евроїи, 50 мил живело у реїубликама а осћало у монархијама. После раїа 230 мил. живи у реїубликама а 140 у монархијама. Пре раїа било 21 монархија, а 3 реїублике; данас 11 монархија и 16 реїублика.* – Насл. стр.: *Анџикварница у Раїарској улици бр. 5 исїод нове Народне Скуїшћине (раскр. ірамваја).* – Стр. [8]: *Жарко Савић књїовезац Пої Лукина 2.*

12 – ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

[Бележница мешовитог садржаја] : аутограф, оригинал, жућкаста каро хартија, браон картонске корице. – Чачак, Врњци, Овчарска Бања, 1928. – Рукопис. – 6,1 x 10,6 cm ; 22 листа, 41 стр. текста. – Није публикувано. – Из рукописног дела Легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

Стр. [5]: *Књижара „Свешлосџ“ Дечанска 3.* – Стр. [9]: *За іри хиљаде іодина дала је Евроїа чейїри еїа ірвоїа реда и іо: „Илијаду“ „Енеїду“ „Роланда“ „Јерусалим“.* – Стр. [13]: *Вої и кањец и њичево Толсћојеве речи іоследње.* – Стр. [14]-[15]: *Човек Заїада һото sapiens везан је за Биос. Човек исџока везан је за Лоїос.* – Стр. [25]: *Свака іозиїивна релиїија садржи шри елеменїа: 1. сисџем доїми, 2. веру у чуда и 3. кулшус.* – Стр. [28]: *Исїорија веровања дели се у 12 іруїа и іо: 1. Фџа и Мисир. мишолої., 2. Брама Вишну и Инд. мишол., 3. Халдејска и Фенич. веровања 4. Грчки и Римски доїови. 5. Буда и Будизам. 6. Конфучије и Киїајске секџе. 7. Мексиканска мишолоїија. 8. Один и Скандин. веровања. 9. Мухамедансћво и Коран. 10. Талмуд и Јевр. іредања. 11.*

Хришћанство 12. Позитивизам и чисти разум. у књизи „Живој без Боја“. – Стр. [32]: Томас Едисон је казао: „Доктори у будућности неће давати медецине, већ ће учити болеснике како да чувају своје тело, како до болести не би уопште ни дошли“. – Стр. [36]: Како је постојао први живој на земљи имају три разне хипотезе: 1. Живој је постојао прасиварањем чистио механички 2. Живој уопште није ни постојао, већ је одувек постојао у васиони или на нашој земљи. 3. Постојао услед стваралачке моћи једној надприродној Боја; Постоје три хипотезе о постојању човека: 1. Да је Боја створио човека. 2. „ „, човек израсио из земље 3. „ „, се развио из ниже животињске стације. – Стр. [42]: Вароши. 1. Велелјене: Париз, Магрид. 2. Моументјалне: Рим, Флоренција, Венеција. 3. Живојисне: Гранада, Перуђа, Асизи. 4. Идилске: Луцерн, Хајделберт, 5. Стираринске: Толедо, Саламанка, Нирнберт. 6. Чистије и свеже: Дрезда, Женева, Хај. 7. Леје по положју: Цариград, Ђенова, Лисабон. – Стр. [43]: *Sic transit gloria mundi* (Тако пролази слава светска).

13 – ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

[Бележница мешовитог садржаја тј.]

Календар за годину 1929.: аутограф, оригинал, жућкаста хартија са линијама, картонске корице пресвучене сивим платном. – Чачак, Врњци, Овчар Бања [итд.], 1928, 1929. – Рукопис. - 6,4 x 10 cm; 62 листа, 87 стр. текста. – Није публикувано. - Из рукописног дела Легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

Полеђина предњег форзаца: [...] Анђић Димитрије лекар Скопљанска 18; Јакшићева 2 први стари „Стирани Прејлег“ [...] ; Светислав Дуфер књиговецац Обилићев венац 19. – Насл. стр.: *Federation interallice des ansiens combattants* Међународна федерација бив. ратника; *Natura non facit saltus* (природа не прави скокове). – Стр. [2]: *Vanitas vanitatum* (сујеша над сујешама); *Sic transit gloria mundi* (Тако пролази слава светска). – Стр. [3]: Догађаји стварају историјске личности, а не личности догађаје; Бојородичин манастир у Грацу – Чачку. – Стр. [4]: Књижара „Светлост“

Дечанска 3; „Мисао“ Кнез Михаилова – Гранд Пасаж; “*Respite finet*” – Мисли на крај. – Стр. [5]: 1832. ушорена Пожеја. – Стр. [19]: Хиперсин претарат против артериосклерозе а пронашао ја проф. Москов. универз. С. Мајков. – Стр. [25]: „Орманда ферман окупмаз“ – у шуми се ферман не чита – не важи. – Стр. [32]: Први воз у Србији пошао је на пруги Београд-Ниш 15. септ. 1884. ; Билеска миља има 1609 мет; Архимандрит Павле Кенџац дао на латинском обавезу да ће свој народ привести унији ако буде изабран за епископа; Мир између Србије и Аустрије закључен у Сен Жермену; Најдужи тунел на свету Симпсонски 19730 m; Белим уљем назива се водена снаја; Њујорк има 6 мил. становника, а са предграђима 9 мил. и 350 хиљ. и то је највећи град на свету; Кромпир су из Ј. Америке донели у Европу шпански калуђери 1550.; Мисисипи са Мисуром најдужа река на свету 6970 km; седам чуда старог света јесу: Мауолов гроб у Халикарнасу, Хеопсова пирамида, Александријска кула светиља, Родоски колос, Семирамидини висећи врбови у Вавилону, Зевсов кий на Олимпу и Дианин храм у Ефесу. – Стр. [34]: Велимир Рајић волео се са Косаром Бобић сестром Милоша Бобића прег. Беогр. општин. Заједно учили филос. она се удала за Глишу Елезовића проф. Умрла. Он јој чистио венчање. – Стр. [35]: Послао 150 дин. књижари Геце Кона за „Сјоменицу Бојдана Појовића“. – Стр. [37]: У Чачанској цркви има јеванђеље које је усудијем поја Мије из Самала поцао ђак Вук из Никол. Пазара 1554. г. – Стр. [42]: 321. г цар Костантин пројласио недељу за дан одмора. – Стр. [46]: *Nil mirari* Ничему се не чудити. – Стр. [51]: Трагедија на грчком значи јарчева песма, произашла из културно Дионисију која прати саири јарећих ноју. – Стр. [52]: Фабрика шећера у нашој земљи има 8 и то: у Београду, Ђурији, Осеку, Црвенки, Врбасу, Великом Бечке-реку, Усори и Белу. – Стр. [102]: Дешет се даје надимак зашто да би се његово право име сакриво од непријатеља те да му не би шкодили. Код свих народа у прошл. и садашњости консановано је веровање да име чини један важан део човека, да

је шо ујраво њејов дуїликай. - Да би смо моїли добиїти јомоћ од некої дожансїва, шїреба да знамо њејово име јер је име дожансїва само јо себи моћно и збої шоїа боїови и делом крију своје име. - Жена, јо схваїању нашеї и друїих народа нама сродних, има начела демонскої и збої шоїа не сме изїоварашї име своїа мужа.

14 – ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

Kalendar za godinu 1930. : без забелешки, жућкаста хартија, делимично са линијама, картон пресвучен тамноцрвеном кожом, са златотиском на предњој корици: *Rajar guaranteed Дроїерија Мр. Ивана Бранковића Панчево Perutz*, на дну задње корице слепи отисак. – 10 x 6,8 cm ; 75 листова. - Из рукописног дела Легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

15 - ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

[Бележница мешовитог садржаја] : аутограф, оригинал, жућкаста каро хартија, браон картонске корице. - Чачак, Овчарска бања, Врњци, Париз, Венеција, 1931, 1932. – Рукопис. - 6,4 x 10,1 cm ; 40 листова, 78 стр. текста. – Није публиковано. - Из рукописног дела Легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

Стр. [31-37]: *Булевар Монїмарїр, Враїа Сен Дениса и Сен Марїена, Булевар Сїтрасбурї, булевар Севасїойољ. Трї реїудлике (сїашїуа). Булевар Волїер. Плац де Вої најсїарији шїрї Париза; шїу су живели їћа Севиње и В. Ио (833.-48. ї). Сїуб їде је била Басїиља. Црква Св. їавла. „ Св. Жервеа – шїу је од їранаше јоїнуло 119 лица у раїу 1918. Оїшїїна. Торањ Св. Јакова. Плац Шайле. Главна їијаца Париза. Црква Сен Есїаш најсїарија у Паризу. Позоришїе Шайле и Саре Бернар. Сїоменик Карла Великої близу Ноїр Дам. Плац Мишел. Музеј Клини. Кафана Суфле їде је основано друшїво „Зора“. Сорбона. Колеж де Франс. Гимназија Луја Великої. Правни факулїетї. Панїеон је црква у јочасї св. Геневеве. У Панїеону: Сїоменик о їрокламовању реїудлике 1792. Мирабов сїоменик. Срце Гамбеїино (шїело у Ници)*

у јогруму: Русо, Волїер, Маршал Лан, Суфло који је зигао Панїеон, Карно їрег. реїудлике и њејов дега Ио, Зола, Берїло и њејова жена, 40 ђенерала Наїолеонових. Ту сахрањен Жорес. Свеїа 54 лица сахрањена у Панїеону. Луксенбушки їарк. Позоришїе Одеон. Сенайї. Црква Сийлис (недовршена). Сїоменик 4 кардинала. Кварї Монїарнас. „Куїољ“ најїросїранїја кафана у Паризу. Сен Жермен де Пре најсїарија црква їде су се крунисали француски краљеви. На Монмарїру црква Св. Срце јосвећена изїнулим у раїу 1871. висока 170 т. Сїаница Сен Лазар за хавр. Магленина црква. Јелисејски дворац їде сега їредседник реїудлике. „Асїорија“ кафана у којој су Немци 1914. сїремили ручак за Виљема (близу Еїоала). Иоов сїоменик. Хоїшел дес Инвалигес у њему: їенерал Дирок, Манжен їенерал 1866.-1925. Срце їрвої їренадира реїудлике, Тирен, Жером Бонаїарїа и шїело Наїолеоново. Минисїарсїво сїољ. јослова. Парламенї – Бурбонска їалаїа. Плац и сїуб Вангом. На їуїу Париз-Версаљ варош Пиїо. брдо Валерион. село Курбевоа (десно) воїни арсенал. варош Сирен. „ Сан Клу. шума Сан Клу. варош Севр. У Трианону сїо од једносїавної дрвешїа у їречнику 2 т и 76 cm. – Стр. [38]: У Венецији У цркви деи Фрери – цркви калуђера јочивају Тицијан и Канова, а у криїїи најзнаїнији дуждеви и друїи знаїни људи. О зиду у ковчеїу косїи јоїубљеної дужда Мар. Валијера. Ту су најлїеїе Тицијанове (Вознесење Боїородице), а шїако исїо и Тинїорешїове и Белинијеве. У цркви Santa Marija Salute био сїарешина Пије Х сїарешине їре їайсїва. У цркви Св. Марка леїе фреске у визанїи. сїилу. У їалерији Венеција Мурано ручни рагови од сїакла.

16 - ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

[Бележница мешовитог садржаја тј.]
Роковник 1932 : аутограф, оригинал, жућкаста хартија са линијама, картон пресвучен црном кожом, са златотиском на предњој корици: *1932 Анїонијевић и Ђуковић Беоїрад – Тел. 20-947. – Чачак, Дубровник, 1932. – Рукопис. - 6,5 x 10,3 cm ; 48 листова, 62 стр. текста. - Није*

публиковано. - Из рукописног дела Легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

Насл. стр.: *Здравко Сјасојевић анџиквар – Рајарска до Бишољске ул. – Стр. [7]: Еј Нибелунзи – од њерманске речи Nebel = мајла – дића која живе у земљи мајле. Земљом мајле, лега и снеја Германи су звали њодземни свејш. ; Фејшиши су мајтеријални њредмејши за које се верује да у њима сјанује неко надчовечанско диће које има ѡјајансјвену снају да може своја власника да зашјишиши од зла. ; Надјробни сјоменик ѡрвобидишо није нишија грушо нешо склонишише душе. Воћке на ѡробовима имају циљ да у себе ѡрме душу ѡкојникову и за шо се саде. – Стр. [12]: Најбржа риба на свејшу је делфин који може да ѡрејлива 15 метр. за секунд. – Стр. [42]: Свејлосјш ѡређе у секунди 299.796 км ; Прва коњска кола са 4 ѡчка дошла су у Ужич. Пожеју 1847. г. из Београда. ; у Чачку до 1840. г. нису ѡрађани имали сјакло на ѡрозорима. ; у Чачку се ѡрви ѡуш насјанио обућар 1855. г. која су звали ѡајучарем. – Стр. [43]: У Ужице су ѡрви ѡуш донеше жижице на ѡродају 1848. г. ; Цивилно одело ѡрви је у Ужицу ѡнео судски ѡисар Маловић 1853. г. које је кујшо у Београду. Шјореш су Ужичани ѡчели набављашш од 1860. г. Први кројач Паја Мурић дошао у Ужице 1854. г. – Стр. [46]: Гробље Пер Лашез ошворено је 1804. г. У њеја је до сад сахрањено 825 хиљада особа сем шшо се сваке ѡдине сјлаљује ѡ 4000 до 4200 особа. Сјалывање шраје 55 минуша. – Стр. [53]: Схоласшика је средњовековна философија која је себи сјављала у задашак да исшине вере докаже у исшо време и као исшине разума. Зашо је, нарочито у своме ѡчешку ова философија била „слушкиња шеолојје“. – Стр. [60]: Мавро Орбини у свом делу „Краљевсшо Словенско“ од 1601 ѡд. ѡрви је ѡисац који окривљује Вука Бранковића, да је изгао у Косовском боју.*

17 - ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

[Бележница мешовитог садржаја гј.]
Календар Kalendar za 1934 godinu [са реклам-ом за „Метеор“ стовариште мануфактурне робе Београд Кнез Михајлова 29 Телефон 22-4-23] : аутограф, оригинал, жућкаста

хартија са линијама, картон пресвучен црном кожом, са утиснутим ћириличним текстом на предњој корици: 1934 мануфактура „Метеор“ Београд Кнез Михајлова 29. – Чачак, Врњци, Загреб, Цетиње, Превлака, Рисан, Херцег Нови, Котор, Паштровићи, Конавли, Цавтат, Будва, Дубровник [итд.], 1934. – Рукопис. – 6,6 x 10,1 cm ; 60 листова, 50 стр. текста. – Није публикувано. - Из рукописног дела Легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

Стр. [3]: Члан владе – држ. коншоролор Шванебах ѡравосл. Немац, ѡсле сваке седнице владе ишао је у аустријску амбасаду у Пејрограду и саошшавашо шша је решено на минисш. седници. – Стр. [4]: Вулкани ѡсшају: 1. Услед сурвавања ѡдз. иећина 2. Услед надирања вулк. ѡаре, лаве ка ѡвршини 3. Услед ѡуцања и ѡмерања великих делова земљ. коре ѡоводом њеној хлађења и убирања. – Стр. [7]: Иншелиценс сервис Енлеска шјајна дишломација (флосша, банке, шјајна дишлом.).

18 - ФИЛИПОВИЋ, Божидарка

[Бележница мешовитог садржаја гј.]
Kalendar za 1934. godinu : аутограф, оригинал, жућкаста хартија са линијама, картон пресвучен браон кожом, са екслибрисом утиснутим ћирилицом на предњој корици: М. Филиповић 1934. – Чачак, Париз, Дубровник, Котор, 1934. – Рукопис. - 10,3 x 6,8 cm ; 57 листова, 60 стр. текста. – Није публикувано. - Из рукописног дела Легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

Стр. [57]: 25 фебруара 1934 ѡд основано грушшво „Књеиње Зорке“ у Чачку. ѡреш. Дара Аћимовић ѡ. ѡ. Паштровић Филиповић блај. г. ѡ. Максимовић суд. секр. Зора Симић. и ш г. ; 26. фебр. сликале се ново изабране чл. са изасланицом г-њом Вајом Пејровић. Исшој дана она и ошшшоваша. ; 11. марша била ѡрва седница ушравној одбора биле ѡр. Д. Мишовић ѡ ѡр. Паштровић и Филиповић. и Цаја Илић, Дара Марковић, Јелисавеша Рагосав. А. Сшешфан. Наша Марковић Лена Јанковић Елза Мица Обрадовић и шшце Машић и Ђорђевић 26. Марша 2. сед решено

да се огене за Врбциу 3. геце и йомоїну 2 сиротије жене издаїо на їо 500 дин. – Стр. [59]: Унуку раїи. инвалида да се куїи мушко одело. Девојчици Пеїковић хаљиница исїо уч. IV р. Бараћ хаљиница. – Стр. [61]-[65]: „Париске Силуеїе“ Љуби Ивановићу сликару ; „Мисао“ за 1933 їод. ; „Монмарїр“ у Паризу. Булевар „Плиши“ їде смо били 1931.- „Хоїел Радио“ Париз у својој їросїраносїи їресїавља вишу форму живоїа їако да се јавља као извор најлеїше уїехе. Сви удари судбине излєдају милосїивији довољан је само їоїлед на њеїову неизмерну лейоїу їа да осейїмо у себи бескраїносїї нежносїи. Пойеїи се на узвишицу їде је црква „Свейїо Срце“ и са їе висине їоїлєдаїи Париз значи видеїи слику невероваїне лейоїе и умеїносїи. Пойеїи се на „Монмарїр“ коїи їресїавља чийав један свейї за себе. Ту ће се наїи исїїински боемски живоїи, наивна лакомисленосїї и заједљиви криїички дух. Трї Св. Ђорђа са бисїїом црїїача Гаварнија їа улицом „Пиїал“ їод VIII у којој су сїановали Скриб и Викїор Ыїо. Изаїи на їлас Клиши на средини је сїаїїуа Маршала Монсеја їуда ври разнобојан живоїи од сїанице Сен Лазар и Булевара де Клиши. На їлас-Блани „Муле Руж“ окреће лаїано своја крила и као да се окреће и све око нас и као да улазимо у царсїїво илузија. їлас-Пиїал невероваїна живосїї и веселосїї їу је їлави „Рај“ и у близини црвени „їакао“. Париз ври своїм живоїїом уїодне и їоноћи.

19 - ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

[Бележница мешовитог садржаја тј. Календар за 1939. годину] : аутограф, оригинал, жућкаста хартија са линијама, картон пресвучен црном кожом, са утиснутим, делимично читљивим ћириличним текстом на предњој корици: [Шїедиција ?] Предузеће „Дуфер“ Беоїрад Обилићев Венац 19 Телефон [21-78 ?]. – Чачак, 1938, 1939. – Рукопис. - 10,1 x 6,8 cm ; [4 + 1 + 7 листова отцепљено], 55 листова, 37 стр. текста. - Није публикувано. - Из рукописног дела Легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

Унутр. стр. задње корице: Праїмаїизам їравац у философији їрема којем исїїина не їресїавља слику сїварносїи већ оруђе умної рада. Аїносїицизам їравац у философији їрема којем је људима немоїуће да сазнају сушїину свейїа. Деїтерминизам – људска воља није слободна. *Primum est vivere* - Наїїре се мора живеїи.

20 - ФИЛИПОВИЋ, Миливоје

[Бележница мешовитог садржаја тј. Календар за 1938 годину] : аутограф, оригинал, жућкаста хартија са линијама, картон пресвучен црном кожом, са утиснутим ћириличним текстом на предњој корици: „Мейїеор“ | мануфакїура конфекција и їаланїерија Беоїрад Кнез Михаїлова 29 Телефон 22-4-23 1938. – Чачак, Врњци, Дубровник, 1938, 1939. – Рукопис. - 10,1 x 7 cm ; 66 листова [1 лист делимично одсечен], 79 стр. текста. - Није публикувано. - Из рукописног дела Легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

На прелим. стр.: На їробљу Св. Михаїла на Лаїаду сахрањене власїїеоске їородице: Базили, Гоце, Боздари, Дечули, Гондуле, Бонда, Пуцићи и др. Црква веома сїара из 13. века. Под їиремом и їред уласком у цркву налази се сїара їробница Брасїїва Св. Михаїла основана 1291. ї. ; Енїлески језик їовори їолико људи колико руски и немачки заједно. – Насл. стр.: *Од Москве до Владивосїїока їуїује се жељезницом 230 саїи.* ; *Тунел жељезн. кроз Иван їланину између Б. и Херцеїовине дуї 3 km и 600 met.* – Стр. [70]: *Кїу-Клукс-Клан је їаїно друшїїво їроїиє: сїїранаца, каїїолика, социјализма, Јевреја, Црнаца, слободної зигарсїїва. Има око 1.5 милион чланова и јака финансијска сресїїва од чланских улоїа. За 20 їод. извршили: 745 їаљевина, 1970 мучења 485 убисїїава.* – Стр. [74]: *По сїаїшисїици од 1931. їод. у Б. и Херц. било је: їравослав. 46 % каїїолика 21 % мухамед. 31 %.*

21 - ФИЛИПОВИЋ, Божидарка

[Белешке о трошковима куће у Чачку]

: аутограф, оригинал, жућкаста каро хартија ушивена у картонске корице пресвучене тамноплавом кожом, са утиснутим ћириличним

текстом на предњој корици: *1937 Маричић и Јанковић Београд – Судбошница*. – Чачак, [б. г.]. – Рукопис. – 10,5 x 7 cm ; 24 листа, 4 стр. текста. – Није публикувано. – Из рукописног дела Легата Миливоја и Божидарке Филиповић.

Залог за будућност

Овакве приватне библиотеке изузетно су ретке, те Легат Филиповића, као један од носилаца културног идентитета Чачка и Србије, представља неисцрпан извор информација који већ седам деценија привлачи истраживаче и из других градова, а скенови појединих публикација слати су чак и корисницима на другим континентима.⁴⁹ О њој је снимљено неколико радио и ТВ емисија, а објављени су и бројни текстови. Легат Филиповића нашао се 1955. године на страницама *Енциклопедије Југославије*,⁵⁰ монографије *Моравички округ*,⁵¹ а својевремено је уписан и у *Рејсислар библиошека целина* Народне библиотеке Србије. Миливоје Филиповић заступљен је и у *Лексикону историје његајошје српског народа : њериод до 1945. њодине*.⁵²

Пратећи историјат Филиповићеве библиотеке, неопходно је поменути и неколико самосталних изложби његових књига поводом пригодних годишњица, али и бројне друге изложбе које су готово незамисливе без овог књижног фонда (сл. 42, 43).

Уласком у XXI век ова спомен-библиотека све више добија на вредности и значају, те је Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ у Чачку с разлогом поносна што је баш она легатар овог писаног блага, својеврсног

залога за будућност који је утиснуо особен печат националној историји и култури.

Легатар и дан-данас поштује једину жељу дародаваца - да се књиге из легата не износе ван просторија Библиотеке - показујући се достојним баштиником њиховог културног наслеђа.

Из пијетета према овим изузетним добротворима који су иза себе оставили историју - друштвену, политичку и културну, Завичајно друштво „Чачани“ покренуло је иницијативу да се једна улица у Чачку назове њиховим именом.

Стручно проценивши уникатност и изузетну вредност Легата Миливоја и Божидарке Филиповић и Библиотеке целине Јована Давидовића (такође у власништву чачанске Библиотеке), Управни одбор Народне библиотеке Србије је 26. децембра 2013. године донео *Одлуку о утврђивању сџаре и рејске библиошечке ѓрађе за кулшурно добро од великој значаја, уврстивши их у Лисшју сџаре и рејске библиошечке ѓрађе од великој значаја* међу 20 најзначајнијих легата и библиотека целина у Републици Србији.⁵³

Највећи стручно-научни скуп библиотекара Србије *Библионеш* одржава се једном годишње са циљем афирмације, промоције и унапређења делатности библиотека, као и развоја научно-истраживачког и стручног рада. Јубиларни десети *Библионеш 2016* са темом *Лешаши и библиошека целине*, одржан је у Крагујевцу од 26. до 28. маја 2016. године у организацији крагујевачке Народне

[49] С обзиром на разноврсност публикација, Легат користе све категорије корисника – средњошколци, студенти, професори, специјализанти, истраживачи разних научних дисциплина, књижевници, уметници...

[50] *Енциклопедија Југославије*. 1: А-Боск (Zagreb: Leksikografski zavod FNR), 1955), 525.

[51] *Моравички округ* (Краљево: Глас Србије, 1997), 221.

[52] Недељко Трнавац, *Лексикон историје његајошје српског народа : њериод до 1945. њодине* (Београд: Завод за уџбенике, 2012), 631.

[53] Одлука је објављена у „Сл. гласник РС“ бр. 2/14 од 10.01.2014.

библиотеке „Вук Караџић“ и Заједнице матичних библиотека Србије. У богатом програму овогодишњег скупа представљени су легати и библиотеке целине које се чувају у јавним библиотекама Србије, а као гости своје легате презентовали су и библиотекар из Републике Српске и Македоније.

Међу тридесетак библиотека заступљених на дводневним сесијама *Библионеџа* запажен рад имали су библиотекар чачанске Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис“, мр Маријана Матовић, Оливера Недељковић и Тамара Јанковић, које су представиле Легат Миливоја и Божидарке Филиповић и Библиотеке целине Јована Давидовића и Синеше Пауновића. О овом вредном културном благу уз богату видео-презентацију говориле су мр Маријана Матовић и Тамара Јанковић.

Легат Миливоја и Божидарке Филиповић

Рукописна грађа

1. *Кашалої књија* Миливоја и Божидарке Филиповић
2. Бележнице Миливоја Филиповића (21)

Архивска грађа

1. Ситан библиотечки материјал (визиткарте, чланске карте, дописнице, признанице, потврде, позивнице, путне исправе, легитимације, пасош Божидарке Филиповић...)
2. Фотографије

Фонд Међуопштинског историјског архива у Чачку

1. Објава о постављењу Божидарке Лазовић за учитељицу I и II разреда основне школе у Приликама (1893)
2. Албанска споменица Миливоја Филиповића (1921)
3. Одликовање Светог Саве V реда (1922) и Одликовање Светог Саве IV реда (1928)
4. Молба адвоката из Чачка Момчила Симића Суду општине чачанске о издавању тапије Миливоју Филиповићу за купљену кућу у Чачку (1926)

5. Молба Р. М. Јовичића, председника суда у Пожеги, упућена Суду општине чачанске са препоруком да Миливоја Филиповића прими за грађанина Чачка (1927)
6. Документа Миливоја Филиповића упућена Суду општине чачанске (1926, 1927)⁵⁴
7. Дописнице Јована Цвијића (1921) и Матије Мурка (1932) упућене Миливоју Филиповићу
8. Потврда брезовске Народне књижнице и читаонице о примљеном прилогу од Миливоја Филиповића (1939)
9. Позивница Божидарке Филиповић за свечану прославу стогодишњице основне школе у Горњој Добрињи (1954)
10. Фотографија Миливоја Филиповића

Архив Србије

(*Министарство просвете*)

3. Потврда Младена Марковића, управника основне школе у Приликама, о венчању Миливоја и Божидарке Филиповић, упућена министру просвете и црквених послова (1895)
4. Телеграм и дописи Миливоја Филиповића упућени из Брезове министру просвете и црквених послова (1896)⁵⁵

Литература

1. [Аноним]. „Дух прохујалих времена : легат Миливоја и Божидарке Филиповић проглашен културним добром од великог значаја за Републику Србију.“ *Чачанске новине*, 13. мај 2014, Култура.
2. Василић, Витомир, прир., *Вогич Међуопштинској историјској архива у Чачку*. Чачак: Међуопштински историјски архив, 1988.
3. Давидовић, Горан, Павловић Лела. *Историја Чачка : хронологија од праисторије до 2000. године*. Чачак: Међуопштински историјски архив, 2009.
4. Đurković-Jakšić, Ljubomir. *Jugoslovensko knjižarstvo : 1918-1941*. Beograd: Narodna knjiga, 1979.
5. *Enciklopedija Jugoslavije. 1: A-Bosk*. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1955.
6. Јаковљевић, Милутин. „Успомене једне учитељице.“ *Дисов ласник* бр. 2 (1973): 45-46.

[54] Копије молби и докумената из фондова Међуопштинског историјског архива у Чачку добијене су љубазношћу Радоша Ж. Маџаревића, архивског саветника (1947-2013).

[55] Копије докумената из фондова Архива Србије добијене су љубазношћу Радивоја Бојовића, историчара Народног музеја у Чачку.

7. Јаковљевић, Милутин, прир., Божидарка Филиповић, „Моје успомене : (писане од 2. XI 1942. до 4. X 1954).“ *Изворник : траћа Међуоштинској историјској архива* бр. 6 (1989): 201-219.
8. Јоновић, Петар, ур., *Српско књижевство : зборник радова из историје српској књижевности*. Нови Сад: Прометеј и Библиотека Матице српске, 1997.
9. Кочовић Д. [Добривоје]. „О потреби једне јавне библиотеке у Чачку.“ *Чачански глас*, 16. јул 1932.
10. Матовић, Маријана, „Легати (библиотеке целине) и личне библиотеке у Чачку : српско задужбинарско наслеђе.“ *Зборник радова Народної музеја ХХХV* (2005): 275-332.
11. Матовић, Маријана. „Духовни споменик за незаборав.“ *Дисово њореле* бр. 39 (2008): 34-35.
12. Матовић, Маријана. „Трагом записа Миливоја Филиповића.“ *Глас библиотеке* бр. 15 (2008): 81-118.
13. Матовић, Маријана. „Из бележница Миливоја Филиповића.“ *Глас библиотеке* бр. 16 (2009): 137-158.
14. Матовић, Маријана. „Миливоје и Божидарка Филиповић – житељи општине пожешке.“ *Пожешки тодишњак* бр. 9 (2011): 175-184.
15. Матовић, Маријана. „Са гуслама у крилу – Миливоје Филиповић и Матија Мурко трагом српско-хрватске народне епике.“ *Глас библиотеке* бр. 21 (2015): 73-94.
16. Миодраговић, Јован. *Учишљеска школа у Београду : за њрвих двадесет и њет година својеја живоја*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1896.
17. *Моравички округ*. Краљево: Глас Србије, 1997.
18. Murko, Matija. *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike : putovanja u godinama 1930-1932*. Knj. 1-2. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1951.
19. Орбовић, Марија. „Књижев и штампар Исаило А. Петровић“. *Зборник радова Народної музеја ХХVI* (1996): 149.
20. Орбовић, Марија. „Рад Миливоја Филиповића на ширењу књиге у пожешком и ариљском крају“. *Глас библиотеке* бр. 4 (1991): [29]-34.
21. Поповић, Драгомир С. „Миливоје Филиповић : (1871-1941).“ *Градац* бр. 32 (1980): 46-60 [шtamпано и као сепарат].
22. *Рајни дневници Ужичана : 1912 -1918*. Ужице: Историјски архив, 1995.
23. Симић, Михаило. „Кућа пуна књига, ‘Боц, мау пуц’ и одгајивач пчела“. *Чачак и Чачани некад*. Београд: М. Симић, 2002.
24. Стишовић, Делимир. *Брезова њод Мучњем*. Београд: Културно-просветна заједница Србије, 2003.
25. Трнавац, Недељко. *Лексикон историје њедајојје српској народа : њериод до 1945. њодине*. Београд: Завод за уџбенике, 2012.
26. Урошевић, Драгослав. „Филиповићева библиотека : пример безграничне љубави према књизи“. *Чачански глас*, 14. септембар 1962.
27. Филиповић, Божидарка. „Моје успомене : (писане од 2. XI 1942. до 4. X 1954).“ *Изворник : траћа Међуоштинској историјској архива* бр. 6 (1989): 201-219.

Milivoje Filipović, Teacher, Warrior and Legator (1871-1941)

(On the occasion of the 145th birth anniversary and 75th death anniversary of Milivoje Filipović and of the First World War Centenary)

Howsoever restricted by turbulent historical events in the restless Balkan territories, the honorable Serbian tradition of private foundations (in Serbian “zadužbina” meaning giving for the “soul”) kept its importance in almost all times of the Serbian history. Legacies and libraries, as a sort of material and spiritual patrimony representing nationwide treasures, have always been irreplaceable guardians of the national cultural heritage, saving it from deterioration and oblivion. Thanks to the revival of the spirit of philanthropy in Serbia, many public libraries are proud to preserve in their funds valuable personal libraries left by a will or gift contract by owners or their descendants. Such private collections of books, personal and art objects were created thanks to passionate collection activity and refined taste of their owners and therefore have a specific status and treatment in the field of librarianship.

Owing to the Legacy of a married couple of teachers, bibliophiles and philanthropists Milivoje (1871-1941) and Božidarka (1874-1959) Filipović, left in 1948 to the institution which at that time was the City Library and Reading Room of Čačak, the Library of Čačak is the owner of a unique literary treasure counting about 4.000 extraordinarily well preserved monographic and serial publications belonging to the publishing production from the end of the 19th century and the first half of the 20th century. These two intellectuals with wide-ranging interests, whose minds were directed far towards the future, altruistically committed their whole lives to the noble mission of enlightenment and creation of their library. During the times when, teaching was one of the most respectful professions in Serbia, the book represented one of the vital needs of the middle class

and, therefore, today their library leaves us out of breath. Besides their love for books, these intellectuals were also great patriots – Milivoje participated in Balkan Wars and the First World War and received the highest national orders for his service during times of war and peace. When in 1926, after their retirement, the Filipovići became the citizens of the Municipality of Čačak, their home soon became a real cultural gathering, not only for the residents of Čačak, but also for famous men of Serbian culture and science, by enriching each one of its visitors. Their immense intellectual curiosity lead them throughout the former Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, that is the Kingdom of Yugoslavia, but also to many European capitals. By living honorable lives and creating an outstanding personal library which they left to their proud fatherland, Milivoje and Božidarka Filipović left behind them a history whose fragments have been presented in this paper.

After having done an expert evaluation of the personal library of Milivoje and Božidarka Filipović, the Board of Directors of the National Library of Serbia, on 26 December 2013, classified this legacy into the **List of old and rare library records of great importance** for the Republic of Serbia. At the occasion of the 145th birth anniversary, 75th death anniversary and the First World War Centenary, *National Museum Journal XLV* (Čačak, 2016) publishes exclusive and so far unknown data concerning the orders of Milivoje Filipović – *Albanian Memorial* (1921) and *Order of Saint Sava of the 5th* (1922) and *4th degree* (1928) he was decorated with by the king Alexander Karađorđević the First for his merits during times of war and peace – participation in the First World War and longtime work on the national enlightenment, and they are preserved in the Intercommunity Historical Archives in Čačak.

MSc Marijana MATOVIĆ

Milivoje Filipovic, maître d'école, guerrier et légateur (1871-1941)

(À l'occasion du 145ème anniversaire de la naissance et des 75 ans du décès de Milivoje Filipovic et du Centenaire de la Première Guerre mondiale)

Bien qu'elle fut tant entravée par les événements historiques agités sur les zones des Balkans en difficulté, la tradition serbe honorable de dotation (donner „de l'âme“) vint au premier plan dans presque toutes les époques de l'histoire serbe. Les legs et les bibliothèques, ensembles comme sorte

d'héritage matériel et spirituel à l'échelle nationale, furent de tout temps le gardien irremplaçable du trésor culturel national, le sauveur de la déchéance et de l'oubli. Grâce à la renaissance de l'esprit de fondation en Serbie, de nombreuses bibliothèques publiques dans leurs fonds, avec fierté, gardent le patrimoine des précieuses bibliothèques personnelles, que leurs propriétaires et descendants leur ont légués ou offerts par acte de donation. De tels recueils privés d'ouvrages, de matériaux d'archives, d'objets d'art et d'objets personnels apparurent grâce à la collecte passionnée et au goût raffiné de leurs propriétaires, aussi possèdent-ils un statut et un traitement spécifiques dans la bibliothéconomie.

Dû au legs du couple d'enseignants, bibliophiles et bienfaiteurs, Milivoje (1871-1941) et Bozidarka (1874-1959) Filipovic, légué en 1948 à la bibliothèque et à la salle de lecture municipales à Cacak d'alors, la Bibliothèque de Cacak est propriétaire d'un trésor littéraire d'environ 4 000 publications monographiques et sérielles, remarquablement conservées, qui appartiennent à la production éditrice de la fin du XIXème et de la première moitié du XXème siècle. Ces deux intellectuels universels, dont les perspectives spirituelles allèrent loin dans l'avenir, consacrèrent toute leur vie généreusement à la mission civilisatrice noble et à la fondation de leur bibliothèque. Du temps lorsqu'en Serbie la belle et honorable profession de maître d'école fut une des plus estimées, le livre représente une des nécessités vitales de la classe bourgeoise, aussi reste-t-on aujourd'hui encore paletant

devant leur bibliothèque. En dehors de la passion envers les livres, un grand patriotisme orna également ces gens sages – Milivoje participa aux Guerres balkaniques et à la Première Guerre mondiale et, pour son service en temps de guerre et de paix, il recevra les plus hautes distinctions nationales. Lorsque les époux Filipovic, après leur prise à la retraite en 1926, devinrent citoyens de la commune de Cacak, leur demeure devint très vite un véritable lieu de rencontre culturelle, non seulement des habitants de Cacak, mais aussi de noms célèbres de la culture et de la science serbes, enrichissant chaque visiteur. La curiosité intellectuelle intarissable les mena vers le Royaume d'antan des Serbes, des Croates et des Slovènes, c'est-à-dire au Royaume de la Yougoslavie, mais aussi dans de nombreuses métropoles européennes. Par leur vie honorable et leur bibliothèque personnelle exceptionnelle qu'ils offrirent à la gloire de leur patrie, Milivoje et Bozidarka Filipovic laissèrent derrière eux l'histoire, dont les fragments figurent dans cette étude.

Évaluant professionnellement la valeur exceptionnelle de la bibliothèque personnelle de Milivoje et de Bozidarka Filipovic, le Conseil d'administration de la Bibliothèque nationale de la Serbie inséra ce legs, le 26 décembre 2013, dans la **Liste ancienne et rare du matériel de bibliothèque de grande importance** pour la République de Serbie. À l'occasion du 145ème anniversaire de sa naissance, des 75 ans de son décès et du Centenaire de la Première Guerre mondiale, le *Recueil des travaux du Musée national XLV* (Cacak, 2016) fit paraître exclusivement des données jusqu'à présent inconnues sur les décorations de Milivoje Filipovic – Médaille de la Retraite d'Albanie (1921) et l'Ordre de Saint-Sava de Vème (1922) et de IVème classe (1928), avec lesquelles il fut décoré par le Roi Alexandre Premier Karadjordjevic pour ses mérites en temps de guerre et de paix- participation à la Première Guerre mondiale et nombreuses années de travail à l'Éducation nationale, et elles sont conservées dans les Archives intercommunales historiques à Cacak.

Marijana MATOVIC

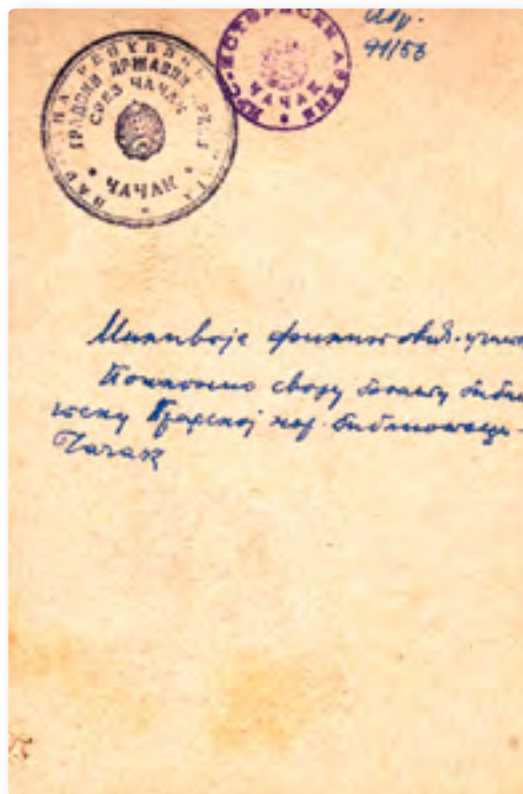
Сл. 1 - Авионски снимак Чачка (1926)

Сл. 2 - Главни штрџу Чачку - Храм Свешої Вазнесења, конак Јосифодара Јована Обреновића (лево) и владичански конак (десно) (цртџеж Феликса Каница, 1860)

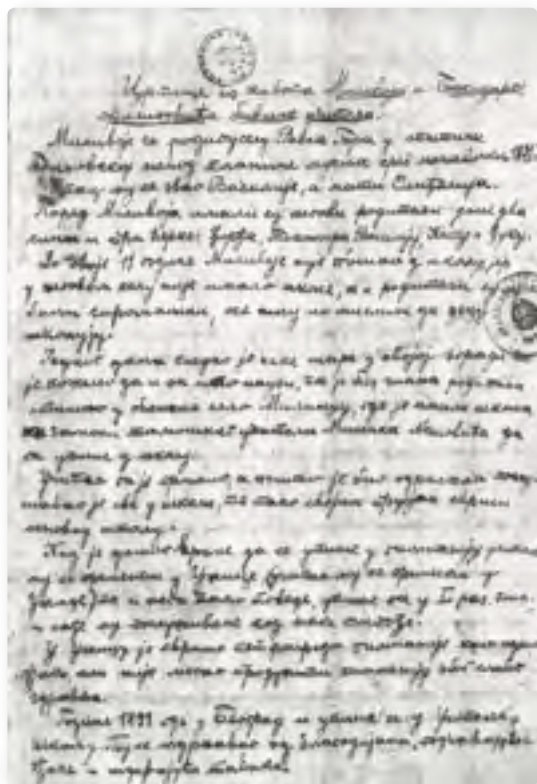
Сл. 3 - Миливоје Филиповић (1871-1941)

Сл. 4 - Реверс фотџографије Миливоја Филиповића (сл. 3)

Сл. 5 - Културно добро од великој значаја - Лејаш Миљовија и Божидарке Филиповић (Научно одељење Градске библиотеке „Владислав Пејковић Дис“ у Чачку)

Сл. 6 - Факсимил рукописа Божидарке Филиповић „Цртице из живота Миљовија и Божидарке Филиповића, бивших учитеља“

Сл. 7 - Учитељи, добротвори и лејашори Миљовије и Божидарка Филиповић

Сл. 8 - Миловоје Филиповић, учесник Балканских и Првој свејској раша

Сл. 9 - Миловоје Филиповић као школски надзорник са Божидарком (седе лево) и наставницима јожешке основне школе (1920)

Сл. 10 - Миловоје Филиповић са својим ћацима (Ужичка Пожеја, 1922)

Сл. 11 - Божидарка Филиповић са својим ћацима (Ужичка Пожеја, 1925)

Сл. 12 - Краљевски орден Свеишоа Саве V реда (1922)

Сл. 13 - Културно сјецишиће - некадашња кућа Миливоја и Божидарке Филиповић у Чачку (улица Синђелићева бр. 10)

Сл. 14 - Божидарка и Миливоје Филиповић - далеко исјред свој доба

Сл. 15 - Краљевски орден Свеишоа Саве IV реда (1928)

Сл. 16 - Пензионерски дани у Чачку - дружење са родбином и пријатељима

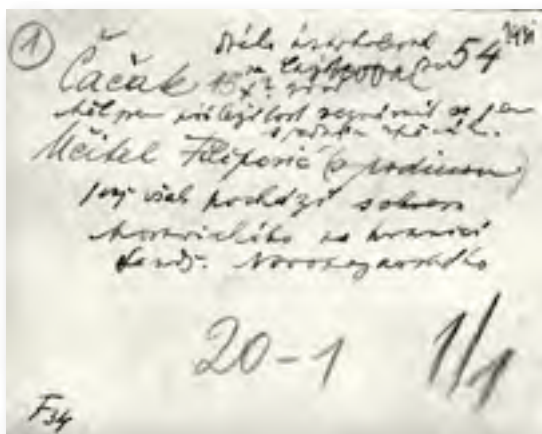
Сл. 17 - Миливоје Филиповић на Морави

Сл. 18 - Чланска картица Географског друштва у Београду

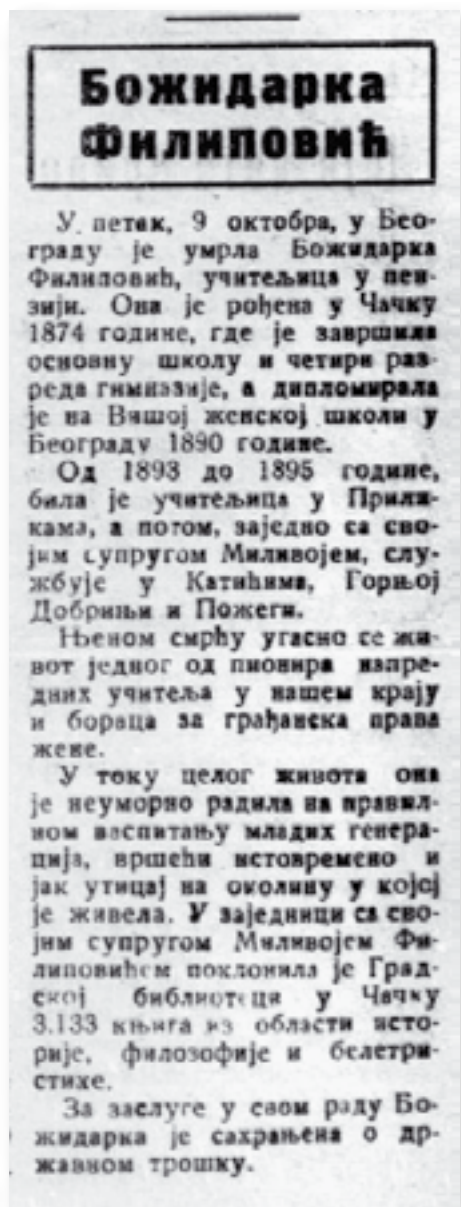
Сл. 19 - Миливоје Филиповић са родбином (Чачак, 10. јул 1931)
(Фојто: Сјанислав Мурко)

Сл. 20 - Забелешка Мајије Мурка на реверсу
фојтографије (сл. 19)

Сл. 21 - Чланак из „Чачанској гласа“ (31. јул 1957)

Сл. 22 - Некролол Божидарки Филиповић („Чачански глас”, 14. октобар 1959)

Сл. 23 - Породична гробница Миливоја и Божидарке Филиповић на сивром Чачанском гробљу (Фото: Маријана Мајковић)

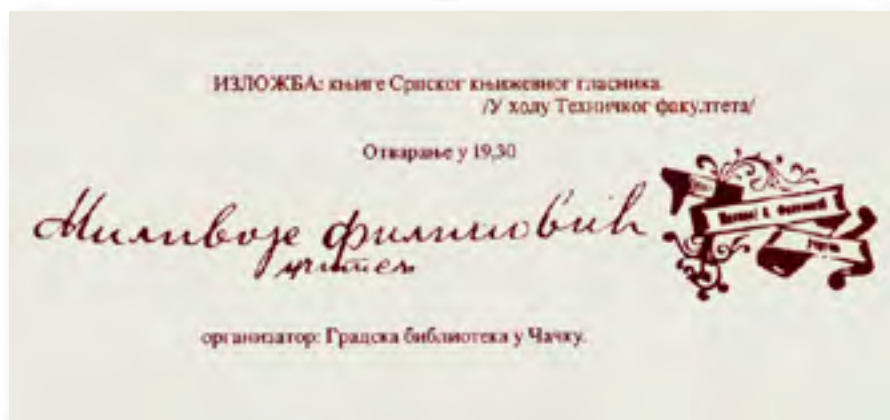
Сл. 24 - Стоменици Миливоју и Божидарки Филиповић (лево), Божидаркиним родитељима Филији и Димитрију, и сестрама Рокси и Ситаници (десно) (Фото: Маријана Мајковић)

Сл. 33 - Једна од њубликација значајних за завичајну историју Чачка

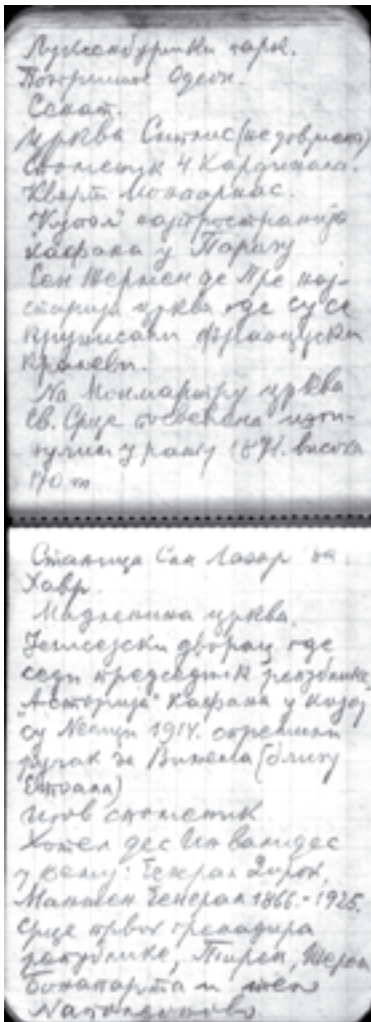
Сл. 34-35-36 - Део леђања - сѝари библиоѝечки маѝеријал*

Сл. 34, 35, 36, 37 - Део леђања - сѝан библиоѝечки маѝеријал

Сл. 38 - Пасош Божидарке Филијовић из времена аустроугарске окупације (издај 1918)

Сл. 40 - Пушћоисне белешке Миливоја и Божидарке Филијовић

Сл. 39 - Рајне и мирнодојске бележнице Миливоја Филијовића

Сл. 41 - Фрајменї рајної Бележника Миливоја Филијовића из Балканских рајвова

Сл. 42 - Мр Маријана Мајковић, аутор изложбе и публикација из Леђа Миливоја и Божидарке Филиповић „Завештање за вечност” (23. април 2014)

Сл. 43 - Фрагменти изложбе „Завештање за вечност” (23. април 2014)

општине чачанске за обављање овог посла у Чачку. Суд је од понуђача тражио *да се варош Чачак који је реулисан и нивелисан, њремери и њочасни њлан у једну целину извршии*.³ Овај њочасни њлан је представљао подлогу за израду новог регулационог плана Чачка који су 1893. године израдили инжењери Светозар Јовановић и Станислав Кучевски (сл. 1).⁴ Нови план је много утицао на даљи развој и изградњу насеља не само до краја XIX, већ и почетком XX века, све до балканских и Првог светског рата. Међутим, због брзог развоја града у њему су се већ почетком XX века јавили и озбиљни недостаци и одступања која су негативно утицала на уређење града. Један од крупних недостатака је и тај што овим њиме није била предвиђена изградња железничке пруге и железничке станице. Оне су подигнуте на простору који није био дефинисан овим планом, а на насипу где се раније налазило старо корито Мораве. Он је имао и других недостатака (насеље се брзо развијало и ширило ван простора обухваћеног планом), а посебно у источном и јужном делу града. Да би се тај проблем решио били су потребни или његово усклађивање и измена или израда новог плана. Међутим, бурни догађаји почетком XX века (балкански и Први светски рат) то нису дозволили.

ПЕРИОД ИЗМЕЂУ ДВА РАТА

Град Чачак се одмах после завршетка Првог светског рата борио са бројним проблемима, па у то време није било ни услова, али ни реалних могућности да се приступи изради новог регулационог плана. Насеље је и у овом периоду наставило да се гради по старом Регулационом плану из 1893.

[3] Оглас суда општине чачанске за избор понуђача за премер вароши Чачка и израду почасног плана, *Српске новине*, 5. јуни 1888. године.

[4] Милош Радовановић, „Чачак на регулационом плану из 1893. године”, *Зборник радова Народної музеја XXII* (Чачак, 1993), 237-245.

године, премда је он у многим елементима био превазиђен, па су због тога настајали бројни проблеми у изградњи града. Поред овог коришћен је и план детаљне регулације вароши који је израђен одмах после усвајања Регулационог плана 1893. године, али ни он није много помогао у решавању урбанистичких проблема.

Ови планови су омогућили правилан развој и изградњу вароши само до почетка XX века и изградње железничке пруге и касарне, када је дошло до значајних одступања од плана. Њиме нису били предвиђени многи објекти и улице који су саграђени, јер се град ширио посебно у источном и југоисточном делу око пруге, болнице и касарне. То је захтевало или озбиљнију измену постојећег или израду новог плана, а за то све до друге половине тридесетих година прошлог века није било услова. Проблеми су били бројни и велики: од недостатка финансијских средстава, геодетских подлога, преко кадрова, до несхватања значаја израде новог плана.

Тако је и даље настављено коришћење старог плана што је стварало велике проблеме и стручним службама и грађанима, јер је постојао велики раскорак између стварних потреба и предвиђених могућности. Стари планови су били не само превазиђени, већ су многи њихови делови били изгубљени или уништени.

Тако из једног извештаја градског инжењера Исидора Јањића из 1934. године сазнајемо да је по преузимању дужности примио: један примерак Регулационог плана вароши Чачак из 1893. године на хамеру у размери 1:2500, један примерак детаљног Регулационог плана на платну у размери 1:500 и један катастарски снимак вароши без датума и размере који је оверио професор геодетске школе Андоновић. Јањић у свом извештају наводи да му је предата и једна копија детаљног Регулационог плана која обухвата само западни део вароши од

линије Марвене и Мале пијаце и Обилићевог улице, што ствара велике проблеме у регулацији и издавању дозвола, јер један број грађана оспорава његову регуларност. Зато моли да се други део овог плана потражи у архиви или благајни Градског поглаварства.⁵

Посебно велики проблеми у изградњи града настали су тридесетих година XX века због недостатка регулационог плана, када је дошло до наглог развоја насеља, нарочито у правцима ка западу и истоку. То сазнајемо из једног дописа који је градски инжењер Јањић упутио Поглаварству града Чачка у марту 1935. године. Јањић се жали да у деловима насеља у којима се врши интензивна градња не постоје ни регулациони ни нивелациони план, па се због тога не могу издавати уредне грађевинске дозволе нити вршити парцелација имања. Због тога је у овим деловима вароши у великој мери почела изградња објеката без дозволе, односно „дивље градње“, и стварање „јатаган махале“ што ће изазвати велике проблеме у развоју града. Јањић Градском поглаварству предлаже да се у складу са Грађевинским законом донесе одлука да се на просторима између Улице Војводе Степе, бедема и реке Мораве, целом комплексу између Лозничке реке, Мораве и Улице Хајдук Вељкове, целом комплексу између бедема и Расадице и другим наведеним местима забрани свака изградња у року од 2 године док се не изради нови регулациони план.⁶ Овај предлог упућен је Градском већу које га није прихватило, већ је донело одлуку да се за градњу на овим просторима издају привремене грађевинске дозволе.

Наведена одлука о издавању привремених грађевинских дозвола упућена је Краљевској управи Дринске бановине у Сарајеву, а она је по овом питању затражила стручно мишљење Министарства грађевина

[5] Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), Градско поглаварство (ГП), К-1а, Л-1.

[6] МИАЧ, ГП, К-7, Л-2.

у Београду које је својим актом од 14. 9. 1935. године одговорило управи Дринске бановине да Градско поглаварство треба да поступи по параграфима 3 и 7 Грађевинског закона, односно да приступи изради новог регулационог плана уколико се стари не може „саобразити“ грађевинском закону. У допису се наводи и да се привремене грађевинске дозволе не могу издавати, а Поглаварству се препоручује да прихвати предлог градског инжењера.⁷

По одредбама Грађевинског закона из 1931. године предвиђено је да сви градови и варошице по параграфу 1 морају имати своје уређајне основе, односно Регулациони план, Уредбу о његовом извођењу и Грађевински правилник. Да би се омогућила ефикасна израда Министарство грађевина је 1935. године упутило допис Министарству финансија да својим катастарским управама нареди да припреме катастарске планове насеља које ће служити као подлоге за израду регулационих планова. По једном допису упућеном Градском поглаварству у Чачку овај посао треба да се уради у споразуму са управом Дринске бановине у Сарајеву и општинским управама. Трошкове израде катастарских планова финансирало је Министарство финансија, а градови и општине су тај посао отплаћивале у годишњим ратама из свог Регулационог фонда.

По параграфу 16 овог Закона градови и општине су били дужни да за спровођење регулације оснују Регулациони фонд, који је основан и у Чачку 1934. године. Средства су прикупљана из буџета града, прихода од парцелације, а један део и од продаје општинских добара.

Из расположиве документације сазнајемо да је највећи број општина и градова избежавало да изради регулациони план по закону. Разлози за то су бројни (најчешће финансијске

[7] Исто.

и техничке природе, недостатак кадрова и несхватање значаја плана). Слична ситуација је била и у Чачку, посебно тридесетих година XX века, када је почела интензивна изградња насеља, па су решења најчешће тражена у допунама и изменама старог Регулационог плана из 1893. године.

Тада је, за потребе изградње нове основне школе у јужном делу града, инжењер Исидор Јањић у Техничком одељењу Градског поглаварства у Чачку 1936. године урадио допуну старог Регулационог плана (сл. 6).⁸ Изради допуне приступило се и зато што још нису постојали услови за израду новог, пошто Министарство финансија (одељење за катастар) није обезбедило нове катастарске основе (општина због високе цене премера није могла да прибави потребна финансијска средства). Други разлог због кога се приступило допуни јесте то што је због обимног посла на нови план морало дуго да се чека. Овом допуном био је обухваћен простор јужног дела града између улица Адмирала Гепрата, Обилићеве, Краљице Марије и Булевара ослобођења са попречним улицама (Бирчаниновом и Страхињића Бана).

План је усвојило Градско веће на својој седници 14. априла 1936. године, а затим је Градско поглаварство упутило план Краљевској Банској управи у Сарајеву на сагласност која је затражила стручно мишљење Министарства грађевина у Београду својим дописом од 29. маја исте године (сл. 2). Министарство грађевина је својим актом од 18. јуна 1936. године под ознаком *Хијно* обавестило Краљевску банску управу у Сарајеву да се овако предложена допуна старог Регулационог плана града Чачка не може одобрити, већ би Градско поглаварство требало да стари план прилагоди ставу 2, параграф 7, Грађевинског закона (сл. 3). Пошто за Чачак постоји израђен Катастарски план, потребно

је да се на њему учртају стара одобрена регулација и пројектована нова. На овај начин би се добио један јединствени регулациони план у коме би било обухваћено цело подручје града у складу са одредбама Грађевинског закона.⁹ У акту се наводи да се сама школа може подићи на планираној локацији, али би требало водити рачуна о њеном повлачењу до будуће регулационе линије.

Други пример да се стари Регулациони план прилагођавао новим потребама представља његова измена на делу простора око Мале пијаце крајем 1936. године да би се створили плански услови за изградњу Градске тржнице. Измену плана одобрило је Градско веће на својој седници одржаној 27. децембра 1936. године, а затим је Градско поглаварство доставило наведени предлог Краљевској банској управи Дринске бановине у Сарајеву са молбом за мишљење и давање одобрења. Краљевска банска управа је предмет са изменом Регулационог плана за подизање тржнице упутила Архитектонском одељењу Министарства грађевина у Београду са молбом за надлежност (сл. 4). Банска управа је уз овај предлог Министарству послала и мишљење у коме стоји да ће та пијаца за будућност бити премалена ако се на њој израде пројектовани дућани, пошто у њу већ сада улази шест улица.

Министарство грађевина својим актом од 29. 3 1937. године шаље Краљевској банској управи у Сарајеву мишљење да се наведена измена Регулационог плана града Чачка не може одобрити јер није усклађена са ставом 2 параграфа 7 Грађевинског закона и да је потребно да постоји јединствен регулациони план којим би био обухваћен цео град.¹⁰

Међутим, Градско поглаварство не одустаје од своје намере да гради тржницу и поред негативног става Министарства

[8] МИАЧ, ГП, К-10, Л-1, Ф-III, г- 13/936.

[9] МИАЧ, ГП, К-10, Л-1, Ф-III, г- 21/936.

[10] Исто,

грађевина и Банске управе, па поново упућује молбу Краљевској банској управи за одобрење Регулационог плана 5. маја 1937. године уз образложење (сл. 5).

Поглаварство у образложењу наводи да катастарске основе за град Чачак још нису готове, да ће по извештају Катастра бити завршене тек половином маја следеће године и да ће тек тада приступити изради новог регулационог града Чачка у којем ће бити предвиђена и изградња тржнице. Поглаварство у овом образложењу оспорава примедбе Банске управе у Сарајеву у вези са саобраћајним решењем и функцијом тржнице наводећи бројне оправдане разлоге.¹¹

Банска управа је 13. маја 1937. године поново упутила молбу Градског поглавара Архитектонским одељењу Министарства грађевина у Београду. На наведеном предмету је приложена и молба Министарству грађевине народног посланика из Чачка, инжењера Светолика Станковића, у којој стоји: „*Молим њојшодина Министра да се њрема њредњој изјасни и дозволи зидање ових касайских дућана и њтржнице, а њлан рејулације је у раду и он ће се у њему овако унењи*“.¹² (сл. 7)

После обновљеног захтева Градског поглаварства и интервенције народног посланика Светолика Станковића, Министарство грађевина је попустило и Краљевској банској управи у Сарајеву већ следећег дана хитно упутило нови допис са позитивним мишљењем. У њему се тражи да Управа Дринске бановине извести Градско поглаварство у Чачку да Министарство грађевина, с обзиром на накнадно образложење поглаварства бр. 8738/37, нема ништа против изградње тржнице на Малој пијаци у Чачку, али да се у програму регулације за израду и усаглашавање регулационог плана предвиди боља веза између ње и улица Скадарске и Кнез

Михаилове (сл. 7). У акту се такође препоручује да Градско поглаварство у Чачку више не врши више никакве измене, јер се оне не могу одобрити по параграфу 12 Грађевинског закона, зато што Регулациони план Чачка још није усклађен са одредбама Грађевинског закона.¹³

После овог дописа Краљевска банска управа у Сарајеву је јуна 1937. године доставила Градском поглаварству у Чачку допис са позитивним мишљењем и сагласношћу Министарства грађевина за измену Регулационог плана града Чачка ради подизања тржнице на Малој пијаци. Тако је овај проблем око измене Регулационог плана без усклађивања са Грађевинским законом био решен.

Поред наведене допуне и измене старог Регулационог плана у периоду између два рата израђен је 1934. године и план за руско насеље на Алвациници.¹⁴ Изградњу овог насеља требало је да финансира *Међународни Нансенов офис Друштва народа* из Женеве. Градско веће је формирало стручни одбор на чији је предлог је 7. јуна 1934. године донета одлука да се један део општинског имања на Алвациници у површини од 78.992,50 m² уступи за изградњу насеља по ниској цени.¹⁵

Урбанистички план за руско насеље је урадио овлашћени грађевински инжењер Сергије Попов у јуну 1934. године. (сл. 8)¹⁶

По свом карактеру и он се може сматрати допуном плана, иако је по начину израде детаљни, јер су у њему дефинисане парцеле и габарити планираних стамбених објеката. Суд Општине чачанске је одлуку Градског већа одмах по усвајању доставио Државном савету на одобрење, а савет је 12.

[11] Исто, ГП, К-15, Ф-II, Л-13, г- 1/937.

[12] Исто, ГП, К-15, Ф-II, Л-13, г- 11/936.

[13] Исто,

[14] МИАЧ, ГП, К-2, Ф-II, Л-23, г- 583/35.

[15] МИАЧ, ГП, К-2, Ф-II, Л-23, г- 583/1.

[16] Сергије Попов је грађевински инжењер који је избегао из Русије после револуције и настанио се у Чачку. Попов је имао регистрован биро за пројектовање и урадио је велики број пројеката за стамбене, јавне, црквене и индустријске објекте у Чачку.

септембра исте године дао сагласност на ову одлуку.¹⁷ Међутим, уследиле су примедбе из Управе Дринске бановине у Сарајеву, па је предмет враћан на допуну Градском већу које је морало поново да донесе исправљену одлуку 18. фебруара 1935. године. Нажалост, до изградње овог насеља није дошло због проблема насталих између инвеститора из Женеве и Управе Дринске бановине у Сарајеву.¹⁸

У периоду између два рата било је више покушаја да се уради нови регулациони план Чачка, али је његова израда одлагана и одуговлачена због геодетских подлога, недостатка средстава, проширења насеља и одбијања Љубића да се један његов део прикључи подручју града.

Посебно је опструкција Љубићке општине да се део тог насеља уз мост припоји Чачку омело израду плана. Део Љубића уз реку Мораву и град Чачак са индустријским погонима, вагом и железничком станицом представљали су органску целину и простор за ширење града са друге стране реке, па је и његово припајање било неопходно за израду плана. Зато је Градско веће на својој седници од 26. 1. 1936. године донело одлуку да се део Љубића уз мост у површини од 253,19 хектара припоји Чачку. На ову одлуку је Управа Дринске бановине у Сарајеву 24. фебруара 1936. године дала позитивно мишљење и написан је указ Министра унутрашњих послова о припајању у марту исте године. Нажалост, до припајања овог дела Љубића тада није дошло јер је указ, због интервенције народног посланика Војка Чвркића, повучен.¹⁹

Велики проблем у изради регулационих планова представљао је и недостатак квалитетних геодетских подлога или тзв. катастарских планова. Израда ових планова

била је по грађевинском закону у надлежности Министарства финансија, односно њихових одељења за катастар и државна добра. Посао премера, израде и издавања катастарских планова за градове и општине финансијало је Министарство финансија, а градови и општине су те трошкове отплаћивали у годишњим ратама из буџета општине, а посебно из Регулационог фонда. Из једног акта упућеног Градском поглаварству у Чачку од стране техничког референта инж. Исидора Јањића (23. 3. 1935) сазнајемо да ситуациони и катастарски планови за град Чачак још нису добијени од Министарства финансија због високе цене коју Поглаварство није могло да плати.

У Чачку је, у складу са Грађевинским законом из 1934. године, основан Регулациони фонд из којег је новац првенствено трошен за набавку катастарских планова, израду регулационих планова и израду правилника о извођењу регулационог плана. Тек касније, када се Министарству финансија отплате катастарски планови, новац се може користити и за друге потребе, као што су експропријације ради просецања улица, јавни конкурси за решење урбанистичких проблема и набавку инструмената.²⁰

Из једног акта Краљевске банске управе у Сарајеву упућеног Градском поглаварству у Чачку 12. августа 1935. године сазнајемо да је по извештају Одељења катастра и државних добара Катастарски план града Чачка израђен, али да га Поглаварство није добило, јер неће да плати цену одређену за овај план. Управа Дринске бановине у овом акту наводи да Чачак, пошто већ има катастарски план, мора на њему да учрпа одобрене регулације и пројектовати нове како би се прилагодио грађевинском закону. Такође се наводи да је рок за тај посао прошао, а да регулациони план у складу са законом још није израђен. У

[17] Исто,

[18] МИАЧ, ГП, К-2, б.б..

[19] МИАЧ, ГП, К-46, г-3448.

[20] МИАЧ, ГП, К-12, л-67, г-84.

акту се још наводи и то да Општина чачанска мора да нађе средства за откуп катастарских планова од Министарства финансија, а ако нема довољно средстава да то уради на отплату у годишњим ратама из свога буџета.

Из дописа који је у децембру 1935. године инжењер Јањић упутио Градском поглаварству, видимо да је по распису Краљевске банске управе у Сарајеву од 17. јула исте године препоручено да катастарске управе излазе у сусрет општинама у погледу давања копија катастарских планова за израду и допуњавање регулационих планова уз отплату. Пошто се град Чачак проширио ван границе Регулационог плана из 1893. године, инжењер Јањић предлаже да се Одељење катастра и државних добара преко Финансијске дирекције у Сарајеву, односно Катастарске управе у Чачку, замоли да одобри издавање копија катастарских планова и копију смањеног катастарског плана целог подручја града у размери 1:2500. Јањић предлаже и да се трошкови око снимања и смањења планова распореде у десет годишњих рата које ће Одељењу за катастар и премер уплаћивати Поглаварство града Чачка из средстава буџета.²¹

Овај предлог разматрало је Градско веће 29. децембра 1935. године и донело одлуку да се он усвоји и да се у буџету за идућу годину предвиде средства потребна за ту рату, а тако и за наредни период, као и да се за наредну годину унесе позиција за уређење града Чачка и израду ситуационих планова.

Међутим, проблеми око обезбеђења катастарских и ситуационих планова наставили су се све до половине 1937. године.²² Тако из једног дописа упућеног Бановинској управи у Сарајеву од стране Градског поглаварства у Чачку 31. марта 1937. године сазнајемо да је Поглаварство предузело све мере и да ће

Генерални ситуациони план за варош Чачак бити готов 15. маја. Катастарски и ситуациони планови су били први и основни услов и полазна основа да би се могла започети израда новог регулационог плана.

Геодетске подлоге су коначно, после дугог чекања и великих проблема, биле набављене и озбиљне активности на припреми и почетку израде новог регулационог плана су могле да почну. Из дописа који је Градско поглаварство града Чачка упутило Градском већу 31. 7. 1937. године сазнајемо да је општина набавила катастарске планове за израду регулационог плана Чачка и задужила Техничко одељење да заједно са Грађевинским одбором изради програм за регулацију града (сл. 10). Програм је урађен, а по завршетку је упућен Градском већу на сагласност. Веће је на својој седници од 31. јула исте године формирало Комисију за оцену програма и давање мишљења.

Изгледа да су се посао око усвајања програма, као и друге активности око израде плана развукли, а крајњи рок за израду и доношење плана по закону се приближавао, па се Градска општина у Чачку придружила захтеву Савеза градова Краљевине Југославије да се он продужи. У допису који је председник градске општине у Чачку Радомир Солујић потписао, а шеф техничког одељења инжењер Исидор Јањић подржао (новембар 1937. године), стоји да се Градско поглаварство и Општина чачанска придружује захтеву за продужење рока за израду регулационог плана: „*Није мојуће до децембра 1938. године издејсївовайи одобрење нової реїулационої йлана, шїм йре шїїо још нису сїремљени йроїрами за конкурс и није вероваїно да ће ойшїїина имаїи средсїїва за йїо.*”²³ Вероватно је удовољено овом захтеву Савеза градова Југославије да се рок за израду продужи од 16. децембра 1938. до 16. децембра 1940. године, јер су управо у том периоду настављене даље активности на изради плана.

[21] Исто,

[22] МИАЧ, ГП, К-15, ф-1, г-127/37.

[23] МИАЧ, ГП, К-19, л-3, ф-VII, г-165.

И само финансирање израде плана било претешко, па је Градска општина морала да се задужи за његову израду. То видимо и из записника са седнице Градског већа од 9. новембра 1939. године на коме је донета одлука да се за израду регулационог плана општина задужи код Државне хипотекарне банке за суму од 350.000,00 динара.²⁴

На овај начин је само део проблема у вези са израдом регулационог плана био решен, тако да општина и Градско поглаварство нису могли у складу са законом да распишу конкурс за израду идејне скице регулационог плана, већ су се определили да за тај посао ангажују архитекту Душана Миросављевића из Београда, саветника у Министарству грађевина. По усменом договору са г. Миросављевићем око његовог ангажовања Градско поглаварство у Чачку је 23. 3. 1940. године упутило допис Министру грађевина да одобри ангажовање архитекте Миросављевића на изради Регулационог плана Чачка. У допису се наводи да Поглаварство намерава да одмах започне израду својих уређајних основа у складу са Грађевинским законом, а да би оне биле што пре урађене и усвојене, оно мора одустати од расписивања конкурса за израду идејне скице за регулациони план (сл. 11). Поглаварство намерава да за израду плана и уређајних основа ангажује хонорарно архитекту Душана Миросављевића, саветника Министарства Грађевина, па моли министра да донесе решење о његовом ангажовању. У допису се наводи да ће „*г. Миросављевић давати сва потребна упућивања са скицама и нацртима за израду регулационог плана и осталих уређајних основа за град Чачак*“. Накнаде и путне трошкове Поглаварство ће исплаћивати по Уредби о накнади трошкова, а рад на изради скица регулације и уређајних основа из новчаних средстава намењени за ове сврхе.²⁵

Одлуком министра грађевине од 11. априла 1940. године архитекти Душану Миросављевићу је одобрено ангажовање на изради Регулационог плана Чачка (сл. 9). Да би се обезбедила средства за Миросављевићево ангажовање Градско веће је на својој седници одржаној 28. новембра 1940. године донело одлуку да му се исплати 16.000,00 динара из Регулационог фонда и то 10.000,00 за израду идејне скице и 6.000,00 за стручни и теренски рад и издатке на изради уредбе о извршењу регулације града Чачка, без путних трошкова.²⁶

Из преписке Поглаварства и председника општине г. Васића сазнајемо да је Миросављевић долазио у Чачак и узео потребне податке за израду наведеног плана, а онда су његове активности на овом послу из неких разлога одлагане. Да би наставио започети посао на изради плана и убрзао његову израду председник општине је морао више пута да интервенише код Миросављевића писмима, дописима и телеграмима. Из сачуване грађе сазнајемо да је посао на изради плана од стране Миросављевића крајем 1940. и почетком 1941. године скоро сасвим стао. Председник општине Васић у једном свом допису Миросављевићу 10. новембра 1940. године каже: „*Одавно ћочесмо са радом на изради регулационог плана за град Чачак, ња се једно време нешто и урадило, а сада сасвим престаало*.“ Васић у допису пита Миросављевића докле је стигао са израдом плана (сл. 129). У другом писму од 30. децембра 1940. године председник каже Миросављевићу: „*Одавно се не јављаше, да бих знао шта све треба предузети за даљи рад нашег Генералног плана*.“²⁷

У свом телеграму од 3. јануара 1941. године Миросављевић каже да ће због болести у породици доћи после празника, а у телеграму од 14. фебруара да долази у суботу.

[24] МИАЧ, ГП, К-38, ф-В, р-436/935.

[25] МИАЧ, ГП, К-47, л-17.

[26] МИАЧ, ГП, К-40, л-138, бр. 3/241.

[27] МИАЧ, ГП, К-47, л-17, бр. 7.

Даљи рад на изради Регулационог плана спречило је избијање рата, тако да је он остао недовршен. То видимо из једног акта упућеног од привремених власти у Чачку инжењеру Станиславу Јоксимовићу, комесару у Министру грађевинарства 18. јуна 1941. Године. (сл. 13) У наведеном допису стоји да је г. Миросављевићу одлуком министра грађевина дозвољено да се ангажује на изради Регулационог плана града Чачка и потребних уређајних основа. Господин Миросављевић је долазио у Чачак ради узимања потребних података, али су касније наступиле ратне прилике које су омеле даљи рад. У допису се наводи да због тога што Чачак нема регулациони план грађани нису у могућности да граде било који објекат. Зато се министар моли да пошаље Миросављевића у Чачак да заврши започети посао, јер од тога зависи даљи напредак града.

Због избијања рата даљи рад је прекинут, а покушај да Чачак између два рата добије нови регулациони план је пропао.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена архивска грађа :

1. Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), фонд: Општина чачанска (1839-1934)
2. МИАЧ, фонд: Градско поглаварство (1934-1944)
3. Завод за урбанизам *Урбанипројект* Чачак, Генерални урбанистички план Чачка до 2005. године, Чачак, 1978.

Штампа:

1. *Српске новине*, Београд, 5. јуни 1888.

Литература:

1. Радовановић Милош, „Чачак на регулационом плану из 1883. године”, *Зборник радова народног музеја XXII* (Чачак, 1993).
2. Давидовић Горан, Павловић Лела, *Историја Чачка. Хронологија од праисторије до 2000. године* (Чачак ; Међуопштински историјски архив Чачак, 2009)
3. Луковић Бошко, „Урбанистички планови Чачка и околине од 1883-1993. године”, *Вишевековна историја Чачка и околине* (Удружење Чачана у Београду : Београд, 1995)

AMENDMENTS OF THE URBAN REGULATION PLAN OF ČAČAK AND EFFORTS FOR THE REALIZATION OF A NEW PLAN BETWEEN TWO WORLD WARS

During the period between the two world wars the City of Čačak, in spite of its significant development, did not manage to provide a new urban regulation plan. The reasons were multiple, both objective and subjective.

In the first years following the war, in 1920s, there were no real conditions for the realization of such a plan, due to the lack of resources, staff and surveying plans, as well as to insufficient understanding of its importance.

In the second part of the 1930s, certain activities were taken in that direction, but that was not sufficient for the realization of this important job.

Besides the law binding the city and municipality administration to do so, the Ministry of Construction, Administration of Banovina in Sarajevo and Technical Division of the City Government in Čačak also supported that idea. A special support to the realization of the plan was given by the Municipality Engineer, Isidor Janjić, who was later also head of the Technical Division. In one of his letters sent to the City Government of Čačak in 1935, having in mind the lack of plan and widespread unplanned *wild construction*, he asked for total interruption of con-

struction in certain parts of the city during the period of two years until the realization of a new regulation plan. Janjić's suggestion was accepted by the Administration of Banovina in Sarajevo and Ministry of Construction, but not by the City Council in Čačak asking for the construction to be regulated by provisional construction permits, which was against the law. That is why the most urgent urban problems were solved by provisional decisions and compromises in form of amendments of the old regulation plan from 1893. For the needs of the construction of a new school and arrangement of the south part of the city, the plan was amended in 1936, and then again in 1937 for the needs of the construction of the city market.

More serious activities concerning the drafting of the new regulation plan of the City of Čačak started as late as in 1930s and before the war. At that time, an architect from Belgrade, Dušan Mirosavljević, was also engaged to draft the plan, but the outbreak of the war in 1941 stopped further activities and prevented the realization of the plan.

Miloš Radovanović, Ph.D.

Les changements et compléments du plan régulateur de Cacak et la tentative d'élaboration d'un nouveau plan dans la période d'entre-deux-guerres

Pendant la période d'entre-deux-guerres, la ville de Cacak, mis à part son développement important, ne réussit pas à faire un nouveau plan régulateur. Il y eut beaucoup de raisons pour cela, de nature objective et subjective.

Dans la première période après la guerre, dans les années vingt, pour son élaboration, il n'y eut réellement pas assez de moyens, autant de raisons matérielles, de manque de cadres et de supports géodésiques, que de causes liées à une compréhension insuffisante à l'égard de son importance.

Dans la deuxième partie des années trente, il y eut certaines activités en cette direction, mais elles furent insuffisantes, pour que ce travail considérable se réalise.

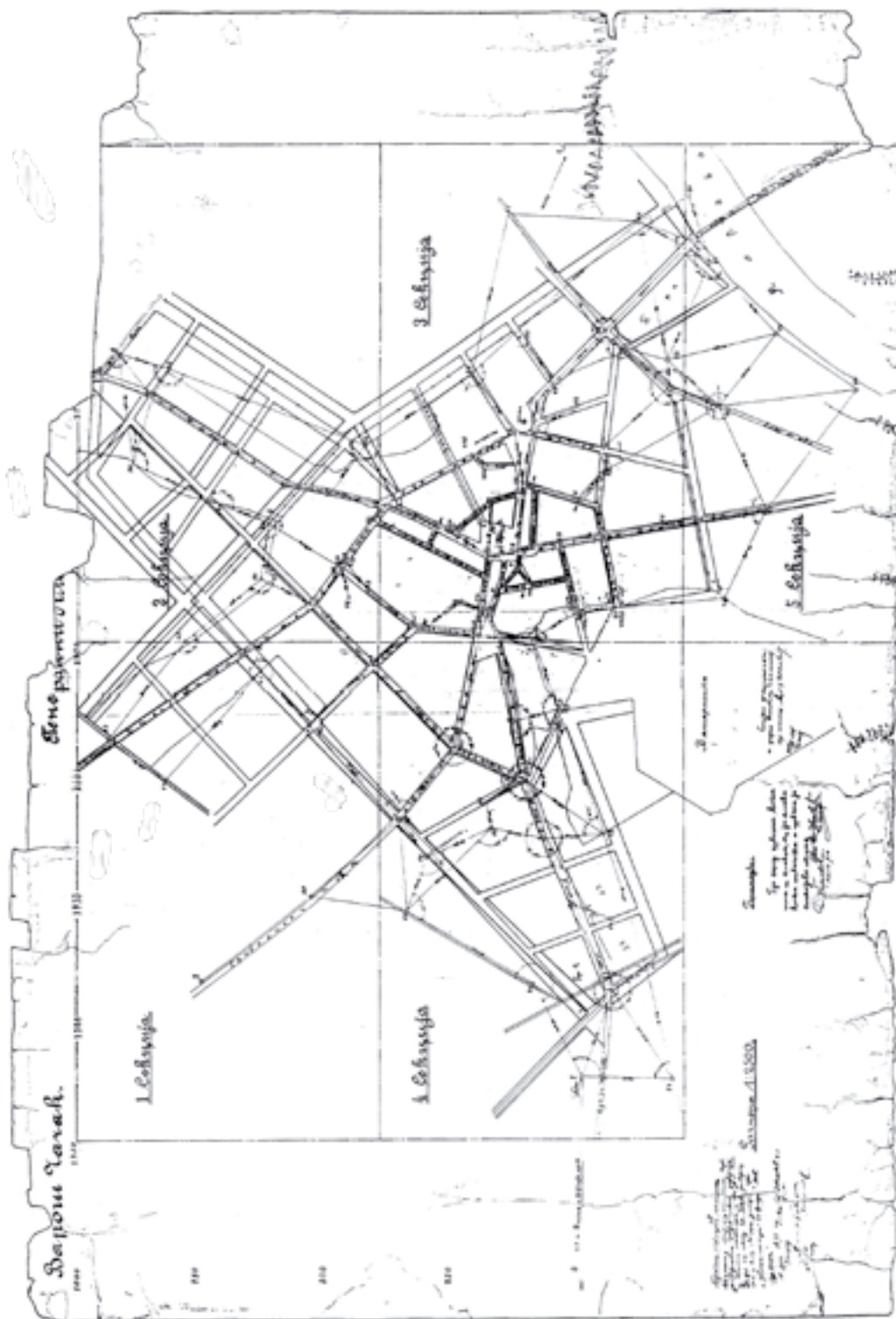
En dehors des lois qui obligent les administrations communales et municipales de l'effectuer, le Ministère de la Construction, l'Administration centrale à Sarajevo et la Section technique de l'Administration municipale à Cacak s'engagèrent également. Pour l'élaboration du plan, l'ingénieur de la ville Isidor Janjic, plus tard Chef de la Section technique, s'engagea particulièrement. Il demanda dans une de ses lettres qu'il adressa à l'Administration municipale à Cacak en 1935, qu'en raison de manque de plan et de forte *construction illégale* imprévue, qui devint de plus en plus intense dans certaines parties

de la ville, d'interrompre toute construction pendant une période de deux ans, jusqu'à ce qu'on élabore un nouveau plan régulateur. La proposition de Janjic fut acceptée par l'Administration centrale à Sarajevo et par le Ministère de la Construction, mais pas par le Conseil municipal à Cacak, qui exigea que la construction soit résolue par des permis de construire provisoires, ce qui est contrairement à la loi. C'est pourquoi, on chercha une solution pour les problèmes urbanistiques les plus urgents dans les décrets et les compromis provisoires sous forme de modifications et de compléments de l'ancien plan régulateur de l'année 1893. Pour les besoins de la construction de l'école d'enseignement primaire à la quatrième, ainsi que pour l'aménagement du sud de la ville, une annexe au plan fut effectué en 1936, tandis que pour la construction du marché local en 1937. on effectua aussi une modification du plan.

Des activités plus sérieuses pour l'élaboration du nouveau Plan régulateur de Cacak commencèrent juste à la fin des années trente et

au-devant de la guerre. Pour l'exécution du plan, on engagea alors également l'architecte Dusan Miroslavljevic de Belgrade, mais le déclenchement de la guerre en 1941 arrêta toutes les activités suivantes et empêcha son élaboration.

Milos RADOVANOVIC, DR

Сл. 1. Копија Реулационој плану Чачка из 1893. године. Копију је по оригиналу урадио арх. Милош Радовановић 1991. године (оригинални план се чува у Заводу за урбанизам и пројектовање Урбаниројекти у Чачку)

Сл. 2. Допис Краљевској Банској ујрави у Сарајеву од одлуци Градској већи о дојуну Реулационој њлана Чачка (МИАЧ, ГП. К-10, л-46, ф-III, бр. 22)

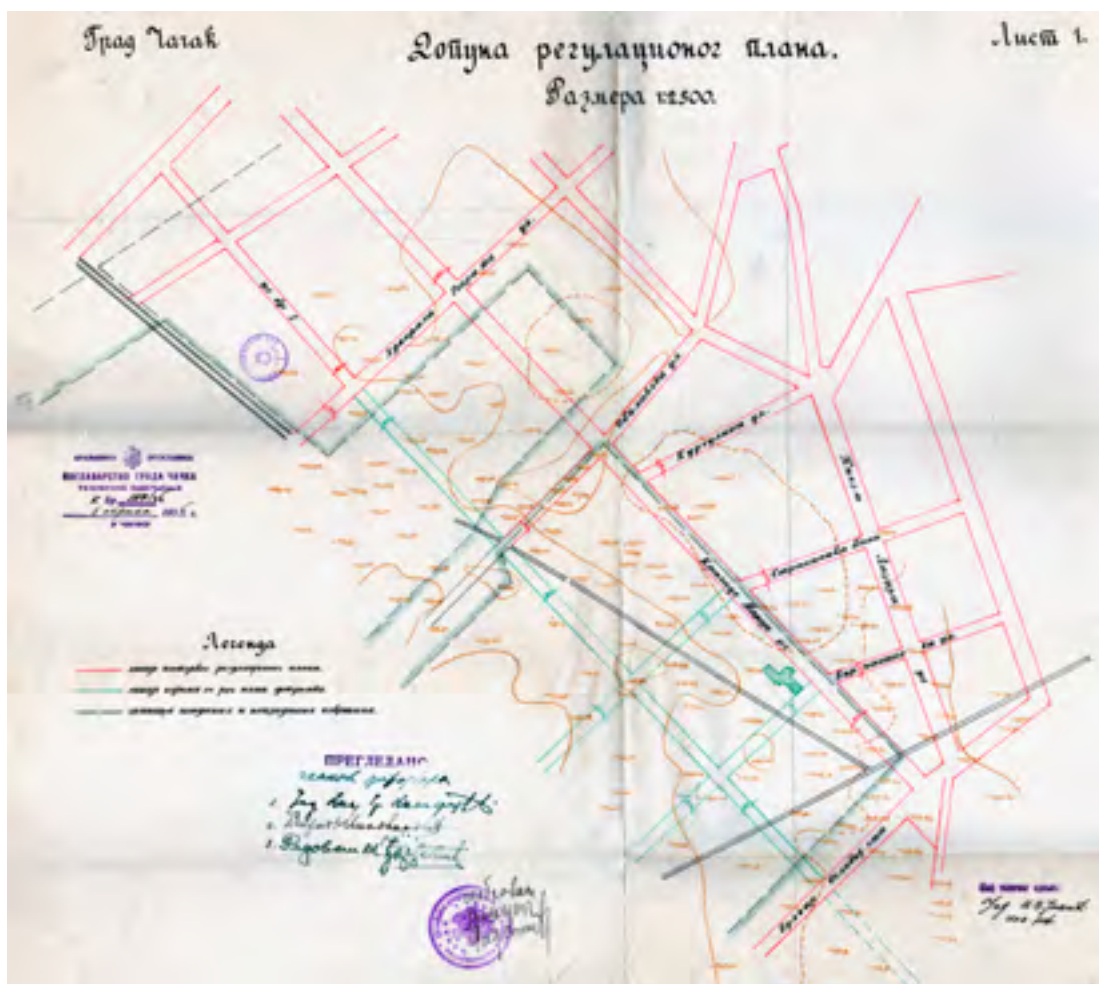
Сл. 3. Акѝ Министарсѝва грађевина да се ѝредложена дојуна Реулационој њлана не може ѝрхвайѝиѝи (МИАЧ, ГП. К-10, л-46, ф-III, бр. 21)

Сл. 4. Акѝ Бановинске ујраве у Сарајеву уѝућен Министарсѝве грађевина за давање мишљења за измену Реулационој њлана Чачка (МИАЧ, ГП. К-10, л-1, ф-III, б.б.)

Сл. 5. Одговор Градској ѝолаварсѝва у Чачку Ујраве дринске бановине у Сарајеву на ѝримедбе у вези са изменом Реулационој њлана збоѝ изѝрадње ѝржнице (МИАЧ, ГП. К-10, л-1, ф-III, бр. 1/936)

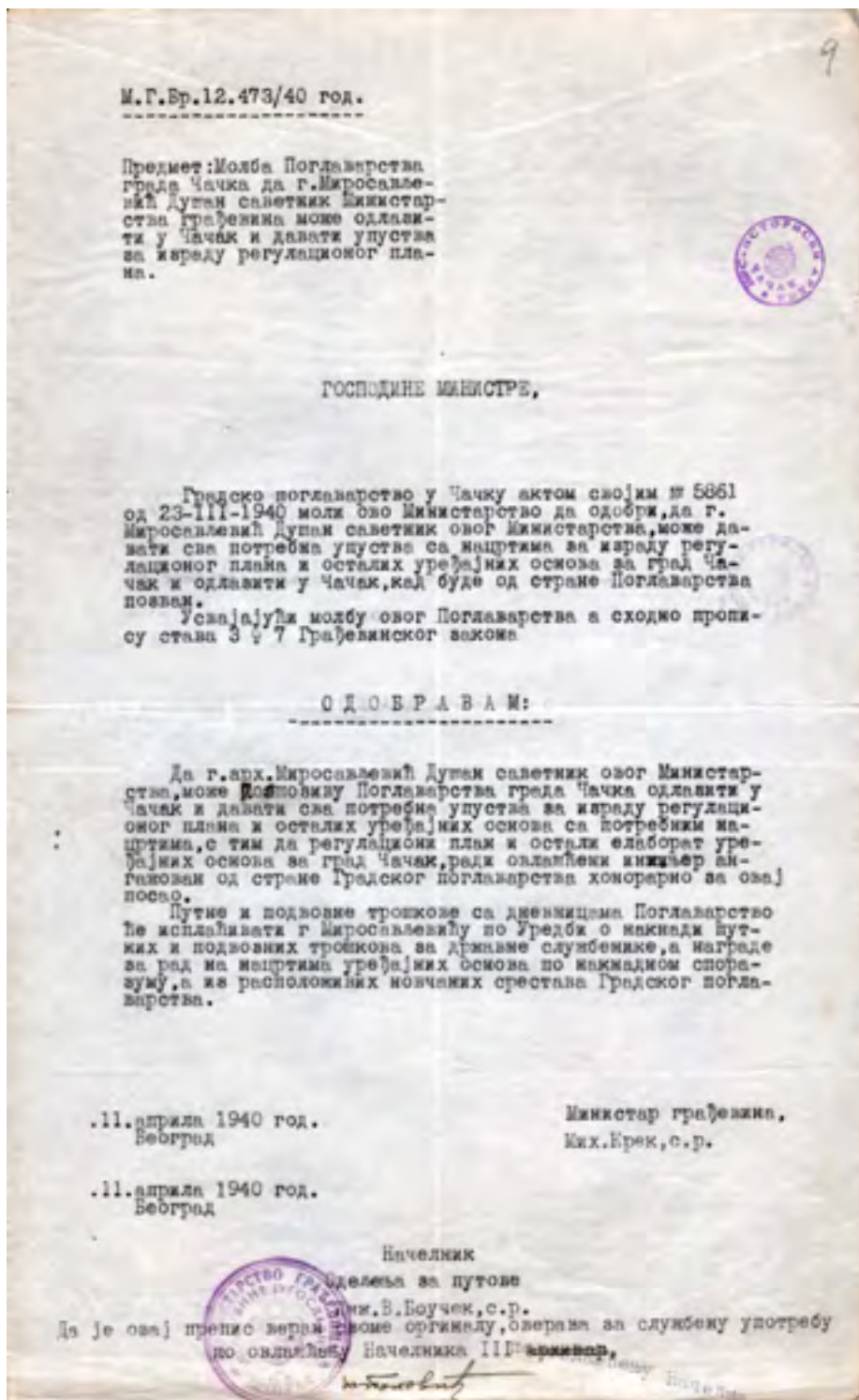
Сл. 6. План дојуне Реулационој йлана Чачка (МИАЧ, ГП. К-10, л-1, ф-III, бр.13/936)

Сл. 7. Акт Министарства грађевина Банској управи у Сарајеву да се одобри изградња тржнице у Чачку по предложеној измени Регулационог плана (МИАЧ, ГП. К-10, л-1, ф-III, бр. 21/936)

Сл. 8. План руској насеља на Алваџиници у Чачку (МИАЧ, ГП. К-2, ф-II, бр. 585)

Сл. 9. Одобрење Министра грађевина да арх. Душан Миросављевић може бити ангажован на изради Регулационог плана Чачка (МИАЧ, ГП, К-47, л-17, бр. 9)

Сл. 10. Одлука Градској већи о формирању одбора за израду програма за нови Реџулациони план Чачка (МИАЧ, ГП. К- 20, л-27, бр. 22)

Сл. 11. Допис Градској њолаварсиѡва Минисѡрју грађевина у вези израде Реџулационој ѡлана Чачка (МИАЧ, ГП. К-47, л-17, бр. 14)

Сл. 12. Писмо Председника ојшѡине адвокатиѡ Васића архѡиѡекѡи Душану Миросављевићу 10. новембра 1940. године (МИАЧ, ГП, К-47, л-17, бр. 8)

Сл. 13. Писмо Комесару Минисѡрсиѡва грађевина везано за насѡавак израде Реџулационој ѡлана Чачка од 18. јуна 1941. године (МИАЧ, ГП, К-47, л-17, бр. 2)

УДК: 070:316.75(497.11)"1918/1941"
070:32.091.5(497.11)"1918/1941"

М.А. Милан Лишанчић
историчар, Чачак

ВЕЛИКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ У ЧАЧАНСКОЈ ШТАМПИ

АПСТРАКТ: *Раг анализира писање чачанске међуратне штампе о идеологијама које су обележиле историју XX века – либерализму, комунизму и фашизму/нацизму. Развојем медија и услед све бржег проширања информација, чачанска варош постаје део глобалне мреже идеологија. Либерализам се углавном појављује кроз призму светске економске кризе 30-их и слабости Версајског система, док је посебна намена усмерена на идеолошке „нове снаге“ у Европи. Совјетски Савез је виђен и као излаз и као недаћа, док се фашизам и нацизам кришикују као идеологије сујерне постојећем систему и здравом разуму са минорним дискурсом антисемитизма.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *либерализам, фашизам, нацизам, комунизам, Чачак, економска криза, антисемитизам*

Међуратни период (1918-1939/41) представља један од најтурбулентнијих и најсјадржајнијих хронолошких целина у модерној историји Европе и света са последицама које се осећају и данас. „Версајска Европа“, вођена идејама морализма и егалитаризма америчког идеолога и председника Вудроа Вилсона, конституисала је нову Европу базирану на принципу самоопредељења и економске слободе. Ипак, недостаци у систему новоосноване организације Друштва народа, изразито анти-немачки став Француске, британска империјална носталгија, као и амерички политичко-економски изолационизам, само су неки од проблема „новог света“ који су, по „нострадамусовским“ речима француског маршала Фердинанда Фоша, одложили рат на 20 година.

У том идеолошко-политичком и економском међуратном „курцшлусу“ у Европи долази до озбиљних системских померања

и дрмања темеља система либералног капитализма. Либерализам, чедо индустријске и француске револуције, суверено је владао у свим сегментима друштва и политике током читавог 19. и почетком 20. века.¹ Дубље и оштрије мултиструктурално преиспитивање либерализма почело је након Великог рата. Силе победнице политички нису биле кадре да стимулишу новостворени систем који је довео до све јачег ревизионизма међу пораженима, док је пројекат Друштва народа као „светског полицајца“ доживео крах слабим ангажовањем најјачих сила које су се све више повлачиле у изолационизам. На економском плану либерални капитализам доживљава слом оличен у честим кризама од којих је најпознатија она након краха њујоршке берзе 1929. године (Велика депресија). Услед ових и многих

[1] Погледај Миша Ђурковић, *Политичка мисао Џона Стиварта Мила* (Београд: Службени гласник, 2006).

других проблема (демографске последице рата, Шпанска грозница, економска криза 1918-1921, инфлација, глад), масе губе поверење у „старе“ елите и окрећу се другим идејама и системима за које су сматрали да их могу извадити из кризе – фашизму/нацизму и комунизму.

Иако не нова и непозната, идеологија комунизма добија своје утемељење тек 1917. године фебруарском, односно, октобарском револуцијом у Русији. Победа „црвених“ 1921. године стварањем „државе већа“ (Совјетског Савеза) означила је почетак нових идеолошко-политичких турбуленција у Европи које су постале нарочито упечатљиве тридесетих година. Јачање ривалске фашистичке идеологије, учешће у Шпанском грађанском рату на страни „добрих сила“, „избегавање“ економске кризе самоизолацијом праћеном рапидном индустријализацијом и монолитност бољшевичке партије само су неки од фактора који су Совјетски Савез после кризе 20-их довеле на светску сцену у великом стилу. Иако пројекат „светске револуције“ није успео, левичарске, социјалдемократске и комунистичке партије и ћелије постају значајна снага на политичким сценама широм Европе.

Анализа међуратног периода незамислива је без уплитања у идеологије фашизма и националсоцијализма. Утемељени у Италији (1923) и Немачкој (1933), системи вођени расистичким и империјалистичким, као и идејама корпоративне државе и екстремног национализма, учинили су међуратни период још шароликијим. Оштар ревизионистички став Хитлера и Мусолинија довео их је у сукоб са „старим“ империјама Француском и Енглеском, осуђујући читав либерално-капиталистички поредак почевши од Француске револуције. Са друге стране, идеолошка колизија са комунизмом и Совјетским Савезом прерасла је од оштре реторике, преко индиректног сукоба у Шпанском грађанском рату, до отвореног конфликта 1941. године.

Одједи судара „великих идеологија“ у међуратном периоду (либерализма, комунизма и фашизма) преносили су се и на терене других држава, па тако је и Краљевина СХС/Југославија осетила силину ових сукоба. Локална чачанска штампа упознала је своје грађане и претплатнике са идеологијама нудећи интересантне анализе, критике и ставове који ће бити предмет проучавања овог рада.

„Компромитовано благостање“

Развој комуникација кроз историју, почевши од изума штампарије, преко железнице, путева, телефона, аутомобила, авијације и другог, постепено је глобализовао друштвено-политичке феномене попут ратних сукоба, ширења идеологија и економског повезивања. Стога су последице првог глобалног рата (Великог рата 1914-1918) имале одјека и у локалној чачанској средини која се углавном преко штампе информисала о нарастајућим проблемима у Европи и Краљевини СХС/Југославији.² Победа у рату значила је формално победу демократије јер су многи веровали да за ратну катастрофу сносе кривицу аутократија и аристократија, што се огледало у рушењу четири царства на крају Великог рата. Сматрало се да је либерализам, идеолошки „владалац“ од средине 19. века, у сваком смислу превагнуо поставши „глобална идеологија“ чије су водеће земље (САД, Велика Британија, Француска) утицале на увођење демократских система широм Европе. Међутим, време је показало да су версајске политичке творевине биле кратког века које су под притиском нагомиланих

[2] Међуратни Чачак је 1921. године имао око 5,100, а 1931. око 10.000 житеља. Иако су радио-апарати и аутомобили постали популарни и доступни већ половином 20-их, у Чачку је 1930. године било свега 11 радио-апарата и око 13 моторних возила (камион, моторцикл и 11 путничких аутомобила). Имајући у виду ове податке, Чачани су се углавном ослањали на локалну штампу. [Др Јарослав Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1933* (Чачак: МИАЧ, 1986), 32-33]

проблема (економске кризе, болести, глади, инфлације итд.) попуштале и показивале одбојност ка владајућем систему либералног капитализма.³

Део чачанске штампе помало шекспировски говори о политичким проблемима либерализма у Европи истичући да, поред тога да је „много тога трулог у држави Данској“, болесно политичко стање доводи до лоше економске и финансијске ситуације, али и о „баналним пацифистичким тежњама“ које заправо значе *Si vis pacem, para bellum* („Ако желиш мир, припреми се за рат“ - прим. прев.). Поредак се критикује истицањем стварања дефанзивних савеза (Мала Антанта)⁴ који су уперени против политичких „утвара“ попут Источног питања који директно угрожавају Краљевину, а самим тим и европски версајски поредак.⁵ „Нови глас“⁶ из 1935. године критикује европску политичку елиту која није била кадра да амортизује развој војне индустрије која је уз растући екстремизам у Европи допринела заштрављању сукоба који су у том тренутку били на ивици рата.⁷

Чачанска штампа је у погледу критике политичког аспекта либерализма била под утиском (нарочито у другој половини 30-их након доласка Хитлера на власт 1933. године) Мусолинијеве фашистичке Италије која је имала империјалне тежње ка Далмацији и

Подунављу, као и све већег притиска нацистичке Немачке ка европском југоистоку. Такође, чланице Мале Антанта плашиле су се ревизионистичких тежњи Аустрије и Мађарске и поновног успостављања Аустро-Уграске, што чачанска штампа види као пораз и неуспех новоуспостављеног европског версајског поретка.⁸

Узаврели политички проблеми су у највећој мери били резултат дубоких економских потреса након Великог рата. Лајтмотив читавог међуратног периода јесте велика економска криза која је уследила након краха Њујоршке берзе октобра 1929. године. Америчка привреда, која је одржавала крхку европску привреду, доживела је слом и све земље које су биле у оквиру тог глобалног економског система, домино-ефектом су искусиле значајне потресе што је на крају довело и до заштрављања идеолошко-политичких сукоба.⁹ Чачанска штампа је критику либерализма усмерила управо на анализу узрока и последица економске кризе и њеног утицаја на друштвени поредак.

„Чачански глас“¹⁰ из децембра 1932. године проблем види у монополисању и картелисању златом и хартијама од вредности који су учинили да „новац постане роба“, што је довело до срозавања животног стандарда и губитка послова. Исти лист 1934. године разматра пропаст америчких банака које су драстично смањиле инвестиције у Европи што је „утицало на читав људски род“, јер је привредни

[3] Џон М. Робертс, *Европа 1880 – 1945* (Београд: Клио, 2002), 546-548.

[4] Мала Антанта створена је од стране чешког министра спољних послова Едварда Бенеша 1920. године и представљала је савез Чехословачке, Румуније и Краљевине СХС. Циљ алијансе био је одбрана од ревизионизма Немачке, Аустрије и Мађарске. Више на: <http://sourcebooks.fordham.edu/halsall/mod/1924benes1.html> (приступљено 21. 8. 2016).

[5] ПЦЕЖ, бр. 11 и 12, новембар 1926.

[6] Након забране „Чачанског гласа“ 1935. године Михаило Поповић и уредник Ђорђе Петковић покренули су „Нови глас“ наводећи да ће лист „расправљати актуелна политичка питања данашњице, општа и локална са исправне тачке гледишта“. Полиција је убрзо забранила рад ових новина схвативши да је „Чачански глас“ само променио име. [Димитрије Јањић, Драгиша Петровић, *Доктор Драгиша Мишовић* (Чачак: Центар за културу Чачак, 1979), 49-50]

[7] Аноним, „Привредна депресија“, *Нови глас*, 6. јул 1935.

[8] Више у: Милан Ристовић, *Немачки нови поредак и југоисточна Европа 1940/41-1944/45* (Београд: Службени гласник, 2005), 36-48; Др Душан Лукач, *Трећи рајх и земље југоисточне Европе* (Београд: Просвета, 1982), 53-65.

[9] Види: Весна Алексић, *Сједињене Америчке Државе и свјетска економска криза 1929-1939* (Београд: Стубови културе, 2010), 154-161.

[10] „Чачански глас“ је основан 1932. Године, а његов први уредник био је правник Ђорђе Миловановић. Сарадници листа су били Драгиша Мишовић, Александар Ђурчић, Милутин Смиљанић и многи други угледни грађани. Лист је након дугог прогона полиције и заплењивања бројева укинут 1935, а поново почиње да излази 1945. године под именом „Слободан глас“. Године 1951. враћа му се стари назив који је остао до данас. [Јањић, Петровић, *Доктор Драгиша Мишовић*, 49-50]

живот многих европских земаља финансиран америчким кредитима који се нагло повлаче. Критикују се и „непромишљено“ напуштање златног стандарда и ослањање на долар као „сигурну валуту“, као и лоша логистика плаћања астрономских ратних дугова (Немачка)¹¹, да би августа 1933. и јула 1934. године у њему осванули текстови који говоре о кризама као резултату цикличности система либералног капитализма као „болести система“ наводећи да је „слепи и неконтролисани просперитет“ 20-их довео до Велике депресије.¹² Детаљнију анализу даје „Нови глас“ из 1935. године наводећи да „криза и даље траје“ само нешто успоренијим темпом, те и да то није једина криза након Великог рата алудирајући на ону од 1918. до 1921. године. Критикују се привредна и економска аутархија водећих земаља као и „смислена инфлација“ ради појачања „дампинга“ робе по нижим ценама што омогућава привидан просперитет. Оштрина штампе уперена је и ка економском национализму који је нуспојава стихијске акумулације капитала без адекватне потражње.¹³

Чачанска штампа углавном паушално оцењује стање, узроке и последице економске кризе. Одлив злата из Европе у САД током 20-их година, напуштање златног стандарда, као и пропаст долара након пада берзе 1929. године, утицали су на девалвацију домаћих валута и инфлацију која је погодила нарочито пољопривредно оријентисане државе.

Такође, Велика депресија је погодила ревизионистичке државе (Немачка, Италија) које су искористиле слом *laissez faire* система („остави да ради“ - прим. прев.) и успоставиле економски национализам који је подигао царине у циљу заштите сопствене производње.¹⁴ Штавише, уништена немачка привреда је након рата оставила неизбрисив траг на привреду Подунавља које је зависило од јаког немачког економског блока (Аустрија, Немачка), док је јачање привреде нацистичке Немачке 30-их довело до политичких турбуленција у региону Краљевине, што свакако утиче на негативан однос чачанске штампе према либералном капитализму.

У оценама кризе штампа је најажурнија по питању домаћих (локалних и државних) тема. Светски економски слом и идеолошки суноврат либерализма постигли су глобални ефекат који се осећао и у чачанском крају. „Чачански глас“ из 1932. године говори о веома лошем стању у вароши по питању пољопривреде која „грца у дуговима“, а ниске цене производа уништавају куповну и платежну моћ сељака, док се храна „баца у смеће“. Такође, говори се о „празним дућанима и радионицама“ који су у дефициту и који се свакодневно сусрећу са „нагодбама, забранама и стечајевима“. Лист наводи и да је индустрија у „веома незавидном положају“ услед слабе потрошње, новчане оскудице и великих дажбина.¹⁵ „Чачански глас“ од 8. јула 1934. године највише обраћа пажњу на кредите и зајмове који су рикошетирани и одвели већину дужника у „дужничко ропство“. Лист истиче потребу сељака, занатлија и трговаца за зајмовима након пустоши коју су затекли после Великог рата, а који су имали каматну стопу „између

[11] Новица Булатовић, „О узроцима и последицама данашње кризе“, Чачански глас, 8. септембар 1934: Аноним, „О кризи“, Чачански глас, 15. децембар 1934. Картели су заправо облик споразумног удруживања истородних компанија које тиме практично постају монопол. Фирме чланице картела су независне, али под условом да се држе унапред договорених услова пословања. Тако је економски мултилатеризам у Европи нестао, а до Другог светског рата постојало је чак 180 картелских споразума од којих су најпознатији споразум о калају и шећеру (1931), чају и житарицама (1933). [Иван Беренд, *Економска историја Европе у XX веку* (Београд: Архипелаг, 2009), 81-84]

[12] Недељко Дивац, „Привредна криза“, Чачански глас, август 1933; М. Новаковић, „У чему је криза?“, Чачански глас, 8. јул 1934.

[13] Аноним, „Привредна депресија“, *Нови глас*, 6. јул 1935.

[14] *Laissez faire* је - економски систем слободне трговине без мешања државе. Овај принцип је готово напуштен 30-их када су интервенционизам и принцип регулисане привреде узели маха. [Робертс, *Европа 1880 – 1945*, 394-403; Алексић, *Сједињене Америчке Државе и светска економска криза, 184-190*; Ерик Хобсбаум, *Доба екстрема* (Београд: Дерета, 2002), 81-86]

[15] Танасије Илић, „Криза послова“, Чачански глас, 4. и 11. новембар 1932.

30 и 40%, док је код приватних зајмодаваца достигала невероватне висине“. Након краха Њујоршке берзе ниво цена се глобално суновратио што је значило пропаст за чачанске предузетнике и пољопривреднике који „нису могли да исплаћују ни камате ни главнице дугова што их је оставило на милост и немилост повериоца“. ¹⁶ Исти лист наводи пример ибарског рудника где радници зарађују 7-12 динара дневно, док се сељаци „са мршавим кравицама крећу по излоканим, блатњавим путевима“, а тиме се критикује импотентност државе која би јавним радовима повећала запосленост али и продуктивност изградњом инфраструктуре и увођењем модерних средстава превоза. ¹⁷ Спомиње се и крах средње класе који се упоређује са Албанском голготом и критикује држава што је на цедилу оставила „босе ратнике из велике епопеје“. ¹⁸ „Нови глас“ из 1935. године наводи изјаву југословенског министра социјалне политике Крмпотића који прогнозира да ће се индустрија стабилизovati системом „колонијалних ниских надница“ што би смањило расходе и повећало добит. ¹⁹

Талас економске кризе запљуснуо је Краљевину Југославију 1930. и почетком 1931. године. Један од најзначајнијих узрока јесте нагло смањење цена пољопривредних производа што је погодило Југославију као извозника углавном аграрних артикала. Куповна моћ сељака се знатно погоршала, а то је утицало на остале привредне гране, незапосленост, али и буџетске приходе. Национални доходак до 1936. године био је у сталном опадању (са 69,6 милијарди динара на 37,5 милијарди 1935. године). Положај сељаштва нарочито је био тежак услед

пада цена житарица и сточарских производа. Између 1929. и 1934. године цене биљних производа пале су за чак 61,2%, а сточарских за 51,7%, док су цене индустријских производа опале за око 25%. И занатлије и трговци су примили тежак ударац, па се тако број стечајева радњи знатно повећао у периоду од 1929. до 1933. године (1931. - 536; 1932. - 725), док је број незапослених растао по годишњој просечној стопи од око 11%. ²⁰

Почетком тридесетих година Чачак је био важан привредни, административни и образовни центар. ²¹ Међутим, млада индустрија у развоју са малим резервама и недовољним капиталом тешко се борила са долазећом кризом што је довело до отпуштања радника и повећавања губитака. *Акционарско друштво Јелица* (основано 1921. године), на пример, остваривало је константан губитак између 1931. и 1936. године, а посебно алармантна је 1931. у којој је губитак био већи него пет наредних година заједно. ²² *Фабрика харџије* (почела са радом 1930. године) осетила је жестоке последице економске кризе када су радницима знатно смањиване зараде и увођене разне казне на рачун плате, а било је и отпуштања, због чега је подигнут штрајк радника 1936. године. ²³ Чувена чачанска пивара *Крен и Сџанковић А.Д.* Чачак такође је искусила немилосрдне ударе кризе. Већ 1931. године уследио је нагли пад потрошње и производње који је довео до просипања 10 вагона пива у канал. Између 1932. и 1937. године рад пиваре се свео на пар месеци годишње, а до 1940. године фабрика се налазила пред банкротом. ²⁴

Пољопривреда је такође лоше прошла са смањењем цена у рангу републичког просека

[16] П. Р. Лојаница, „Економске кризе некад и сад“, *Чачански глас*, 8. јул 1934.

[17] М. Новаковић, „У чему је криза?“, *Чачански глас*, 8. јул 1934.

[18] Аноним, „Средњи сталез у превирању“, *Чачански глас*, 22. јул 1934.

[19] Аноним, „Привредна депресија“, *Нови глас*, 6. јул 1935.

[20] Дашић, *Економска криза у чачанском крају*, 20-23.

[21] Чачак је био седиште великог жупана Рашке области, као и Трнавског среза (од 1929), али и Жичке епархије. [Дашић, *Економска криза у чачанском крају*, 31]

[22] Исто, 36-41.

[23] Исто, 41-43.

[24] Исто, 47-50.

што је довело до тога да сељак продаје у бeсцeње, а купује скупо неаграрне производе. Стечајеви занатских и других радњи били су свакодневница. Од 363 радње уочи економске кризе 148 је било одјављено у периоду између 1930. и 1935. Године, а само 1932. банкротирало је њих 77. Чачански кредитни заводи („Чачанска извозна и увозна банка“, „Чачански кредитни завод“, „Чачанска штедионица“ и други) трпели су недостатак инвестиција, док су улози све више повлачени јер се губило поверење у мале акционарске и приватне банке.²⁵

Критике либерализма углавном су упућене са становишта тешког економског стања у земљи и свету. Криза је пореметила и друштвене односе који су се све више заоштравали делећи већ дубоко подељену Краљевину, што ће се нарочито осетити у рату који је неумитно долазио. Либерализам је био у „слободном паду“ што је отворило врата другим идеологијама које су узимале маха у друштву, а то потврђује и чачанска међуратна штампа.

СССР – „Зло и нада“

Идеологија комунизма расла је током друге половине 19. века у оквирима социјализма и револуционарног радничког покрета и све до револуције у Русији превагу је односила идеја социјалдемократије. Лењин и бољшевици су развили појам комунизма претворивши га у снажан покрет и политичку доктрину док је програмска „библија“ - Комунистички манифест - поново актуелизована. Велики успех ове идеје представљало је оснивање прве комунистичке државе (СССР) 1921. године која је постала седиште револуционарног рада и Коминтерне. Преко Москве комунизам се брзо испољио у већини европских

земаља поставши најзначајнији илегални покрет 20-их и 30-их година 20. века.²⁶

Комунистичка партија Југославије основана је 1919. године као Социјалистичка радничка партија (комуниста), а име мења на конгресу у Вуковару 1920. где је као један од секретара изабран Чачанин Филип Филиповић. Партија је на првим парламентарним изборима после Великог рата 1920. године постала трећа странка по снази са 59 мандата од 419 посланичких места. Међутим, држава убрзо забрањује рад КПЈ доношењем „Обзнане“ (1920), док се након неуспелог атентата на регента Александра и убиства министра полиције Милорада Драшковића, за шта су оптужени комунисти, „Законом о заштити државе“ (1921) комунисти третирају као њени непријатељи. Период од 1921. до 1928. прошао је у дубокој илегалности и међустраничким сукобима, док се након увођења шестојануарске диктатуре у Краљевини Југославији 1929. године појачава активност комуниста на свим пољима са нарочито значајном улогом у Шпанском грађанском рату (1936-1939).²⁷

Чачанска штампа са различитих становишта преноси нарастајућу „левичарску климу“ која ће се у овом раду посматрати из угла анализе СССР-а као светског „комунистичког монолита“ који је за једне „притајено зло“, а за друге, „спасилац“ који представља контратежу владајућем либералном капитализму и нарастајућем фашизму.

Један део чачанске штампе, која је била под великим утицајем белогардејаца, гледала је СССР као „царство насиља, самовоље, царство Сатане“.²⁸ Оштро се критикује однос бољшевика према црквеној имовини и говори се да желе „крст да замене јеврејском звез-

[26] Андреј Митровић, *Време нејирјељивих* (Београд, 1974), 59-63; Робертс, *Европа 1880 - 1945*, 462-468.

[27] Видети: Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988* (Београд: Нолит, 1988), књига I, 103-114, 150-160, 188-190, 193-195, 220-240.

[28] ПЦЕЖ, бр. 9 и 10, септембар - октобар 1923, 123.

[25] Дашић, *Економска криза у чачанском крају*, 22-23.

дом пентаграмом²⁹ и поистовећује настанак „црвене државе“ са вавилонским ропством које ће се окончати уз молитву („јер Русији иде спас“), алудирајући на повратак „белих“ и поновно успостављање царства.³⁰

За разлику од антисовјетски настројене штампе која је стереотипна, перфидна, изразито тенденциозна и умногоне десничарска, просовјетска чачанска штампа је аналитичнија, софистициранија и своје текстове углавном базира на антилиберализму и антифашизму. Најпре, Совјетски Савез се посматра као једна врста дефанзивног блока против нарастајуће фашистичке претње која је засењила старе европске империје. „Чачански глас“ из 1935. године говори о „дефанзивној сили“ СССР-а која „чини се води мирољубиву политику“, али због претње Хитлера са запада и Јапана са истока убрзано развија војну силу. Посебно се истиче моћ совјетске авијације која би могла да броји и до 4.000 авиона и 100.000 особља, а нарочита пажња се посвећује значајној улози жена-пилота у совјетској армији. Наводи се и гигантска фабрика авиона „22. октобар“ која запошљава 20.000 радника и која се пореди са француском фабриком „која запошљава само 2 хиљаде“. Чланак говори и о масивним шестомоторним супербомбардерима, као и о планској изградњи око 5.000 нових аеродрома, тако да „сваки колхоз и совхоз има свој аеродром“.³¹

Поред истицања моћи совјетске војне машинерије, „Нови глас“ од 11. маја 1935. године преноси говоре Стаљина и министра Молотова у којима се истиче да Европа препознаје и респектује моћ СССР-а и да „то нагомилано оружје можда буде потребно за очување мира“. Потенцира се и на апсолутном противљењу рата, али и на својеврсној победи над капитализмом и троцкистима, тако што

је СССР изградио сопствену индустрију, а не да „за скупе паре купују тенкове и авионе у иностранству“.³² Штампа велича совјетску дипломатију и политички морал кроз текст о француско-совјетском антинемачком споразуму и обустави размене дописника француске и совјетске штампе због све чешћих афера „око шпијунаже, подмићивања и сличног“.³³ „Чачанске новине“³⁴ из 1937. године разматрају могућности споразума Хитлерове Немачке и Стаљиновог СССР-а кроз призму замршених политичких и дипломатских односа на релацији Берлин - Москва - Лондон. Преносећи текст из енглеског „Гардијана“ лист сматра да договора у скорој будућности не може бити „док су Хитлер и Стаљин на власти“.³⁵

Совјетски Савез се посматра и кроз унутрашњу политику која је успешно одолевала економској кризи. „Чачански глас“ доноси вести о „индустријском цину“, електричној централи на реци Дњепар („Дњепрострој“),³⁶

[32] Аноним, „Совјети против рата“, *Нови Глас*, 11. мај 1935.

[33] Француска и Совјетски Савез су 1935. године потписали споразум о сарадњи у случају рата који је био усмерен против нацистичке Немачке. Хитлер је врло брзо одговорио на овај акт Антикоминтерна пактом са Јапаном новембра 1936. године. Пре тога потписан је Англо-немачки споразум који је имао за циљ немачки покушај изолације СССР-а. [Аноним, „Француско-совјетски споразум“, *Нови глас*, 11. мај 1935; Аноним, „Француска штампа је увређена“, *Нови Глас*, 11. мај 1935; Робертс, *Европа 1880 – 1945*, 564–580]

[34] Одлука о оснивању недељног листа „Чачанске новине“ донета је 1936. године. Власник листа је био Жика Вујичић који је окупио многе сараднике међу којима су били и Ратко Митровић, Драгиша Мишовић и Александар Ђурчић. Први број излази априла 1937. године (укупно је било 6/7 бројева од којих су два одлуком државног тужиоца била забрањена). [Недељко Јешић, Младен Стефановић, *Рајко Мишовић* (Чачак: Чачански глас, 1979), 53–54]

[35] Наравно, испоставило се да се предвиђања листа нису остварила имајући у виду споразум Рибентроп-Молотов о ненападању из 1939. који је био на снази пуне две године. [Аноним, „Немачка и Русија“, *Чачанске новине*, 30 април 1937]

[36] Изградња гигантске хидроелектране на реци Дњепар трајала је од 1928. до 1933. године. Шеф пројекта од 200 милиона рубаља био је амерички пуковник Хју Купер који је са тимом стручњака по први пут донео америчку технологију у Русију. „Дњепрострој“ је запослио више од 10.000 грађитеља, а капацитет електране био је око 550.000 киловата. Електрана је повезана са Донским басеном где су се налазила богата налазишта нафте и угља, што је представљало покретач планиране индустријализације. [Беренд, *Економска историја Европе у XX веку*, 170–171]

[29] Исто; ПЦЕЖ, бр. 10, октобар 1925, 269.

[30] ПЦЕЖ, бр. 6, јун 1933, 159.

[31] Аноним, „Дефанзивне силе Русије“, *Чачански Глас*, 19. јануар 1935.

који, поред тога што повезује најудаљеније крајеве Совјетског Савеза, представља и својеврсну туристичку атракцију.³⁷ Снага СССР-а огледа се не само у привреди већ и у науци, култури и уметности, а извештавања штампе попримају митски карактер. Говори се о „огромним наслагама злата“, окрећању „поучној литератури и музици“, као и о тријумфу научног социјализма совјетским проналаском апарата „који ће снимати рад мозга и процес стварања мисли“. Наводи се и поклањање пажње путевима и железницама, као и ваздушном саобраћају који има за циљ повезивање неприступачних крајева, а посебно је интересантан извештај да ће се из Москве „пустити ракета да нарочитим апаратима испита тајне васионе“.³⁸

Совјетска аграрна политика се такође налази у видном пољу чачанске штампе. „Нови глас“ из 1935. године оцењује да је положај сељака у Краљевини веома лош и наводи пример индустријализације Совјетског Савеза која је у служби сељаштва. Истиче се производња пољопривредних машина као гаранта напретка тако да су „сви земљорадници и сва газдинства снабдевена најсавршенијим плуговима – тракторима и вршалицама“. Таква политика, према овом листу, довела је до скока цена хлеба за око 18% и надница за око 35%, а такође се истиче и брига државе за здравље сељака у смислу побољшања њихове исхране.³⁹ Исти лист анализира историју аграрне политике Русије са посебним освртом на дефиниције совхоза, колхоза и кулака са јасном оценом победе совјетске

политике колективизације над индивидуализмом (кулацима), односно капитализмом.⁴⁰

Русија/СССР се код антисовјетске штампе гледа очима белогардејских избеглица који су се након грађанског рата населили широм Европе, а нарочито у Софију, Београд и Париз који су постали центри одбегле руске „беле“ интелектуалне елите и племства. Званична Краљевина СХС/Југославија и сама је гајила отклон према Совјетском Савезу чији су званични дипломатски односи почели тек 1940. године када Југославија коначно признаје совјетску власт у Русији.⁴¹ Пролевичарски настројена штампа, са друге стране, говори о СССР-у из перспективе 30-их година и успеха совјетске привреде и политике критикујући либерализам и фашизам, али занемарујући велике проблеме СССР-а у претходној деценији и цену коју су Руси платили за рапидну индустријализацију и повратак у ред великих сила.

Након веома тешког периода грађанског рата у Русији (1918-1921), сукоба са Пољском, Јапаном на Далеком истоку, као и са Чешком легијом⁴², Лењина Русија се окренула унутрашњим проблемима. Партијски сукоби кулминирали су побуном у поморској бази у Корнштату (1921) коју је сломио Лав Троцки и која је довела до владавине терора посредством „Чеке“, када је диктатура пролетаријата заправо постала диктатура Партије. Уз политичку настала је и жестока економска криза која је довела до подстицања одузимања земље и „радничких контрола“ у фабрикама, а једна од мера бољшевика био је „ратни комунизам“

[37] Аноним, „Индустрија у Русији“, *Чачански глас*, 5. август 1934.

[38] Поред наведеног, „Нови глас“ преноси и вест о изградњи емисионе радио-станице у Сибиру која ће одржавати везу са крајевима на далеком северу. Насељавање пустих крајева такође је тема, као и културно уздицање пасивних поларних крајева деловањем путујућих позоришта. [Аноним, „Напредовање северних крајева“, *Нови глас*, 6. јул 1935; Аноним, „Свет у пресеку“, *Чачански глас*, 6. април 1935]

[39] Аноним, „Вести за сељака“, *Нови глас*, 6. јул 1935.

[40] Аноним, „Сељак и земља у Совјетској унији“, *Нови глас*, 11. мај 1935.

[41] Види: Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану* (Београд: Чигоја штампа, 2006), 43-46, 409-443.

[42] Чешка легија била је борбена формација у склопу француске армије (од 1919) која је оперисала у Русији након Великог рата и била прва савезничка војска која је укључена у руски грађански рат на страни „белих“. Чеси су заузели око 4.000 километара транссибирске железнице и чак освојили Владивосток од бољшевика. Ситуација је смирена посредством САД-а тек 1922. године. [Робертс, *Европа 1880 – 1945*, 365-366]

- апсолутна контрола државе над приносима. Лењин 1921. године уводи чувени НЕП (Нова економска политика), али је стравична глад из 1921/22. године однела више милиона људских живота, а Совјете је спасла помоћ која је стигла из Сједињених Америчких Држава.⁴³

Након Лењинове смрти 1924. године уследила је „борба за власт“ коју је добио Стаљин величајући култ „лењинизма“ што га је, између осталог, избацило у први план. Стаљин је од својих противника преузео идеју интензивне индустријализације и колективизације села, као и доктрину „социјализма у једној земљи“, чиме је у први план ставио потребе Русије у односу на идеју „светске револуције“. Велики искорак СССР-а у спољној политици представљала је Коминтерна (основана 1919. године), а посебно Шпански грађански рат (1936-1939), када се СССР отворено супротставио фашизму што је и те како утицало на позитивну слику код дела чачанске штампе.⁴⁴

Највеће „дивљење“ пролевичарска чачанска штампа показала је према успону совјетске привреде у жеку економске кризе. Индустријска и пољопривредна производња у Русији се до 1927. године враћају на предратни ниво. Фабрике су већином национализоване и пословале су политиком организованог планирања која се огледа у два петогодишња плана почев од 1928. године. До 1937. године дошло је до спектакуларног пораста производње када је чак 80% руске индустријске производње потицало из постројења саграђених након 1928. године. Међутим, највећи терет индустријализације пао је на сељаштво. Оно је потпало под политику колективизације која је до 1939. година обухватила скоро 100% обрадиве површине. Чачански листови били су егзалтирани совјетским успехом усред

кризе, али ипак нису преносили значајне социјалне ефекте овог прогреса. Приближно два милиона људи је погинуло, а по логорима и другим радничким насељима било је око три милиона ухапшених. Многи кулаци су убијани или транспортовани, па је тако током седам година четврте деценије 20. века нестало око пет милиона људи из европског дела СССР-а, а сам Стаљин је рекао касније да су то били већи напори него Други светски рат.⁴⁵

У локалном историјском и идеолошко-политичком дискурсу, а нарочито након распада СФРЈ, Чачак се обично приказује као „четнички крај“. Занемаривање улоге КПЈ у Чачку пре 1941. године дело је нових и модерних политичко-историјских тенденција. Међутим, стварност је свакако другачија. Упркос великим сметњама, КПЈ је у првим годинама након Великог рата имала значајну подршку у Чачку. Већ 1920. године у граду се налазило око 35 сеоских партијских организација (скоро више него у Ваљеву и Скопљу заједно). Чачак је на првом конгресу КПЈ у Вуковару 1920. године дао два представника (Филипа Филиповића и Косту Новаковића) који су практично постали лидери странке. Након „Обзнане“ дошло је до смањивања обима делатности, али и до прогона и хапшења угледних чланова странке попут Косте Новаковића и других. Тридесетих попуштају државне стеге и КПЈ добија поново на снази, а нарочито примањем др Драгише Мишовића који је заједно са адвокатом Александром Ђурчићем, професором Гимназије Милутином Смиљанићем, Ратком Митровићем и другима организовао низ штрајкова (*Фабрика харџије* 1936, бојкот потрошача електричне енергије 1933 и др.), предавања, добротворних акција, илегалних окупљања, као и протеста против аншлуса и митинг подршке Чехословачкој (1938). Колики је био њихов утицај говори и изјава среског начелника Живана Томића 1940. године да је

[43] Више у: Робертс, *Европа 1880 – 1945*, 462-473.

[44] Више у: Адам Улам, *Недовршена револуција* (Београд: Просвета, 1990), 183-198; Каролин Вар, К. М. Паникар, Ј. М. Ромеин, *Двадесето стољеће* (Загреб: Напријед, 1969), 95-106; Робертс, *Европа 1880 – 1945*, 472-480.

[45] Више у: Беренд, *Економска историја Европе у XX веку*, 155-192.

Чачак „главни комунистички центар“. На крају, били су оснивачи, сувласници и сарадници најзначајнијих чачанских новина у међуратном периоду, па стога и не чуди очита „леви-чарска“ настројеност локалне штампе.⁴⁶

„Господин Мусолини“, нацизам и „троглава Хидра“

Иако формално победница у Великом рату, Италија је била дубоко незадовољна одлукама Версајске мировне конференције (Ријечка криза)⁴⁷, што ју је сврстало у ред ревизионистичких држава. Незадовољство је расло и због послератне економске кризе и инфлације, а са демобилизацијом је дошла и велика незапосленост што је убрзало долазак националиста, односно Мусолинијевих фашиста, на власт 1923. године. Утемељење фашизма у Италији имало је много мањи значај од болшевизма у Русији и нацизма у Немачкој. Иако минорне снаге и ефикасности, фашизам у Италији је деловао импресивно и убедљиво што је ову земљу сврстало у ред великих сила. Претензије Мусолинијевог пројекта обнове Римског царства лежале су у колонијама (Африка), Средоземљу, али и у

Подунављу где се као њен највећи противник налазила Краљевина СХС/Југославија.⁴⁸

Велики политички притисак који је Мусолини вршио на Краљевину Југославију и те како се осетио у чачанској штампи. Листови најпре истичу ангажовање Италије на Средоземљу и у источној Африци. „Нови глас“ из 1935. године пише у јеку италијанско-абисинијског сукоба (1935-1936). Говори се о италијанском „звечкању оружјем“ и слању деце у „кланицу зарад добијања абисинијских рудника“. Наводи се и састанак Друштва народа у Швајцарској који ће разматрати италијанску интервенцију и критикује организацију због политике „анексије зарад мира“, што довољно говори о снази ове међународне организације у међуратном периоду.⁴⁹ Исти лист говори о сукобу у Абисинији као претечи неког „великог сукоба народа“, али се наводи и неспособност великих сила да спречи „ратно безумље“.⁵⁰ Лист пише о могућој анексији Абисиније као некој врсти компромиса са Француском која би у том случају учврстила утицај у Тунису.⁵¹ Италија је представљала озбиљну претњу на Средоземљу, па тако „Чачанске новине“ 1937. године пишу о разилажењу Британије и Италије која угрожава енглеску „животну линију“ – Гибралтар, Малта, Кипар, Суецки канал. Такође наводи да се Италија после освајања Абисиније (Етиопије) 1936. године окренула грађанском рату у Шпанији где подржава генерала Франка и прети одузимањем Балеарских острва. Критикује се италијански империјализам који заправо представља маску за економску кризу која влада „код куће“.⁵²

[46] Радисав Недељковић, *Зайиси и сећања из народно-слободилачке борбе у чачанском крају* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1988), 15-52; Јањић, Петровић, *Доктор Драјиша Мишовић*, 37-71; Радмило Кљајић, *Др Драјиша Мишовић* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1979), 67-101; Милутин Јаковљевић, „Делатност Косте Новаковића у Чачку“, *Косића Новаковић у ратничком јокрешу Србије и Југославије* (1989), 156-159; Јешић, Стефановић, *Рајко Мишовић*, 29-32, 39-41, 43-49, 81-93, 104-105; Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988* (Београд: Нолит, 1988), књига I, 155.

[47] Италија је, иако победница у рату, била изузетно незадовољна с обзиром да њени савезници нису поштовали Лондонски уговор из 1915. године који се тицао присаједињења Истре и Далмације Краљевини Италији. Оснивање Краљевине СХС озбиљно је пореметило планове Италије која је имала претензије на Јадрану и Балкану, па је тако одмах након рата дошло до заоштравања односа око Ријеке. Италијански песник Д'Анунцио, заједно са једним италијанским генералом, заузима Ријеку 1919. године. До компромиса савезника са Италијом дошло је 1920. године када Италија добија Истру. Ријека је постала слободан град, а песник и учитељ Бенита Мусолинија (Д'Анунцио) био је протеран из ове јадранске луке. [Робертс, *Европа 1880 – 1945*, 374-375]

[48] Ерик Хобсбаум, *Нације и национализам од 1780.* (Београд: Филип Вишњић, 1996), 149-151; Вар, Паникар, Ромеин, Двадесето столеће, 59-63; Андреј Митровић, *Фашизам и нацизам* (Београд: Политика, 1979), 33-39; Тодор Куљић, *Фашизам* (Београд: Нолит, 1987), 59-74.

[49] Аноним, „Противници рата“, *Нови глас*, 6. јул 1935.

[50] Аноним, „Италија и Абисинија“, *Нови глас*, 11. мај 1935.

[51] Аноним, „Италија ће анектирати Абисинију“, *Нови глас*, 24. мај 1935.

[52] Аноним, „Енглеско-италијански сукоб“, *Чачанске новине*, 15. мај 1937.

Поред штурих објашњења фашистичког корпоративног система власти који служи да „прикрије драстичност диктатуре“⁵³, чачанска штампа се, помало необјашњиво, слабо осврће на честе италијанско-југословенске спољно-политичке сукобе. Ипак, један занимљив чланак „Чачанског гласа“ из 1934. године доноси суштину проблема ових сукоба. Наиме, лист наводи да Мусолини обнавља Римско царство преко Југославије и Грчке, покушавајући да, заједно са Хитлеровом Немачком, из игре избаце Александровог савезника Француску. „Глас“ пише и да је Мусолинију циљ Подунавље и „васкрснуће Аустро-Угарске“ као државе под италијанским протекторатом и тампон-зоне „између Јужних Словена и Германа“. Помињу се и Мусолинијеви савезници за овај подухват – Албанија, Мађарска, Аустрија и Бугарска, али и Павелићеве усташе који су у емиграцији у Италији. На крају, наводи се и изјава италијанског дипломате грофа Сфорце да „уједињење Јужних Словена може само да користи Италији“.⁵⁴

Покретање Другог абисинијског рата (1935-1936) и ангажовање Италије у њему очито је представљао како демонстрацију италијанске империјалне политике, тако и мањак ефективности Друштва народа, што се види и по писању чачанске штампе. Сукоб је представљао и зенит популарности Бенита Мусолинија који је засењен Шпанским грађанским ратом, Аншлусом и успоном његовог политичког „брата“ Адолфа Хитлера.

Значајнији одјек у штампи требало је да има Мусолинијева политика константног притиска према Балкану, али је изостала јер су се чачански листови углавном окретали анализама идеја нацизма и фашизма, дајући понекад примере из спољнополитичке праксе. Италијанска политика према Подунављу

[53] Др Мирко Косић, „Бољшевиизам, фашизам и национал-социјализам“, *Чачански глас*, 19. новембар 1933; Др Љуба Поповић, „Експерименти“, *Чачански глас*, 24. децембар 1933.

[54] Аноним, „Неуспеси Г. Мусолинија“, *Чачански глас*, 25. март 1934.

представљала је њихову верзију „животног простора“ где је као главног противника Мусолини оквалификовао версајску Југославију. Окружена ревизионистичким земљама (Аустрија, Мађарска, Бугарска), Краљевина је била у тешком положају пред агресивним нападима Италијана и (од 1933. године) нацистичке Немачке. Италијанско ангажовање у Албанији, затим подршка Павелићевим усташама у диверзантским акцијама и подизању устанка, као и Хиртенбершка афера, подгрејали су атмосферу на Балкану и утицали на постепено приближавање Немачкој зарад смиривања страсти.⁵⁵

У односу на фашистичку Италију, нацистичка Немачка је представљала много већу опасност не само за Краљевину Југославију, већ и за читаву Европу. Хитлерова политика „животног простора“ (*Lebensraum*) имала је правац „продора на Исток“ (*Drang nach Osten*), што је директно угрожавало версајске земље (Чехословачка, Пољска, Југославија, Румунија), а са друге стране доводило Хитлера у савезништво са ревизионистичким државама (Аустрија, Италија, Мађарска, Бугарска). Интензивно интересовање чачанске штампе за питања нацизма не чуди, па се овај проблем може посматрати из угла Немачке ратноуштакке политике и антисемитизма као неизоставног дела нацистичке расне политике.

Немачка је од уједињења (1871) представљала значајну снагу са огромним културно-економским и политичким утицајем, нарочито на земље Источне Европе. Након краха у Великом рату, инфлације, глади и кризе, земље истока Европе изгубиле су важног

[55] Хиртенбершка афера била је повезана са Мусолинијевим настојањима да наоружа мађарске ревизионисте и реваншисте. Око 40 вагона оружја под ознаком „старог гвожђа“ приспело је у Мађарску, док је 7 упућено у фабрику оружја у Хиртенбергу у Аустрији. Са друге стране, усташки поглавник Павелић је обитавао у Италији, а у једној здравици на свечаном пријему код фашистичког префекта Кварнера изречено је да ће Хрватска постати слободна земља под влашћу Италије, док ће Далмација постати њен неотуђив део. [Лукач, *Трећи рајх и земље југоисточне Европе*, 56-57; Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, књига I, 186.]

партнера у сваком смислу, па је стога поновни успон под Хитлером, почев од 1930. године, помно испраћен чак и у локалним чачанским медијима. „Чачански глас“ 1932. године пише о „новој револуцији у Немачкој“⁵⁶ алутирајући на долазак нациста на власт, као и да се Хитлер жустро бори за сваки глас на изборима.⁵⁷ Након што га је „дрвени титан“ Хинденбург, по закону и уставу Вајмарске републике, поставио за канцелара, Хитлер расписује нове изборе и изјављује да ће они бити последњи у Немачкој. Нацисти освајају већину гласова док Хитлер законом о давању овлашћења суспендује устав и постаје неприкосновена личност, а нацистичка партија једина дозвољена политичка странка у земљи.⁵⁸

Након освајања власти, нацисти су убрзано радили на наоружавању и припремању терена у Европи за „коначни обрачун“. „Чачански глас“ 1934. године пише о састанку британског министра спољних послова Џона Симонса и немачког амбасадора у Лондону Леополда фон Хоеша у оквиру којег је било речи о забринутости Симонса о „великим напорима“ Немачке да се наоружа о чему је разговарао и са италијанским послаником, али и са званичницима у Берлину.⁵⁹ Исте године лист пише и о напорима Немачке да подстакне агресивнији реваншизам код Мађарске наводећи да је „Мађарска земља злочина“, што свакако осликава страх Југославије од „ревизионистичког блока“ земаља.⁶⁰ Успон нацизма је имао утицаја и на

„домаћем терену“. Најпре се издваја извештај о предавању адвоката Александра Ђурчића, истакнутог чачанског левичара, на Народном универзитету у Чачку (основан 1933) о опасностима фашизма за који сматра да носи „заставу варварства“.⁶¹ „Глас“ такође пише и о ставовима Димитрија Љотића израженим у листу „Отаџбина“ о корпоративној држави као могућем излазу из кризе, што се тумачи као пут „ка фашизму“, као и о Љотићевој оштрој критици левичарских текстова у „Чачанском гласу“.⁶²

У години доношења Нирнбершких закона (1935)⁶³ немачки нацизам представља све већу претњу европском крхком версајском поретку. Чачанска штампа је брујала о фашизму као изазивачу рата од Европе до Далеког Истока. Године 1935. „Чачански глас“ у тексту „Фашизам као непрекидна ратна опасност“ наводи да „Хитлер жели коло крвавих обрачуна међу народима“, а као главни циљеви се наводе поход на Исток и аншлус Аустрије.⁶⁴ Као додатак помиње се и Јапан чији фашистички империјализам угрожава интегритет Кине и Совјетског Савеза са јасном алузијом на идеологију фашизма као главне претње човечанству.⁶⁵ Говори се и о продору фашизма у „колевку

.....
Александра. У чланку се говори и о Мађарима као европским „несродницима“ и као историјским противницима словенских народа. Такође, видљив је и страх од оживљавања Аустро-Угарске државе. [Аноним, „Куда воде Мађарску?“, *Чачански глас*, 8. децембар 1934]

[61] Александар Ђурчић препознаје фашистичко антисловенство које, као и многи интелектуалци у то време, упоређује са мраком средњег века. Такође, критикује Немце, чудећи се како је могуће да су поред великих цивилизацијских помака (струја) потпали под „мађијску моћ враџбина“. [Аноним, „Са Народног универзитета“, *Чачански глас*, 11. март 1934]

[62] Аноним, „Око „Отаџбине“ Г. Љотића“, *Чачански глас*, 8. април 1934.

[63] Нирнбершки закони представљали су антисемитске законе који су усвојени 1935. године. Они су лишили Јевреје немачког држављанства и предвиђали су забрану брака између Немаца и Јевреја. [Митровић, *Фашизам и нацизам*, 47-51]

[64] Т. Дарик, „Фашизам – непрекидна ратна опасност“, *Чачански глас*, 6. април 1935.

[65] Аноним, „Путеви јапанског империјализма“, *Чачански глас*, 6. април 1935.

[56] Аноним, „Кроз цео свет“, *Чачански глас*, 13. новембар 1932.

[57] Аноним, „Кроз цео свет“, *Чачански глас*, 6. новембар 1932.

[58] Нацистичка странка је на најављеним „последњим“ изборима 1933. освојила око 44% гласова, а са гласовима других националистичких партија (8%) Хитлер је обезбедио позицију канцелара у трогодишњем периоду. Са својим СА паравојним трупима „убедио“ је партије центра да гласају за Закон о давању овлашћења који је практично суспендовао устав и учинио Хитлеру моћ апсолутном. [Митровић, *Фашизам и нацизам*, 26-40; Кулић, *Фашизам*, 74-94]

[59] Аноним, „Против немачког наоружавања“, *Чачански глас*, 1. децембар 1934.

[60] Након марсејског атентата порастао је анимозитет према Мађарској која се етикетира као организатор убиства краља

братства, једнакости и слободе“, али и о Љотићевој „фашистичкој партији“ „Збор“ која је ушла самостално на парламентарне изборе 1935. године.⁶⁶

Лист „Нови глас“ је оштрији, аналитичнији, свеобухватнији, али и видно просовјетски када је у питању тумачење претње коју је представљао нацизам. Истиче се Хитлерова политика наоружавања „гвозденим темпом“ и грађења мира „бродовима, тенковима и авионима“.⁶⁷ У тексту „Немачка данас“ анализирају се кризна послератна историја Немачке и успон нациста који су кроз ратно хушкање и оптуживање Јевреја, Пољака, версајског система и комунизма скретали фокус са акутних проблема у самом немачком друштву и економији.⁶⁸ Под паролом „спасавања света од комунизма“ Хитлер упућује свој поглед „ка земљама на Истоку“, а „Нови глас“ преноси и део Хитлеровог говора из 1935. у којем казује о „немачком мачу који ће бити плуг немачке нове груди“ на Истоку.⁶⁹ Помало „навијачки“ лист преноси стварање Балканског пакта (1934) и одбрамбеног споразума Француска-Чехословачка-СССР као велику победу антифашистичке Европе са нагласком на велику улогу Совјета као највеће бране према фашизму.⁷⁰ Помиње се и тобожње „брачно путовање“ Хермана Геринга по Балкану у циљу учвршћивања односа са тамошњим државама, што се завршило крахом и поразом нацистичке дипломатије.⁷¹

„Нови глас“ етикетира фашизам као анахрони историјски догађај који има

[66] Видна је забринутост медија због продора фашизма у колевку модерне демократије. Ипак, сматрају да је деловање десничара и националиста осуђено на пропаст због природног отпора демократских и антифашистичких снага француског друштва. [Аноним, „Фашизам у Француској“, *Чачански глас*, 13. април 1934; Аноним, „Једна априласка шала“, *Чачански глас*, 13. април 1934]

[67] Аноним, „Противници рата“, *Нови глас*, 6. јул 1935.

[68] Аноним, „Немачка данас“, *Нови глас*, 20. јул 1935.

[69] Аноним, „Изазивачи рата“, *Нови глас*, 24. мај 1935.

[70] Аноним, „Немачка и пактови“, *Нови глас*, 24. мај 1935.

[71] Аноним, „Ствараоци мира“, *Нови глас*, 20. јул 1935.

обрнути друштвени процес (губитак слободе), али и да својом „тоталном реакцијом“ плаши своје противнике који су исувише слаби за одговор. Иако посматра егзистенцију фашизма као „бесмислену“ и предвиђа му скорашњи крах, у писању се примећују притајени страх и анксиозност коју улива „најезда фашизма“. Преноси се устрашеност Француске, традиционалног Југословенског савезника, од немачког реваншизма и италијанског притиска нарочито након октобра 1934. године и убиства краља Александра и француског министра Бартуа. Помиње се и градња Мажино линије, али и проблем са агресијом Јапана на француске колоније у Индокини. Поглед се пребацује на Британију за коју се констатује да је неутрална, бесциљна и несигурна.⁷² Фашистички вирус се према листу шири на Шпанију у којој бујају „клерофашисти и инквизиција“. Аутор пореди ову идеологију са мраком средњег века, док једину брану чине комунисти са Совјетским Савезом као предводником.⁷³

Приближавајући се 1939. години наслови у чачанској штампи постају све мрачнији и песимистичнији. „Чачанске новине“ предвиђају свеопшти сукоб наводећи да „Европа дрхти и ври“ пред Васкрс 1937. године и да је за фашисте „рат инструмент где се огледају најбоље врлине човека“.⁷⁴ Немачка и Италија су припремале терен преиспитујући снаге њихових противника, а као полигон за такву идеју послужио је Шпански грађански рат (1936-1939). Снажно подржавајући генерала Франка, фашистичке државе су показивале моћ и одлучност у својим намерама. „Чачанске новине“ 1937. сликовито описују ситуацију на Пиринејском полуострву и учешће Немачке наводећи да је „Бог рата прогутао Шпанију“. Такође критикују Друштво народа као и Велику Британију за пасивност и неодлучност

[72] Аноним, „Изазивачи рата“, *Нови глас*, 24. мај 1935.

[73] Аноним, „Поводом најезде фашизма“, *Нови глас*, 20. јул 1935.

[74] Аноним, „Фашизам и рат“, *Чачанске новине*, 30. април 1937.

по питању немачке интервенције у Шпанији. Организацију Лиге народа описују као Лигу држава различитих и супротстављених интереса што је класификује као немоћну пред фашистичком буром. Лист констатује да је Француска слаба и под утицајем Велике Британије чија се бојажљивост истиче као главни кривац за политичку кризу у Европи.⁷⁵

Ипак, штампа тражи трачак наде у природној и неминовној цивилизацијској победи демократије над силама насиља и диктатуре. „Чачанске новине“ виде светлост на крају тунела у великом изборном поразу профашистичких снага у Белгији, Француској, Сједињеним Америчким Државама наводећи да се фашизам хранио тренутном слабашћу демократије и да се након ових избора налази пред непробојним антифашистичким блоком.⁷⁶ То се одражава и на писање о стању на домаћем терену где се Љотићеве изјаве посматрају као непријатељске према „слободи и демократији“. У чланку „Погрешна дилема“ критикује се Љотићева искључивост у предавању о „два излаза“ - фашизам или комунизам - и наводи се да би чачански сељак природно био против богатих (фашиста).⁷⁷ Интересантан чланак из истог листа говори о фолксдојчерима који су се, обучени у шумадијску народну ношњу, потукли у једној београдској кафани узвикујући фашистичке пароле, што лист види као скандалозан и „јадан“ потез југословенских фашиста.⁷⁸

Чачанска штампа карактерисала је идеологије фашизма и нацизма као ратне, експанзивне, нетолерантне и антикомунистичке (антисовјетске) не изостављајући ни прилике

у далеком Јапану. Идеологије екстремног национализма и расизма добиле су замањак доласком Хитлера на власт у Немачкој 1933. године који је заједно са својим идеолошким „братом“ и узором Бенитом Мусолинијем припремао терен за сукоб који ће поништити Версајски мировни споразум и створити нови светски поредак. Између 1933. и 1939, када је и званично почео Други светски рат, силе Осовине (Немачка, Италија и Јапан) изазивале су низ криза (Манџурија, Индокина, Абисинија, Шпанија, Чехословачка, Пољска) које су имале за циљ дестабилизацију постојећег поретка и имплементирање фашистичког империјализма.

Незаобилазна тема када је у питању анализа фашизма и нацизма јесте антисемитизам као посебни део идеје расизма. Модерни антисемитизам, настао у другој половини XIX века, наслањао се на традиционалне оптужбе за деицид, али се по први пут јавља у организованом облику у програмима политичких странака и другим формама. Кулминацију и најрадикалнији облик доживљава у расистичком и антисемитском програму Хитлерове Националсоцијалистичке партије. Јевреји су оптуживани, између осталог, за комунизам, економску доминацију и светску заверу, да би временом антисемитизам захватио шире слојеве становништва.⁷⁹

У Краљевини СХС/Југославији антисемитизам ни по обиму ни по интензитету није био на нивоу као у неким земљама, поготово Средње Европе. Све до 1941. године инциденти се могу категорисати као појединачни и изоловани, углавном без насиља, док организованих странака и институција у међуратној Југославији није ни било. Све до тридесетих година, када се антисемитизам јавио као „увозни продукт“ из Средње Европе, однос према Јеврејима био је на граници филосемитизма. Офанзивну

[75] Аноним, „Друштво народа и Шпанија“, *Чачанске новине*, 4. јун 1937.

[76] Аноним, „Опадање фашизма“, *Чачанске новине*, 15. мај 1937.

[77] Аноним, „Погрешна дилема“, *Чачанске новине*, 30. април 1937.

[78] Аноним, „Војска фашистичког покрета“, *Чачанске новине*, 15. мај 1937; Више о покрету Димитрија Љотића до 1941. године види у: Младен Стефановић, ЗБОР *Димитрија Љотића* (Београд: Народна књига, 1984), 22-29, 35-47.

[79] Милан Лишанчић, Наталија Наумовић, „Издак из анонимности“ – Јевреји у Чачку до 1941. године“, *Зборник радова Народне музеја у Чачку XLIII* (2013).

спољну политику Хитлеровог режима осетила је и Југославија у коју је дошла, између осталих, и политика антисемитизма. Она се манифестовала углавном преко штампе, али и у другој половини 30-их преко политике ЈНП „Збор“ Димитрија Љотића.⁸⁰

Иако нема сведочанства о отвореним вербалним и другим сукобима са домаћим Јеврејима, поједини чачански штампани медији су спорадично објављивали текстове са антисемитским садржајима. „Чачански глас“ је 1933. године објавио текст „Јевреји долазе“ који је говорио о маси надлазећих немачких Јевреја „који су исисали немачки народ а сад хоће и нас“, као и то да „иако имају новаца нека обићу Југославију и нека иду у Палестину“.⁸¹ „Преглед црквене епархије жичке“ (ПЦЕЖ) у својим текстовима током 20-их и 30-их такође садржи антисемитске текстове који се углавном баве традиционалним оптужбама за „ритуално убиство“, комунизам и светску заверу. Тако се у тексту из 1921. године у негативној конотацији говори о процесији „жртвовања“ животиња⁸², док се у тексту из 1923. године жестоко критикују „јеврејски болшевизам“ и његови прваци Маркс, Енгелс, Бадел и други који су имали за циљ „уништење светог крста кога они намеравају да замене јеврејском звездом „пентаграмом“.⁸³ У једном дужем тексту из 1926. године примећује се да је антисемитизам базиран на економском, финансијском и привредном принципу. Наиме, реч је о историји породице Ротшилд и њиховом начину и систему богаћења којим се објашњава тежња

ка светској доминацији и угњетавању маса. Такође, цитирају се делови из „Протокола сионских мудраца“ преко којих се објашњава „совјетска историја“ Јевреја и њихова тежња ка конспиративном деловању на слободна и хришћанска друштва.⁸⁴ У другој половини 30-их текстови постају нешто радикалнији, па се тако Јевреји упоређују са „Антихристом“ и оптужују за егоизам и шовинизам, све у контексту јеврејског „деицида“ (Христовог убиства), а наводи се и како су Ирод и јеврејски народ радили у име „својих себичних личних и рачуна своје нације“.⁸⁵ Лист преноси и делове „Анти-јеврејског буквара“ штампаног у Немачкој 1938. године⁸⁶, као и анализу „јеврејске троглаве хидре“ која је свету донела три зла: комунизам, масонерију и капитализам.⁸⁷

Закључак

Политичко-идеолошке и научно-технолошке појаве међуратног периода чине својеврсни феноменолошки синкретизам који је глобално утицао на многе државе и друштва. Чачак, наизглед пасивна средина са око 10.000 житеља, излази из изолације што је свакако био резултат поменуте глобалне размене. Међуратна чачанска штампа као део тог пејзажа допринела је употпуњавању слике града у периоду између два рата.

Штампа види либерализам и капитализам као главне и одговорне кривце за светску економску кризу која је жестоко погодила и чачански крај. Део штампе сматра да је повратак коренима и религији једини излаз, док пролевичарски листови нагињу ка социјализму и комунизму као контратежи рањеном либералном капитализму. Политички, он се критикује за импотентност пред фашизмом

[80] Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941* (Београд: Институт за савремену историју, 2008), 184-202; Иво Голдштајн, *The Jews in Yugoslavia 1918-1941. Antisemitism and the struggle for equality* (Будимпешта: ЦЕУ, 2005), 2-13; Јован Ђулибрк, *Историографија холокауста у Југославији* (Београд: ПБФ-ИТИ, 2011), 33-41; Ненад Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941* (Београд: Институт за савремену историју, 1997), 161-164; Јовановић, *Руска емиграција на Балкану*, 68-70.

[81] Аноним, „Јевреји долазе“, *Чачански глас*, 8. октобар 1933.

[82] Текстови из 20-их година углавном су настали под утицајем руске емиграције у Краљевини СХС. [Аноним, „Мисли св. Јована Златоустог о потреби молитве“, *ПЦЕЖ*, бр. 10, октобар 1921]

[83] Аноним, „Голгота Русије“, *ПЦЕЖ*, септембар-октобар 1923.

[84] Аноним, „Јеврејство“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, мај 1926, 115-120; *ПЦЕЖ*, бр. 11, новембар 1936, 23.

[85] *ПЦЕЖ*, бр. 6, јун 1937, 16; Аноним, „Прича о вуку и јагњету“, *ПЦЕЖ*, бр. 1, јануар 1928, 8.

[86] Аноним, „Вести“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, мај 1938, 25.

[87] Аноним, „С.О.С.“, *ПЦЕЖ*, бр. 11, новембар 1936, 4-5.

и немачким нацизмом, а као светлост на крају тунела штампа види СССР.

Совјетски Савез је као монолит комунизма у очима једних „зло које је прогутало крст“, док је код других носилац заставе антифашизма. „Држава већа“ се посматра као излаз из безнадежног положаја економске кризе као једина земља која је за то време напредовала, па је стога представљала идеју водиљу. Не треба да чуди очигледна левичарска настројеност, јер се већина чачанских листова налазила под утицајем водећих људи КПЈ у Чачку – Драгише Мишовића, Александра Ђурчића и Ратка Митровића.

Екстремни национализам и експанзионизам нису наишли на позитивне одјеке у чачанској штампи. Версајски поредак је брањен, а фашизам жестоко критикован због свог империјализма, реваншизма и ревизионизма. Мусолини и Хитлер су представљени као носиоци штафете рата, док су домаћи фашисти, оличени у Љотићевом „Збор“-у, представљени изразито негативно и у помало комичном маниру. Са друге стране, антисемитизам поприма облик модерности са клерикалним круговима као главним носиоцима вести о „злу Јевреја“. Симптоматично је то што и поред филосемитизма који је владао у чачанском друштву, наилазимо на ваноквирно преношење стандардних антисемитских стереотипа о светској завери.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

ИЗВОРИ:

Штампа:

1. ПЦЕЖ (1921, 1923, 1925, 1926, 1933, 1936, 1937, 1938)
2. Чачански глас (1932-1935)
3. Нови глас (1935)
4. Чачанске новине (1937)

ЛИТЕРАТУРА:

1. Весна Алексић, *Сједињене Америчке Државе и свейска економска криза 1929-1939* (Београд: Стубови културе, 2010)
2. Иван Беренд, *Економска историја Европе у XX веку* (Београд: Архипелаг, 2009)
3. Каролин Вар, К. М. Паникар, Ј. М. Ромеин, *Двадесето стољеће* (Загреб: Напријед 1969)
4. Иво Голдштајн, *The Jews in Yugoslavia 1918-1941. Antisemitism and the struggle for equality* (Будимпешта: ЦЕУ, 2005)
5. Др Јарослав Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1933* (Чачак: МИАЧ, 1986)
6. Миша Ђурковић, *Полицичка мисао Џона Сџуарта Мила* (Београд: Службени гласник, 2006)
7. Милутин Јаковљевић, „Делатност Косте Новаковића у Чачку“, *Косија Новаковић у радничком покрету Србије и Југославије* (1989)
8. Димитрије Јањић, Драгиша Петровић, *Доктор Драгиша Мишовић* (Чачак: Центар за културу Чачак, 1979)
9. Недељко Јешић, Младен Стефановић, *Рајко Мишровић* (Чачак: Чачански глас, 1979)
10. Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану* (Београд: Чигоја штампа, 2006)
11. Радмило Кљајић, *Др Драгиша Мишовић* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1979)
12. Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941* (Београд: Институт за савремену историју, 2008)
13. Тодор Куљић, *Фашизам* (Београд: Нолит, 1987)
14. Милан Лишанчић, Наталија Наумовић, „Излазак из анонимности“ – Јевреји у Чачку до 1941. године“, *Зборник радова Народне музеја у Чачку XLIII* (2013)
15. Др Душан Лукач, *Трећи рајх и земље југоисточне Европе* (Београд: Просвета, 1982)
16. Андреј Митровић, *Време нештрелићевих* (Београд, 1974)
17. Андреј Митровић, *Фашизам и нацизам* (Београд: Политика, 1979)
18. Радисав Недељковић, *Зайиси и сећања из народноослободилачке борбе у чачанском крају* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1988)
19. Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988* (Београд: Нолит, 1988)
20. Ненад Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941* (Београд: Институт за савремену историју, 1997)

-
21. Милан Ристовић, *Немачки нови поредак и југо-источна Европа 1940/41-1944/45* (Београд: Службени гласник, 2005)
 22. Џон М. Робертс, *Европа 1880 – 1945* (Београд: Клио, 2002)
 23. Младен Стефановић, *ЗБОР Димитрија Љошића* (Београд: Народна књига, 1984)
 24. Јован Ђулибрк, *Историографија холокауста у Југославији* (Београд: ПБФ-ИТИ, 2011)
 25. Адам Улам, *Недовршена револуција* (Београд: Просвета, 1990)
 26. Ерик Хобсбаум, *Доба екстрема* (Београд: Дерета, 2002)
 27. Ерик Хобсбаум, *Нације и национализам од 1780.* (Београд: Филип Вишњић, 1996)

GREAT IDEOLOGIES IN ČAČAK NEWSPAPERS

The paper presents an analysis and interpretation of the view on "great ideologies" seen by the eyes of the newspapers in Čačak between the two wars. The period between the two world wars was highly marked by the presence of three mostly opposed ideologies which, in different ways, all contributed to the beginning of the Second World War.

Liberal capitalism in the interwar period faces a crisis in form of "great depression" of the thirties which had repercussions all over the world, as well as in the Kingdom of Yugoslavia. The newspapers in Čačak were not indifferent to the problems of the economic crisis and mostly criticized "the old regime" which contributed, not only to the economic crisis, but also to the crisis of mind due to its "immorality".

Communism, a "forbidden" ideology in the interwar Yugoslavia, gains its place in Čačak newspapers mostly through description of the situation in the USSR, as well as in comparative analysis of the "red ideology" and its rival ideas such as fascism and liberalism.

Fascism and Nazism take a central place in the research of Čačak newspapers which paid great attention to these growing ideologies, especially during the 1930s. Besides information on the most important moments mostly related to Nazi Germany, the raising antisemitism also found its place in the newspapers, which obviously reflected turbulent years preceding the Second World War.

Milan Lišančić, M.A.

Les grandes idéologies dans la presse de Cacak

Cette étude traite de l'analyse et de l'interprétation des regards sur la „grande idéologie“, vus à travers les yeux de la presse d'entre-deux-guerres de Cacak. L'entre-deux-guerres fut considérablement marqué par la présence de trois idéologies en général opposées qui contribuèrent de diverses manières au début de la Deuxième Guerre mondiale.

Le capitalisme libéral dans l'entre-deux-guerres se heurte à la crise incarnée dans la „Grande dépression“ des années trente qui eut des répercussions dans le monde entier et même dans le Royaume de la Yougoslavie. La presse de Cacak ne resta pas à l'abri des problèmes de la crise économique, critiquant pour la plupart l'„ancien système“ qui contribua, par son immoralité, en plus de la crise économique, à la crise spirituelle également.

Le communisme, idéologie „interdite“ dans la Yougoslavie

d'entre-deux-guerres, obtient sa place dans la presse de Cacak en général par la description de la situation en U.R.S.S., tout comme par l'analyse comparative de l'„idéologie rouge“ et des idées rivales de celle-ci du fascisme et du libéralisme.

Le fascisme et le nazisme occupent la place centrale de l'étude de la presse de Cacak qui consacra beaucoup d'attention aux idéologies grandissantes, surtout dans les années 30 du XXème siècle. En dehors des moments les plus importants de la transmission, liés généralement à l'Allemagne nazie, il y eut de la place également pour l'antisémitisme couvant, ce qui fut certainement le miroir des années turbulentes à l'aube de la Deuxième Guerre mondiale.

Milan LISANCIC, M.A.

УДК: 355:929 Вучковић З.

**Др Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ**

*историчар, музејски саветник
Народни музеј Чачак*

ЗВОНИМИР ЗВОНКО ВУЧКОВИЋ (1916-2004) : БИОГРАФИЈА, ДОКУМЕНТА, СЕЋАЊА

АПСТРАКТ: *Звонко Вучковић био је један од првих и најистакнутијих рајних команданаца ЈВУО генерала Михаиловића, зајоведник Првој равнојорској корпуса, подручја где су ројалистичке снаге већ средином маја 1941. године створиле своју усјаничку терилску организацију. Његово порекло, школовање, друштвене везе, снажан антифашистички став израђен и пре дочетка раја, југословенска национална одређења и социјалдемократска идеолошка убеђења, условљавала су умерен став према сујројстивљеним формацијама у грађанском рају, као и јолишчку оријентацију током живоја у емијрацији. Поред крајке биојрафије рад садржи и јиређену архивску јрају у вези са Вучковићевом делатношћу у рају, бораваком у Италији, а зајим и у САД.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Звонимир Звонко Вучковић, јородица Смиљанић, генерал Михаиловић, Југославија, Италија, Америка, емијрација*

Звонимир Звонко Вучковић рођен је 6. јула 1916. године у Бијељини. Звонков отац Петар Пркић (око 1890 - 1920) био је Хрват родом из Вареша, малог рударског града у средњој Босни, подручја у коме је домаће католичко становништво хрватски идентитет прихватило у XIX веку. Фамилија Пркић и данас постоји у Варешу. Будући да је Петар потицао из сиромашне породице, већ као млад момак отишао је из куће у потрази за бољим животом. У Мостару се 1914. године оженио са Анком, пореклом из Макарске у Далмацији (рођена као Ana Windschnurer)¹. Њен отац Franz био је Аустријанац, а мајка се звала Filomena Zanchi. Ипак, Звонкова мајка је свој идентитет касније повезала са

српском нацијом и тако је остало до њене смрти у САД 1984. године.²

Брак Петра и Анке потрајао је пет година. Добили су сина Звонимира и кћи Мирјану. Петар Пркић је попут свога оца рано оболео од туберкулозе. Док је са породицом живео у Бијељини отворио је књижару, за чије издржавање је требало доста новца, као и за скупе болничке опоравке. Неколико година неуспешно се лечио у санаторијуму у Салцбургу, где је и сахрањен. Анка је остала удовица у двадесет четвртој години, са великим дуговима и страхом да ће и њена деца можда оболети од туберкулозе. Звонко је у време очеве смрти имао пет година, тако да су сећања на њега остала бледа, а у кући се није пуно говорило

[1] Звонимир Вучковић, *Сећања из раја* (Крагујевац: Погледи, 2001), 31, 309; Dr. fra Andrija Nikić, *Katolici u Varešu do 2002. godine* (Mostar - Vareš: Franjevačka knjižnica i Arhiv, 2003), 343.

[2] Изјава Анке Вучковић, девојачки Смиљанић, удовице Звонка Вучковића, дата аутору текста 21. јуна 2016. године.

о Петру, осим да је Звонко наследио плаху и пргаву нарав на свога „несрећног оца“.³

Звонко своје хрватско порекло никада није крио нити потпуно занемарио, како због породичних веза, тако и због каснијег живота и школовања у Загребу. За време боравка на Војној академији у Београду често је бранио став Хрвата у вези са заједничком југословенском државом, за чији се опстанак залагао: „У Београду су ме другови због имена задиркивали, понекад и малициозно, кад бих се у ватреној дискусији упустио у одбрану Хрвата и Загреба.“⁴ Ратни противници Звонка Вучковића увек су наглашавали да није по рођењу Србин, покушавајући да му на тај начин оспоре уверљивост и легитимитет и објасне мотивацију за поступке у борбама.⁵

Међутим, Звонимир Вучковић је већ у раном детињству везао свој идентитет за српску националну традицију уклопљену у шири југословенски контекст заједничке државе Јужних Словена. Пресудан утицај на то имао је његов очух Александар Вучковић, официр српске војске, кога је 1921. у Бијељини упознала удовица Анка Пркић. Њихова веза прерасла је у брак 1922, а Александар је следеће године и званично усвојио двоје Анкине деце дајући им своје презиме. Следеће две деценије Звонков очух (кога је искрено доживљавао као правога оца) имаће одлучујући утицај на његово одрастање.⁶

Александар Вучковић (17. фебруар 1881 - 7. септембар 1939) рођен је у Врању, у трговачкој породици. Његов отац Јован имао је намеру да га син наследи у радњи, али је Александар кренуо другим путем. После завршених шест разреда гимназије у Врању и седмог у Београду уписао се у Нижу војну школу Војне

академија (1900-1903), после чијег је завршетка произведен у чин пешадијског потпоручника. На почетку каријере службовао је у родном Врању, одакле су у Турску, у то време, полазили многобројни српски комитски одреди. Александар Вучковић чин поручника добија 1908, а следеће године похађа Вишу школу Војне академије. Капетан друге класе постаје 1912. године, управо када почиње Први балкански рат. Следећих шест година Александар је провео војујући.⁷

Током Првог балканског рата учествује у биткама код Куманова и Битоља, борбама код Елбасана (Албанија), а у Другом балканском рату код Криве Паланке и на Великом Говедарнику. За време Првог светског рата учествовао је у бојевима код Шапца, на Колубари, у Београду, Смедереву, Варварину, Крушевцу, Приштини, Косовској Митровици и Рожају. Повукао се преко Албаније и био је на Солунском фронту. За време ратовања напредовао је у служби. Чин капетана прве класе добио је 1913, мајора 1915, потпуковника 1920, а пуковника 1924. године. За чин бригадног генерала морао је да сачека до 1937. године. Током своје успешне војне каријере вршио је многе дужности и често се селио, посебно после 1918. године (Бијељина, Котор, Билећа, Загреб, Вараждин, Нови Сад). Преводио је с француског стручне чланке, а служио се немачким и руским језиком. Сарађивао је са војним часописима, писао, учествовао у друштвеном животу. Имао је четрнаест домаћих и три страна одликовања. Није дочекао пензију - умро је на дужности у Новом Саду 7. септембра 1939. године, а сахрањен је на Новом гробљу у Београду. Са Анком

[3] Звонимир Вучковић, *Сећања из рајна*, 31, 309; Dr. fra Andrija Nikić, n. d., 343.

[4] Звонимир Вучковић, *Сећања из рајна*, 66, 104.

[5] Милош Тимотијевић, *Звонко Вучковић (1941-1944) : рајна биографија : расправа о проблемима прошлости и садашњости* (Београд : Службени гласник, 2015), 239-350.

[6] Звонимир Вучковић, *Сећања из рајна*, 31-33.

[7] Мирослав Перишић, „Град и грађанин у Србији крајем 19. века“, *Историјски записи*, LXXI, 3-4, (Подгорица, 1998), 118-119, 124; Звонимир Вучковић, *Сећања из рајна*, 32-47; Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon* (Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije – Dobra, 2004), 303; В. Иветић, „Вучковић, Александар Ј.“, *Српски биографски речник*, 2 (Нови Сад : Матица српска, 2006), 536.

је добио кћи Јелисавету (Сету) која је рано умрла, а касније и сина Драгомира (Мицка).⁸

Цела породица Вучковић сели се у Котор 1923, где је Александар добио прекоманду. Звонко је у овом старом историјском граду пошао у школу. Следеће четири године запамтио је као доба „правог земаљског раја“. Пуковник Александар Вучковић прекомандован је 1927. у Билећу са задатком да отвори подофицирску школу. У ово мало херцеговачко место сели се цела породица. Ту је умрла Звонкова сетра Јелисавета звана Сета (1926-1927), прво дете из брака Александра и Анке која је већ била поново трудна. Убрзо је родила сина Драгомира (1927-1996). Већ после три године (1930) породица Вучковић се сели у Загреб. Пуковник Александар Вучковић постао је командант Загребачког гарнизона и на том положају остао је следећих седам година. Ново место становања оставило је снажан утисак на петнаестогодишњег Звонка: „Мене је Загреб засенио од првог часа. Са школом нисам имао нарочитих проблема, а диван велики град пружао је све што један дечак може пожелети: биоскопе и позоришта, паркове и фудбалска игралишта, зоолошку и ботаничку башту и многе друге атракције о којима сам до тада само слушао.“ Али ни у Загребу се није дуже задржао. Већ 1. октобра 1931. године, после завршеног шестог разреда гимназије, уписује Војну академију у Београду.⁹

Снажан утицај очуха Александра, преко кога је упознао српску национално-ослободилачку традицију, положај нове породице која је припадала друштвеној елити Краљевине Југославије, а потом и војно школовање,

[8] Др. П. М., „Александар Вучковић, пешадијски бригадни генерал“, *Политика*, бр. 11233, Београд, 9. септембар 1939, 6; Звонимир Вучковић, *Сећања из рајна*, 47; Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije. 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, 303; В. Иветић, „Вучковић, Александар Ј.“, 536.

[9] Звонимир Вучковић, *Сећања из рајна*, 33-36; Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, 303; В. Иветић, „Вучковић, Александар Ј.“, 536; Исти, „Вучковић/Пркић, Звонимир П.“, *Српски биографски речник*, 2 (Нови Сад : Матица српска, 2006), 542.

потпуно су обликовали дух младог Звонка Вучковића. Чином усвајања прихватио је и православље, славио Светог Николу, крсну славу свога очуха, што је практиковао и после одласка у емиграцију.¹⁰

Звонко Вучковић са навршених петнаест година живота уписује Војну академију у Београду. Пријемни испит лако је положио, а на лекарском прегледу помогла су му очухова познанства, јер је имао лош вид на десном оку (зеница повређена приликом рођења). Звонко је припадао 61. класи која је на дан уписа имала 300, да би крај школовања (1936) дочекала 252 питомца. Крути дух касарне, дисциплина и послушност тешко су му падали. Само захваљујући подршци очуха пребродио је почетне проблеме прилагођавања, а још више намеру да напусти војни позив непосредно пред завршетак школовања: „Дисциплина је основа на којој почивају све војске, али неразумна и догматична дисциплина уништиће морал и најбољих кадрова.“ Сећања на старешине у Војној академији нису му остала у лепој успомени, за разлику од другарства које је створио са питомцима из своје класе. Култ класног другарства остао је важна окосница идентитета свих официра и није се угасио до краја живота генерације којој су припадали. Самим тим тешко су подносили сукобе и поделе по националној и идеолошкој линији током Другог светског рата.¹¹

Од тридесетак Хрвата у класи Звонка Вучковића само један није приступио војсци НДХ 1941. године. Најсјајнију каријеру у Титовој војсци остварио је Звонков класни друг Ратомир Раде Хамовић (1916-2009), који је у КПЈ приступио 1941, да би затим постао члан Врховног штаба партизанске војске. После рата био је начелник Генералштаба ЈНА, одликован је орденом Народног хероја и доспео је до чина генерал-пуковника. Генерал ЈНА постао је и њихов класни друг Руди Петовар. Мањи

[10] Звонимир Вучковић, *Сећања из рајна*, 38, 104, 419.

[11] Звонимир Вучковић, *Сећања из рајна*, 37-42.

део Звонкових другова са академије прикључио се Љотићевим и Недићевим одредима у склопу немачке окупационе управе у Србији.¹²

Питомци Војне академије Краљевине Југославије у последњој години школовања разврставани су у родове војске. Звонко Вучковић је тражио и добио артиљерију. Изоловани живот касарне, као и забране читања књига, публикација и новина које нису имале додира са наставним програмом, замениле су радости знатно слободнијег живота. Прво његово службовање (1936) било је у загребачком 30. артиљеријском пуку „Краљевић Томислав“, где је вршио дужност водника четврте батерије. Пошто су му родитељи још увек били у Загребу, становао је код њих. Очух му је 1937. постао генерал и добио прекоманду у Вараждин, а Звонко је премештен у Војно-географски институт у Београду, где је у наредних шест месеци завршио топографски курс. По завршеној обуци упућен је на западну границу земље, тада код Сушака према Ријеци која је припадала Италији, а затим у Бајмок према Мађарској. По окончању ових радова поново се враћа у Загреб у своју артиљеријску батерију. Све већа опасност од рата у Европи изискивала је војне припреме свих земаља, укључујући и Краљевину Југославију. У Хрватској је постојало снажно противљење опстанку заједничке државе. Локално становништво бојкотовало је војску, па је и Вучковић у лето 1939. године имао пуно проблема приликом мобилизације људства на Сљемену у околини Загреба.¹³

После очухове смрти (по савету његових пријатеља) затражио је да га из Загреба преместе у Београд. Већ крајем 1939. распоређен је у коњички дивизион артиљеријског пука Краљеве гарде. У Београду су му већ били мајка и сестра која је уписала Високу комерцијалну школу, као и брат Драгомир, ученик другог разреда гимназије. Служба у Гарди сматрана је за велику част сваком официру и војнику. Ипак, тешка атмосфера и дисциплина у касарни нису му погодиле. Његови најбољи другови у Краљевој гарди били су Словенац Сава Конвалинка (1916-2005) и Србин Момчило Смиљанић (1916-1942), са којима је и завршио б1. класу Војне академије. Блискост младих официра, слични патриотски погледи и заједнички друштвени живот обележиће Звонков боравак у Београду 1939-1941. године, у време када су сви назирали улазак Краљевине Југославије у рат који је већ беснео у Европи.¹⁴

На личном плану Вучковић се везао за породицу Смиљанић из које је потекао Момчило, његов најбољи друг из Академије и Гарде. Смиљанићи су стара и велика фамилија са Златибора из места Равни.¹⁵ Дали су велики број свештеника, ратника, генерала, народних првака, политичара и научника, укључујући и појединце који су припадали Комунистичкој партији, а касније и партизанском покрету. Међу њима био је и Милутин Смиљанић (1902-1941), истакнути комуниста и професор математике у ужичкој, чачанској и земунској гимназији, човек који је снажно обликовао многе генерације средњошколаца у левичарском духу. Посебно истакнуту улогу у партизанском покрету и номенклатури

[12] V. Št., „Hamović Rade“, *Vojna enciklopedija*, 6, ur. Nikola Gažević (Beograd, 1973), 389-390; B. Jok., „Petovar, Rudi“, *Vojna enciklopedija*, 3 (Beograd, 1973), 664; Звонимир Вучковић, *Сећања из раја*, 38, 66, 145, 178, 364; Ratimir Rade M. Hamović, *Od nekad do sad* (Sarajevo : Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog antifašističkog rata Bosne i Hercegovine, 2004), 42-45; Срђан Цветковић, „Улога ОЗН-е у ликвидацији 'народних непријатеља' 1944-1945. Шта крију архиви ОЗН-е о револуционарном терору 1944/1945“, *Архив*, 1-2 (Београд, 2006), 130; Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге Српске владе 1941-1945* (Београд : Службени гласник, 2014), 191, 197, 303-329.

[13] Звонимир Вучковић, *Сећања из раја*, 39, 41, 43-46.

[14] Звонимир Вучковић, *Сећања из раја*, 49-51; „Preminuo poslednji prebegli oficir“, *Glas javnosti – internert izdanje*, Beograd, utorak, 18. 1. 2005. (<http://arhiva.glasjavnosti.rs/arhiva/2005/01/18/srpski/VE05011702.shtml>, приступљено 27. 10. 2014); Раде Познаноновић, „Смиљанић Момчило“, *Биографски лексикон Златиборској округу*, ур. Милија Ј. Кнежевић (Београд : Удружење Ужичана у Београду, Београд, 2006), 685.

[15] Зорица Златић Ивковић, *Црква Свештих ајосџола Пејтра и Павла у Сиројојну* (Сиројојно : издање аутора, 2004), 26-43.

социјалистичке Југославије имао је прота Милан Смиљанић (1891-1979).¹⁶ Звонко је посебно ценио Манојла, сина проте Милана, који је као партизан погинуо 1941. године. Сестре Милоја Смиљанића, Милица и Лепосава, подржавале су током рата Равногорски покрет.¹⁷ Стицајем околности, познанство са Анком Смиљанић, ћерком Милоја Смиљанића, за младог Вучковића постаће одлучујуће на приватном плану.

Момчилов старији брат Милоје Смиљанић (1892-1953) био је правник и ратник из Првог светског рата, један од 1300 каплара који су храбро ратовали 1914. у одбрани Србије. Милоје је после преласка Албаније 1915. добио прилику да се опоравља од рањавања и настави студије права у Греноблу, где је 1917. упознао своју будућу супругу Anne-Marie Pittion-Rossillon (1900-1991), пореклом из Лиона. Она је тада у Гренобл дошла на одмор с мајком Henriette (девојачко презиме Claret). Њен отац Clovis био је главни благајник железничке компаније која је повезивала Париз, Лион и медитеранску обалу. Родитељи нису дозвољавали брак док Anne-Marie не постане пунолетна („штајковала” је глађу да би остварила своју жељу). Зато су се Милоје и Ана венчали тек 1921. године, да би 1922. добили ћерку Јелену, 1923. Анку (будућу Звонкову супругу), а Магду 1929. године. Јелена се удала 1943. године (док су били у избеглишту у Каиру) за Леониду Паханија, капетана Краљевине Југославије, иначе цинцарског порекла. Он није хтео да се прикључи Титовој војсци, па је после рата отишао у Легију странаца. Магда је завршила Ecole Supérieure d'Aéronautique у Паризу и са мужем Французем касније отишла Америку,

[16] Погледати публикације: Миодраг Жико Аврамовић, *Професор Милушин Смиљанић* (Титово Ужице : Самоуправна интересна заједница културе – Самоуправна интересна заједница средњег усмереног образовања и васпитања, 1981); Бошко Матић, *Проша. Крст и њепокрака њоје Милана Смиљанића* (Београд : Turistička štampa, 1985).

[17] Звонимир Вучковић, *Сећања из раја*, 424.

где су били професори на Purdue University у Лафајету и Индијани. Потом је променила занимање и живела са мајком у Њу Мексико.¹⁸

Анка Смиљанић се родила у Лиону, али је првих шест година живота провела са родитељима у Трсту, где је њен отац био дипломата. Потом је годину и по живела у Тирани, а следећих годину и по дана у Софији. Родитељи су је убрзо послали у Француску, где је провела седам година (1932-1939). Последњих дана августа 1939. дошла је у Београд, где је положила матуру, а потом студирала класичне језике (латински и грчки) и археологију. У Београду је упознала Звонку, да би се 1947. и венчали у Француској, где су тада обоје били у избеглиштву.¹⁹

Официри Краљевине Југославије путем женидбе успостављали су повезивање са друштвеном елитом. Многобројне породичне везе стварале су јединство слоја који је водио државу. У таквом окружењу кретао се и млади поручник Звонимир Вучковић, који је већ по свом очуху генералу припадао елитним друштвеним круговима. Дружење и женидба са девојкама из виших грађанских кругова била је уобичајена појава. Вучковићи су у Београду живели попут других грађанских породица. Сестра је умела да свира клавир и пева оперске арије уз које је Звонко често живио дубоко заваљен у фотељу.²⁰

Милоје Смиљанић био је дипломата и помоћник министра иностраних послова Краљевине Југославије пред Други светски рат. Као дипломата службовао је широм Европе, али не и у Француској. Када је влада Краљевине Југославије у пролеће 1941. кренула

[18] Изјава Анке Вучковић, девојачки Смиљанић, удовице Звонка Вучковића, дата аутору текста 21. јуна 2016. године.

[19] Изјава Анке Вучковић, девојачки Смиљанић, удовице Звонка Вучковића, дата аутору текста 21. јуна 2016. године.

[20] Звонимир Вучковић, *Сећања из раја*, 50-53, 115-116, 309; Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, 85; Исти, „Приватност у униформи”, у: *Приватни животи код Срба у двадесетом веку*, приредио Милан Ристовић (Београд : Сlio, 2007), 505, 510-511.

у припреме поводом потписивања Тројног пакта са Немачком, дао је оставку на свој посао у Министарству иностраних послова. Са пучистичком владом генерала Симовића евакуисан је у Египат. Касније је упућен у Рим (1944), да би као емигрант после рата отишао у Француску (1945). Напрасно је умро од срчаног напада у Лиону 1953. године.²¹

Милојева супруга Anne-Marie је после удаје србизирала своје име, поставши Маруша. Перфектно је говорила српски језик. После Другог светског рата уписала је Универзитет у Лиону, у 50. години живота, да би пет година касније докторирала руски језик. После супругове смрти прешла је у Америку и добила место на катедри за руски језик на једном универзитету у Индијани, где је предала до своје 75. године.²²

Захваљујући обавештењима које је Момчило Смиљанић добијао преко брата Милоја у пролеће 1941, Звонко Вучковић је имао увид у дипломатске активности у вези са доношењем одлуке да Краљевина Југославија потпише Тројни пакт са Немачком. Већ 9. марта 1941. млади гардијски официри имали су информацију да је потписивање пакта само питање дана. Смиљанић, Вучковић и Конвалинка дуго су размишљали о преласку у Грчку, коју је 28. октобра 1940. напала фашистичка Италија, претрпевши притом понижавајући пораз. Коначно, одлучили су да пребегну у Грчку, да би на пут пошли у суботу 15. марта 1941. у униформама, са лажним наређењима која су служила да се заварају контроле. Убрзо су по приспећу у Бевђелију прешли у Грчку, а на граници су оставили своје официрске сабље побијене у земљу, са писмом кнезу Павлу Карађорђевићу у коме га обавештавају да је

издао земљу и да они одлазе код пријатељског народа да се боре против заједничког непријатеља. После првог пријема код грчке војске, а затим и испитивања официра задуженог за безбедност (капетан Куцагарис) и њихове идентификације, пријатељски су примљени у новој средини. Сместили су их у Солун, организован им је одлазак на Зејтинлик, а затим и на Свету Гору. После тога стижу у Атину где су поднели молбу да их приме у добровољце. Пуч у Београду (27. март 1941) поново је променио планове младим официрима који се брзо враћају у Југославију. Путовање је ишло споро због померања грчких, британских, аустралијских и новозеландских трупа према Солуну. Пут од Атине до Солуна трајао је два дана, а тек после поноћи, у првим сатима 6. априла 1941. године, прешли су границу и последњим возом кренули ка Београду. Истог јутра Немачка и њени савезници напали су Краљевину Југославију и поразили је до 18. априла 1941. године.²³

Податке о неизбежном нападу Немачке на Југославију и пре почетка бомбардовања Београда имао је Милоје Смиљанић. Он је своје ћерке Јелену и Анку евакуисао у послеподневним часовима 5. априла 1941. године авионом којим је отишао и амерички амбасадор Bliss Lane. Најпре су допутовале до Солуна, а одатле до Атине возом. У то време је Звонко са својим друговима ишао у супротном смеру, према Југославији. Када су стигле у Атину, уследило је бомбардовање Пиреја. Нико од виших чиновника југословенског посланства није их примио код себе, осим једног нижег службеника. После недељу дана дошао је и Милоје Смиљанић који је током повлачења из Београда жену и најмлађу ћерку оставио у родном селу Равни на Златибору да не би заузимале место неком „значајнијем” приликом евакуације са аеродрома у Никшићу. Касније су успеле да добију француске пасоше и да се евакуишу из Југославије у Лион, потом у

[21] Branko Petranović, Nikola Žutić, 27. mart 1941. *Tematska zbirka dokumenata* (Beograd: NICOM, 1990), 238, 543; Звонимир Вучковић, *Сећања из раша*, 52-53, 424-425, 471; Раде Познано-вић, „Смиљанић Д. Милоје”, *Биографски лексикон Златиборској окруји*, ур. Милија Ј. Кнежевић (Београд: Удружење Ужичана у Београду, 2006), 684.

[22] Изјава Анке Вучковић, девојачки Смиљанић, удовице Звонка Вучковића, дата аутору текста 21. јуна 2016. године.

[23] Звонимир Вучковић, *Сећања из раша*, 54-62.

Португал, одакле бродом око Африке плове до Мозамбика, а затим авионом у новембру 1941. стижу до Каира. Други део породице Смиљанић бродом је дошао до Александрије већ у лето 1941, потом у Каиро, да би их Британци одатле послали у Палестину (манастир Тантур близу Витлејема). Цела породица Смиљанић окупила се у Египту новембра 1941. године. Милоје је именован за посланика избегличке Владе у Каиру, а Анка је радила у британском Одсеку за пропаганду (запамтила је њихово охоло држање), а доцније у југословенском Министарству финансија. Почетком 1944. Смиљанићи су у Риму, где је Милоје радио као помоћник Михи Креку у Савезничкој мисији. После Титовог дефинитивног и формалног преузимања власти у послератној Југославији, Смиљанићи су априла 1945. отишли у Лион, где су на једној фарми под закуп гајили воће.²⁴

Послератна југословенска и српска историографија увек је сужавала истраживачки фокус на комунистичку партију, док је све грађанске снаге приказивала као издајничке, а српске и као „хегемонистичке“. Заправо, опредељење за одбрану земље постојало је код многих официра Краљевине Југославије, без обзира на снагу противника. Вучковић је после 6. априла 1941. два дана путовао од Ђевђелије до Београда због честих напада немачких авиона. Његови другови Момчило и Саво добили су ратни распоред на истоку земље, док се он са својом артиљеријском батеријом упутио у јужни Банат, одакле се после три дана без борбе и контакта са непријатељем повлачи у Шумадију. У близини Лазаревца 16. априла добија наређење да се преда Немцима, јер је закључено примирје. Војницима је пренео наређење, али и лични савет да се по мраку и са личним наоружањем врате кућама и сачекају даљи развој догађаја. И сам је тако поступио, у нади да ће успоставити контакт са деловима војске која није пристала на предају.

[24] Изјава Анке Вучковић, девојачки Смиљанић, удовице Звонка Вучковића, дата аутору текста 21. јуна 2016. године.

Вест о капитулацији Југославије задесила га је у Доњим Бањанима испод Сувобора, а том приликом добио је и прве информације о формирању усташке НДХ. Убрзо је униформу заменио цивилним оделом и укрцао се на воз у Кадиној Луци испод Рајца са намером да се поново врати у Београд. У Кадиној Луци први пут је у овом краткоратном рату видео непријатељске војнике.²⁵

За то време Момчило Смиљанић и Саво Конвалинка склонили су се на Златибор, у село Равни. Ту се после 22. јуна 1941. сакрио и члан КПЈ Слободан Пенезић Крцун, са којим су дошли у контакт. Смиљанић и Конвалинка определили су се тада за партизански покрет. Момчило је постао командир једне од чета Ужичког партизанског одреда, а Саво је отишао у Словенију где се прикључио локалним партизанима.²⁶ Пuteви тројице пријатеља потпуно су се разишли.

Непосредно по завршетку Априлског рата Вучковић се вратио у Београд, али није желео да се у њему крије. Намеравао је да што пре стигне до мора и некако успостави контакт са војском која се повукла из земље. Путовао је преко Сарајева и Мостара у коме су живели рођаци његове мајке. Захваљујући изразито хрватском имену Звонимир успешно је пролазио усташке контроле. У Сарајеву се кратко задржао, у Мостар није ни свраћао, тако да је без већих тешкоћа стигао у Херцег Нови првих дана маја 1941. године. Град су контролисале италијанске снаге. Ту је срео капетана Јована Дерока кога је познавао још из Загреба, мајора Светозара Тозу Милојевића и капетана Николу Ницу Стојисављевића. Од политичара Милоша Рашовића сазнали су да се извесни пуковник Михаиловић са мањом групом војника налази негде око реке Дрине и да није прихватио капитулацију. После састанка у

[25] Звонимир Вучковић, *Сећања из раша*, 63-65.

[26] Бошко Матић, *Крцун. Живојојис Слободана Пенезића Крцуна*, треће допуњено и проширено издање (Горњи Милановац : Дечје новине, 1988), 63-64.

манастиру Савина четворица официра донела су одлуку да крену у различитим правцима. Вучковић је најпре отишао до Котора, затим до Пераста у коме је имао рођаке, а потом се упутио у Мостар. Том приликом сасвим случајно сусрео се са једним класним другом који се прикључио војсци НДХ, што је за Звонка било неприхватљиво. Из Мостара се преко Земуна поново упутио за Београд. Већ по доласку чуо је да се пуковник Михаиловић налази у планинама Србије, али контакт није одмах могао да успостави.²⁷

У Београду је антинемачко расположење доживело врхунац 22. јуна 1941. када су нацисти напали Совјетски Савез. Вучковић је следећег дана успоставио везу са својим класним другом Владимиром Николићем који је преко Михаиловићеве Команде за Београд имао везу са герилцима у планинама Србије. Његово бежање у Грчку било је свима познато, тако да је брзо стекао поверење Михаиловићевих људи у Београду који су покушавали да га убеди да не иде у шуму, јер су герилци на терену имали организационе проблеме у вези са смештајем, исхраном и безбедношћу. На лично инсистирање добио је везу за одлазак. На пут према Равној гори пошла је и његова мајка, која му је пренела оружје до железничке станице Кадина Лука где су се растали. По изласку из воза брзо је успоставио везу са Михаиловићевим људима и дошао на Равну гору дан уочи Видовдана, 27. јуна 1941. године. Први позитивни утисак који је пуковник Михаиловић оставио на поручника Вучковића био је и одлучујући. Поверење које је Михаиловић стекао према њему трајало је до краја рата, а у многим ситуацијама био му је заштитник и покровитељ. Многи савременици записали су да је Вучковић био омиљени официр генерала Михаиловића.²⁸

[27] Звонимир Вучковић, *Сећања из рата*, 66-75.

[28] Звонимир Вучковић, *Сећања из рата*, 75-79; Коста Николић, *Историја равногорској војске 3* (Београд : Српска реч, 1999), 361-371.

Звонко Вучковић је, као и сви други равногорски команданти, морао да буде и вођа народа. Био је млад човек, без великог искуства у руковођењу војском, а још мање у политици и „владању“ над народом. Водили су га искрени патриотизам и жеља да се супротстави окупатору, што је својом храброшћу потврдио и у првим борбама против Немаца. Међутим, рат је убрзо постао и унутрашњи идеолошки сукоб, што је код Вучковића изазвало отпор, па и привремену одлуку да се повуче из Михаиловићеве организације почетком новембра 1941. године. Због такве одлуке могао је да изгуби и живот, али су га спасли Драгиша Васић и Михаиловић лично.²⁹

Вучковић је убрзо, средином новембра 1941, морао да се директно сукоби са својим најбољим другом Момчилом Смиљанићем који је предводио партизане у нападу на Равну гору. Свог друга није заборавио ни почетком 1942. док је био у илегали са генералом Михаиловићем, када га је рањеног донео у Штаб, са чиме се нису сложили многи официри. То је условило и њихову наредбу да се Смиљанић ликвидира, као и сам Вучковић ако би се супротставио таквој одлуци. Убиство је извршено без његовог знања и Михаиловићевог одобрења, а после рата комунисти су тенденциозно сумњичили Вучковића за тај злочин. Ова ратна суровост осликава сву драматику грађанског и ослободилачког рата у Србији и Југославији и постала је један од најупечатљивијих симбола подељеног друштва.³⁰

Од самог почетка устанка Вучковић је имао одговорне задатке у организацији генерала Михаиловића. Већ у лето 1941. добио је наредбу да организује герилу у Таковском срезу, да би ускоро постао командант Таковске

[29] Милош Тимотијевић, *Звонко Вучковић (1941-1944) : рајна биографија : расправа о проблемима прошлости и садашњости*, 65-155.

[30] Овом приликом неће бити приказивана детаљна ратна каријера Звонка Вучковића, јер је о њој објављена посебна публикација: Милош Тимотијевић, *Звонко Вучковић (1941-1944) : рајна биографија : расправа о проблемима прошлости и садашњости* (Београд : Службени гласник, 2015).

бригаде. За команданта Првог равногорског корпуса (Горски штаб 52) постављен је октобра 1942, када добија и чин капетана. На краљев рођендан, 6. септембра 1942, одликован је Орденом Карађорђевог звезде са мачевима IV реда. У лето 1944. био је задужен за евакуацију савезничких авијатичара са којима је 10. августа 1944. одлетео за Италију.³¹

Вучковићева породица остала је у земљи. Мајка Анка и брат Драгомир ускоро су пребегли у Италију, а сестра Мирјана није емигрирала, већ се после рата у Београду удала за Драгана Максимовића. Нису имали деце. Живели су у Југославији, али су неколико пута посетили Звонка у САД. Најмлађи брат Драгомир „Мицко“ пребачен је 1945. из логора Еболи у Италији најпре у Минстер у Немачкој (мајка им је упућена у женски логор на обали Северног мора), а затим је отишао у Велику Британију, где је на Универзитету у Бирмингему завршио медицину и докторирао. Био је стипендиста Lady Paget која је школовала неколико српских ђака. Драгомир је у Енглеској упознао своју будућу супругу Brendu Luther, са којом долази у САД. Венчали су се 1958. и у браку добили три сина. Драгомир је специјализирао неурологију у Чигагу и остварио лепу професионалну каријеру, али је прерано умро.³²

Вучковић је према инструкцијама генерала Михаиловића у Италији 1944. требало да буде официр за везу ЈВуО са савезничким снагама ради евакуације њихових авијатичара, а потом да оде у САД. Међутим, већ при слетању на аеродром у Бриндизију британска војска је Вучковића одмах одвојила од америчких пилота и заједно са италијанским војницима повезла у Бари. Захваљујући стицају

срећних околности успео је да, уз помоћ једног италијанског лекара који је са њим долетео из Прањана, побегне партизанској патроли у Барију. На брзину се обривао и ошишао, а затим преко мисије Краљевине Југославије избегао да га Британци практично ухапсе. Пријавио се америчкој ваздухопловној команди која га је упутила на лечење, јер је имао озбиљне последице услед ранијих повреда у рату. У болници је срео Милоја Смиљанића.³³

Вучковић је у Риму убрзо успоставио везу са Живком Топаловићем, Адамом Прибићевићем и епископом Иринејом Ђорђевићем, са којима је покушавао да обезбеди подршку западних савезника генералу Михаиловићу. Деловао је и Милоје Смиљанић, али све дипломатске активности нису могле да преокрену стратешке одлуке савезника да одбаце четнике и прихвате партизане. Генерал Михаиловић је већ у позну јесен 1944. одлучио да настави герилски рат у Југославији (погледати писмо Звонку Вучковићу од 18. новембра 1944. у прилогу текста), али је касније у једној депеши покушао и да обезбеди евакуацију ЈВуО (око 30.000 људи) у Италију, тражећи савет од Вучковића и Топаловића да ли да из Босне крене према мору, док је то могуће извести. Вести о уласку Црвене армије у Србију, масовној мобилизацији омладине, али и великим одмаздама партизана, утицали су на многе актере ратних догађаја, па и на ширење депресије међу малобројним избеглим припадницима ЈВуО у Италији.³⁴

[31] Звонимир Вучковић, Сећања из рата, 116-117, 255-259, 277, 324; 364; 414-415; Коста Николић, *Историја равногорског покрета*, 1, 50-69.

[32] Звонимир Вучковић, „Париз као дом [4]”, *Књижевни лист* (Београд, 1. мај 2007), 18; Изјава Анке Вучковић, девојачки Смиљанић, удовице Звонка Вучковића, дата аутору текста 21. јуна 2016. године.

[33] Звонимир Вучковић, *Сећања из раја*, 414-425.

[34] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XIV, књ. 4. *Dokumenti jedinica, komandi i ustanova četničkog pokreta Draže Mihailovića, avgust 1944 - maj 1945.* (Београд : Војноисторијски институт, 1985), 147, 198-200, 1031-1035; Живко Топаловић, *На Равној јори* (Крагујевац : Погледи, 1999), 510-512, 517-519, 536; Звонимир Вучковић, *Сећања из раја*, 433-445; Драгољуб М. Михаиловић, *Рај и мир генерала. Изабрани рајини списи*, 1, приредио Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић (Београд : Српска реч, 1998), 408-411, 424; Milan Terzić, „Kult generala Dragoljuba Draže Mihailovića”, *Srbija (Jugoslavija) 1945-2005. Ideologije, pokreti, praksa*, ур. Momčilo Pavlović (Београд : Institut za savremenu istoriju, 2006), 105; Звонимир Вучковић, „Први дани емиграције [1]”, *Књижевни лист* (Београд, 1. фебруар 2007), 18

Вучковићеви повремени сусрети са дипломатама и официрима Краљевине Југославије у Барију, Бриндизију и Риму у првој половини 1945. нису имали никакав ефекат на став савезника према ЈВУО и генералу Михаиловићу који је остао у земљи. То је време када је имао и званичне контакте са америчком обавештајном службом. После завршетка рата остао је у Италији, углавном у друштву Живка Топаловића, Адама Прибићевића и Милоја Смиљанића. Није учествовао у каснијим плановима за убацавање у земљу, изузев што је 1947. присуствовао састанку који је организовао краљ Петар II Карађорђевић, а на којем је расправљано о могућим акцијама против Титове Југославије.³⁵

Вучковић одлази у Француску 1946. године, где је радио у неколико предузећа („Citroen“, „American Legion“ - предузеће за поправку писаћих машина). Поново се среће са Анком, венчавају се 1947, да би следеће године добили сина Алекса (Александра). На предлог америчког пуковника Алберта Сајца (који је Звонка познавао из рата) прешли су у Америку јуна 1949. године. Ту их је најпре на три недеље прихватио Ђорђе Мусулин, амерички официр српског порекла, који је Звонка познавао из рата, да би их у Филаделфију потом позвао Вучковићев ратни друг Фрањо Сеничар, који је са Михаиловићем био од почетка рата. Убрзо им се рађа и ћерка Хелен (1950). Прве године у емиграцији биле су тешке. Звонко је радио у фабрици за малу плату, живели су у Филаделфији у згради где су собе за једну породицу биле једне изнад друге и са заједничким купатилом за све станаре. Америчка војска није хтела да га прими. У то време, 1953. године, родио се и син Чарлс (Милоје). Све троје деце добило је високо образовање, а најмлађи син је завршио академију на Вест Поинту. Иначе, Звонко је

[35] Звонимир Вучковић, *Сећања из раја*, 447-451; Звонимир Вучковић, „Ривалство, саботаже и црноберзијанство [3]“, *Књижевни лист* (Београд, 1. април 2007), 18; Мило Глигоријевић, *Емигранци* (Београд : Службени гласник, 2009), 97-108.

1954. приликом добијања држављанства САД за своју породицу и себе, званично променио крштено име. Постао је James.³⁶

Захваљујући помоћи Јакше Ђелевића, Вучковић је у оквиру Пољско-америчког друштва завршио студије у вези са машинством (техничко цртање), што му је обезбедило нову професионалну каријеру у Детроиту. Супруга се запослила као секретарица. Потом је његова мајка дошла у САД и могла је да чува троје деце, што им је олакшало живот. Недуго затим и Драгомир је после студија медицине дошао у Америку, па се цела породица преселила у Чикаго. Вучковић је радио у предузећу Union Tank Car Company које је правило цистерне за пренос хемикалија. Брзо је напредовао у послу, тако да је пуно путовао по Америци и Канади, радећи на пословима провере квалитета и инспекције производа. На овом послу радио је до пензије, али због недостатка формалног образовања у САД (америчка диплома), никад није достигао степен напредовања који му је припадао. Користио је слободно време на послу да сваког дана напише по једну страну својих ратних мемоара, а супруга је увече прекуцавала те текстове. Тако су радили око 10 година. Према Анкином сведочењу, књигу је прекуцала најмање три пута, да би је касније превела и на енглески, а то издање појавило се 2004. под називом „A Balkan tragedy : Yugoslavia 1941-1946. Memoirs of a guerilla fighter“. После одласка у Америку Звонко је у Европу први пут дошао 1972. године. Том приликом је са супругом дошао и до Трста, где су се срели са Мишом, сином проте Милана Смиљанића. Тада су отишли до једног брега изнад града, одакле се могла видети граница Југославије. Дуго су гледали у том правцу.³⁷

[36] Звонимир Вучковић, *Сећања из раја*, 455, 459-461, 470-471; Звонимир Вучковић, „Први дани емиграције [2]“, *Књижевни лист* (Београд, 1. март 2007), 18-19; Изјава Анке Вучковић, девојачки Смиљанић, удовице Звонка Вучковића, дата аутору текста 21. јуна 2016. године.

[37] Zvonimir Vuckovich, *A Balkan tragedy : Yugoslavia 1941-1946. Memoirs of a guerilla fighter* (New York : Columbia University Press,

Када му се и супруга пензионисала, преселили су се у Калифорнију, у градић Охај између Санта Барбаре и Лос Анђелеса, где им је живела ћерка са својом породицом. Вучковић је ту провео последњих 18 година живота.³⁸ Био је члан Удружења српских писаца и уметника у емиграцији, организације која је у својим редовима имала Милоша Црњанског, Слободана Јовановића, Милана Гавриловића. Вучковићеве мемоари („Сећања из рата”, 1980; „Од отпора до грађанског рата”, 1984) објављени су релативно касно.³⁹ Они су и данас због упечатљивости и изражајности високо цењени.⁴⁰ За књигу „Сећања из рата” у емиграцији је добио и Награду „Слободан Јовановић”. Пуно је објављивао. Био је сарадник у „Гласу канадских Срба”, „Нашој речи” и члан уређивачког одбора „Демократске мисли” (1952-1956) Адама Прибићевића. Почев од 1966. биран је за члана Главног одбора Савеза „Ослобођење”. Звонко Вучковић је и у емиграцији остао заговорник демократије, југословенског опредељења и патриотизма и није се везивао за српска четничка удружења. Политичку активност остварио је у оквиру Савеза „Ослобођење”, везујући се за Десимира Тошића који је после 1990. дошао у Србију и учествовао у обнови рада Демократске странке.⁴¹

Вучковићеве ратне мемоари четири пута су штампани у Србији после пада комунизма. Најпре 1990. у две књиге, како су и настајали („Сећања из рата” и „Од отпора до грађанског рата”), у великом тиражу (5.000 примерака).⁴² Ново издање мемоара, обједињених у једну књигу под називом „Сећања из рат”, објављено је 2001. у скромнијем тиражу (500 примерака).⁴³ Убрзо, 2005. године, поново су објављени у једној књизи и великом тиражу (1.000 примерака) у оквиру библиотеке „Скривена историја” посвећене значајним делима у вези са ослободилачким и грађанским ратом 1941-1945. који су објављени у иностранству.⁴⁴ Коначно, Српска књижевна задруга је 2015. у својој престижној и најстаријој библиотеци „Коло” објавила обједињене Вучковићеве мемоаре под називом „Сећања из рата” у тиражу од 1.000 примерака.⁴⁵ Звонко Вучковић повремено је писао краће чланке о рату, па и предговоре за издања других аутора, као у случају дневника и сећања Младена Ј. Жујовића из Другог светског рата, објављених 2004. године.⁴⁶

Изједначавање права партизанског и равнорског покрета у савременој Србији стицајем околности догодило се управо на дан смрти Звонка Вучковића (21. децембар 2004). С друге стране, процес рехабилитације

2004); Изјава Анке Вучковић, девојачки Смиљанић, удовице Звонка Вучковића, дата аутору текста 21. јуна 2016. године.

[38] Изјава Анке Вучковић, девојачки Смиљанић, удовице Звонка Вучковића, дата аутору текста 21. јуна 2016. године.

[39] Zvonimir Vučković, *Sećanja iz rata* (London : Naše delo, 1980); Zvonimir Vučković, *Sećanja iz rata. Knj. 2, Od otpora - do građanskog rata* (London : Naše delo, 1984).

[40] Стеван К. Павловић, *Хиллеров нови анђиљоредак. Други свештски раји у Југославији* (Београд : Слио, 2009), 11.

[41] Zvonimir Vučković, „Izjave i sećanja povodom 20 godina rada i stava Saveza 'Oslobođenje'”, *Naša reč*, 53, London, 1986, 61-62; Звонимир Вучковић, *Сећања из рата*, 475; *Први Дражин ађућанић Јакша В. Белевић – Брајоножић. Прилози историји равнојорској њокрејша*, приредила Биљана Јакше Ђелевића, друго допуњено издање (Подгорица : Ступови, 2004), 162; Мило Глигоријевић, *н. г.*, 97-108; Мира Радојевић, „Живети и радити у емиграцији. Савез 'Ослобођење'”, *Југославија у хладном рају : љрилози историје живања*, ур. Александар Животић (Београд : Институт за новију историју Србије, 2010), 97-110; Иста, „Вучковић, Звонимир Феликс. Четнички командант, писац”, *Српска*

енциклопедија, том 2 (Нови Сад : Матица српска; Београд : Српска академија наука и уметности ; Завод за уџбенике, Београд, 2013), 967-968; Горан Давидовић, „Емигрантска организација Савез 'Ослобођење'. Статут из 1958. године”, *Зборник радова Народной музеја*, XLIV (Чачак, 2014), 209-232.

[42] Звонимир Вучковић, *Сећања из рата* (Београд : „Чича”, 1990); Звонимир Вучковић, *Од отпора до грађанског рата* (Београд : „Чича”, 1990)

[43] Звонимир Вучковић, *Сећања из рата* (Крагујевац : Поглед, 2001).

[44] Звонимир Вучковић, *Сећања из рата. Од отпора до грађанског рата. Библиотека Скривена историја*, књ. 15 (Ваљево : Александрија, 2005).

[45] Звонимир Вучковић, *Сећања из рата* (Београд : Српска књижевна задруга, 2015).

[46] Звонимир Вучковић, „Предговор”, у: Младен Ј. Жујовић, *Рајни дневник 2. Југославија у II свештском рају : (јун 1942 - април 1944)*, приредила Теодора Жујовић (Врњачка Бања : Интерклина-графика, 2004), 5-8.

генерала Михаиловића условио је нове поделе и расправе у савременој Србији. Вучковићеви мемоари били су и остали пример реалног сагледавања историјске улоге покрета генерала Михаиловића у Другом светском рату, написани из перспективе активног учесника догађаја, што ће његовом делу и у будућности обезбедити актуелност и незаменљиву улогу у свим научним истраживањима. Ова кратка биографија Звонка Вучковића, као и породице Смиљанић, представља скроман прилог додатном разјашњењу свих околности које су пратиле не само њихов живот до 1945, већ и боравак у емиграцији и писање мемоара, што додатно потврђује и употпуњује приређена архивска грађа.

Извори

Објављени извори:

1. *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XIV, књ. 4. *Dokumenti jedinica, komandi i ustanova četничког покрета Драже Милаиловића, август 1944 – мај 1945.* (Београд : Војноисторијски институт, 1985)
2. Petranović Branko, Žutić Nikola, *27. mart 1941. Tematska zbirka dokumenata* (Београд : НИСОМ, 1990)
3. Михаиловић Драгољуб М., *Рај и мир ђенерала. Изабрани рајни списи*, 1-2, приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић (Београд : Српска реч, 1998)

Усмена сведочанства:

1. Изјава Анке Вучковић, девојачки Смиљанић, удовице Звонка Вучковића, дата аутору текста 21. јуна 2016. године

Штампа:

1. *Полиџика*, 1939.
2. *Глас јавности*, 2005.
3. *Књижевни лист*, 2007.

Литература:

1. Аврамовић Миодраг Жико, *Професор Милуџин Смиљанић* (Титово Ужице : Самоуправна интересна заједница културе – Самоуправна интересна заједница средњег усмереног образовања и васпитања, 1981)
2. Bjelajac Mile S., *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon* (Београд : Institut za noviju istoriju Srbije – Dobra, 2004)
3. Бјелајац Миле, „Приватност у униформи”, у: *Приватни животи код Срба у двадесетом веку*, приредио Милан Ристовић (Београд : Clio, 2007), 505-539.
4. Vuckovich Zvonimir, *A Balkan tragedy: Yugoslavia 1941-1946. Memoirs of a guerilla fighter* (New York : Columbia University Press, 2004)
5. Vučković Zvonimir, „Izjave i sećanja povodom 20 godina rada i stava Saveza 'Oslobođenje'”, *Naša reč*, 53, London, 1986, 61-62.
6. Vučković Zvonimir, *Sećanja iz rata* (London : Naše delo, 1980)
7. Vučković Zvonimir, *Sećanja iz rata. Knj. 2, Od otpora - do građanskog rata* (London : Naše delo, 1984)
8. Вучковић Звонимир, „Предговор”, у: Младен Ј. Жујовић, *Рајни дневник 2. Југославија у II светском рату : (јун 1942 – април 1944)*, пр. Теодора Жујовић (Врњачка Бања : Интерклима-графика, 2004), 5-8.
9. Вучковић Звонимир, *Од ошћора до грађанског раја* (Београд : „Чича”, 1990)
10. Вучковић Звонимир, *Сећања из раја* (Београд : „Чича”, 1990)
11. Вучковић Звонимир, *Сећања из раја* (Крагујевац : Погледи, 2001)
12. Вучковић Звонимир, *Сећања из раја. Од ошћора до грађанског раја. Библиотека Скривена историја*, књ. 15 (Ваљево : Александрија, 2005)
13. Вучковић Звонимир, *Сећања из раја* (Београд : Српска књижевна задруга, 2015)
14. Глигоријевић Мило, *Емигранти* (Београд : Службени гласник, 2009)
15. Давидовић Горан, „Емигрантска организација Савез 'Ослобођење'. Статут из 1958. године”, *Зборник радова Народног музеја XLIV* (Чачак, 2014), 209-232.
16. Димитријевић Бојан Б., *Војска Негићеве Србије. Оружане снаге Српске владе 1941-1945* (Београд : Службени гласник, 2014)

17. Др. П. М., „Александар Вучковић, пешадијски бригадни генерал”, *Полиџика*, бр. 11233, Београд, 9. септембар 1939, 6.
18. Златић-Ивковић Зорица, *Црква Свештих апостола Петра и Павла у Сиројојну* (Сирогојно : издање аутора, 2004)
19. Иветић В., „Вучковић, Александар Ј.”, *Српски биографски речник*, 2 (Нови Сад : Матица српска, 2006), 536.
20. Иветић В., „Вучковић/Пркић, Звонимир П.”, *Српски биографски речник*, 2 (Нови Сад : Матица српска, 2006), 542.
21. Јок В., „Petovar, Rudi”, *Vojna enciklopedija*, 3 (Beograd, 1973), 1972, 664.
22. Матић Бошко, *Крцун. Живојојис Слободана Пенезића Крцуна*, треће допуњено и проширено издање (Горњи Милановац : Дечје новине, 1988)
23. Матић Бошко, *Проша. Крси и њејокрака њроше Милана Смиљанића* (Београд : Turistička štampa, 1985)
24. Nikić Andrija, *Katolici u Varešu do 2002. godine* (Mostar – Vareš : Franjevačka knjižnica i Arhiv, 2003)
25. Николић Коста, *Историја равнојорској њокреша*, 1-3 (Београд : Српска реч, 1999)
26. Павловић Стеван К., *Хишлеров нови аншијо-редак. Друи свешки рај у Јујославији* (Београд : Clio, 2009)
27. Перишић Мирослав, „Град и грађанин у Србији крајем 19. века”, *Историјски записи*, LXXI, 3-4 (Подгорица, 1998), 107-129.
28. Познановић Раде, „Смиљанић Д. Милоје”, *Биографски лексикон Злајиборској округи*, ур. Милија Ј. Кнежевић (Београд : Удружење Ужичана у Београду, 2006), 684.
29. Познановић Раде, „Смиљанић Момчило”, *Биографски лексикон Злајиборској округи*, ур. Милија Ј. Кнежевић (Београд : Удружење Ужичана у Београду, 2006), 685.
30. *Први Дражин ађушанић Јакша В. Ђелевић – Брајноножић. Прилој историји равнојорској њокреша*, приредила Биљана Јакше Ђелевића, друго допуњено издање (Подгорица : Ступови, 2004)
31. Радојевић Мира, „Вучковић, Звонимир Феликс. Четнички командант, писац”, *Српска енциклопедија*, том 2 (Нови Сад : Матица српска; Београд : Српска академија наука и уметности ; Завод за уџбенике, Београд, 2013), 967-968.
32. Радојевић Мира, „Живети и радити у емиграцији. Савез 'Ослобођење'”, *Јујославија у хладном рају : њрилози истираживањима*, ур. Александар Животић (Београд : Институт за новију историју Србије, 2010), 97-110.
33. Terzić Milan, „Kult generala Dragoljuba Draže Mihailović”, *Srbija (Jugoslavija) 1945-2005. Ideologije, pokreti, praksa*, ур. Momčilo Pavlović (Beograd : Institut za savremenu istoriju, 2006), 105.
34. Тимотијевић Милош, *Звонко Вучковић (1941-1944) : рајна биографија : расправа о њроблемима њрошлости и садашњосији* (Београд : Службени гласник, 2015)
35. Топаловић Живко, *На Равној јору* (Крагујевац : Погледи, 1999)
36. Hamović Ratimir Rade M., *Od nekad do sad* (Sarajevo : Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog antifašističkog rata Bosne i Hercegovine, 2004)
37. Цветковић Срђан, „Улога ОЗН-е у ликвидацији 'народних непријатеља' 1944-1945. Шта крију архиви ОЗН-е о револуционарном терору 1944/1945”, *Архив*, 1-2 (Београд, 2006), 130.
38. Št. V., „Hamović Rade”, *Vojna enciklopedija*, 6, ур. Nikola Gažević (Beograd, 1973), 389-390.

ПРИЛОЗИ:

— 1 —

**ПИСМО ЗВОНКА ВУЧКОВИЋА ПУКОВНИКУ ДРАЖИ МИХАИЛОВИЋУ
У ВЕЗИ СА УБИСТВОМ МОМЧИЛА СМИЉАНИЋА**

(25. МАРТ 1942)

Поштовани г. пуковниче⁴⁷

Мој друг је мучки убијен пре три дана недалеко [од] села Луњевице. Два наоружана човека одвела су га ноћу из куће, где сам га привремено сместио и стрељали. Хијене су задовољене. Злочин је извршен по наређењу кап. г Стојановића. На најбољем сам трагу да откријем још неке саучеснике овога убиства.

Моја савест од часа када сам сазнао за овај злочин и сувише је оптерећена. Морална одговорност пред свима његовим, којима никада у очи нећу смети погледати пада на мене. Очајан сам у највећој мери. Наћи ћу мир тек када га достојно осветим. Ако на путу освете не заглавим уништићу све виновнике овог злочина.

Знам да сада томе није време. Ви сами сте то једанпут доказали. Трудићу се да ми Ваш гест послужи за пример, али ако у томе не успем, онда ме, молим Вас опростите, у уверењу да је то једина грешка у служби Отаџбини, Краљу и Вама, коју сам свесно учинио.

25/III / 42.

Поштује Вас
Поручник Звонимир А. Вучковић

Архив Војно-историјског института, Архива непријатељских јединица, К-21, бр. рег. 3/5, S-V-105

— 2 —

УКАЗ О ОДЛИКОВАЊИМА ОФИЦИРА ЈВУО

(6. СЕПТЕМБАР 1943)

[штампани грб краљевског дома Карађорђевић]

CHANCELLERY OF H.M.THE KING OF YUGOSLAVIA
51, SOUTH STREET, W.1.
FLAT 12.
GROSVENOR 3229.

KANCELARIJA
NJEGOVOG VELIČANSTVA KRALJA

[Документ је у оригиналу куцан латиницом]

МИ

ПЕТАР II

по милости Божјој и вољи народној
Краљ Југославије

На предлог Нашег Министра војске, морнарице и ваздухопловства, а за показану и осведочену храброст у борбама противу непријатеља у окупираној Отаџбини, решили смо и решавамо да се одликују:

[47] Михаиловић је у то време већ имао чин генерала, али је Звонко писмо званично упутио на „пуковника Михаиловића“.

ОРДЕНОМ КАРАЂОРЂЕВЕ ЗВЕЗДЕ СА МАЧЕВИМА ЧЕТВРТОГ РЕДА:

Ђенералштабни мајор Ђурић Ђ. Радосав;
Пешадиски мајор Кесеровић Р. Драгутин;
Резервни мајор Баћовић Петар;
Пешад. капетан I кл. Смиљанић У. Душан;
Резерв. капетан II кл. Лукачевић Војислав;
Артилериски поручник Вучковић А. Звонимир;
Потпоручници: Булатовић Радован, Јанковић Милутин, Стајић Крсто;
Четничке војводе: свештеници Перишић Радојица и Ђујић Момчило.

ОРДЕНОМ БЕЛОГ ОРЛА СА МАЧЕВИМА ЧЕТВРТОГ РЕДА:

Ђенералштабни мајор Пилетић Ј. Велимир;
Коњич. капетан I кл. Додић Д. Владислав;
Пешад. капетани II кл. Момчиловић Ј. Милорад и Салатић К. Данило;
Коњички поручник Поповић В. Милорад и пешад. поручник Топаловић М. Драгомир.

ОРДЕНОМ БЕЛОГ ОРЛА СА МАЧЕВИМА ПЕТОГ РЕДА:

Пешад. капетан I кл. Никић В. Бајо;
Жандарм. капетан II кл. Грухац К. Павле;
Артилериски поручници: Музикравић Љ. Марко и Манић С. Боривоје;
Пешад. поручници: Катанић К. Урош и Ђукић Т. Добрица; Жандарм. поручник Видачић Р. Милорад;
Резерв. поручници: Дангић Војин, Симовић Давид и Калабић Никола, ослобађајући их плаћања
орденске таксе.

Наш Министар војске, морнарице и ваздухопловства нека изврши овај Указ.

Петар II.

В.К.Бр.1153
6 септембра 1942 год.
Лондон.

Претседник Министарског савета
Министар унутрашњих послова и
Заступник Министра војске, морнарице и
Ваздухопловства
Слободан Јовановић .с.р.

Да је препис веран своме оригиналу у Службеним Новинама бр. 10/42 године, тврди и оверава

[печат краљевског дома Карађорђевић]

Дивизијски ђенерал
Мил М Рад [нечитко]

Оригинал у власништву породице Вучковић у САД

— 3 —

УНАПРЕЂЕЊЕ У ЧИН КАПЕТАКА ЗВОНКА ВУЧКОВИЋА

(3. ОКТОБАР 1943)

НАРЕДБА

МИНИСТРА ВОЈСКЕ, МОРНАРИЦЕ И ВАЗДУХОПЛОВСТВА ШТАБА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ ЗА 3 ОКТОБАР 1943 ГОДИНЕ

На мој предлог Врховни Командант Њ. В. Краљ Петар II унапредио је за ратне заслуге артилериског поручника ЗВОНИМИРА А. ВУЧКОВИЋА у чин артилериског капетана II класе.

Указ о унапређењу изашао је 1 октобра 1943 године, с тим да ће му се ранг овога чина одредити накнадно, а у вези наређења Њ. В. Краља Стр. Пов. Бр. 591 од 30 септембра 1943 године.

МИНИСТАР ВОЈСКЕ, МОРНАРИЦЕ И ВАЗДУХОПЛОВСТВА НАЧЕЛНИК ШТАБА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ
Армијски Ђенерал
Драг. М. Михаиловић
[потпис]

Оригинал у власништву породице Вучковић у САД

— 4 —

ПУНОМОЋЈЕ КАПЕТАНУ ЗВОНКУ ВУЧКОВИЋУ ДА ЗАСТУПА ЈВУО У КОМАНДИ XV АМЕРИЧКОГ ВАЗДУХОПЛОВНОГ КОРПУСА У ИТАЛИЈИ (30. ЈУЛ 1944)

ПУНОМОЋИЈЕ

Упућујем капетана Звонимира Вучковића, као мог официра за везу код XV америчког ваздухопловног корпуса, у Италију са задатком да послужи на пословима око евакуације америчких авијатичара који се убудуће принудно спусте на територију контролисану од стране Југословенске војске у Отаџбини, под командом ђенерала Михаиловића.

Капетан Вучковић намењен је за члана војно-политичке мисије која ће се доцније упутити за Америку, и тада ће се на његово место упутити други официр за везу.

Капетан Вучковић објасниће потребу да команда XV америчког ваздухопловног корпуса пошаље једну мисију са радио-станицом код Команде Југословенске војске у Отаџбини. Ова би мисија радила на евакуацији принудно спуштених америчких авијатичара, као и на слању обавештајних података који интересују савезничку ваздухопловну команду.

30/VII/1944 год.

Слободне југословенске планине

[округли печат]

Начелник штаба Врховне команде и
Министар војске, морнарице и ваздухопловства
Армијски Ђенерал
Драг. М. Михаиловић
[потпис]

НМЧ И 5042

—5—

**ПИСМО МОНАХА ЈОВАНА РАПАЈИЋА АНКИ ВУЧКОВИЋ У ВЕЗИ СА ОДЛАСКОМ
ЗВОНКА ВУЧКОВИЋА У ИТАЛИЈУ (13. АВГУСТ 1944)**

13/VII 1944.

Поштована госпођо

Био сам код Чиче и испричао му о Звонкову одласку – то је била прва вест о томе, јер сам са аеродрома право отишао Чичи.

Јао ми је што нисам стигао благовремено на аеродром – доцкан сам сазнао да ће се и дању спуштати па ми је тако Звонко измакао за неки минут, те га то јутро нисам ни видео. А у журби, чујем, отишао је и без докумената и без новаца. Чичи је жао да се тако десило, али задовољан је што је отишао, јер ће њега, Звонка, овај одлазак – нервно и душевно – добро доћи, као ослобођење од ове средине која га је растрзала. Могао је (рече Чича) и Мицко да оде с њим. Али Ви сте, свакако, захвални Богу што је бар он остао – и то на начин који је Мицка сигурно изненадио.

Звонко ће, како рече Чича, ићи у Америку ради пропаганде. Мени се чини да је оног дана отишао и адвокат Вукчевић – и то је све јако револтирало оне у В. К. и Комитету.

Будите храбри, Госпођо. Уздајте се у Бога. Тако вам се отео и кад је пребегао у Грчку. Мало је припадао Вама и овде, на својој досадашњој дужности. Он је желео једног дана да седне у авион – и та му се жеља остварила. Он и сада ради један народни посао на несебичан начин. Све то може и мора да Вас радује. Даће Бог – као што је досад давао – да га ускоро видите здрава и радосна у слободној земљи, на послу коме се предаје до самозаборава и до – забрава својих. То да Вас не боли. То нека вам је извор поноса.

Ваше и Вас срдечно поздравља и искрено поштује

[Нечитко] Јован Рапајић

НМЧ И 5043

—6—

ПИСМО ГЕНЕРАЛА МИХАИЛОВИЋА ЗВОНКУ ВУЧКОВИЋУ

(18. НОВЕМБАР 1944)

18 новембра 1944 год.

Драги Звонко,

Примио сам Ваше писмо од 6 септембра. Добио сам га пре неколико дана и сада користим прилику за ово писмо. Вашу госпођу мајку видео сам у Прањанима 10 септ. Ја сам после тога отишао на Равну Гору и одатле у Подриње и преко Мачве прешао у Семберију. Трупe из Србије сада се налазе у области Чачка, Драгачева, Вишеграда и Санџака. Не знам где се налази Ваша мати са сестром и братом, сем ако није Ваш брат још код Лазаревића. Проту Страњаковића, Раду Страњаковић и око 60 угледних грађана из Горњег Милановца комунисти су стрељали. Руси и комунисти у Параћину и Крагујевцу створили су концентрациони логор за националисте. Спроводе страховити терор над народом. Силују жене и девојке.

У Мусулиновом писму послао сам преглед ситуације у земљи. Идите код Мусулина и тражите да прочитате. Ја тачно не видим где се сада Ви налазите, изгледа да сте у Барију. Чуо сам да су наши људи тамо доста деморалисани. Утичите на њих, да бар они то не треба да буду кад ми нисмо и када народ није. Шаљем Вам „Глас Романије”, пошто сам ја сада на Романији. Ухватите везу са Цигановићем и са г. Топаловићем. Убаците се међу Американце. Организујте пропаганду међу Титовцима. Хватајте везу са свима националистима света, а на првом месту са Американцима. Не мирујте ни једног тренутка, али се чувајте

да не дођете понова у „патриотску школу”. Изразите моје дивљење нашој морнарици на сјајном држању. Исто тако и свима оним нашим људима који раде за народ и који нас помажу.

Организујте да нам се шаљу извештаји овамо. Ако бисте могли пошту да нам шаљете преко оданих авијатичара Американаца, онда нам је бацајте помоћу падобрана на планину Озрен код Сарајева, у област села „Средње”, нађите по картама 100.000 - Американци имају карте 100.000. Ако би успели да нам том приликом баците и што муниције за нашу пушку било би у погледу морала врло добро, а Ви знате шта то значи. Радите, радите, радите. Ми ћемо се борити. Народ је једнодушан, али у погледу старешина, нису сви подједнаки. Има их који би радо изигравали руске избеглице. Међутим, наша ствар никада не може бити критична. Последњи наш излаз је герила у целој земљи, а герила је као што знате дуготрајна. На тај начин можемо добити време које нам је потребно док се савезници међусобно нагоде и погоде.

Поздравља Вас и воли

Ваш,
Чича [потпис]

НМЧ И 5044

—7—

**ПИСМО ЗВОНКА У ВУЧКОВИЋА АМЕРИЧКОЈ ВАЗДУХОПЛОВНОЈ КОМАНДИ У
БАРИЈУ У КОМЕ ЗАХТЕВА ПОВРАТАК У ЈУГОСЛАВИЈУ ИЛИ ПРЕБАЦИВАЊЕ У
АМЕРИКУ (СЕПТЕМБАР 1945)**

[Документ је у оригиналу писан латиницом]

Команданту 15. А.Ф – Бари

10 августа 1944 г. долетео сам из Југославије са око 250 америчких авијатичара на аеродром у Барију. Поменути авијатичари евакуисани су тог дана из Југославије, доле су се услед оштећења авиона принудно спустили на терен који је контролисала војска генерала Михаиловића. Ја сам од стране генерала Михаиловића упућен команданту 15 А. Ф. као официр за везу и рад на евакуацији савезничких авијатичара. Своја пуномоћја предао сам пуковнику Кригесу.

Генерал Михаиловић одредио ме је за извештаје овог задатка из разлога што сам у 1944 год. по његовом наређењу, а са јединицама под мојом командом вршио прихват, осигурање и евакуацију свих принудно спуштених авијатичара. У том послу у 1944 г. прихватио сам, осигуравао, снабдевао и евакуисао у три партије више од три стотине америчких авијатичара, да би заједно са највећом групом дошао у Италију и приложио меморандум у 15 А. Ф. потребно да се рад на спашавању и евакуацији олакша.

15 А. Ф. није имао потребе да са мном разговара и ја сам после двомесечног лечења, упућен у Југословенску војну мисију која је убрзо ликвидирана на тражење југос. комунистичког шефа Јосипа Броза познатог под надимком Тито. Сад се као цивилно лице без држављанства и без права на ма какав званичан ауторитет налазим у Риму (Viale Del Re 240/I код проф. г. Colosanti).

Молим 15 А. Ф. да у границама својих могућности и ако сматра да моја молба није неумесна, предузме потребно да се вратим у састав штаба генерала Михаиловића или да будем пребачен код својих пријатеља у Америку, који су ме у више наврата позивали да би нашао привремено гостопримство и заштиту.

Капет. Југ. Кр. Војске
Звонимир Вучковић

Оригинал у власништву породице Вучковић у САД

—8—

**ПИСМО ЗВОНКА У ВУЧКОВИЋА АМЕРИЧКОЈ КОМАНДИ У РИМУ О СВОМ УЧЕШЋУ У
ЕВАКУАЦИЈИ САВЕЗНИЧКИХ АВИЈАТИЧАРА У ЈУГОСЛАВИЈИ, БОРАВКУ У ИТАЛИЈИ
И ПОТРЕБИ РАЗРЕШЕЊА ЊЕГОВОГ СТАТУСА ПОСЛЕ ЗАВРШЕТКА
РАТА (СЕПТЕМБАР 1945)**

EXHIBIT „A“

TO THE C.I.C. ROME

The undersigned, ZVONIMIR VUCKOVIC, 1st las Cap. of the R. Yugoslavia Army states the following:

Since the beginning of 1944, large formations of Allied airplanes carried out air-raids over the Yugoslavian territory, bombing enemy objectives and subsequently flew over the territory controlled by the R. Yugoslavian Army in the model an. Being the commander of the 1. Ravnogora Corps (formation of guerilla soldiers) during the first few days of the month of March 1941, I received a dispatch 428, from General МИХАИЛОВИЧ, my Commander-in-chief. The dispatch contained the following:

„The Allied air formations operating against enemy objectives in enemy territory, fly over our territory. Many Allied aviators whose planes are seriously damaged land by means of parachutes. Do your utmost so they will not fall into enemy hands. All aviators НЕЋИТКО we save in all regions will be sent to the Command of your Corps. Do your best for their safety, cleaning, feeding and evacuation. /s/

General МИХАИЛОВИЧ.

As soon as I received this order, I arranged everything that was necessary in the district of my Command (theTakova and Dragacevo area along the western side of the Morava) in order to welcome and settle the Allied aviators and also build an airfield on the slopes of Mount Suvobor near the village of Pranjani. 2000 of my men with 200 trained oxen took part to this work. Therefore this airfield, 850 m long and 350 m wide was built completely hidden from the enemy. In the meanwhile the 1st group of 30 aviators wich had been saved, arrived, and stayed with me about 15 days awaiting that leveling work of the airfield is completed. According to the judgment of an Allied invoice, the air dome was not very secure, and I was obliged to send these aviators on feet, across a difficult territory, toward the sea. I took the necessary steps so that they might be accompanied, and I chose a naval officer of the Yugoslav Navy, Frane SENICAR, to be their guide (SENIČAR is presently in Egypt) he received orders from me to have the transported in Italy in June. Towards the and of May, when the Brtish mission was getting ready to leave МИХАИЛОВИЧ's Command, the men loved airfield was found to be in full efficiency by the Allies, so I evacuated about 30 American aviators to Italy together with the British missions.

From the end of May to the beginning of August I gathered, provided for and assured under difficult conditions, a group of about 252 American aviators. This large group was gathered as there were no connections with the Allied. Therefore, we made every possible effort to make this connection. Towards the end of July we were able to establish [НЕЋИТКО]. On 1 August 1944, the Americans sent us an officer and a raid in operator, who during the night, by means of parachutes landed on my territory. By such means contacts was made with the XV Air Force Corps, and on August, during the night and on the morning of 10 August American aviators in 16 Transport planes accompanied by a group of 6 [НЕЋИТКО] planes, were taket to Bari. This evacuation was protected by 1000 men of mine, placed in the direction of 4 German near - by garrisons (Valjevo, Milanovac, Cacak, Pozega). Ten days later 60 more American men were evacuated who had arrived subsequently.

All the aviators that were saved and gathered by our men in the various Yugoslavian regions can state the enthusiasm by wich we took care of their security, settling, clothing a feeding especially during the period when all contacts with the Allies were interrupted. I will also mention that many of these aviators when landing, fractured reasons the security service met great difficulties, but never also during all the perfect of this assistance, I never lost any of the killed aviators, while I did have some loss among my own men, caused by Germans and Bulgarians.

Among the officers that accompanied the aviators to my Command, there was a 2nd Lt. Bora KACAREVIC who led 50 American aviators that had been saved in the district of the R. Guard Corps. I gave him the task to settle this group. And he carried out this task with precision.

Following the orders of General MIHAILOVIC, I was among the officers who accompanied the larger group of Allied aviators, who left Yugoslavia and came to Italy. I arrived in Italy and was to plane myself at the disposal of Commander of the XV Air force. As soon as I flashed Italy I gave the original order written in Franch to an American colonel named KREGER, and the original written in the serbo-croat language is attached. My task in Italy consisted of the reciprocal service with the Allied authorities which in Yugoslavia worked at the American mission at General MIHAILOVIC's Command. At that time, this mission was still in Yugoslavia. I also had the task of representing my Command at the XV Air Force and of making the necessary proposals for more rapid and better repatriations of American aviators.

After my arrival in Italy, in August 1944, caused by illness, I was sheltered in an American Hospital at Bari where I was ours, while the XV Air Force Command did not believe my collaboration necessary. When I left the hospital I found myself with no regular position and lacked all support by the Allied Military Authorities.

I send 2 requests to the XV Air Force Command asking them to send me back to general MIHAILOVIC's command in Yugoslavia, or to be able to clear my position and to go to America eventually with my political friends, where according to the orders attached here, I was destined to go. I never received an answer to these requests.

I kindly ask you to control all that I have stated and to get the necessary data which the Allied Command has concerning my activities on the eve war and during this struggle for our common cause.

I am sending you this report which you have recently asked me to give.

September 1945,
Rome
Annex: documents, snaps, and letters
From American airmen

Most respectfully
Zvonimir VUCKOVIC,
Capt.

Оригинал у власништву породице Вучковић у САД

**ПИСМО РАДЕНКА БОЖИЋА ЗВОНКУ ВУЧКОВИЋУ У ВЕЗИ СА СМРЋУ МОМЧИЛА
СМИЉАНИЋА (29. СЕПТЕМБАР 1972)**

London, 29-9 - 1972

Radenko Božić
162. Persy Road
London, W.12.
[Документ је у оригиналу куцан латиницом]

Драги Звонко,

Примио сам твоје писмо од 22 јуна ог. на коме ти се братски захваљујем. Једног дана 1941 године, док смо Чича, Захарије Остојић, Звонко Вучковић и ја били у селу ЛУЊЕВИЦИ, у кући Душана Трифуновића, Звонко ме је позвао на страну и питао да ли могу да му учиним једну услугу, рекавши да ће ми бити благодаран и да могу тражити од њега шта желим. Ја сам пристао и Звонко ме је послао у кућу код Раде Страњаковића у Горњи Милановац, која је ћерка проте Страњаковића. Кад сам код ње стигао она ми је

дала писмо и упут за Ужице да се јавим породици Страњаковић у Ужици. Стигавши у Ужицу јавио сам се тој породици и они су ме упутили у село Чајетину, код учитељице, ћерке протe Милана Страњаковића. Одатле сам са њом дошао у село Равно и ту сачекао долазак Момчила СМИЉАНИЋА лично. Предавши пошту од Звонка Вучковића проти Милану СМИЉАНИЋУ, чекао сам два дана и две ноћи на долазак Момчила Смиљанића. По доласку Момчиловом, кр[е]нули смо рано у јутро око три часа за ПОЖЕГУ да хватамо воз за МИЛАНОВАЦ. Када смо дошли на станицу Горњи Милановац, ту нас је познао дежурни официр из легализованих тада одр[е]да. Ђен. М. Недића, Тихомир - Гага ТОПАЛОВИЋ и казао нам: „Ево га, мајку му његову[“] показујући на Момчила Смиљанића. Пошто је Гага зано да сам ЈА у Штабу код Чиче (Драже Михаиловића), није ништа предузимао, него је одмах отишао у штаб команде капетану радовану Стојановићу. За то време док је Гага отишао у штаб његове Команде, ја сам хитно отишао у село Луњевицу са Момчилом Смиљанићем. Тамо сам затекао Чичу и Зарију Остојића. Ја сам се јавио Захарију Остојићу да сам са Момчилом Смиљанићем СТИГАО.

Зарија ми је рекао да одем у стару кућу са Момчилом али Чича је са степеница рекао да нас д[в]ојица уђемо код њега на вечеру, где је био и Зарије. Чича је зе време вечере био веома љубазан према Момчилом Смиљанићу, док је Зарија Остојић постављао за сво време разна питања Момчилу. Чича после дужег ћутања рече Захарију: „Молим те Заре да оставимо разговор за касније, дајмо човеку времена и пустимо га да на миру вечера“. Када се вечера завршила Захарије је отишао са Момчилом у другу собу на дужи разговор док сам ја седео у соби са Чичом. Пошта је била већ спремљена и мени је Чича дао ту пошту да однесем Крсти Кљајићу за Горњи Милановац. Али, пре него што сам пошао за Горњи Милановац, срео сам Звонка Вучковића на пола пута између Горњег Милановца и села Луњевице у сусрет Штабу. Одмах ме је питао да ли сам успео да доведем Момчила Смиљанића у Штаб, ја сам одговорио да јесам и он је хитно отишао за Штаб да се састане са Момчилом Смиљанићем. Ја сам по наредби кренуо да предам пошту Крсти Кљајићу у Горњи Милановац. У Команди њиховог штаба нашао сам Крсту Кљајића са Радованом Стојановићем, Гагом Топаловићем и осталим официрима, који су били противу Момчила Смиљанића и протествовали што је он доведен у Штаб код Чиче, говорећи да Момчило може да убије Чичу. Када сам предао Крсти Кљајићу пошту Врховне команде, Крста ми је дао његову пошту за Врх. Команду. Када сам се ја вратио у село Луњевицу нисам затекао Чичу, он је био у Горњу Луњевицу у кући Мише Аџића. У то време Звонко Вучковић је преместио Момчила у кућу Радоње Мишковића из истог села – Луњевица. Ја сам отишао у село Горњу Луњевицу у кућу Мише Аџића да предам Чичи пошту. Ту сам ја затекао Захарија Остојића, Радована Стојановића, Гагу Топаловића, Крсту Кљајића, Николу Витаса пом. Калабићеве Гарде и остале... Сви су они дошли пре мене код Чиче у Горњу Луњевицу да протестују и усмено што је Чича примио Момчила Смиљанића у свој Штаб. А за њега тврде да је био убица Дражине војске на Прањанима. Чича је одбио њихове протесте и затражио од њих да буду лојални и да слушају наређења. Рекао је још и то, да је мало Срба остало јер се дигао сваки ђаво против Срба и зато треба спасавати свакога Србина који нам приђе и помогне нашу борбу противу непријатеља. Официри о којима је реч вратили су се натраг за Горњи Милановац љути и незадовољни. Пошто је било јасно да много људи знају где се Чича налази, решено је да се Штаб пресели у село МАЈДАН у кућу наредника ЦВЕТИЋА. За то време Захарија Остојић послао је једно писмо Крсти Кљајићу за које ЈА НИСАМ ЗНАО. Али, како је Крста Кљајић САЗНАО, а са њиме и остали помени официри легализованог Недићевог одреда, где се налази Момчило Смиљанић и у ком селу, што му је јавио писмом Захарије Остојић и наређењем дао му слободне руке шта има да уради. Крста Кљајић је био љут не само на Звонка Вучковића, него и на мене лично што сам помогао Звонку да Момчила Смиљанића доведен у штаб код Чиче. Када сам испратио Чичу на ново место у селу Враћевшницу где је и Манастир, вратио сам се назад у Горњи Милановац код Крсте Кљајића и предо му пошту од Чиче, он је био мртав пијан и смејући се, рекао ми да је „Момчило (Смиљанић) отишао Богу на истину“... Ја сам рекао да то није ни мало лепо, он ми је рекао: [„] Ја имам одобрење од Захарија Остојића да ликвидирам и тебе и Звонка (Вучковића) ако се будете противили и протествовали...“

У ствари, комунисти су сумњичили Звонка Вучковића за убиство Момчила Смиљанића, док је Звонко не знајући суштину ствари сумњао у МЕНЕ, да сам ја нешто умешан у целу ту прљаву игру... Ишло је дотле да је мене Захарија Остојић узео код себе, говорећи да будем уз њега јер ме може Звонко ликвидирати и

узео ме је са собом у Штаб као пратиоца за цело време док смо путовали за Црну Гору и тамо. И кад се Чича са Штабом вратио из Црне Горе у Србију и ја са њима, стигли смо код Звонка Вучковића на његов терен у селу Горње Прањане, то је било 1943.

Када сам се вратио из Црне Горе, ја сам покушавао да се приближим Звонку Вучковићу и да му објасним стварно стање, али је он окрећући главу од мене, показивао хладноћу, сумњајући у моју исправност по овом случају. То је све било болно за мене јер сам знао колико сам невин био у овој целој ствари. Као што је и Звонко Вучковић био НЕВИН ПО ЦЕЛОЈ ОВОЈ ПРЉАВОЈ ИГРИ.

Читајући књигу Владимира Дедијера, ја сам видео да он сумњичи Звонка Вучковића, нападајући га као да је он имао удела у убиству Момчила Смиљанића ШТО АПСОЛУТНО НИЈЕ ИСТИНА И ЈА ТВРДИМ ТО ПОД ЗАКЛЕТВОМ. Ја би одговорио Влад. Дедијеру али немам могућности и моје интелектуалне способности нису у стању да пружи достојан одговор клеветницима...

Ја знам да су Момчила Смиљанића убили и комунисти и они легални официр. Први да застраше своје комунисте да не иду у четнике, а легалци, Недићеви, које сам споменуо зато што су били огорчени анти-комунисти... Ту су још главнију игру играли комунисти давајући лажне легитимације и правећи се „велико-Срби“ само да би компромитовали Дражу и његове офицере, у овоме случају Звонка Вучковића.

Да је све ово чиста истина могу да дам заклетву.

Поздрављајући Госпођу и децу, Мајку и брата Мицка, ја ти драги Звонко желим сваку срећу и здравље од Бога. А Бог ће дати па ћемо се видети у Лондону ускоро.

Увек твој одани
[потпис]
Раденко

НМЧ И 5045

— 10 —

CURRICULUM VITAE ЗВОНКА ВУЧКОВИЋА (1972)

CURRICULUM VITAE

James Vuckovich (given name at birth Zvonimir)

Born July 6, 1916 in Belgrade, Yugoslavia [дописано руком] Bjeljina, Bosnia

U.S. citizen, married, 3 children: Alex, 24, B.S. from University of Illinois

Helen, 22, Senior at Univ. of Colorado

Charles, 19, Cadet, U.S. Military Academy at West Point

Present address: 1130 S. Michigan Ave, Apt. 4309, Chicago, Illinois 60605

Telephone: 736-0896

Education

1922-1934 Grade and high school, Belgrade, Yugoslavia

1934-1938 Yugoslav Military Academy, Belgrade, Yugoslavia

(graduated in civil engineering as 2nd lieutenant)

1938-1939 Topography course, Yugoslav Geographic Institute, Belgrade

1950-1951 Mechanical drafting and designing, Laski Institute of Technology,

Detroit, Michigan

Military Service

1939-1941 Commissioned officer in Royal Yugoslav Guard*

1941-1945 Member of Yugoslav guerrilla organization. Organized evacuation of U.S. Air Force personnel shot down over Yugoslav occupied territory.

Collaborative work with U.S. XV Air Force in Italy (see attached certificates).

1945-1946 Rome, Italy. Attached to the US O.S.S. and Intelligence Corps.

Experience

1947-1949 Paris, France. Mai son Petit jean - in charge of Nickel Plating Department

1952-1952 Detroit, Michigan. R.C. Mahon - structural draftsman

1952-1957 Mechanical Handling Systems, Detroit, Michigan, Cost estimator

1957-1958 Chicago, Illinois. John Mohr & Sons - drafting and designing

1958-1960 Chicago, Illinois. Union Tank Car Company, Draftsman, checker and group leader

1960-1967 Union Tank Car Company, Chicago, Illinois

(1) Inspection of tank car parts: quality control of castings, forgings, and fabricated and machined parts,

(2) Customer service: Humble Oil Co., Beaumont, Texas, and Orange Juice Corporation, Lakeland, Florida

(3) Supervision of new car construction: Graver Tank & Mfg. Co. (East Chicago, Ind. and Edge Moor, Delaware)

Davie Shipbuilding, Lauzon, P.Q., Canada (6 months) - construction of new 33,500 gallon tank cars

Marine Industries, Sorel, P.Q., Canada (3 months) - construction of covered Hopper cars (pneumatic discharge)

Air Products, Wilkes-Barre, Pa. (2 months) - LOX tank cars

Goodrich & Goodyear, Akron, Ohio and Gates Rubber Co., Huntsville, Alabama - rubber lining

Heresite Co., Manitowoc, v/iscconsin - car coating

1967 - 1972 (Apr.) Union Tank Car Company, Chicago, Ill. and East Chicago, Indiana

AAR Coordinator - in charge of preparing applications for certificate of construction of all new tank cars, conversions, alterations and repairs.

During October-November 1968 and June-July 1970, was assigned to American Association of Railroads Task Force for processing of backlog of applications and the setting up of uniform standards.

April 1972-present Self employed,

References

Mr. Rick Belka

Chief, Department of Material & Drafting

Union Tank Car Company

151st & Railroad Ave

East Chicago, Indiana 46312

Dr. Peter Neskow

634 Merrill

Park Ridge, Illinois 60068

Оригинал у власништву породице Вучковић у САД

ZVONIMIR ZVONKO VUČKOVIĆ (1916-2004): BIOGRAPHY, DOCUMENTS, MEMORIES

Zvonimir Vuckovic was one of the first and most prominent commanders of the Yugoslav Army in the Homeland of General

Mihailovic during the Second World War. His origins, education, social relations and strong antifascist attitude acquired before the war, as well as his commitment to Yugoslavia as one nation and his social-democratic ideals, all contributed to his moderate stance during the conflict opposing the two adversary movements in the civil war and influenced his political orientation during his life in emigration.

Zvonko's father, Petar Prkic, was a Croat born in Vares, while his mother Anka originated from Makarska, her parents being Franz Windschnurer and Filomena Zanchi. After losing her husband to illness, Anka, in 1922, remarried a Serbian colonel, Aleksandar Vuckovic, who adopted her two children and gave them his surname Vuckovic. During the following two decades, Zvonko's stepfather (whom he earnestly considered as his real father) will have a decisive influence on his growing years, as well as his decision to enroll in the Military Academy from which he graduated in 1936. Being opposed to the policy of collaboration between Yugoslavia and Germany, he escaped to Greece on March 15, 1941 with the intent of joining the allied forces but returned home after the coup overturning the

government. He took part in the April War that ended in the defeat of Yugoslavia, and by June 27, 1941 he had joined the forces of Colonel Mihailovic at Ravna Gora.

In the summer of 1941, he quickly became commander of the Takovo Brigade and subsequently commander of the First Ravna Gora Corps in October of 1942, at which time he received the rank of captain. Simultaneously he was awarded the Star of Karadjordje with Stars at the highest level. During the summer of 1944, he was charged with overseeing the safety and organizing the evacuation of a large group of British and American airmen downed over the territory held by Mihailovic's forces. On 10 August 1944, he himself left for Italy on one of those flights.

In 1946 Zvonko Vuckovic found himself in France where he met and married Anka Smiljanic. Together they moved to the U.S.A. in 1949. In America Zvonko worked mainly as a draftsman and at other technical jobs. In his free time he wrote his memoirs and contributed many articles to emigre newspapers and forewords to books. He also was an active member of an organization committed to the revival of the democratic regime in Yugoslavia. He died on 21 December 2004, on the very day that former members of both the Partisan and Ravna Gora movements were legally given equal rights in modern Serbia.

Miloš TIMOTIJEVIĆ, Ph.D.

Zvonimir Zvonko Vuckovic (1916-2004) : biographie, documents, souvenirs

Zvonimir Zvonko Vuckovic (1916-2004) fut un des premiers et des plus éminents commandants de la JVuO (Armée yougoslave en Patrie) du général Mihailovic pendant la Deuxième Guerre mondiale. Son attitude modérée envers les formations opposées dans la guerre civile, ainsi que son orientation durant sa vie en émigration avaient été conditionnées par son origine, sa scolarisation, ses relations sociales, son attitude ferme anti-fasciste formée bien avant le début de la guerre, ses engagements nationaux yougoslaves et ses convictions idéologiques socio-démocratiques.

Le père de Zvonko, Petar Prkic (vers 1890-1920), fut un Croate, originaire de Vares, sa mère Anka de Makarska. Le père de sa mère s'appela Franz Windschnurer, sa mère Filomena Zanchi. Anka se maria en 1922 avec le colonel serbe Aleksandar Vuckovic (1881-1939) qui adopta les deux enfants d'Anka, leur donnant son nom de famille Vuckovic. Durant les deux décennies suivantes, le beau-père de Zvonko (qu'il considéra sincèrement comme un vrai père), aura une influence décisive sur son éducation, ainsi que sur sa décision de s'inscrire à l'Académie militaire, qu'il acheva en 1936. À cause de son opposition à la politique de rapprochement

de la Yougoslavie à l'Allemagne, il s'enfuit en Grèce le 15 mars 1941, mais après le coup d'état dans son pays, il revint chez lui. Il participa à la Guerre d'Avril et arriva dès le 27 juin 1941 chez le Colonel Mihailovic à la Ravna Gora.

En été 1941, il devint commandant de la brigade de Takovo et commandant du Premier corps de la Ravna Gora en octobre 1942, lorsqu'il reçut le grade de capitaine. En même temps, il fut décoré de la Médaille de l'Étoile de Karadjordje avec épées de IVème rang. En été 1944, il fut chargé de l'évacuation des aviateurs britanniques et américains, avec lesquels il s'envola pour l'Italie le 10 août 1944.

Zvonko Vuckovic passa en France en 1946, où il se maria l'année suivante avec Anka Smiljanic et tous deux partirent plus tard, en 1949, pour les États-Unis. Zvonko travailla en Amérique comme dessinateur et, en temps libre, il écrivit beaucoup et fut membre de nombreuses associations, qui s'engageaient pour le renouveau de la Yougoslavie démocratique. Il mourut le 21 décembre 2004, le jour où légalement s'égalisèrent les droits des membres du mouvement des Partisans et de la Ravna Gora dans la Serbie contemporaine.

Milos TIMOTIJEVIC, DR

1 - Звонимир Звонко Пркић-Вучковић као дејџе

2 - Ана Виндшнурер, најџре удаџа Пркић, касније Вучковић, мајка Звонка Вучковића

3 - Генерал Александар Вучковић, очух Звонка Вучковића

4 - Драјомир (Мицко), Мирјана и Звонко Вучковић на Јагранском мору џридесетџих јодина XX века

5 - Поручници Саво Конвалинка, Звонко Вучковић и Момчило Смиљанић у Краљевој јарди у Белојраду џред Друји свејшки рајџ

6 - Поручник Момчило Смиљанић

7 - Поручници Момчило Смиљанић, Саво Конвалинка и Звонко Вучковић у Ајини, април 1941. године.

8 - Жене и деца чланова избељичке Владе, манастир Танџур у Јерусалиму, јун 1941. године.
Анка Смиљанић стоји у средини групе

9 - Анка Смиљанић на улици у Јерусалиму,
1941. година

10 - Анка Смиљанић на раду у Црвеном крстју
у Каиру, 1943. година

11 - Три сесѝре Смиљанић испред ѓирамида у Еѓиѓу, 1943. године

12 - Сестре Јелена и Анка Вучковић са једним југословенским официром на пирамиди у Етиопији, 1943. година

13 - Звонко Вучковић као командир Првог равногорског корпуса у окупираној Србији, 1942. година

14 - Звонко Вучковић са народом у шаковском крају, 1942. година

15 - Звонко Вучковић са браћуцима испред хрстџа „зајиса“ у Кошћунићима, 1942. година

16 - Звонко Вучковић са ђраишоцима Ђурђем Васиљевићем и Радишом Пејровићем

17 - Звонко Вучковић са ђенералом Михаиловићем и бриџанским ђуковником Бејлијем на Равној ђори 1943. ђодине

18 - Звонко Вучковић и деца на куђању у реци Белици ђоред Гуче у Драђачеву 1943. ђодине

19 - Звонко Вучковић у друшћву Драђише Васића

20 - Звонко Вучковић и Ђорђе Мусулин, амерички офицђр срђпској ђорекла

21 - Звонко Вучковић и амерички ђуковник Алберђ Сађц код цркве у Савинцу 1943. ђодине

22 - Звонко Вучковић на Конјресу у селу Ба 1944. године

23 - Звонко Вучковић говори америчким авијацијарима на Равној Гори, Видовдан 1944. године

24 - Звонко Вучковић и генерал Михаиловић са америчким авијацијарима пред њихову евакуацију у Италију, лејто 1944. године

25 - Последња заједничка фотографија генерала Михаиловића и Звонка Вучковића

26 - Анка и Звонко Вучковић на дан венчања, Француска 1947. године

27 - Анка и Звонко Вучковић у САД

28 - Ана, Драгомир и Звонко Вучковић у САД

29 - Звонко Вучковић са најстаријим сином
Алексом у САД

30 - Звонко Вучковић са кћери Хелен у САД

31 - Звонко Вучковић са најмлађим сином
Чарлсом (Милојем) у САД

32 - Звонко Вучковић са сесјром Мирјаном
у САД 1983. године

33 - Звонко Вучковић са унуцима у САД

34 - Иван Пајић и Звонко Вучковић, чланови Савеза „Ослобођење”

35 - Звонко Вучковић и Десимир Тошић, чланови Савеза „Ослобођење”

36 - Звонко и Анка Вучковић у друшћиву Чарлса Дејвиса у САД, која је Звонко као америчкој авијашичара евакуисао у Италију 1944. године

*37 - Звонко Вучковић, историчар Димијрије Ђорђевић
и некадашњи амерички официр Ричард Фелдман*

*38 - Једна од последњих фотографија
Звонка Вучковић*

УДК: 316.356.2:316.334.55(497.11)
393.2(497.11)

МИНА ЈЕЛЕСИЈЕВИЋ
еџнолол-анџролол, куџос
Горња Гореџница

ПОРОДИЦА У ГОРЊОЈ ГОРЕВНИЦИ У СВЕТЛУ ГЛОБАЛНЕ ДРУШТВЕНЕ ТРАНЗИЦИЈЕ

АПСТРАКТ: Предмет оџој раџа је џосмаџрање џородичне заџруџе у савременим условима са наџласком на џену сџрукџуру и функционисање. Исџраживање је сџроведено на џримеру једне хоризонтално џроширене џородице у селу Горња Гореџница у околини Чачка.¹ На основу оџисивања и џомноџ анализирања можемо да закључимо да савремени друшџвени џокови не искључују заједничко удруживање, већ да џородична заџруџа може оџсџаџи и у условима џлобалне друшџвене џранзиције.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: џородица, џородична заџруџа, сџрукџура џородице, функција џородице, село, домаџинсџво, џодела раџа, џиџање ауџориџеџа

Увод

Према сродничком саставу породица може бити нуклеарна (џу чини само породично језгро) и проширена (породично језгро проширено ближим и даљим сродницима у породичну групу која живи заједно као једна целина). Нуклеарна породица је двогенерацџска (чине је родитељи и деца), док су проширене породице најчешће трогенерацџске, па и четворогенерацџске.²

Историјска типологизација породице може се засновати на три историјска модалитета. То су: 1) премодерна породица коју чини домаћа или кућна заједница у оквиру које се одвија домаћа економија; 2) модерна породица у облику приватног репродуктивног језгра чија је улога да омогући генерацџско

обнављање и друштвену репродукцију класне стратификације; 3) постмодерна породица која представља интимну заједницу ослобођену репродуктивне сексуалности, принуде економских односа репродукције и експлоатације чланова породице.³

Анђелка Милић наводи да је породица у традиционалним оквирима представљана као основна производна јединица чији чланови својим радом у оквирима кућне привреде стварају неопходна средства за преживљавање и размену добара, док се појам и пракса савремене породице везују за џена репродуктивна својства и то биолошку (рађање нових чланова) и социо-културну репродукцију (обнављање живота свих чланова породице, одгајање потомства и социјализација). У оквиру модерне

[1] Породица Благојеџић коју чине три генерацџе чланова.

[2] Zagorka Golubović, *Porodica kao ljudska zajednica: alternativa autoritarnom shvatanju porodice kao sistema prilagođenog ponašanja* (Zagreb: Biblioteka Naprijed, 1981), 161-162.

[3] Anđelka Milić, *Sociologija porodice: kritika i izazovi* (Beograd: Čigoja štampa, 2007), 334.

породице репродуктивне функције подразумевају производне функције у редукованом обиму (обезбеђивање стамбених услова, набавка и припрема хране, старање за одевање, хигијену, итд.). Због тога се савремена породица са економског становишта „третира као претежно или чисто редистрибутивна и потрошачка заједница, за разлику од премодерних облика који се сматрају као примарно производне заједнице“.⁴

Основни принцип задружног живота јесте да мушки чланови не напуштају заједницу, тј. синови и њихови наследници остају у кући, док кћерке након удаје постају чланови мужевљеве задруге и губе права у очевој задрузи. Не постоји приватно власништво, а највиши ранг у хијерархији има домаћин од кога се очекују извесна строгост и одржавање дисциплине.⁵ Почетком седамдесетих година 20. века једине облике задружног домаћинства представљају малобројни примери заједничког живота родитеља са једним до два ожењена сина.⁶

Никола Павковић истиче да се и у данашње време сматра да су живот и рад у задружном домаћинству лакши и економичнији у односу на инокосно, с тим што је за заједнички живот неопходна слога. Људи који и даље живе у проширеним породицама свесни су да су разлози њиховог заједничког живота економске природе. Особеност савремене фазе развика задружног домаћинства јесте његова формално правна подељеност. Постоје многобројни случајеви одвојеног живота синова од оца, али их са домом родитеља и даље везују сродничка припадност и економско заједништво.⁷

[4] Исто, 47.

[5] Vera St. Erlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji: studija u tri stotine sela* (Zagreb: Liber, 1971), 345.

[6] Никола Ф. Павковић, „Породица и сеоска заједница у Шумадији“, *Зборник Машице српске за друштвене науке* бр. 114-115 (2003), <http://www.maticasrpska.org.rs/> (преузето 15. 12. 2015. године).

[7] Исто, 238-239.

Општи подаци о селу

Горња Горевница је једно од највећих села на територији града Чачак и налази се на њеном крајњем северозападу заузимајући простор од 24,28 км². Средином села протиче Горевничка река, дужином од око 8 км, и дели га на два дела: са десне стране су засеоци Парлог⁸ и Трсине, а са леве Ђуковац и Дубље.⁹

Према попису из 2011. године у Горњој Горевници има 433 домаћинстава¹⁰ и 1299 становника¹¹, али број житеља наставља да опада. Према упоредном прегледу броја становника од 1948. до 2011. године у Горњој Горевници је 1948. било 2366, 1953. 2346, 1961. 2163, 1971. 1848, 1981. 1708, 1991. 1616, а 2002. 1399 мештана.¹²

Рељеф Горње Горевнице је разнолик: равнице има око реке, потом преовлађује брежуљкасто земљиште са благо нагнутим странама, а идући према северу земљиште прелази у брдско са надморском висином око 500 м. Највиши делови села су Космај (537 м), Јајачка (577 м), Јељен (579 м)¹³ и Цветин врх (582 м). Сагласно разноврсности рељефа и земљиште је разноликог квалитета. Најплодније је око реке, а са порастом висине опада и плодност, па један мањи део прелази у ерозивно и неплодно земљиште. Највећи део је погодан за обраду, при чему превагу односе ратарске културе и воћњаци. Горња Горевница и њена околина располажу и

[8] Породица која је тема овог рада припада засеоку Парлог.

[9] Божидар Никитовић, Основна школа „*Стејна Стејановић*“ Горња Горевница 1919-1999. (Горња Горевница: Основна школа „Степа Степановић“, 1999), 15-16.

[10] Упоредни преглед броја домаћинстава 1948-2011. и становна 1971-2011. године (Београд: Републички завод за статистику, 2014), <http://www.stat.gov.rs> (преузето 9. 2. 2016. године).

[11] Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године (Београд: Републички завод за статистику, 2014), <http://www.stat.gov.rs> (преузето 9. 2. 2016. године).

[12] Исто.

[13] Заселак Парлог се налази између Јељена на северу, Јајачке на истоку и Космаја на западу. На Јељену је изграђена стаза за мото-трке.

рудним богатством. На брдским теренима расута су налазишта руде магнезита која се експлоатишу од 1927. године у руднику Ковиљача.¹⁴ Клима у селу и околини је умерено континентална.¹⁵

Горња Горевница је асфалтним путем повезана са Чачком, а одатле магистралним путевима и железницом са осталим крајевима у земљи. Регионални пут од Чачка кроз Горњу Горевницу излази на магистрални пут Прањани – Горњи Милановац, пресеца га и одлази за Ваљево. У селу је изграђена мрежа локалних путева која се и даље меодернизује.¹⁶

Село је разбијеног шумадијског типа. Куће са окућницама обично су распоређене по групама и фамилијама око главног и локалних путева. Старих зграда у селу скоро да више и нема, док се у неколицини више не станује. Горња Горевница је једно од ретких насеља које нема оформљен сеоски центар. На различитим и међусобно удаљеним локацијама су осмогодишња школа, сеоски дом, црква, привредни и услужни објекти. Могло би се рећи да сваки заселак има некакав мали центар где се људи окупљају.¹⁷

Горња Горевница са околином више пута је током XVII и XVIII века напуштана и поново насељавана, тако да углавном није очуван континуитет живљења становништва у овом и оближњим селима. Крајем XVIII и почетком XIX века долази до интензивног насељавања становника из Санџака, црногорских Брда и источне Херцеговине. Они се у првој етапи сељења настањују у Старом Влаху, подно Јавора и Голије до Драгачева, затим се померају на исток и заустављају у овим крајевима, а делом одлазе дубље у Шумадију. Сматра се да је та фаза насељавања

била најинтензивнија и да управо из тог времена води порекло највећи број становника ове околине и Горње Горевнице.¹⁸

Живот савремене сеоске породице

Основне карактеристике друштвено-економских промена које су се догодиле на селу могу се изразити на следећи начин: пребрза и стихијска деаграризација становништва пропраћена диспропорцијом обима деаграризованог становништва и могућности продуктивног запошљавања вишка радне снаге са села у неаграрним делатностима; смањењем пољопривредног становништва смањује се и број сеоског становништва, али споријим темпом; неповољне демографске одлике села због одласка младих; промене демографске и социо-економске структуре села уз висок степен просторне издиференцираности; смањење броја сеоских насеља; пољопривредна производња губи доминантан значај као извор прихода становништва на селу; савремено село се све више индустријализује и урбанизује, тако да све мање представља агломерацију пољопривредног становништва.¹⁹ Живот у сеоској породици више не зависи само од пољопривреде, јер највећи део сеоских домаћинстава има додатне изворе привређивања. Некадашњи главни извор прихода, земља, сада је додатни, а плата из сталног непољопривредног радног односа основни извор.²⁰ Друштвено-економске промене које су се догодиле најбоље се могу објаснити појмом модернизација. Александра Павићевић наводи да без обзира што је модернизација дефинисана као процес који омогућава, између осталог, економски раст,

[14] Рудник је затворен.

[15] Никитовић, Основна школа „Свјетла Свјетановић“ Горња Горевница 1919-1999., 17-18.

[16] Исто, 19.

[17] Исто, 20-21.

[18] Исто, 32-34.

[19] Zorica Vasiljević, „Karakteristike društveno-ekonomskog razvoja srpskog sela“, *Sociološki pregled*, vol. XXXI, no. 3 (1997), <http://www.socioloskipregled.org.rs/> (преузето 15. 12. 2015. године).

[20] Павковић, *Породица и сеоска заједница у Шумадији*, 235.

она је, истовремено, повезана са „кризом која је евидентна на свим нивоима друштвеног система“.²¹

Породица Благојевић је до 2001. године живела у једној кући, да би се тада млађи брат са породицом „одвојио“ направивши другу кућу. До поделе имања између двојице браће долази након смрти њиховог оца 2007. године. Међутим, та подела је само фиктивне природе јер су браћа наставила да живе у заједници, с обзиром да се целокупан живот свих чланова одвија у приземљу старе куће где су заједничка кухиња и дневни боравак. Имање сви обрађују, а заједнички су и трошкови око имања. Пољопривредни производи нису намењени тржишту већ се користе искључиво за кућне потребе, док се стока повремено продаје. Основни извор прихода представљају плате троје чланова породице, као и пензија коју је бака наследила од покојног мужа. Према њеном казивању у кући постоји један новчаник који се налази код старијег сина, али се новац користи према потребама свих чланова. Што се тиче поделе рада, теже послове (рад са дрвима, обрађивање њиве...) обављају мушкарци, али није искључена ни помоћ женских чланова, док је рад у кући намењен превасходно женама. Када се ради о унутарпородичним односима, захваљујући договору и толеранцији, међу члановима нема сукоба.

1. Домаћинство

С обзиром на карактер домаћих функција, али и у зависности од развијености друштвене заједнице, разликују се: 1) домаћинства са углавном производном функцијом; 2) домаћинства са углавном потрошачком функцијом; 3) домаћинства која представљају спој претходна два. У зависности од удела

примарне пољопривредне производње у остварењу зараде, она се деле на: 1) чисто пољопривредна домаћинства; 2) мешовита или полутанска, тј. домаћинства радника сељака; 3) непољопривредна домаћинства.²² На основу ове типологије, већина данашњих домаћинстава у Горњој Горевници²³ су уједно и производна и потрошачка, а у зависности од удела пољопривредне производње у остваривању прихода можемо их означити као мешовита. Наиме, ова домаћинства своје приходе остварују пре свега захваљујући запослењима својих чланова у индустрији, док је производна функција сведена на кућне потребе. Имовина се води на најстаријег мушког члана породице све до његове смрти, када суд позива све наследнике како би се извршила подела имовине. У највећем броју случајева сестре се одричу свог дела наследства у корист браће.

Што се тиче стамбених и економских објеката, у дворишту се, поред куће за становање, налазе и многи помоћни објекти који се често називају зградама, а који пре свега служе за одлагање ствари: качаре, шупе... Изван дворишта су објекти за смештај стоке (најчешће су смештени тако да се не виде са пута и при прилазу дворишту), затим сушаре за сушење меса, салаши за одлагање кукуруза, фуруне или вруне за печење. Већина домаћинстава има и летњу кујну која током лета служи као кухиња. Негде је то озидана мања зграда, а негде брвнара. Поред тога што се ту кува и обедају, у њој се примају и гости. Без обзира да ли се ради о комшијама или онима који не долазе често, није обичај да се уводе у велику кућу, тј. стан. Зими летња кујна служи као остава. У домаћинству Благојевића сви додатни објекти груписани су у дворишту око старе куће. Нова кућа млађег брата саграђена је изван дворишта, што није случај са другим засебним објектима, тако да се све помоћне зграде на имању заједнички користе. Просторија која

[21] Александра Б. Павићевић, *На угару идеологија: брак, породица и њихов морал у Србији у другој половини 20. века* (Београд: Етнографски институт САНУ, 2006), 17.

[22] Milić, *Sociologija porodice: kritika i izazovi*, 84.

[23] Укључујући и породицу која је предмет истраживања.

служи као дневна соба и заједничка кухиња налази се у приземљу старе куће и назива се сала, а у њој доминира велики дугачки сто. У њој се уједно кува, обедује и, с обзиром да је наспрам стола постављен телевизор, проводи највише времена. Међутим, како је готово немогуће свакодневно окупити све укућане, није утврђено тачно време обедовања, пре свега доручка и ручка, док се истиче да је вечера најчешће заједнички оброк када су сви на окупу. Иначе, приликом обедовања се више не практикује да глава куће седи у врху стола, као ни да остали укућани имају своје утврђено место за трпезом.

Од стоке се гаје овце, свиње и живина (и то у малом броју), а понека домаћинства имају и козе, док краве немају баш сви. За разлику од пољопривредних производа који су углавном намењени кућним потребама, многа домаћинства остварују одређене приходе од гајења и продаје стоке, као и млека и млечних производа.

2. Подела рада

Када говоримо о подели рада унутар породице и полним улогама, Анђелка Милић наводи да се, према традиционалној и устаљеној тези, полна подела рада заснива на биолошкој детерминацији, тј. мушкарцима се додељују улоге ван куће са циљем старања за породично одржање, док су улоге жена репродуктивне и скоро увек се тичу дома. У свим друштвима се препознају способности и вештине карактеристичне за мушкарце, односно за жене. Инсистира се на разлици у сферама деловања полова: мушка сфера делања је јавна, женска приватна.²⁴

Код испитане породице присутна је подела рада према полу. Жене су задужене за рад у кући који пре свега обухвата припрему хране, чишћење куће, чишћење и одржавање одеће, а мушкарци су задужени за

послове који су окарактерисани као традиционално „мушки“, а то су спремање дрва, рад на њиви и др. Што се тиче рада на имању, жене из њега нису у потпуности искључене, будући да су задужене за узгајање поврћа, док је брига око стоке заједничка. Такође, испомоћ женских чланова није искључена, па ће оне, уколико је то потребно, помагати мушкарцима у обављању превасходно тежих мушких послова. Разлог овоме је првенствено намера да се што брже заврши одређени посао, што би било немогуће без ангажовања свих укућана.²⁵ Најмлађи чланови породице су поштеђени физички захтевнијих послова, али су свакако задужени за помоћ. С обзиром да је једна снаха запослена, највећи терет у обављању кућних послова је на другој, док је подела рада између мушкараца мање изражена, будући да су оба брата запослена ван куће, па се радови на имању обављају заједнички, најчешће када су обојица код куће.²⁶

3. Породични односи и питање ауторитета

Примарна основа на којој су изграђени породични односи је биолошки статус њених чланова. Две најважније компоненте породичних односа су осећање припадности и осећање интимности које проистиче из емоционалне повезаности чланова. Природу ових односа карактеришу могућност да се припада заједници као комплетна личност и да се притом не изгуби индивидуалност, као и могућност да се у оквиру те заједнице

[24] Milić, *Sociologija porodice: kritika i izazovi*, 137-138.

[25] Александра Б. Павићевић наводи да је главни разлог укључивања свих чланова породице у послове на имању недостатак радне снаге, те стога не постоји више подела послова на мушке и женске, осим када се ради о кућним пословима које и даље обављају искључиво жене. (Павићевић, *На удару идеологија: брак, породица и полни морал у Србији у другој половини 20. века*, 263)

[26] Уколико обим послова не захтева већу радну снагу, онда их обавља онај ко у том тренутку има највише времена.

личност учи солидарности и хуманим односима и припреми за своју улогу у друштву.²⁷

У свим домаћинствима у селу глава породице је најстарији мушки члан. Међутим, искључена је његова апсолутна надређеност у односу на остале чланове породице, као што је био случај у патријархалним домаћинствима. Одлуке се доносе заједнички и заснивају се на међусобном договору свих укућана. Од младих се очекује да искажу поштовање према старијима, али је међусобни однос знатно слободнији. Не практикује се да млади устају када старији члан породице уђе, као ни љубљење руке, али се подразумева да би деца без противљења требало да поштују одлуке родитеља или других старијих чланова породице. Деца највише времена проводе са мајком, док их у одсуству родитеља, уколико су оба запослена, чувају баба и деда. У последњих неколико година родитељи су, чак и ако мајка није у радном односу, почели да уписују децу у вртић, што раније није био случај. Наведене карактеристике односе се и на породицу која је била предмет истраживања. У њеном случају отац и муж је и даље тај који се препознаје као носилац ауторитета. Иако су супружници далеко равноправнији и по питању улога и по питању доношења одлука него што је то био случај у традиционалним патријархалним породицама, мушкарац и отац се истиче као симбол ауторитета. Премда се договара и саветује са другим члановима породице, он је тај који има последњу реч и који доноси коначну одлуку. Што се тиче расподеле и коришћења новца у овој породици, сав новац, као што је већ назначено, стоји код најстаријег мушког члана. Без обзира што је имовина између браће законски подељена, целокупна зарада која се остварује је код старијег брата. Не само да је муж носилац ауторитета у односу на жену и децу, већ постоји и ауторитет старијег брата у односу на млађег.

[27] Golubović, *Porodica kao ljudska zajednica: alternativa autoritarnom shvatanju porodice kao sistema prilagođenog ponašanja*, 187.

Анђелка Милић закључује да ауторитет у породици представља легитимну моћ која има друштвено одобрење за своје деловање, али и одобрење чланова породице. Ауторитет се увек везује за патријархалну породицу у којој се „ауторитет оца у породици признаје и прихвата као сам по себи разумљив, неупитан и непроблематичан“.²⁸

4. Породица као носилац примарне социјализације

Истицање породице као носиоца примарне социјализације почива на ставу да у њој долази, на непосредан начин, до трајног повезивања генерација одраслих и њихових потомака са једне и самих потомака са друге стране. То доводи до ефикасног преношења друштвено-културног наслеђа и успостављања друштвеног континуитета и стабилности, при чему ни деци ни родитељима нису унапред дате улоге, већ их они сами уче током процеса социјализације.²⁹ У интеракцији са родитељима, али и са осталим члановима породице, дете се прилагођава основним друштвеним нормама којима се одређује оквир дозвољеног понашања прихваћеног у породици. Поред тога, дете се прилагођава и различитим улогама које му се приписују унутар породице. Такође, у процесу социјализације битно је и прилагођавање друштвеним улогама јер се на тај начин остварује интеракција детета са другима, „што се заснива на реципроцитету обавеза и права, за разлику од најраније фазе детињства у којој је оно било углавном у односу једностране зависности од мајке-оца“.³⁰

Посматрајући проширену породицу, социјализација у оквиру ње одвија у складу са постојећим моделом васпитања

[28] Milić, *Sociologija porodice: kritika i izazovi*, 199.

[29] Golubović, *Porodica kao ljudska zajednica: alternativa autoritarnom shvatanju porodice kao sistema prilagođenog ponašanja*, 243-244.

[30] Исто, 252-253.

практикованим у претходним генерацијама. Родитељи примењују одређене стратегије и обрасце породичног васпитања који се преносе са генерације на генерацију. Будући да у социјализацији детета, поред родитеља, учествују и други чланови породице, овај пренос не само васпитних стратегија, већ и породичних вредности које би дете требало да усвоји, још је израженији. Са друге стране, у нуклеарним породицама родитељи, чак и кад примењују васпитне стилове којима су и сами били изложени, имају више слободе у избору истих и то без мешања чланова шире породице.

5. Породичне вредности

Према Загорки Голубовић, породица представља први чинилац у формирању система вредности појединца, будући да као преносилац вредности које су прихваћене у друштву пружа основу за „живот индивидуе као друштвеног и културног бића у виду заједничке културе коју уграђује у темеље социјализације“.³¹ С обзиром да су вредности углавном садржане у низу конкретних облика, а не експлицитно изражене у апстрактној форми, у породици се најчешће посматрају у виду обичаја и моралних норми. Голубовићка истиче да постоје два система вредности: оне које одређују пожељни тип породичне организације и породичних односа и оне које указују на пожељан тип личности. Према овој подели првој групи вредности припадају вредности којима се регулишу сексуални односи, које се односе на схватање брака и породице, које се тичу поделе улога у породици и дистрибуције ауторитета, као и вредности везане за родитељство и васпитање. Другој групи припадају оне које се тичу карактера личности.³² То су вредности које се односе на пожељне особине личности и

одређују се са становишта постојећег система и породице као његовог подсистема. Ове особине омогућавају појединцу да се што ефикасније уклопи у улоге и обрасце прописане од стране система.³³

Код свих испитаника, и старијих и млађих, схватање брака је готово идентично - то је институција без које не би било могуће ни постојање ни образовање породице³⁴, али то не значи одбацивање могућности развода. Иако се брак посматра као неминован за стварање породице, развод се не искључује уколико је неопходан³⁵, али сви испитаници истичу да би, уколико дође до раставе, родитељи који су се развели требало да остану у добрим односима, пре свега због деце.

Што се тиче сексуалног васпитања, разговор на ову тему у оквиру породице није више табу у мери у којој је раније био - девојке се најчешће обраћају мајци, а младићи неретко оцу. Са друге стране, старији укућани истичу како је омладина данас много слободнија него раније, али се не мешају у избор момака, односно девојака своје деце, већ се труде да их од почетка пубертета уче лепом понашању. Млади би у сваком моменту требало да буду пристojни и васпитани у друштву старијих, али и у јавности уопште. У први план се истичу особине као што су исказивање поштовања према старијима (али то не подразумева подређеност млађих у односу на старије), вредноћа, поштење...

Велика пажња се посвећује неговању обичаја унутар породице, а то је највише приметно приликом прослављања породичне

[31] Исто, 199.

[32] Исто, 203-204.

[33] Milić, *Sociologija porodice: kritika i izazovi*, 229.

[34] А. Милић истиче да се, када се говори о браку, увек мисли и на породицу и обрнуто. Међутим, веома је јасна разлика између брака и породице: породица се дефинише као група, а брак као дијадни однос или пар. Брак представља интерперсонални однос у коме обе особе подједнако учествују, док у породици, тј. групи, сви чланови не морају да учествују у истој мери. (Milić, *Sociologija porodice: kritika i izazovi*, 117)

[35] Испитаници наводе да би до развода требало да дође уколико један од супружника, најчешће муж, физички злоставља оног другог, док се превара наводи као други разлог.

славе, Божића и Васкрса. Том приликом се у први план истичу заједништво и међусобна повезаност. У задружним породицама се сви празници славе заједно. Слава, као и остали празници, прослављају се у заједничком дневном боравку где се примају сви гости, најчешће рођаци и блиски пријатељи. Битно је нагласити да се, у случају ове породице, за славу спрема један славски колач и пали једна славска свећа. Колач се ломи у цркви³⁶, а најчешће га носи старији брат. За спремање ручка задужене су жене које се договарају шта ће бити чији посао, али већином раде заједно и испомажу се. Подела рада између старијих и млађих укућанки није изражена, па се, на пример, не практикује да најстарија жена спрема славски колач и сл. Исто тако, за Божић се спрема и ломи једна печеница и за то су задужена оба брата, док се за Васкрс јаја фарбају заједно, при чему се оставља једно јаје чуваркућа које стоји у сали.

Сеоска породица у светлу глобалне друштвене транзиције

Будући да је Југославија у послератном периоду била аграрна земља, пољопривреда је била једини могући носилац развоја индустрије. Планирано је запошљавање сеоског становништва у индустрији, што је довело до смањења радне снаге на селу. Ово је утицало на пад пољопривредне производње, али и на озбиљан поремећај демографског плана. Традиционална везаност сеоског становништва за земљу довела је до тога да стратегије економске политике буду примарне у процесу модернизације. Основни циљ ових стратегија био је елиминисање експлоатације људске радне снаге уз помоћ промене својинске структуре, што је условило и промену односа сељака према свом имању, да би се као крајњи

исход појавило пропадање пољопривреде.³⁷ Аграрна реформа је у Југославији започела одмах након завршетка Другог светског рата. Њен слоган је био да земља припада ономе ко је обрађује, што значи да нико није могао имати више земље него што је могао да обрађује без најамне радне снаге, па је она углавном била усмерена ка богатијим сељацима. Поред промена својинске структуре и кочења пољопривредне производње, реформа је утицала и на редукацију читавог начина живота сеоског становништва.³⁸

Аграрна реформа и промене које је она носила са собом, утицали су и на трансформацију домаћинства у Горњој Горевници и пропадање породичних задруга. Иако су синови остајали у истој кући са родитељима, велике задружне породице су практично нестале, с обзиром да су браћа, након формирања сопствених породица, ретко настављала да живе под истим кровом. У случају породице Благојевић ситуација је заправо супротна, будући да, када задружних имања није више било, њихово домаћинство се ширило. Браћа су, након што су засновали своје породице, наставили да живе заједно.

Упркос чињеници да индустријализација и модернизација друштва утичу на свеопшту редукацију породице, у сеоској средини, бар када је реч о Горњој Горевници, и даље доминирају принципи заједништва у односу на индивидуалност нуклеарне породице. Наравно, највећи разлози за то су економске природе, будући да, услед социо-економске кризе, млади не размишљају да се осамостале и одвоје од родитеља. Ипак, у случају ове породице, поред економских, постоје и други разлози, пре свега дубоко укорењене патријархалне вредности у структури наведеног домаћинства. Иако се ова породица мењала сходно друштвеним променама

[36] Понегде се колач ломи код куће. То раде укућани, најчешће мушки чланови.

[37] Павићевић, *На удару идеологија: брак, породица и њихов морал у Србији у другој половини 20. века*, 20-26.

[38] Исто, 27-28.

(како њена структура, тако и унутарпородични односи) и тиме временом одбаћивала строго патријархално устројство, поједини елементи традиционалних односа су се задржали - пре свега ауторитарност коју има најстарији мушкарац у породици у односу на остале чланове и која се задржала све до данас. Свакако да се не ради о апсолутној доминацији какву је у патријархалним породицама имао деда као најстарији укућанин и глава породице. Ипак, ауторитет најстаријег мушкараца није само симболички, већ је и конкретно изражен. Рецимо, старији брат располаже свим приходима и да сав новац стоји код њега. Према томе, он одлучује о расподели новца, иако се она обавља према потребама свих чланова породице. Такође, у односу на ширу локалну заједницу, он представља главу куће без обзира што је имовина законом подељена. Са друге стране, у нуклеарној породици ауторитет оца и мужа је више симболичке природе и не изражава се конкретним поступцима, већ на начин шта он представља за остале чланове.³⁹

Процес транзиције државе пропраћен дубоком кризом друштва, затим економском и политичком кризом, неприлагођеност новим условима, посредно утиче на функционисање породице.⁴⁰ Такође, друштвене и економске промене које су у току доводе и до пораста друштвених неједнакости. Раслојавање становништва одвија се у две доминантне категорије. Са једне стране долази до убрзаног раста и нагомилавања богатства, а са друге до убрзаног осиромашења и глобалних проблема.⁴¹ Уколико

долази до декомпоновања породице, заједништво које се негује у здруженим породицама представља упориште од проблема проузрокованих социо-економском кризом која је резултат транзиције у српском друштву. Сходно томе, унутар овог заједништва истичу се важност солидарности и привржености. Према мишљењу Гордане Трипковић, изражена друштвена и културна подељеност људе више обавезује на лојалност групама којима сами припадају. Према томе, зона микросолидарности је, пре свега, ограничена на породицу, будући да је специфичност солидарних мрежа, које се јављају као резултат неуспеле транзиције код нас, успостављање солидаристичких односа у оквиру микрозаједнице.⁴² На тај начин породица својим члановима обезбеђује сигурност, уздрману економском, политичком и друштвеном кризом насталом услед процеса транзиције и омогућава безбрижнији живот.

Закључак

Током овог истраживања установљено је на који начин функционише породица у савременом селу и, оно што је најважније, у којој мери се изменила услед модернизације и трансформације друштва, иако појединачни примери који су предмет овог рада не могу представљати њен репрезентативни модел структуре и функционисања у оквиру целокупне друштвене заједнице.

Промене које је претрпела огледају се најпре у смањењу њене величине и бројности чланова што доводи до разбијања великих породица, а самим тим и до трансформације интерпородичних односа. Редукција домаћих функција свела је породицу на потрошачку јединицу, при чему је функција потрошње постала доминантна у односу на

[39] Водећу улогу отац не дугује ономе што сам чини. Он посредством свог учешћа у свету рада изван породице и учешћа у породици симболички премошћава ова два света, уједињује их и репрезентује пред децом. (Milić, *Sociologija porodice: kritika i izazovi*, 208)

[40] Снежана Миливојевић, „Криза савременог друштва и породице и насиље“, *Годишњак за социологију*, год. V, бр. 5. (2009), <http://www.filfak.ni.ac.rs/> (преузето 15. 12. 2015. године).

[41] Илдико Ердеи, „Очи зелене као долари“ - Антропологија потрошње у Србији у транзицији“, *Зборник ЕИ САНУ 21* (2005),

<http://www.etno-institut.co.rs/> (преузето 9. 2. 2016. године).

[42] Гордана Трипковић, „Породица у транзицији“, *Социолошки уређен*, вол. XXXVIII, но. 1-2, (2004), <http://www.socioloskipregled.org.rs/> (преузето 15. 12. 2015. године).

остале. Упркос томе, редукована породична задруга Благојевић, с обзиром да њена основна функција није више производна, успева да опстане у условима глобалне друштвене транзиције. Начин организације омогућава јој лакше привређивање удруженим радним снагама, али и задржавање, иако преобликованих, патријархалних вредности и односа на којима ова породица почива.

Оно што карактерише ову заједницу јесте много већи степен солидарности и лојалности њених чланова у односу на нуклеарну породицу, али и шире породичне заједнице. Према томе, опстанак у оквиру великих домаћинстава и задруга зависи од личних ставова и афинитета самих чланова породице, али и од вредности које се практикују и негују у широј локалној заједници, у овом случају у селу у коме је истраживање спроведено.

ИЗВОРИ:

1. Упоредни преглед броја домаћинстава 1948-2011. и станова 1971-2011. (Београд: Републички завод за статистику, 2014), <http://www.stat.gov.rs> (преузето 9. 2. 2016. године)
2. Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. (Београд: Републички завод за статистику, 2014), <http://www.stat.gov.rs> (преузето 9. 2. 2016. године)

Литература:

1. Golubović Zagorka, *Porodica kao ljudska zajednica: alternativa autoritarnom shvatanju porodice kao*

sistema prilagođenog ponašanja, (Zagreb: Biblioteka Naprijed, 1981)

2. Ердеи Илдико, „Очи зелене као долари“ - Антропологија потрошње у Србији у транзицији“, *Зборник ЕИ САНУ* 21 (2005), <http://www.etno-institut.co.rs/> (преузето 9. 2. 2016. године)
3. Erlich Vera St., *Jugoslavenska porodica u transformaciji: studija u tri stotine sela*, (Zagreb: Liber, 1971)
4. Миливојевић Снежана, „Криза савременог друштва и породице и насиље“, *Годишњак за социологију*, год. V, бр. 5. (2009), <http://www.filfak.ni.ac.rs/> (преузето 15. 12. 2015. године)
5. Milić Anđelka, *Sociologija porodice: kritika i izazovi*, (Beograd: Čigoja štampa, 2007)
6. Никитовић Божидар, *Основна школа “Стејпа Стејпановић” Горња Горевница 1919-1999*, (Горња Горевница: Основна школа „Степа Степановић, 1999)
7. Павићевић Александра Б., *На угару идеологија: брак, породица и њолни морал у Србији у другој њоловини 20. века*, (Београд: Етнографски институт САНУ, 2006)
8. Павковић Никола Ф., „Породица и сеоска заједница у Шумадији“, *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, бр. 114-115 (2003), <http://www.maticasrpska.ogr.rs/> (преузето 15. 12. 2015. године)
9. Трипковић Гордана, „Породица у транзицији“, *Социолошки ѡреїлед*, вол. XXXVIII, но. 1-2 (2004), <http://www.socioloskipregled.org.rs/> (преузето 15. 12. 2015. године)
10. Vasiljević Zorica, „Karakteristike društveno-ekonomskog razvoja srpskog sela“, *Sociološki pregled*, vol. XXXI, no. 3 (1997), <http://www.socioloskipregled.org.rs/> (преузето 15. 12. 2015. године)

Family in Gornja Gorevnica in the Light of Global Social Transition

A family can be a nuclear family, that is, a family consisting only of a family nucleus, and extended family consisting of the family nucleus extended by close and far relatives and forming a family group living together. A nuclear family consists of two generations, parents and children, while an extended family the most often include three or even four generations.

A family community the most often consisted of several generations of families whose members lived together. The main characteristic of life in such a community is that male members do not leave the community, which means that sons and their heirs stay at home, while daughters after marriage become members of their husband's community and lose their rights in their father's community. Gender distribution of jobs is based on biological determination, which means that men are conferred roles outside of the house in order to take care of the family sustention, while, on the other hand, the roles of women are reproductive and they always concern home. All societies recognize competencies

and skills characteristic for men or women. In modern rural households the head of the family is the oldest male member, however, this excludes his absolute superiority regarding other family members, which used to be the case in patriarchal households. Although there are no institutionalized rules of behaviour, family values exist in form of customs and moral norms.

The agricultural reform, which started immediately after the Second World War, caused a transformation of households and disintegration of traditional family communities. In spite of the fact that industrialization and modernization of the society influence a general reduction of the family size, the principles of community are still dominant in rural areas, comparing to the individuality of a nuclear family. If, on one hand, the family is decomposed, on the other hand, the spirit of the community cultivated in the associated families represents a safe base that protects them from the problems caused by the social-economic crisis resulting from the transition in the Serbian society.

Mina Jelesijević

La famille à Gornja Gorevnica à la lueur de la transition sociale globale

Une famille peut être nucléaire, c'est-à-dire une famille que forme uniquement le noyau familial, et elle peut être une famille élargie, famille qui est constituée par le noyau familial agrandi par les parents proches et éloignés en un groupe familial qui vit collectivement comme un ensemble. La famille nucléaire comprend deux générations, elle est formée par les parents et les enfants, tandis que les familles élargies sont le plus souvent à trois générations, voire aussi quatre générations.

La coopérative familiale fut constituée la plupart du temps par plusieurs générations dont les membres vécurent ensemble. La caractéristique élémentaire de la vie coopérative est que les membres masculins ne quittent pas la communauté, c'est-à-dire que les fils et leurs héritiers restent dans la demeure, tandis que les filles après leur mariage deviennent membres de la coopérative du mari et perdent leurs droits dans la coopérative de leur père. La répartition sexuelle du travail repose sur la détermination biologique,

c'est-à-dire qu'on donne aux hommes des rôles hors du foyer ayant pour but de veiller à la perpétuation familiale, d'un autre côté les rôles des femmes sont reproducteurs et concernent toujours le foyer.

Dans toutes les sociétés, on reconnaît les capacités et les habiletés caractéristiques pour les hommes, mais aussi pour les femmes. Dans les ménages ruraux contemporains, le chef de famille est le membre masculin le plus âgé, toutefois sa suprématie absolue est exclue par rapport aux autres membres de la famille, comme ce fut le cas dans les ménages patriarcaux. Il n'existe pas d'étiquette institutionnalisée, aussi les valeurs familiales sont observées sous forme de coutumes et de normes morales.

La réforme agraire, qui commença tout de suite après la Deuxième guerre mondiale, amena à la transformation du ménage et à la décomposition des coopératives familiales traditionnelles. En dépit du fait que l'industrialisation et la modernisation de la société ont de l'influence sur la réduction générale de la famille dans le milieu rural, les principes communautaires dominant encore par rapport à l'individualité de la famille nucléaire. Dans la mesure où, d'un côté, on arrive à la décomposition de la famille, d'un autre côté, la communauté que l'on soigne dans les familles unies représente un point d'appui des problèmes provoqués par la crise socio-économique qui est le résultat de la transition dans la société serbe.

Mina JELESIJEVIC

УДК: 745.51.04-035.3(497.11)
39:677.052.4(497.11)

**Др Милош
РАДОВАНОВИЋ**
дипл инж. арх.

**М. арх. Бранкица
ШУТИЋ**
Факултет техничких наука Чачак

ИСТРАЖИВАЊЕ ПРЕСЛИЦА СА СТАНОВИШТА ДИЗАЈНА

АПСТРАКТ: *Преслице су, као уйшредни предмет и алат за израду нити од кудеље, истраживане са становишта и методологијом дизајна, а добијени резултати су презентовани у овом раду. За истраживање је изабрана серија од 30 репрезентативних узорака преслица - 20 из збирке Народне музеја у Чачку и 10 из приватних збирки са подручја Западне Србије. Овим истраживањима су обухваћене најважније комоненте преслица са становишта дизајна: техничко-функционална, ергономска и естетска. Приликом истраживања, због важних карактеристика преслица из области дизајна, посебна пажња је посвећена пропорцијама и њиховој естетској комоненти. За потребе истраживања извршено је техничко снимање изабраних узорака и израђена је техничка документација са свим шредним мерама и детаљима који су послужили као основа за наведена истраживања. У оквиру естетских комоненти анализирани су облик, величина, естетски додаци, украси и боје. Естетским додацима обухваћени су розете, геометријски и ефлорални елементи, као и хералдички и религиозни симболи.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *преслица, пропорције, дизајн, естетска комоненте, ергономија, розета, орнаменти*

УВОД

Употребни предмети коришћени у традиционалном сеоском домаћинству до сада су истраживани и разматрани претежно са етнолошког становишта, што је утицало да неки њихови важни сегменти и карактеристике остану непознати и неразјашњени. Због тога је предмет овог рада био истраживање употребних предмета (на примеру преслице) са становишта дизајна. То значи да су истражени најважнији елементи: техничко-функционалне, естетске и ергономске компоненте предмета.

Као пробни модел за ово истраживање узета је преслица, један од једноставнијих

предмета по конструкцији и функцији, али богат по облику и другим естетским карактеристикама.

Преслица је алат, али и средство за израду нити-конца од кудеље конопље, лана или вуне. То је био основни материјал за израду тканине на разбоју, али и предмета израђиваних техником плетења у традиционалном домаћинству. Оне су, поред економске, имале и много ширу друштвену улогу (једним делом чак и улогу данашњих медија, јер су служиле и за преношење порука, идеја, симбола, али и осећања и схватања у времену у коме су настале).

За ово истраживање узети су репрезентативни примерци из збирке Народног музеја у Чачку, као и један број преслица из приватних збирки са ширег подручја Западне Србије. Истраживане преслице по свом основном облику припадају преслицама-лопатама и могу се сврстати у три основна типа: кружно-лопатасте, лопатасте и копчастано-лопатасте.¹

ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРЕСЛИЦА СА СТАНОВИШТА ДИЗАЈНА

Истраживање преслица са становишта дизајна подразумева анализу начина њиховог стварања укључујући све четири главне компоненте: *техничко-функционалну, естетску, ергономску и економску*.

Техничко-функционална компонента подразумева истраживање и анализу примењених материјала, конструкције технологије и квалитета израде, *естетска* обухвата величину, облик, пропорцију, орнамент и боју, *ергономска* се односи на истраживање усклађености предмета са димензијама и обликом људског тела и његових делова, док *економска* подразумева економске елементе и карактеристике у стварању предмета и она у овом раду није посебно разматрана.

Преслице су као алат и употребни предмет по свим елементима максимално прилагођене својој основној намени. Оне су тако обликоване да омогућавају лако и ефикасно предење, односно претварање кудеље у конач и нити и представљају изузетно функционалан предмет.

По својој конструкцији састоје се из два основна функционално повезана дела - од лопате у горњем и дршке у доњем делу. Лопата је у виду танке краће дашчице (пресла) и служи за причвршћивање кудеље. Она је обликована

на различите начине, тако да поред главне (функционалне) има и важну естетску улогу.

Према облику лопате оне добијају и своје посебне естетске карактеристике и различите називе. Истраживане преслице имају три основна облика такозване лопате. Највећи број је кружно-лопатастог облика, односно доњи и горњи део лопате је полукружно завршен, мањи број је чисто лопатастог облика (у доњем делу је завршен полукружно или лучно, а у горњем равно), док најмањи број анализираних преслица има копчастано-лопатасти облик (у доњем делу је завршен полукружно или лучно, а у горњем у виду шиљка или копља). Лопате код анализираних преслица, без обзира на тип, у највећем броју узорака имају сложен облик.

Дршка служи да се преслица причврсти за појас преље (задене) и да се положај кудеље прилагоди анатомији прељине руке. Дршке преслице су заједно са лопатом најчешће израђене из једног комада дрвета. Али има примера када су лопата и дршка израђене из два посебна дела који су међусобно повезани преко усадника или на неки други начин.

Материјал за израду преслица је квалитетно дрво различитих врста. Оно мора бити здраво, чврсто, постојано и посебно погодно за обраду разним техникама сечења, стругања, бушења, резбарења.

За израду преслица које су предмет овог истраживања из збирке Народног музеја у Чачку употребљаване су разне врсте дрвета: чамово, буково, јаворово, јасеново, смреково и врбово. Врста је зависила и од облика и врсте преслице, али и од дрва у крају у коме је мајстор за израду преслица живео.²

Поред функције посебна пажња се приликом израде посвећивала њиховој ергономичности, односно да њене димензије и облик буду прилагођени мерама и анатомији

[1] Братислава Владић-Крстић, *Преслице у традиционалној култури Србије* (Етнолошки музеј у Београду : Београд, 1995), 43.

[2] Снежана Ашанин-Шапоњић, *Преслице*, каталог изложбе (Народни музеј Чачак, Чачак, 2004), 11.

људског тела, тј. преље. Тако је лопата преслице димензионисана и обликована не само да омогући да кудеља фино легне и да се причврсти, већ и да њен положај и величина буду усклађени са величином и положајем прељине руке. Ергономичност се посебно остваривала величином и обликом дршке која омогућава да се преслица увлачењем и извлачењем из појаса усклади са анатомијом преље. Мајстори су о томе посебно водили рачуна на тај начин што су често израђивали преслице за познате особе, па су тада димензије и облик прилагођавали конкретној особи и њеној анатомији. Да је то тачно сведоче и „мале“ дечије преслице које су имале едукативну улогу у обуци женске деце вештинама предења, али говоре и о њиховој ергономској усклађености са величином и анатомијом дечијег тела. Посебно важну ергономску улогу код преслица имале су пропорције. Оне су служиле да успоставе правилне међусобне односе појединих делова преслице и да их ускладе са величином и анатомијом преље.

Трећа важна компонента при анализи преслице јесте њена естетска компонента. Она се код остварује преко величине, облика, орнамента или украса и боје. Величина представља просторну одређеност предмета и она је у највећој мери одређена наменом. Поред величине целог предмета и његови делови имају своје мере које би међусобно морале да буду усклађене да би предмет био хармоничан и лак за употребу.

Облик анализираних преслица је у највећој мери условљен њеном наменом, али на њега утичу и усклађеност са анатомијом корисника (прељом), као и облици предмета у његовом окружењу и естетска схватања средине и времена у коме је настала, а у великој мери и умешност и таленат мајстора.

Орнамент или украс је као естетски елемент имао улогу да створи, односно повећа лепоту која је имала важну психолошку и едукативну улогу у традиционалној

патријархалној средини. Орнамент или украс је поред естетског имао и функционалну улогу да пренесе симболе, поруке и схватања средине. Често је представљао и статусни знак власнице (преље), али је објављивао и естетска начела самог мајстора.

Боје приликом израде у најстаријем периоду нису коришћене (преслице су биле неофарбане), али временом почињу да се употребљавају као естетски елемент, прво уздржано, а касније понекад и у већој мери, и њихова улога је била да повећају естетско дејство или лепоту предмета. Често су служиле да нагласе и истакну неки детаљ или орнамент, а код неких преслица, нарочито у каснијем периоду, добијале су и важну естетску улогу. Код анализираних преслица примењиване су у ограниченој мери и колориту и код највећег броја присутан је махом само један браонкасти или жућкасти тон добијен премазом за дрво (фирнајз), а некад и бајцом. Боје су присутне у већој мери на ограниченом броју примерака преслица, али и тада уздржано и у смиреном колориту. Јачом бојом су само код мањег броја узорака наглашавани детаљи. За бојење су се најпре употребљавале природне, а у новије време (после Другог светског рата) и фабричке боје за дрво.

ПРОПОРЦИЈЕ ПРЕСЛИЦА

Пропорције представљају однос величине целог предмета и његових делова и међусобни однос мањег и већег дела. Оне имају важну улогу у усклађивању делова и целине предмета и представљају његов естетски, техничко-функционални и ергономски вид.

Са естетског становишта пропорције представљају принцип форме који служи да усклади делове и целину у тачно одређеним односима и да створи хармоничан и леп предмет.

Као ергономска категорија пропорција има улогу да величину предмета и његових

делова усклади са величином људског тела и његових делова. Код многих употребних предмета (колевка, кревет, столица, одевни предмети, обућа, квака на вратима, дршке предмета и друго) њихова величина зависи од величине човечијег тела или појединих његових делова, посебно оних који су у директном контакту са предметом, као што су рука, нога или шака. Пропорција има и важну улогу да повеже и усклади облик и величину предмета и да га функционално и естетски добро обликује.

Пропорцијама код употребних предмета коришћених у традиционалном домаћинству до сада се код нас скоро нико није бавио, осим Савко Јекић и то у малом обиму приликом изучавања дечијег мобилијара.³

Као пробни модел за ово истраживање изабрана је преслица, један од једноставнијих предмета по конструкцији и функцији, али богат по облику и естетским карактеристикама. Истраживање је обављено на серији од 30 репрезентативних узорака преслица од чега је 20 власништво Народног музеја у Чачку, а који су приказани у техничкој документацији и табелама. Истраживањем су обухваћена три типа преслица карактеристичних за ово подручје (кружно-лопатасте, лопатасте и копљасто-лопатасте), а уобличена је и информативно-техничка база са потребним подацима и техничким карактеристикама преслица. Подаци су узети претежно са картона из збирке Народног музеја у Чачку или од приватних власника (заједно са фотографијама), извршено је детаљно техничко снимање одабраних преслица, а затим су урађени технички цртежи са детаљима и мерама. Они су послужили као основа за истраживање пропорцијских односа и естетских карактеристика преслица (сл. 1 - 8).

[3] Савко Јекић, *Оптимизација ергономских услова дечијеј мобилијара према критеријуму квалитетности* (докторска дисертација одбрањена на Техничком факултету у Чачку 2011. године)

За истраживање је успостављен пропорцијски модел који омогућава откривање и примарних и секундарних и терцијалних пропорцијских односа код одабраних преслица. Примарне пропорције обухватају однос величина главних делова преслице (лопате, дршке) и целе преслице. Сви делови су ради боље прегледности и јасноће истраживања означени словима: цела преслица (П), лопата (Л), дршка (Д), ширина (Ш) и дебљина дршке (g). Секундари и терцијални пропорцијски односи подразумевају однос делова на лопати и дршци и означени су са Л1, Л2, Л3, Л4, Лн и Д1, Д2 и Дн.

Истраживање пропорција преслица обављено је на серији од 20 изабраних узорака, од чега 10 кружно-лопатастих (пошто је овај тип највише заступљен у збирци Народног музеја у Чачку) и по 5 узорака лопатастих и копљасто-лопатастих. Резултати истраживања су, са свим главним пропорцијским односима, ради боље прегледности приказани на табелама.

■ Кружно-лопатасте преслице

Анализом примарних пропорцијских односа, тј. међусобних односа главних делова преслица (табела 1, 1а), може се закључити да је код четири преслице од десет узорака однос величина лопате и дршке (Л:Д) 3:5, код три 3:4, док је код преостале три 1:2. Из презентованих података се види да пропорције између дршке и лопате нису уједначене и да је најзаступљенији пропорцијски однос 3:5, а да су преостала два пропорцијска односа 3:4 и 1:2 заступљена у проценту од по 20%. Други примарни пропорцијски однос између ширине и дужине лопате (Ш:Л) је уједначен и он код свих испитаних узорака износи 1:3. Трећа примарна пропорција обухвата однос између дебљине дршке и ширине лопате (g : Ш) и она код седам узорака износи 1:5, код два 1:4 и код једног 1:4.

Секундарне пропорције преслице код ових узорака представљају односе делова на лопати (Л1-н:Л) и оне су мање уједначене него примарне. Ове пропорције зависе од начина поделе лопате на делове и од начина њеног обликовања. Код истраживаних узорака кружно-лопатастих преслица они најчешће износе 1:2, 1:3, 1:4 и 3:4, а код терцијалних делова 1:5, 1:6, 1:8 и 1:12.

■ Лопатасте преслице

Анализом пропорција истражених узорака лопатастих преслица (табела 2) могу се закључити да су примарне пропорције код овог типа преслица доста уједначене. Пропорцијски однос између лопате и дршке (Л:Д) код свих узорака износи 1:2, а однос ширине и дужине лопате (Ш:Л) је код свих узорака 3:1. Трећа примарна пропорција која представља однос дебљине дршке и ширине лопате (g :Ш) је код већине узорака 1:5, а код по једног узорка 1:4 и 1:6. Секундарне пропорције између величине лопате и њених делова су уједначеније него код претходног типа и износе 1:3, 3:4, 3:5, а терцијалне 1:4 и 1:5.

■ Копљастро-лопатасте преслице

Трећа група истраживаних преслица припада копљастро-лопатастом типу. Анализом пропорцијских односа истражених узорака (табела 3) може се констатовати да су примарни пропорцијски односи између главних делова и код овог типа преслица уједначени. Однос дужине лопате и дршке (Л:Д) код већине узорака је 1:2, код мањег броја износи 2:5, а код једног узорка и 1:1. Други примарни пропорцијски однос између ширине и дужине лопате (Ш:Л) код четири истражена узорка износи 3:1, а код једног 4:1. Трећи примарни пропорцијски однос између дебљине дршке и ширине лопате (g :Ш) код три узорка износи 1:3, а код два 1:4.

Секундарне пропорције које представљају међусобне односе величина лопате преслице и њених делова и код овог типа су неуједначене.

Код истражених узорака овог типа оне имају односе 1:2, 1:3, 3:4 и 1:5, а пропорције терцијалних делова износе 1.6, 1:9 и 1:12.

Очигледно је да је, и поред тога што све истражене преслице и њихови типови немају исте пропорцијске односе, код свих узорака и њихових делова присутна употреба пропорција при њиховој изради. Мајстори су, почев од главних делова па све до детаља, строго водили рачуна о свим пропорцијама. То потврђују правилни и увек цели односи њихових делова (1:1, 1:2, 1:3, 1:4, 1:5, 2:3, 3:4, 3:5), што сигурно није случајно.

Први примарни пропорцијски однос између лопате и дршке преслице варира зависно од типа, подручја и времена где је преслица настала, а вероватно и од мајстора, те захтева и потребе корисника. Ови пропорцијски односи код највећег броја истражених узорака износе 1:2 (више од 60%). Код три узорка однос ових делова износи 3:5, а код по два узорка 2:5 и 3:4.

Други примарни пропорцијски однос између дужине и ширине лопате је најуједначенији код свих истражених преслица и он код 90% узорака износи 1:3, а код 10% 1:4. Трећи примарни пропорцијски однос између дебљине дршке и ширине лопате код испитаних преслица није исти и износи 1:5 код десет и 1:3 и 1:4 код по пет узорака. Секундарни пропорцијски односи на истраженим преслицама су мање уједначени од примарних и највише зависе од типа преслице и дизајна лопате или дршке, односно од њене поделе на делове. Међутим, и код секундарних делова преслице је, и поред тога што су њихови пропорцијски односи мање уједначени од примарних, у значајној мери присутна правилност у употреби пропорција. Тако код ове испитиване серије преслица секундарни пропорцијски односи најчешће износе 1:2, 1:3, 3:4, 1:4 и 1:5, а секундарне 1:6, 1:8, 1:9 и 1:12.

Из анализе пропорцијских односа код истражених преслица може се закључити да

сви имају правилне и целе односе бројева, што потврђује да је постојала једна основна заједничка мера која је садржана у свим мерама на преслици. Њиховом анализом код одабраних узорака утврђено је да та основна јединица била палац (2,6 цм), а веће мере стопа (31,5 цм) и лакат (65,4 цм).⁴

Пропорције су служиле и да преслицу ускладе са њеном наменом, а посебно са величином и анатомијом њених корисница (преља). То је посебно уочљиво код дршке чија дужина, а у једној мери и дебљина, варира да би се боље прилагодила величини и анатомији преље. Ергономска усклађеност са корисником се потврђује и једним примерком дечије преслице из збирке Народног музеја у Чачку, али и са два примерка преслица са скраћеном дршком, што је вероватно резултат захтева или потребе њених корисника.

Лопата на преслици има најстандардније пропорцијске односе и величину што је резултат њених функционалних захтева да се величина и облик прилагоде кудељи и руци преље.

Усклађеност преслице са анатомијом и мерама преље, односно њена ергономичност, остваривана је добрим делом и применом антропоморфних мера палца, стопе и лакта. Те мере су изведене из величине делова људског тела и њихови мањи делови увек представљају целе бројеве без зареза и децимала. То је мајсторима омогућавало лаку употребу мера и њихових односа, што је утицало на настанак функционалних, ергономичних и лепих преслица.

ЕСТЕТСКА КОМПОНЕНТА ПРЕСЛИЦА

Преслице су, поред функционалне, имале и важну естетску и симболичко-комуникативну улогу у средини у којој су настале и у

којој су употребљаване. Естетска компонента се формирала у процесу њеног стварања и њу сачињавају величина, облик, естетски додаци или украси и боја.

Величина преслице представља њене апсолутне димензије као што су дужина, ширина, дебљина и димензије њених делова (лопате и дршке). Поред главних и мањи секундарни делови преслице, односно делови лопате и дршке, имају своје конкретне мере. Упоредивањем димензија целе преслице и њених делова утврђено је да се сви они међусобно односе у тачно одређеним пропорцијским односима који доприносе усклађивању величина и тако утичу на естетски квалитет предмета. Димензије преслице и њених делова усклађене су са њеном функцијом, димензијама и анатомијом њених корисница (преља). Анализом мера утврђено је да је при одређивању димензија преслице и њених делова постојала заједничка основна мера коју су користили мајстори приликом израде. Код истраживаних преслица установљено је да је та основна мера била палац или цол (2,6 цм). Код већине анализираних преслица све мере подељене са величином палца дају целе бројеве, а ређе цео број и једну његову половину.

Облик преслице и њених делова условљен је њеном функцијом и конструкцијом, али је зависио и од многих других фактора (типа преслице, естетског схватања средине и времена у коме је настала, традиције и умешности мајстора).

Основни облици преслице развили су се у специфичним условима шире и уже средине у којој су настали, али и под утицајем традиције и начина употребе. Посебни облици преслица настали су у дугом периоду њихове употребе, усавршавања и прилагођавања различитим функционалним, а посебно естетским захтевима средине и времена.

Од великог броја познатих типова насталих на ширем српском етничком простору

[4] Тошић Владимир, *Мрчајевци и околнина* (Мрчајевци : ауторско издање, 1978), 478.

Балкана у овом раду су анализирана три основна типа: кружно-лопатасте, лопатасте и копљастро-лопатасте преслице. Сва три наведена типа се, поред других елемената, највише разликују по облику лопате.

Кружно-лопатасте преслице имају лопату у облику правоугаоне издужене даске која је и на горњем и доњем делу најчешће кружно или лучно завршена. Лопатасте преслице имају лопату у облику правоугаоне даске која је са горње стране равно завршена, а са доње може бити равна (код неких примера заобљена), полукружна или у облику весла.

Копљастро-лопатасте преслице карактерише лопата која је на горњој страни шиљато завршена са врхом у облику копља. Ово су само основне карактеристике облика истраживаних преслица које представљају почетни оквир за даље дизајнирање појединих њених делова и детаља. Накнадно обликовање њених појединих детаља зависило је од умешности мајстора, естетских и друштвених схватања и потреба средине.

Истражене кружно-лопатасте преслице карактерише основна полукружна форма са горње и доње стране лопате која понекад добија облик и већег дела круга (сл. 1-4). Средњи део лопате је обично у облику правоугаоне мање даске која спаја горњи и доњи полукружни део. Код једног броја узорака врх лопате је најчешће завршен зубом који на врху добија кружну форму у облику главе као код преслица иб: Е 633 и Е 648. Код неких примерака се уместо једног на врху појављују три зуба, при чему је средњи посебно наглашен и обликован као код иб: Е 655. Често се код истраживаних примерака са овог подручја уместо зуба на врху појављује и крст. Код једног броја се на средњем делу лопате јављају перфорације најчешће у виду вертикалних трака, обично по две или три. Понекад се поред трака јављају и мали правоугаони отвори и сложеније перфорације са лучним деловима као код иб: Е 655. Спољашња ивица средњег

дела лопате код највећег броја узорака добија назубљену ивицу обично правилне геометријске форме различитих профилација које поред естетске имају и функционалну улогу (фиксирање конца за причвршћивање кудеље).

Дршка преслице је издуженог облика и у пресеку има кружни, а понекад и пљоснати облик са заобљеном ивицама. Код једног броја примерака између лопате и дршке се јавља усадник, најчешће у виду проширеног, лепо обликованог дела дршке. Усадник код неких примерака служи да причврсти дршку за лопату, а најчешће има улогу да у естетском погледу повеже дршку и лопату. Код свих истражених узорака овог типа примењени облици стварају хармоничну и естетски лепо обликовану целину.

Лопатасте преслице претежно имају полукружно завршену лопату у доњем делу (изнад дршке), док им је горња страна равна (сл. 5 и 6). По својој основној композицији лопата се код ових преслица састоји од доњег полукружног и горњег правоугаоног дела у виду даске која понекад може добити и трапезасти облик са горњом широм страном. Код неких примерака преслица, што није карактеристично за ово подручје, лопате са доње стране могу имати и равне или сложене облике или завршене у виду весла. Перфорације на лопатастим преслицама нису карактеристичне за овај крај и ређе се јављају на примерцима из збирке Народног музеја у Чачку. И код овог типа перфорације се јављају у виду вертикалних трака правоугаоника, крстића, а код једног узорка из Бреснице у виду правоугаоног отвора. Горњи правоугаони део лопате је код највећег броја истражених примерака на врху завршен трапезастим зубима у виду ластиног репа, а понекад се могу јавити и крстићи као код иб: Е 631. Бочне стране лопате и код овог типа преслица на средњем делу добијају назубљену геометријски профилисану ивицу која поред естетске улоге служи и да омогући боље причвршћивање кудеље.

Дршке истражених преслица су и код овог типа најчешће округлог, а ређе пљоснатог пресека.

Један број преслица овог типа између дршке и лопате добија усадник који је најчешће копљасто или купасто завршен у горњем делу, а примењени облици стварају хармоничну и естетски квалитетно обликовану целину.

Копљасто-лопатасте преслице код већине истражених примерака имају сложен облик најчешће састављен од доњег полукружног и горњег дела у облику правоугаоне на врху копљасто завршене даске (сл. 7 и 8). Код једног броја узорака композиција лопате може бити и сложенијег облика састављеног од три, а некад и од више делова копљасто завршених. На лопатама се код једног броја преслица јављају и перфорације најчешће у виду вертикалних прореза у облику трака, а некад добијају и друге, сложеније форме. Средњи део лопате је и код овог типа преслице са бочних страна назубљен профилацијом геометријског облика. Доњи део лопате код неких узорака овог типа може бити раван или са заобљеним угловима. Код оваквих преслица посебно је богато обликовано копље које може имати на врху зуб са кругом у облику главе, облик класичног копља, крста, луковице и других сложенијих форми. И код овог типа један број примерака између лопате и дршке има усадник копљасто или полукружно завршен на врху, док примењени облици стварају хармоничну и естетски богату целину.

Естетски додаци или **украси** имају важну улогу у стварању компоненте лепоте код преслица. Њих сачињавају розете, геометријски елементи, оквири, траке, религиозни и хералдички симболи и флорални елементи и детаљи.

Розета је један од најчешћих естетских елемената која понекад утиче и на прилагођавање појединих делова преслице њеном облику. То је чест случај код облика лопате у доњем, а некад и у горњем делу код кружно-лопатастих преслица. **Розета** је украсни

елеменат основне кружне форме и јавља се у различитим варијантама као шестокрака, седмокрака, осмокрака или у другим сложеним облицима. Сам назив води порекло од речи *goza* (ружа или цвет). На преслицама се јавља у веома различитим облицима, али најчешће у виду шестокраке или шестолатичне форме конструисане шестаром у кругу. Најстарије розете се јављају још у Месопотамији на рељефима и стелама где имају седмокраки, осмокраки или сложен облик у виду звезде или сунца.⁵ На европском простору најстарија позната шестокрака розета у кругу јавља се на надгробном споменику етрурског владара Авлеса Белускеса из Ветулонije у VII-VI веку пре нове ере.⁶ Она се налази уклесана на штиту овог владара и сигурно је имала астрално или хералдичко значење (сл. 9). Иста розета присутна је и у каснијем периоду на неким римским споменицима, а професор Габричевић сматра да је имала астрално значење и да представљала соларни симбол.⁷ Шестокрака розета се појављује и на простору Балкана у римском периоду, посебно у римској провинцији Далмацији. Тако се јавља и на једној групи споменика из римског периода на простору западне Босне, Лике и Далмације који су, судећи по именима покојника, били подигнути локалним становницима. Такви примери су и споменици из Голубића код Бихаћа, а посебно споменик подигнут девојци Рајоне који се чува у Градском музеју у Сињу (сл. 11).⁸ Исти облик розете присутан је и у средњем веку на простору Балкана, а посебно на српском етничком простору. Тако се она јавља не само на споменицима, већ и у црквеној архитектури и уметничким и употребним предметма. На простору данашње Босне и Херцеговине појављује се и као симбол на стећцима, а такве примере имамо у Текији код

[5] Бранимир Габричевић, *Стигује и чланци о религијама и култовима античкој свијести* (Сплит: Књижевни круг, 1987), 96.

[6] Павел Тулајев, *Венећи* (Београд: Пешић и синови, 2004), 182.

[7] Бранимир Габричевић, *н. г.*, 60.

Братунца, Доњим Бакићима и Крижевићима код Олова.⁸ Овај тип розете присутан је и на средњовековним споменицима и стећцима на простору око Никшића у Црној Гори⁹ (сл. 10).

На простору данашње Србије у средњем веку шестокрака розета је чест елемент на амвонима храмова, архитектонској пластици, надгробним споменицима, накиту, керамици и другим употребним предметима. Такви примери су заступљени на архитектонској пластици у манастиру Жичи из XIII века¹⁰ (сл. 12), розети амвона цркве и надгробном споменику у Чечину код Студенице из XIV века¹¹, као и на већем броју надгробних споменика на средњовековној некрополи поред порушене цркве из XIV века у Дићима код Љига¹² (сл. 13). Овај украсни елемент се јавља и на сребрном позлаћеном дугмету из оставе у Банатској Дубици¹³ и као детаљ на керамици из старог града у Сталаћу.¹⁴ Шестокрака розета је присутна у српској уметности и на бројним употребним предметима и у периоду владавине Турака, али и после ослобођења од њих. Она се јавља на порталима цркава, црквеној опреми, подовима, иконостасима и вратима (рецимо на каменом порталу и розети у манастиру Благовештења Рудничког из XV века који је касније обнављан и поправљан и у турском периоду и у XIX веку). Розета овог типа налази се на амвону манастира Света Тројица на

Овчару из XVI века¹⁵ (сл. 14) и исклесана као централни мотив амвона храма Светог Вознесења у Чачку, вероватно из XIX века (сл. 18). Шестокраке розете су исклесане и на бројним надгробним споменицима из турског периода, а посебно из XIX века. Нарочито су илустративни примери из околине Новог Пазара, Неготина и Чукића код Крагујевца¹⁶ (сл. 15, 16, 17). Поред примене на каменој пластици ове розете се употребљавају и на елементима од дрвета у црквама (на улазним вратима, иконостасима и полијелејима). Такве примере имамо на иконостосу чачанске цркве, на полијелеју цркве брвнаре у Сечој реци и изнад северних врата цркве брвнаре у Јарменовцима¹⁷ (сл. 19). Шестокрака розета је у дугом периоду употребе изгубила своје првобитно значење и од периода хришћанства и средњег века постала универзалан естетски елемент посебно распрострањен на нашем простору. Поред изузетно честе употребе на преслицама она се употребљава и за украшавање других предмета од дрвета, метала, малтера и стакла. Распрострањеност овог елемента је толико велика да служи за украшавање колевки, сандука, металних капака на подрумским и таванским прозорима, пиластара, као и плафона на градским кућама и предмета од стакла (сл. 20). Он се често користи код преслица и као основна форма за стварање богатије композиције састављене од више розета различите величине и размештаја - пример из Теоца код Пријепоља и Павлице код Ушћа (сл. 21, 22). Шестокрака розета се поред класичне варијанте јавља и као централни мотив у оквиру других сложенијих облика као код узорака иб: Е 636, Е 648 и Е 1017. Јавља се и сложенији облик формиран умножавањем и ширењем основног облика розете

[8] Нада Милетић, *Стећци* (Београд : Југославија; Загреб : Спектар; Мостар: Прва књижевна комуна, 1982), 126.

[9] Слободан Раичевић, *Споменици у сџариј жупи Оновошћ* (Београд : РЗЗСК, 1992), 80, 81, 82.

[10] Феликс Каниц, *Србија земља и сџановништво*, друга књига (Београд : СКЗ, 1986), 15.

[11] Србан Бурић, Светлана Пејић, Божидар Крстановић, Синиша Темерински, „Споменици у сливу Студенице“, *Саопшћења XXII, XXIII* (Београд, 1990), 1991, 210.

[12] Борисав Челиковић, *Светилишћа рудничкој краји* (Крагујевац : Каленић, 1998), 161, 162.

[13] Гордана Марјановић-Вујовић, Гордана Томић, *Накиш на шлу Србије*, каталог изложбе (Народни музеј Београд : Београд), 1982), 83.

[14] Душица Минић, Обренија Вукадин, Слободан Ђорђевић, „Средњовековни град Сталаћ“, *Рашка баштина 1* (Краљево, 1975), 189, 192.

[15] Милка Чанак-Медић, „Манастир Тројица под Овчаром“, *Рашка баштина 1* (Краљево, 1975), 92.

[16] Никола Дудић, *Сџара гробља и надгробни белези у Србији* (Београд : РЗЗСК, 1995), 229, 418.

[17] Драгиша Милосављевић, *Осаћански немари* (Београд : Просвета; Прибој : Завичајни музеј, 2000), 146.

као код узорка иб. Е 768 или као варијанта када се латице замењују троугловима као на узорку иб: Е 651.

Поред шестокраке на преслицама се јављају и други основни облици у виду четворокраке, осмокраке и вишекраке розете. Сложеније розете се обично формирају од више кружних прстенова који се затим испуњавају геометријским елементима као код узорка иб: Е 655, а некад се као централни мотив у средини може јавити и крст. Код неких преслица розета се може испунити и геометријским елементима, нарочито троугловима, као код преслице иб: Е 651.

Геометријски елементи и детаљи су на различите начине и у великој мери примењивани код истраживаних преслица. Најчешћи геометријски облици су троугао, ромб, правоугаоник, правоугаоник и квадрат са укрсношћом (дијагоналама), круг, кружни исечак, праве линије, цик-цак линије и траке, косе линије и шрафуре. Обично се ове просте геометријске форме ређају у низове или траке, понекад уоквирују линијама и онда употребљавају за стварање сложенијих облика.

Врло чест геометријски елемент код истраживаних преслица је цик-цак линија која је обично уоквирена правим или лучним линијама када се поставља у спољне прстенове розета као код узорака иб: Е 633, Е 636, Е 648, Е 766 и Е 774. Понекад се јавља и дупла цик-цак трака која такође може бити уоквирена линијама као код примера иб: Е 1016 и Е 1029. Код једног броја узорака уместо цик-цак линије јављају се цик-цак траке које могу бити просте и удвојене као код примера иб: Е 1029. Код неких примерака се поред обичних могу јавити и укрштене цик-цак линије и траке које стварају утисак низа ромбова.

Поред трака најчешће примењивани геометријски елемент код истражених преслица је троугао. Он се јавља у различитим видовима и комбинацијама са другим формама, линијама, тракама и шрафурама. Најчешће

се од троуглова формира низ у виду траке који може бити и уоквирен линијама, а затим се овај елемент прилагођава естетским захтевима и облику делова преслице, тако да овако формирана трака добија праве, лучне или кружне форме када се као код узорака иб: Е 655 и Е 648 смешта у кружни прстен розете. Троуглови су најчешће у тракама уоквирили равним линијама, а јављају се и у комбинацији са цик-цак линијама и тракама као код узорка иб: Е 656.¹⁸ Од троуглова се некад могу обликовати и сложеније форме умножавањем троуглова и трака и комбинацијом са ромбовима и трапезима. Умножавањем троуглова могу се добити још сложеније форме у облику шестоугаоне розете као код узорка преслице иб: Е 631.

Код једног броја истраживаних преслица присутна је употреба правоугаоника, понекад и квадрата, најчешће са уцртаним дијагоналама и поређаним у траке као код узорака иб: Е 655, Е 752 и Е 766 (сл. 23, 24). Понекад се ове форме постављају и у лучне прстенове розета, па се правоугаоници претварају у неку врсту трапеца са лучним странама као код узорка иб: Е 655.

Од геометријских форми често се на преслицама јављају и ромбови (најчешће у виду трака), а појављају се и у већим површинама као позадина или испуна других површина и форми као код примера иб. Е 635 и Е 1017. Некад се ромбови удвајају, умножавају или комбинују са троугловима, линијама и тракама као код узорка иб: Е 1029.

На малом броју примера јављају се и кружићи распоређени у траке или по одређеној форми као код узорка иб: Е 633, а понекад се употребљавају и лучни елементи у форми полумесеца израђени полукружним или лучним длетом као код узорка иб: Е 633. На неким узорцима јављају се и шрафуре, ређе самостално, а чешће у комбинацији са другим

[18] Снежана Шапоњић-Ашанин, *н. г.*, 15.

геометријским облицима, најчешће са троугловима, и поређани у траке као код примера иб: Е 655 и Е 1029.

Анализом геометријских форми примењиваних на истраживаним преслицама може се приметити да је велики број ових елемената, поред преслица, употребљаван и за украшавање других употребних предмета од дрвета, керамике, метала и текстила. Неки геометријски детаљи се јављају и на дрвеним елементима у традиционалној архитектури, на стубовима, јастуцима, гредама и плафонима.

Највећи број примењених геометријских облика на преслицама има дуг континуитет употребе на овом простору који сеже чак до праисторије. Он се може пратити од средњег века, преко турског периода, па све до новијег доба, преко разних употребних предмета и споменика. Тако се геометријски елементи сличног облика у виду троуглова, ромбова, низа правоугаоника са дијагоналама, цик-цак трака и троугаоном шрафуром јављају и на средњовековној керамици из Сталаћа¹⁹ (сл. 27). Слични елементи се и касније употребљавају на надгробним споменицима, порталима цркава, дрвеним вратима и многим предметима у периоду турске владавине и после ослобођења од њих у XIX и првој половини XX века (сл. 25, 26, 28) - на пример, на порталу цркве Свете Тројице код Пљеваља, вратима цркве брвнаре у Брзану код Лапова, вратима цркве брвнаре у Цветкама код Краљева, на дрвеном свећњаку из цркве брвнаре у Дубу, детаљ изнад врата Вукове куће у Тршићу и други²⁰ (сл. 29).

Флорални (биљни) елементи су присутни као чест естетски детаљ. Они су поред декоративне-естетске улоге имали и одређено симболичко значење - да остваре везу преље са култом вегетације и плодности, односно да се преко украшавања успостави веза са

биљним светом од чије је плодности у великој мери зависила и егзистенција домаћинства.²¹

Биљни елементи се јављају у различитим облицима на истраживаним преслицама, некад као главни елементи, чешће у комбинацији са розетама, геометријским елементима, а понекад и са религиозним и хералдичким симболима.

Код једног броја примерака јављају се у виду стилизованих гранчица са лишћем као код узорака иб: Е 648 и Е 1029 код којих су гранчице постављене вертикално и лучно у средњем делу розете. На неким преслицама биљни елементи се још више упрошћавају и своде на просте геометријске форме код којих се гранчице претварају у линије, а лиске у косе цртице, као на узорцима иб: Е 654, Е 752 и Е 1017. Код узорка иб: Е 654 јавља се стилизовани облик, али са богатом композицијом гранчица са листовима и цвећем. Биљни елементи на једном броју узорака се јављају у облику делимично стилизованих цветова сведених на геометријске форме као код иб: Е 631 и Е 633. Поред стилизованих флоралних елемената на једном броју истражених преслица употребљавају се и натуралистичке форме. Оне се некад комбинују са геометријским елементима који стварају оквире у виду правоугаоника, ромба или других сложенијих форми у које се смештају натуралистички биљни детаљи у виду лишћа и цвећа као код узорака иб: Е 632 и Е 753²² (сл. 26). Код неких преслица флорални елементи се комбинују са хералдичким и другим симболима као код преслице иб: Е-640. На неким примерцима се јавља и детаљ саксије са цвећем као код иб: Е 631 и Е 753 на којима он постаје централни мотив на лопати. (сл. 30) Детаљ саксије са цвећем се често јавља на преслицама у Србији о чему

[19] Душица Минић, Обренија Вукадин, Слободан Ђорђевић, *н. г.*, 182, 189.

[20] Драгиша Милосављевић, *н. г.*, 92, 102, 152, 178, 195.

[21] Снежана Шапоњић-Ашанин, *н. г.*, 12.

[22] Снежана Шапоњић-Ашанин, *н. г.*, 10.

сведоче и примерци из збирке Етнографског музеја Србије инв. бр. 11327, 200 и 1295.²³

Флорални елементи примењени на преслицама јављају се у сличном облику и на другим употребним предметима од дрвета и камена, али и као детаљи на фасадама објеката (сл. 32). Нарочито се јавља на надгробним споменицима и иконостасима цркава (сл. 33). Такви детаљи саксије са цвећем присутни су и на дрвеном иконостасу цркве Светог Вазнесења у Чачку из XIX века. Саксија са цвећем се овде јавља као централни мотив већег флоралног украса изнад двери, а цвеће се у хришћанству најчешће појављује као Богородичин атрибут²⁴ (сл. 31).

Хералдички, верски и други симболи такође су често присутни на преслицама. Они се јављају у облику крста, грбова, срца, соларних симбола, а на неким примерцима и у облику петокраке.

Крст је као верски и естетски елемент присутан на једном броју истраживаних преслица. У религиозном смислу он је симбол верске припадности власнице и средине и народа у коме је преслица настала. У естетском погледу он представља декоративни елемент који има улогу да повећа естетско дејство и због тога се при обликовању крста посебно водило рачуна. Крстови на преслицама се јављају на различитим местима, имају различите облике и израђивани су на различите начине. Могу бити у облику рељефа, прореза или перфорације у просторном облику и изведени бојом. Јављају се некад и на розетама, често и у стилизованом облику, затим у сложенијим композицијама у виду рељефа, заједно са другим симболима и елементима као код узорка иб: Е 640. Врло често се појављују у виду прореза (отвора) на лопати као код узорака иб: Е 1017 и иб. Е 656, а такве примере представљају и преслице инв. бр. 16374 и 14698 из збирке Етнографског

музеја у Београду.²⁵ Крст се јавља и као просторни елемент и може бити у прорезу на лопати као код примера иб: Е 656 или на врху лопате као код дечије преслице из збирке Народног музеја у Чачку. Поред наведених облика крст се понекад може представити и само бојом као код примера из Црквених Теоца код Пријепоља²⁶ (сл 21).

Поред крста на преслицама се понекад јавља и петокрака која симболизује револуцију и ново социјалистичко време у коме је жена требало да добије важну улогу. Такав један примерак преслице из села Јабланице код Горњег Милановца која је настала 1958. године (иб: Е 644) чува се у збирци Народног музеја у Чачку.²⁷

На једном броју истраживаних преслица јавља се и срце као симбол љубави и доброте. Оне су најчешће поклањане као дарови вољеним особама, девојкама и супругама. Представе срца су обично у виду уреза-перфорације као код узорка иб: Е 656. и Е 1016., али се може јавити и у рељефу, а некад приказано и само бојом.

На преслицама се често јављају и грбови у различитим облицима, варијантама и техникама израде. Они су симбол државности и родољубља и сталне борбе српског народа за слободу и самосталну државу. Појављују се у различитим облицима и варијантама: у виду Немањића грба, старог српског грба са крстом на штиту и оцилима, грба Краљевине Србије и(ли) Краљевине Југославије. Грбови су као знак државности нарочито ушли у моду после проглашења Србије за краљевину 1882. године. После тога су почели да се стављају на фасаде државних установа и јавних зграда (владе, министарстава, начелстава, касарни, школа), а затим се њихова употреба раширила и на бројне употребне предмете (иконостасе,

[23] Братислава Владић-Крстић, *н. г.*, 71, 72, 73.

[24] Светозар Радојчић, „Одјек песме над песмама у српској уметности XIII века”, *Рашка баштина* 1 (Краљево, 1975), 29.

[25] Братислава Владић-Крстић, *н. г.*, 51, 64.

[26] Наведени примерак преслице је технички снимила и за њега прикупила потребне податке Сања Пузовић, студент Факултета техничких наука у Чачку, а у оквиру семинарског рада из предмета *Еко дизајн и окружење*.

[27] Снежана Шапољић-Ашанин, *н. г.*, 14.

полијелеје, чутуре, гусле, надгробне споменике, преслице и ћилиме - сл. 35, 36, 37). У збирци Народног музеја у Чачку постоји већи број преслица са грбом као што су иб: Е 630, Е 640, Е 647 и Е 756. Посебно је значајан пример преслице Е 630 из Горње Горевнице код Чачка на којој је представљен српски војник са пушком и грбом Краљевине Србије (сл. 34).

На преслицама се, поред разних естетских елемената и украса, често јављају и различити натписи и поруке. Они нам пружају важне податке о начину живота, обичајима и схватањима у времену у коме су настале. На неким од њих се налазе иницијали, а некад и имена мајстора и особа којима су биле намењене, а понекад и године израде, као што су примери иб: Е 649, 774 и 649. На преслици из Бреснице код Чачка иб: Е 753 стоји и натпис *Живели младенци*, што значи да је била свадбени дар.²⁸ Поред натписа на неким преслицама се јавља и лик момка који преслицу дарује или лик особе којој се дар поклања. После Другог светског рата на неке преслице се ставља и фотографија момка који је поклања, као на преслици инв. бр. 12314 из збирке Етнографског музеја у Београду.²⁹

На преслицама се налазе и друге поруке у писаном, а некад и у ликовном и симболичном облику које говоре о времену, начину живота и обичајима, али и о осећањима дародавца. Због свих ових ликовних и писаних порука и симбола може се рећи да су преслице имале и улогу данашњих медија - да пренесу поруке, жеље, осећања и схватања у времену у коме су настале.

[28] Снежана Шапоњић-Ашанин, *н. г.*, 15.

[29] Братислава Владић-Крстић, *н. г.*, 66, 67.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Часописи и зборници радова:

1. Група аутора, *Саопштења XXII, XXIII*, Републички завод за заштиту споменика
2. културе Србије, Београд, 1990, 1991.
3. Група аутора, *Рашка баштина 1*, Краљево, 1975.

Каталози:

1. Ашанин-Шапоњић Снежана, *Преслице* (Чачак : Народни музеј, 2004)
2. Марјановић-Вујовић Гордана, Томић Гордана, *Накић на њлу Србије*, каталог Изложбе (Београд : Народни музеј, 1982)

Литература:

1. Владић-Крстић Братислава, *Преслице у традиционалној култури Србије* (Београд : Етнолошки музеј, 1995)
2. Габричевић Бранимир, *Сџудије и чланци о религијама и култовима античкој свијети* (Сплит : Књижевни круг, 1987)
3. Дудић Никола, *Сџара гробља и надгробни белези у Србији* (Београд : РЗСК, 1995)
4. Милетић Нада, *Сџећци* (Београд : Југославија; Загреб : Спектар; Мостар: Прва књижевна комуна, 1982)
5. Милосављевић Драгиша, *Осаћански неимари* (Београд : Просвета; Прибој : Завичајни музеј, 2000)
6. Тулајев Павел, *Венећи* (Београд : Пешић и синови, 2004)
7. Раичевић Слободан, *Сџоменици у сџарој жуйи Онојош* (Београд : РЗСК, 1992)
8. Тошић Владимир, *Мрчајевци и околина* Ауторско издање : Мрчајевци, 1978).
9. Феликс Каниц, *Србија земља и сџановништво* (Београд : СКЗ, 1986)
10. Челиковић Борисав, *Свејилишћа рудничкој краји* (Крагујевац : Каленић, 1998).

RESEARCH OF DISTAFFS FROM THE POINT OF VIEW OF THE DESIGN

Research of distaffs from the point of view of the design has allowed us to observe them in a new manner, which has provided very interested results.

For this research we have chosen a representative series of distaffs from the collection of the National Museum in Čačak included in an information database, with all the necessary technical details. That included also a detailed technical survey and check-up of all the measures followed by technical drawings and details which served as a base for further research. The main research of distaffs from the point of view of the design included their three most important components: technical-functional, esthetic and ergonomic, where a special attention was paid to the proportions and esthetic component.

The analysis of the proportions of the researched distaffs gave very important results allowing a different perception of this utility object. The research has shown that although all the analysed distaffs and their types do not have the same proportional ratios, all the examples and their parts were manufactured by using certain proportions. This has been confirmed by regular and almost

always whole numbers defining the ratio between their parts: 1:1, 1:2, 1:3, 1:4, 1:5, 2:3, 3:4, 3.5 and other, which is certainly not accidental.

Besides the proportions, this research has also paid high attention to their ergonomic characteristics, where it has been found that all dimensions and shapes of distaffs and their parts are maximally adapted to the measures and anatomy of their users, that is, to spinners.

Research of esthetic component of distaffs has given very interesting results related to: shape, dimensions, additional esthetic elements and colours. Research of additional esthetic elements or decorations including: rosettes, geometric shapes, strips, frames, religious or heraldic signs and floral elements, has given a special contribution by discovering a new role and meaning of these elements. Some of the frequent elements used on distaffs, such as six-pointed rosette in a circle, have a long continuity in use and date from very long ago.

It has also been confirmed that, besides their utility and ergonomic role, distaffs had an important social role and served to transmit: messages, ideas, symbols, but also emotions and perceptions in the milieu and time they originate from.

Miloš Radovanović, Ph.D.

Brankica Šutić, M. of Arch.

Les recherches sur les quenouilles au point de vue du design

Les recherches sur les quenouilles au point de vue du design donnèrent la possibilité d'une vue d'ensemble d'une manière nouvelle, ce qui fit paraître des résultats tout à fait intéressants.

Pour cette recherche, une série représentative de quenouilles du recueil du Musée national à Cacak fut choisie et on effectua une base d'information, avec tous les détails techniques nécessaires. Cela impliqua également un enregistrement technique détaillé et une vérification de toutes les mesures, puis ensuite une vérification des dessins et des détails techniques, ce qui servit de base aux recherches ultérieures. Les principales recherches de quenouilles au point de vue du design impliquèrent ses trois composantes les plus importantes : technico-fonctionnelle, esthétique et ergonomique, en tenant compte d'une attention particulière consacrée aux proportions et aux composantes esthétiques.

Par l'analyse des proportions explorées des quenouilles, on a abouti à des résultats très importants qui permettent une vue d'ensemble différente de cet objet utilisable. Les recherches montrèrent qu'en dehors du fait que les quenouilles analysées et leurs types ne possédèrent pas les mêmes rapports proportionnels, chez tous les exemplaires et toutes les parties, on constata une utilisation des proportions pour leur exécution. Ceci est confirmé par les rapports réguliers et presque toujours entiers de leurs parties : 1:1, 1:2, 1:3, 1:4, 1:5,

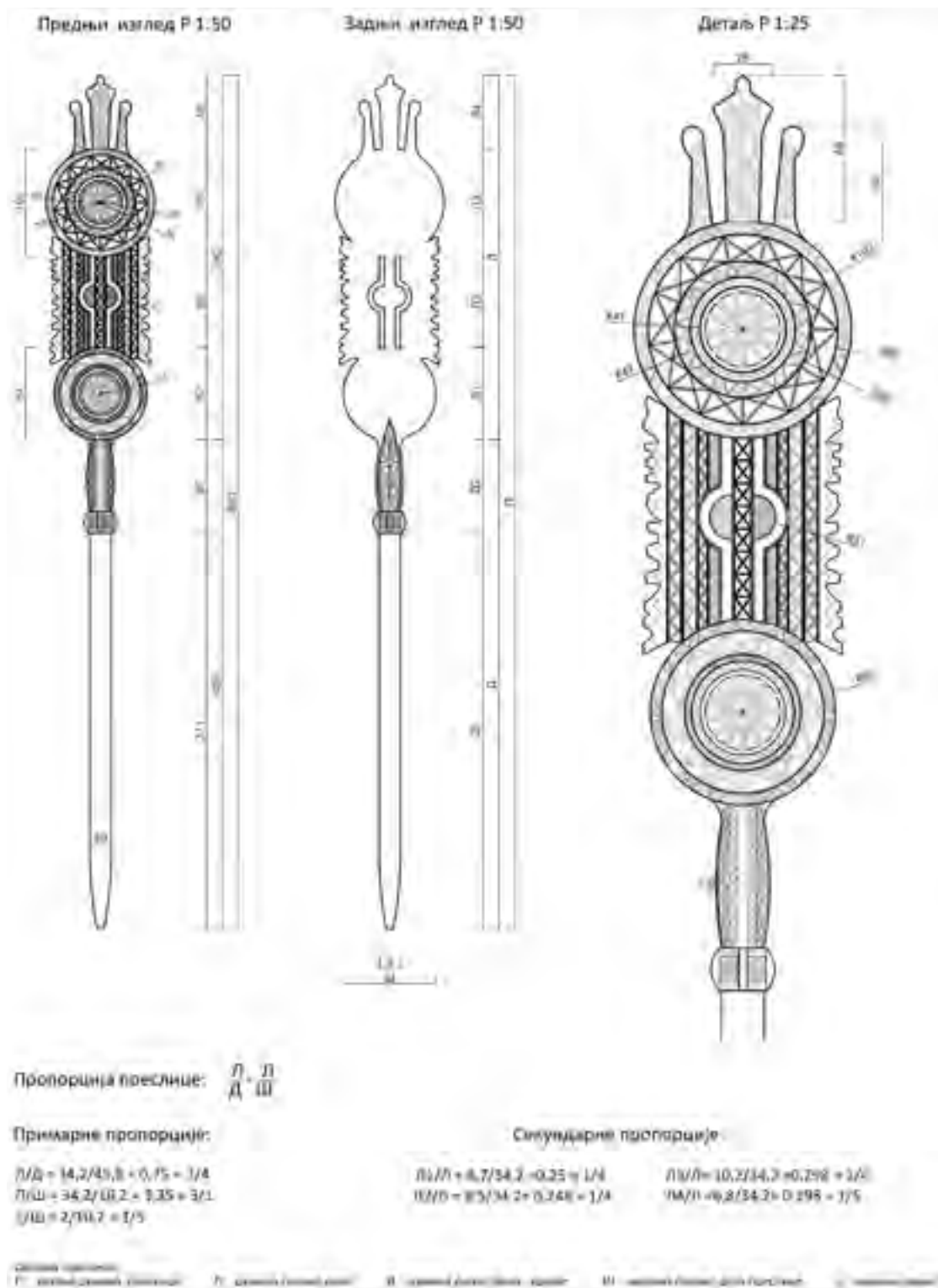
2:3, 3:4, 3:5 et d'autres, ce qui n'est certainement pas par hasard.

En dehors des proportions, une attention particulière dans le cadre des recherches est consacrée également à leur ergonomie, d'après quoi on détermina que toutes les dimensions et toutes les formes des quenouilles et de leurs parties furent au maximum adaptées aux mesures et à l'anatomie de leurs utilisateurs, c'est-à-dire des fileuses.

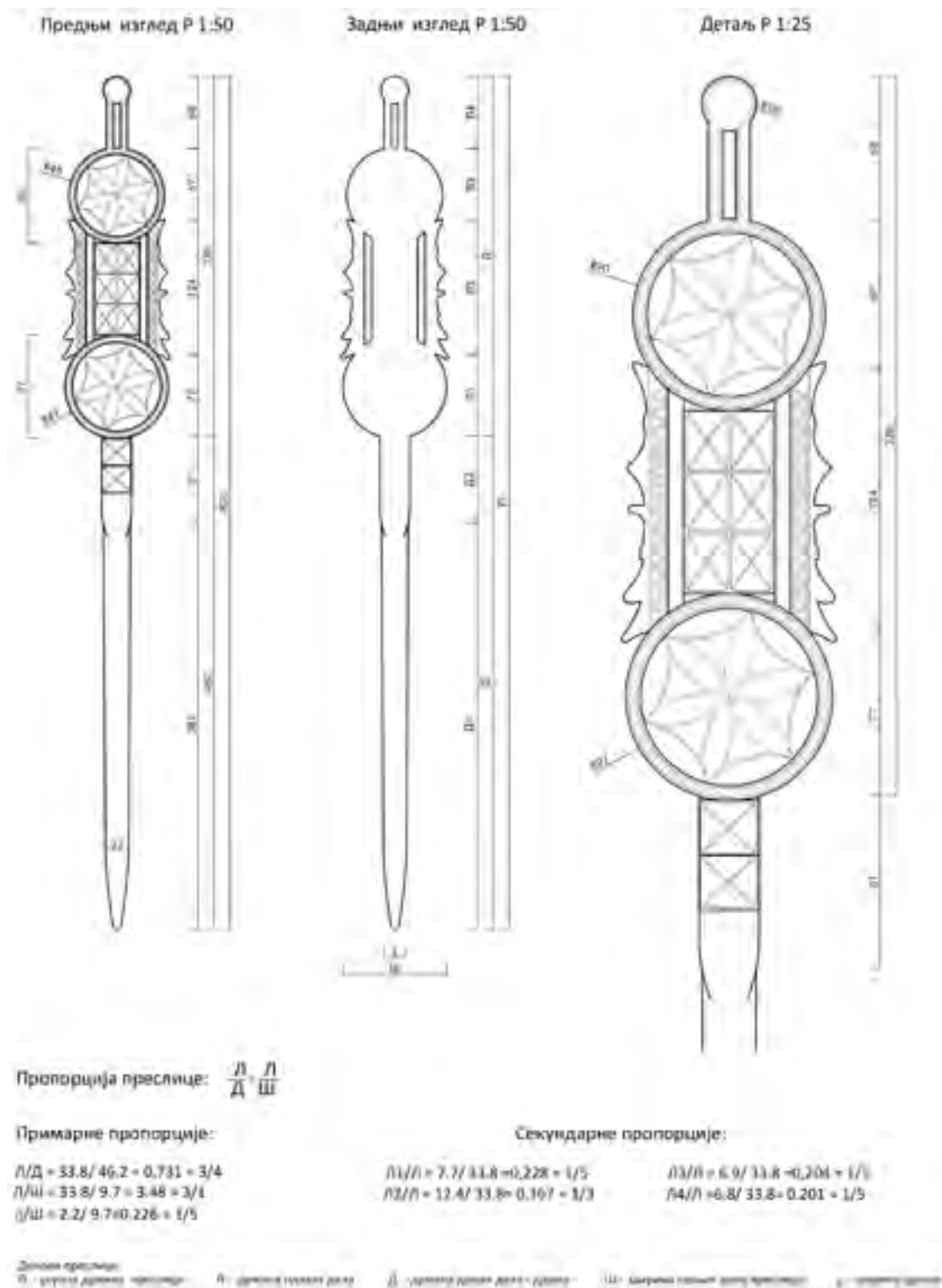
Les recherches des composantes esthétiques chez les quenouilles donnèrent des résultats particulièrement intéressants liés à la forme, au format, aux suppléments esthétiques et aux couleurs. Les recherches des suppléments esthétiques ou des décorations qui les constituent : rosaces, formes géométriques, rubans, bordures, signes religieux et héraldiques et éléments floraux, dévoilèrent un nouveau rôle et une signification nouvelle de ces éléments. Quelques-uns des éléments fréquents utilisés sur les quenouilles, comme la rosace hexagonale dans le cercle, possèdent une longue durée d'utilisation et leur origine provient depuis bien des temps anciens.

Il a également été confirmé que les quenouilles, en dehors de leur rôle utilisateur et économique significatif, eurent aussi un rôle social important et servirent pour transmettre : des messages, des idées, des symboles, mais également des sentiments et des conceptions dans le milieu et le temps desquels ils provinrent.

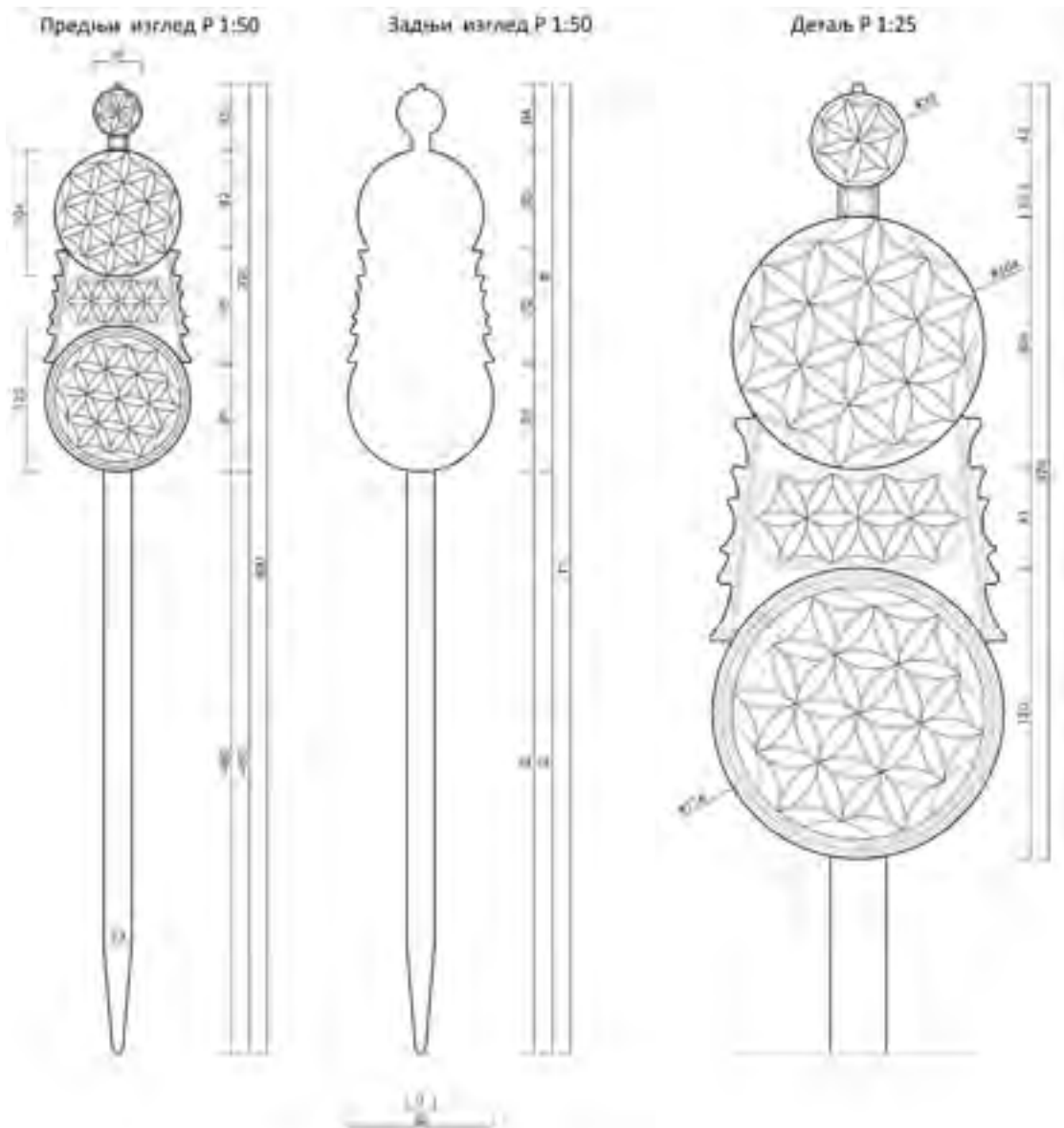
Milos RADOVANOVIC, DR
Brankica SUTIC, M.Arch.

Сл. 1. Технички цртежи и детаљ преслице иб: Е 655 (из збирке Народног музеја у Чачку).

Сл. 3. Технички цртежи и детаљ преслице иб: Е 766 (из збирке Народној музеја у Чачку.

Пропорција преслице: $\frac{L}{D} = \frac{L}{\varnothing}$

Тримадне пропорције:

$$L/D = 12 / 48 = 0,66 = 2/3$$

$$D/\varnothing = 12 / 12 = 1,00 = 1/1$$

$$\varnothing/\varnothing = 2,3 / 12 = 0,19 = 1/5$$

Секундарне пропорције:

$$L_1/L = 8,9 / 32 = 0,28 = 1/3$$

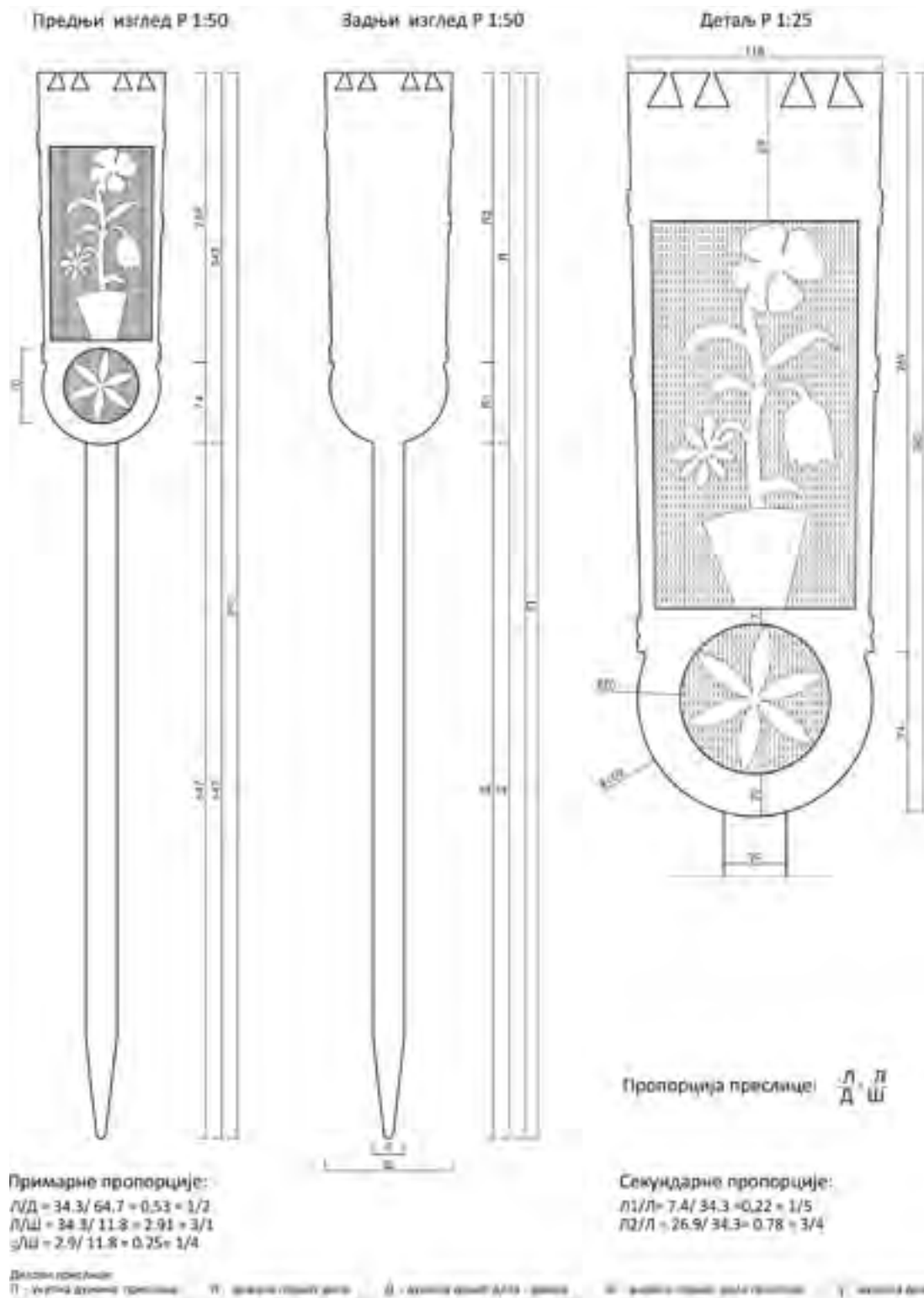
$$L_2/L = 9,5 / 32 = 0,29 = 1/3$$

$$L_3/L = 8,2 / 32 = 0,26 = 1/3$$

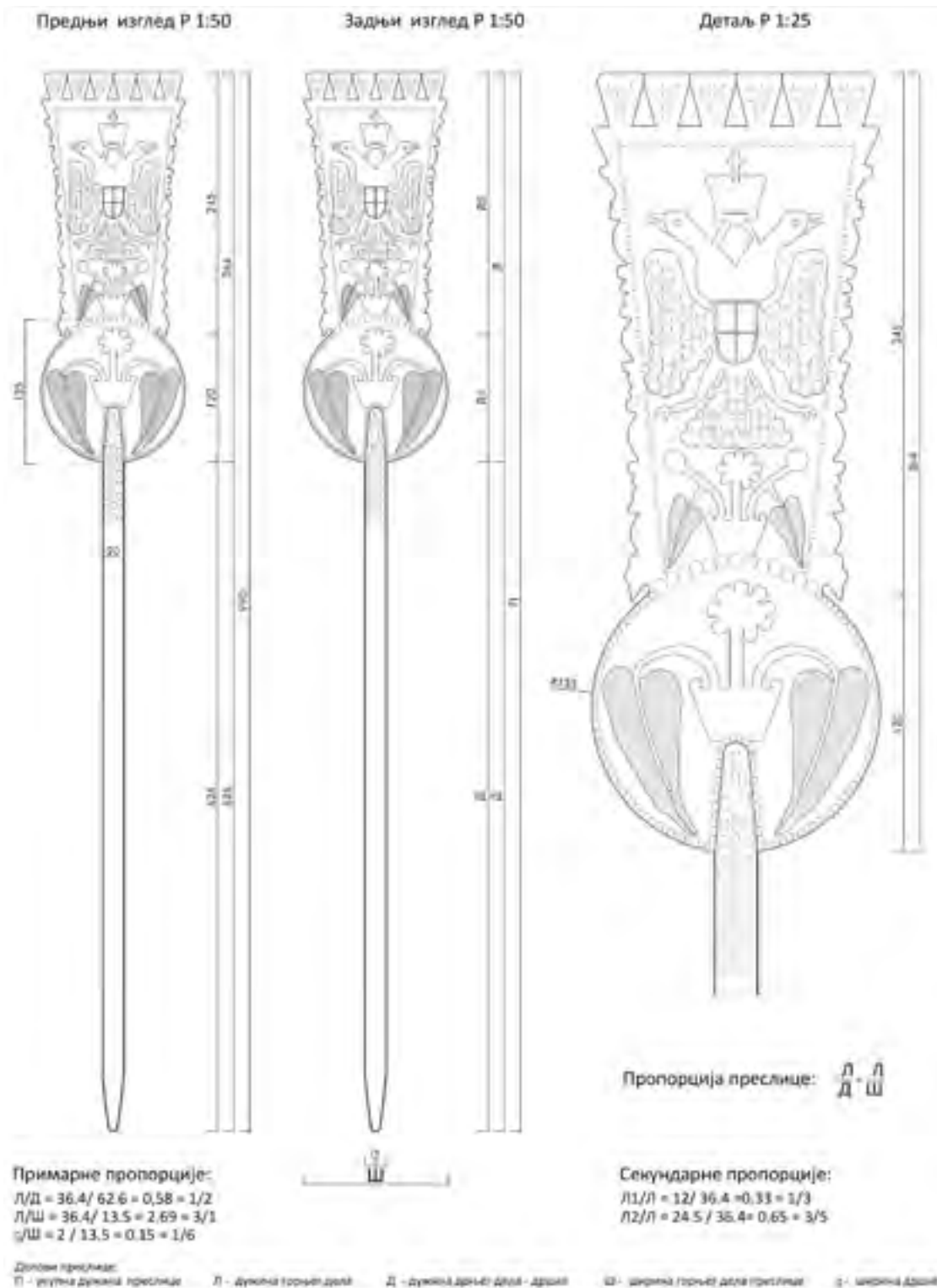
$$L_4/L = 5,5 / 32 = 0,17 = 1/5$$

Датум израда:

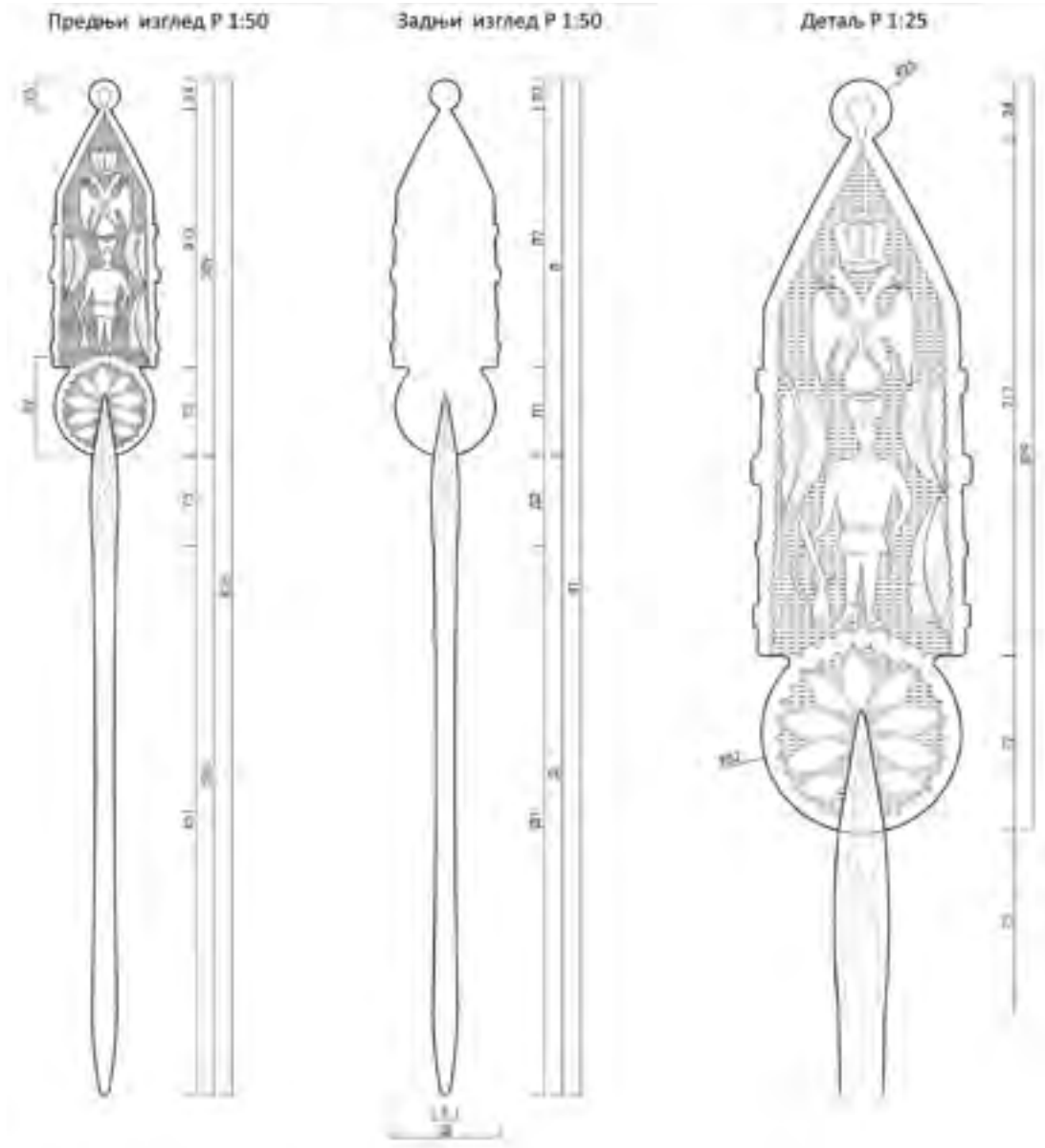
П - укупна дужина преслице; L₁ - дужина стубица; L₂ - дужина дуге; L₃ - дужина дуге; L₄ - дужина стубица; D - пречник главе; \varnothing - пречник дршке

Сл. 5. Технички цртежи и детаљ пресице иб: Е 643 (из збирке Народног музеја у Чачку).

Сл. 6. Технички цртежи и детаљ преслице иб. Е 647 (из збирке Народног музеја у Чачку).

Пропорција преслице: $\frac{Л}{Д} = \frac{Л}{Ш}$

Примарне пропорције:

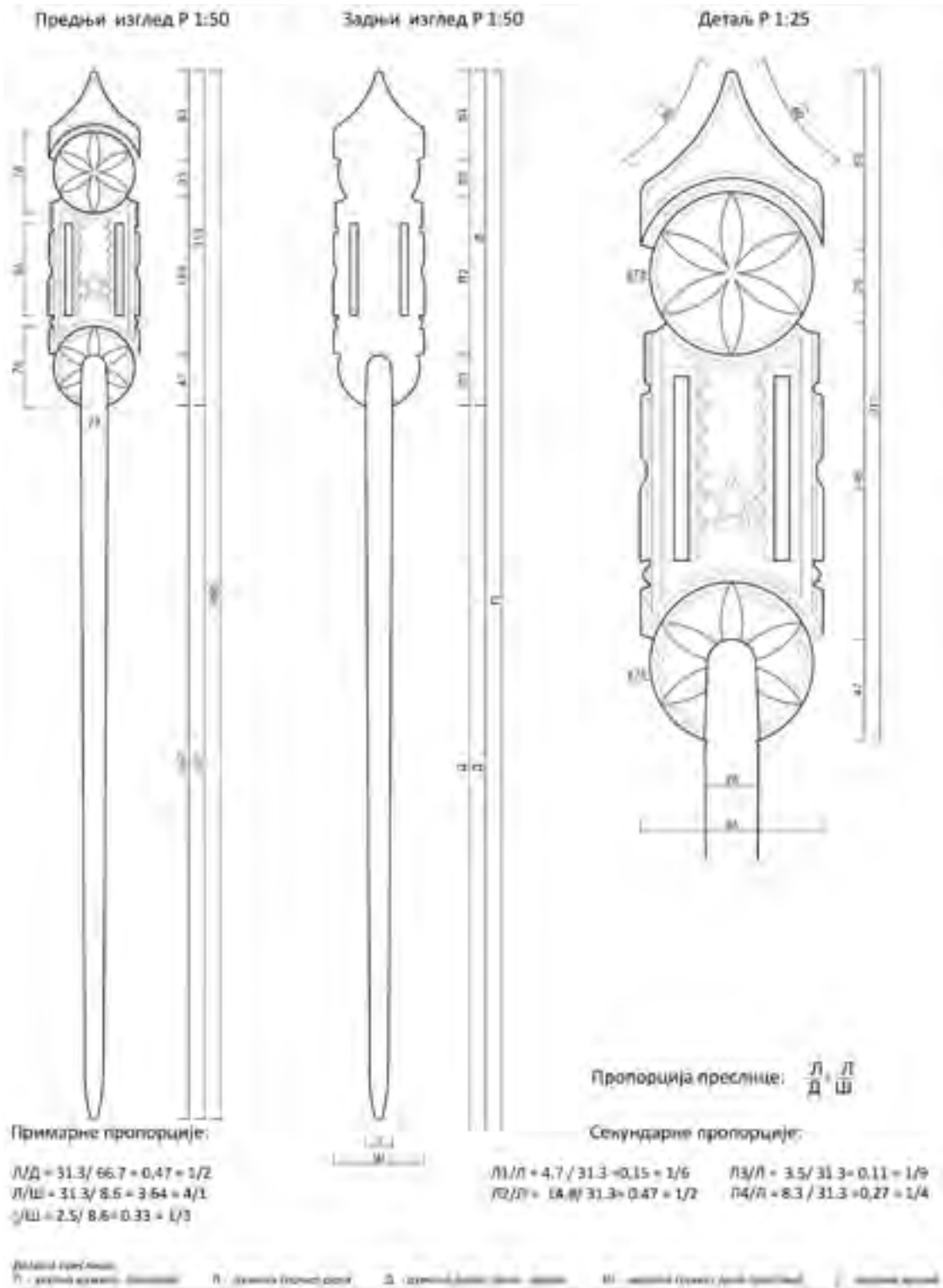
$Л/Д = 30.9 / 52.6 = 0.58 \approx 1/2$
 $Л/Ш = 30.9 / 8.9 = 3.47 \approx 3/2$
 $Д/Ш = 52.6 / 8.9 = 5.91 \approx 1/4$

Секундарне пропорције:

$Л1/Л = 7.2 / 30.9 = 0.23 \approx 1/5$
 $Л2/Л = 21.3 / 30.9 = 0.69 \approx 3/4$
 $Л3/Л = 2.4 / 30.9 = 0.08 \approx 1/12$

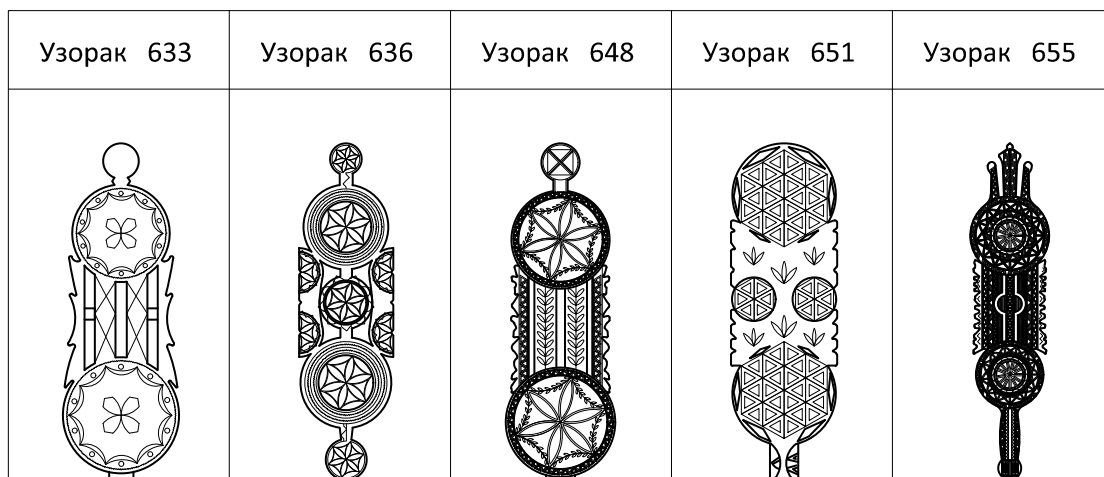
Датум израда: _____
 Л - укупна дужина преслице, Д - дужина дрвене главе, Д1 - дужина дрвене главе + дрвене, Л2 - ширина дрвене главе преслице, Ш - пречник дрвене главе

Сл. 7. Технички цртежи и детаљ преслице иб: Е 630 (из збирке Народног музеја у Чачку).

Сл. 8. Технички цртежи и дешаљ преслице иб: Е 1012 (из збирке Народној музеја у Чачку).

Модел преслице

Табела 1. Пројорције кружно-лојашастих преслица

Ознака преслице	Примарне пропорције	Секундарне и терцијарне пропорције
Узорак 633	$л/д = \frac{3}{5}$; $л/ш = \frac{3}{1}$; $г/ш = \frac{1}{5}$	$л1/л = \frac{1}{4}$; $л2/л = \frac{1}{3}$; $л3/л = \frac{1}{5}$; $л4/л = \frac{1}{8}$
Узорак 636	$л/д = \frac{3}{4}$; $л/ш = \frac{3}{1}$; $г/ш = \frac{1}{5}$	$л1/л = \frac{1}{4}$; $л2/л = \frac{1}{3}$; $л3/л = \frac{1}{5}$; $л4/л = \frac{1}{6}$
Узорак 648	$л/д = \frac{3}{5}$; $л/ш = \frac{3}{1}$; $г/ш = \frac{1}{5}$	$л1/л = \frac{1}{4}$; $л2/л = \frac{1}{3}$; $л3/л = \frac{1}{5}$; $л4/л = \frac{1}{6}$
Узорак 651	$л/д = \frac{1}{2}$; $л/ш = \frac{3}{1}$; $г/ш = \frac{1}{4}$	$л1/л = \frac{1}{4}$; $л2/л = \frac{1}{2}$; $л3/л = \frac{1}{4}$
Узорак 655	$л/д = \frac{3}{4}$; $л/ш = \frac{3}{1}$; $г/ш = \frac{1}{5}$	$л1/л = \frac{1}{4}$; $л2/л = \frac{1}{4}$; $л3/л = \frac{1}{4}$; $л4/л = \frac{1}{5}$

Табела 1а. Пројорције кружно-лојашастих преслица

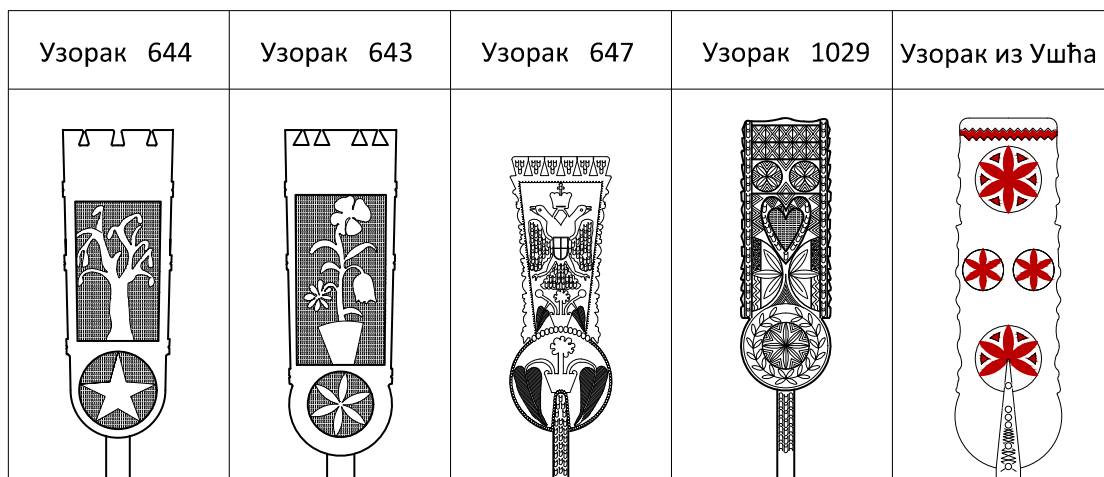

Табела 2. Пројорције ловајаштих преслица

Узорак 766	$л/Д = \frac{3}{4}$; $л/Ш = \frac{3}{1}$; $г/Ш = \frac{1}{5}$	$л1/л = \frac{1}{5}$; $л2/л = \frac{1}{3}$; $л3/л = \frac{1}{5}$; $л4/л = \frac{1}{5}$
Узорак 774	$л/Д = \frac{1}{2}$; $л/Ш = \frac{3}{1}$; $г/Ш = \frac{1}{5}$	$л1/л = \frac{1}{4}$; $л2/л = \frac{1}{2}$; $л3/л = \frac{1}{4}$
Узорак 1016	$л/Д = \frac{3}{5}$; $л/Ш = \frac{3}{1}$; $г/Ш = \frac{1}{5}$	$л1/л = \frac{1}{3}$; $л2/л = \frac{2}{5}$; $л3/л = \frac{1}{5}$; $л4/л = \frac{1}{9}$
Узорак 1017	$л/Д = \frac{1}{2}$; $л/Ш = \frac{3}{1}$; $г/Ш = \frac{1}{5}$	$л1/л = \frac{1}{5}$; $л2/л = \frac{1}{2}$; $л3/л = \frac{1}{5}$; $л4/л = \frac{1}{6}$
Дечја преслица	$л/Д = \frac{3}{5}$; $л/Ш = \frac{3}{1}$; $г/Ш = \frac{1}{4}$	$л1/л = \frac{1}{3}$; $л2/л = \frac{1}{3}$; $л3/л = \frac{1}{3}$; $л4/л = \frac{1}{8}$

Табела 3. Пројорције кољашто-ловајаштих преслица

Модел преслице

Ознака преслице	Примарне пропорције	Секундарне и терцијарне пропорције
Узорак 644	$л/д = \frac{1}{2}$; $л/ш = \frac{3}{1}$; $г/ш = \frac{1}{5}$	$л1/л = \frac{1}{4}$; $л2/л = \frac{3}{4}$
Узорак 643	$л/д = \frac{1}{2}$; $л/ш = \frac{3}{1}$; $г/ш = \frac{1}{4}$	$л1/л = \frac{1}{4}$; $л2/л = \frac{3}{4}$
Узорак 647	$л/д = \frac{1}{2}$; $л/ш = \frac{3}{1}$; $г/ш = \frac{1}{6}$	$л1/л = \frac{1}{4}$; $л2/л = \frac{3}{5}$
Узорак 1029	$л/д = \frac{1}{2}$; $л/ш = \frac{3}{1}$; $г/ш = \frac{1}{5}$	$л1/л = \frac{1}{4}$; $л2/л = \frac{3}{4}$
Узорак из Ушћа	$л/д = \frac{1}{1.3}$; $л/ш = \frac{3}{1}$; $г/ш = \frac{1}{5}$	$л1/л = \frac{1}{4}$; $л2/л = \frac{1}{1.3}$

Табела 2

Модел преслице

Ознака преслице	Примарне пропорције	Секундарне и терцијарне пропорције
Узорак 630	$л/д = \frac{1}{2}$ $л/ш = \frac{3}{1}$ $г/ш = \frac{1}{4}$	$л1/л = \frac{1}{5}$ $л2/л = \frac{3}{4}$ $л3/л = \frac{1}{12}$
Узорак 635	$л/д = \frac{1}{2}$ $л/ш = \frac{3}{1}$ $г/ш = \frac{1}{4}$	$л1/л = \frac{1}{2}$ $л2/л = \frac{1}{3}$ $л3/л = \frac{1}{15}$
Узорак 654	$л/д = \frac{1}{1}$ $л/ш = \frac{3}{1}$ $г/ш = \frac{1}{3}$	$л1/л = \frac{1}{5}$ $л2/л = \frac{1}{2}$ $л3/л = \frac{1}{3}$
Узорак 752	$л/д = \frac{1}{2}$ $л/ш = \frac{3}{1}$ $г/ш = \frac{1}{3}$	$л1/л = \frac{1}{5}$ $л2/л = \frac{1}{2}$ $л3/л = \frac{1}{6}$ $л4/л = \frac{1}{12}$
Узорак 1012	$л/д = \frac{1}{2}$ $л/ш = \frac{4}{1}$ $г/ш = \frac{1}{3}$	$л1/л = \frac{1}{6}$ $л2/л = \frac{1}{2}$ $л3/л = \frac{1}{9}$ $л4/л = \frac{1}{4}$

Табела 3

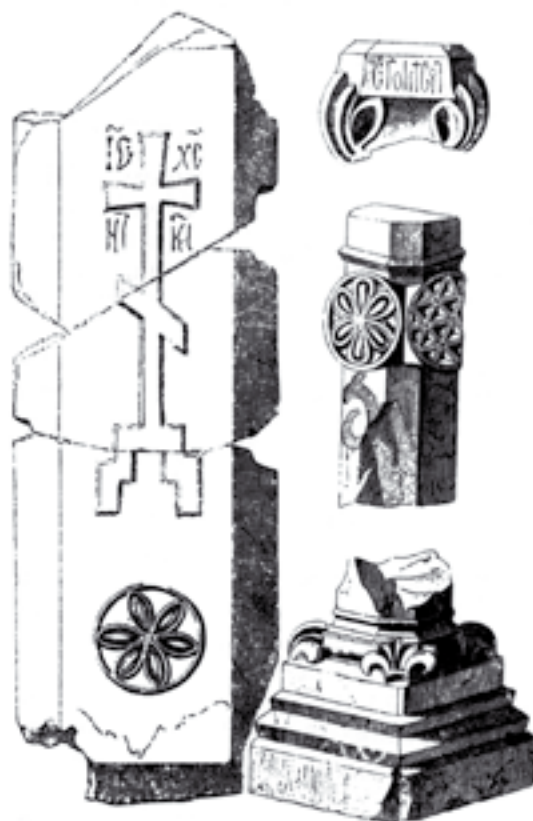
Сл. 9. Нагробни сјоменик еџрурској владара Avlesa Beluskesa из Веџулоније, VII- VI век њ. н. е., Павел Тулајев, Венеџи, 182.

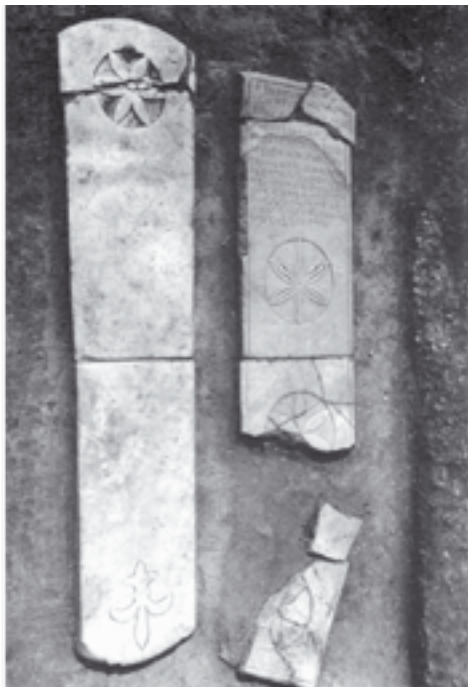
Сл. 11. Деџаљ средњовековне камене џласџике из околине Никиџиџа, Завичајни музеј у Никиџиџу.

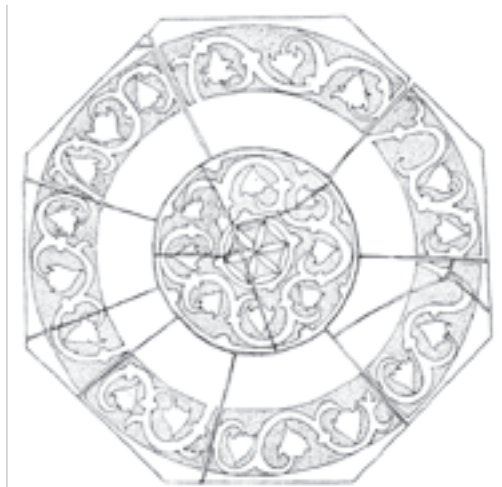
Сл. 10. Сјоменик девојци Рајоне из Голубиџа код Бихаџа, Градски музеј у Сиџу, Габричевиџ, н., г.

Сл. 12. Камена џласџика из манаџира Жича, XIII век, Феликс Каниц, Србија - земља и сјановниџиџво, књиџа друџа, 15.

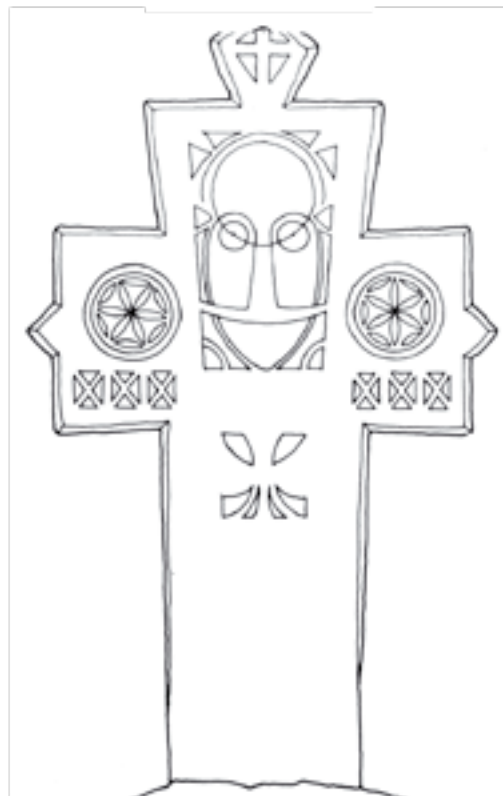
Сл. 13. Розете на надгробним сјоменицима из некрополе у Дићу код Љића, XIV век, Борисав Челиковић, *Свејилишћа рудничкој краја*, 162.

Сл. 14. Розета на амвону у манастиру Св. Тројица на Овчару, XVI век, М. Чанак-Медић, *Манастир Тројица код Овчаром, Рашка башијина* 1, 92.

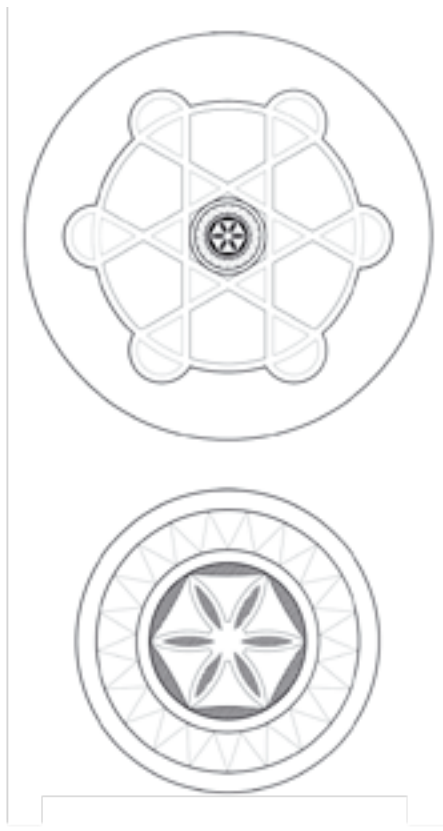
Сл. 15. Надгробни сјоменик из Горњих Шћипара код новој Пазара, Никола Дудић, *Сћара гробља и надгробни белези у Србији, Београд*, 1995, 480.

Сл. 16. Надгробни сјоменик из Чумића код Крајујевца, 1838. година, Н. Дудић, н. д., 418.

Сл.17. Нагђробни сјоменик из Нејојина, 1828. година, Н. Дудић, н. д., 299.

Сл. 18. Дејтаљ розетије на амвону храма Вазнесења Бојородице у Чачку, XIX век (шехнички снимак ауђора)

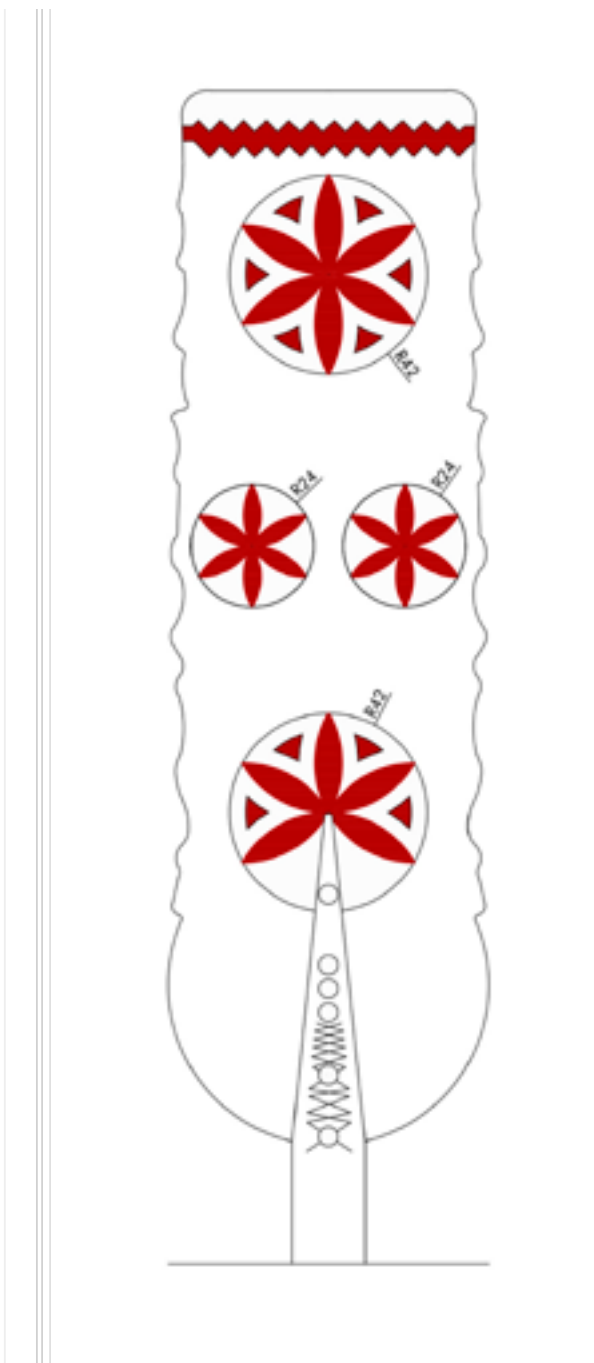
Сл. 19. Орнаменћ са зајадних враћа цркве брвнаре у Јарменовцима на Руднику, јоловина XIX века, Д. Милосављевић, Осаћански неимари, 146.

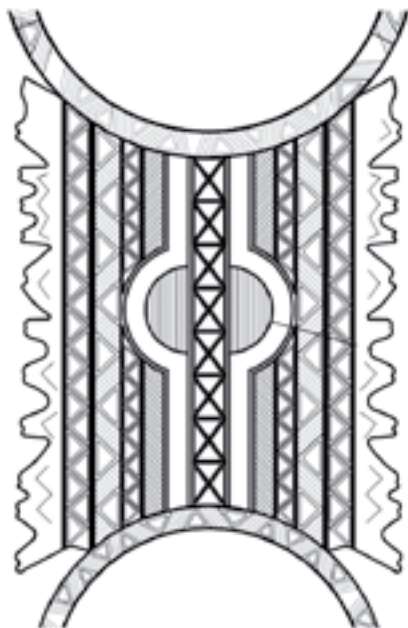
Сл. 20. Дејтаљ розетије на мейалном кайку јодрума на градској кући у Госјодар Јовановој улици у Чачку, јочешак XX века (фојојрафија ауђора)

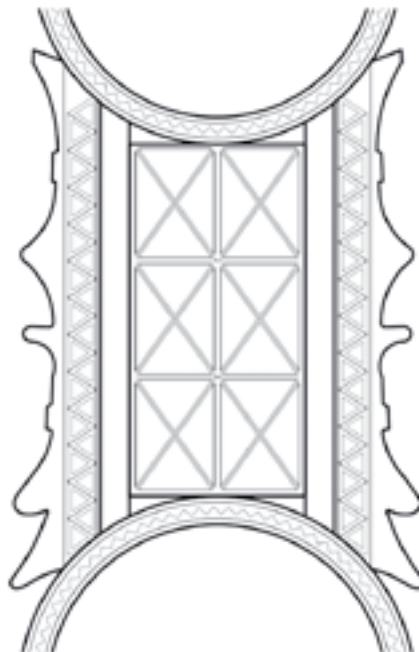
Сл. 21. Детаљ розете на ћреслици из села Црквени Теоци код Пријевоља (технички снимак - Сања Пузовић)

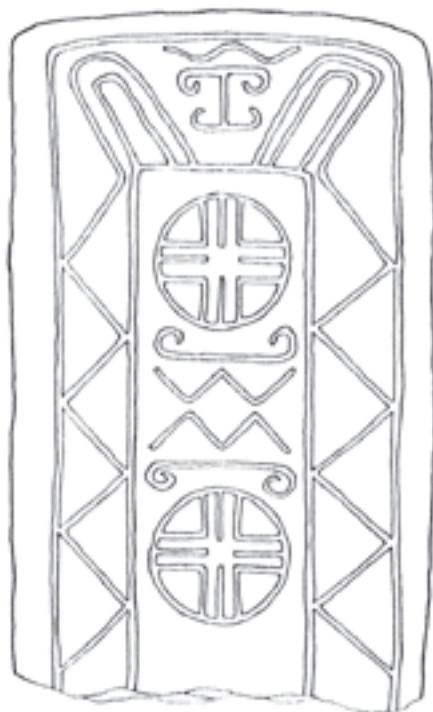
Сл. 22. Детаљ розете на ћреслици из села Павлица код Ушћа (технички снимак -)

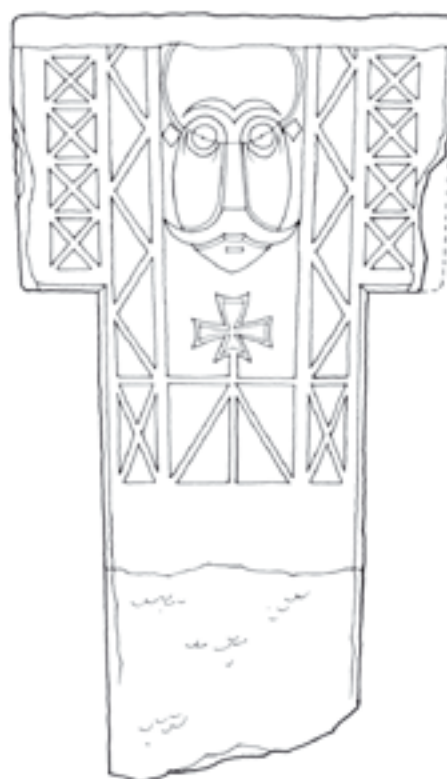
Сл. 23. Геометријски дејали са иреслице иб: Е 655 из збирке Народној музеја у Чачку

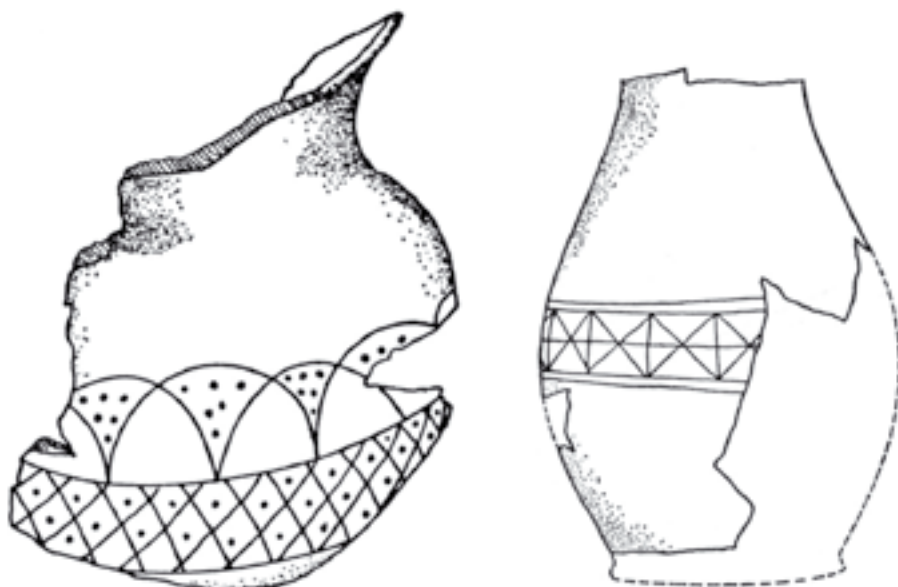
Сл. 24. Геометријски дејали са иреслице иб: Е 766 из збирке Народној музеја у Чачку

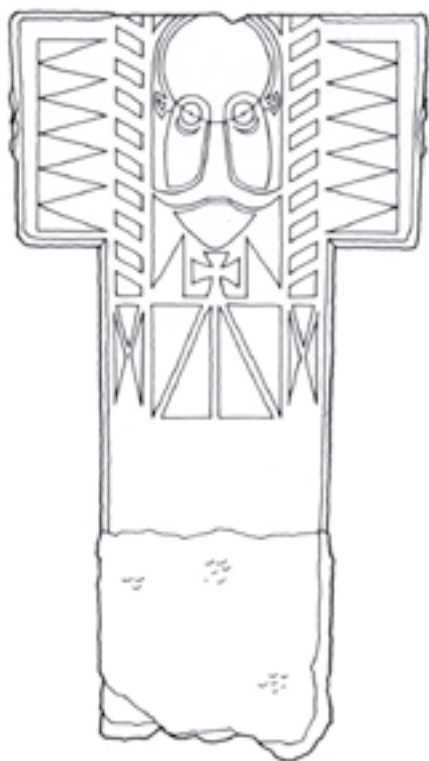
Сл. 25. Нађробни сјоменик са геометријским дејалима из Ушћа на Ибру, XIX век, Н. Дудић, н. д., 405.

Сл. 26. Нађробни сјоменик са геометријским дејалима, Манасијир Сјуденица (истио, 374)

Сл. 27. Средњовековна керамика са геометријским дејалјима, Средњовековни град Сјалаћ, Рашка башћина 1, 92.

Сл. 28. Надјробни сјоменик са геометријским дејалјима, Манастир Сјуденица (истио, 372)

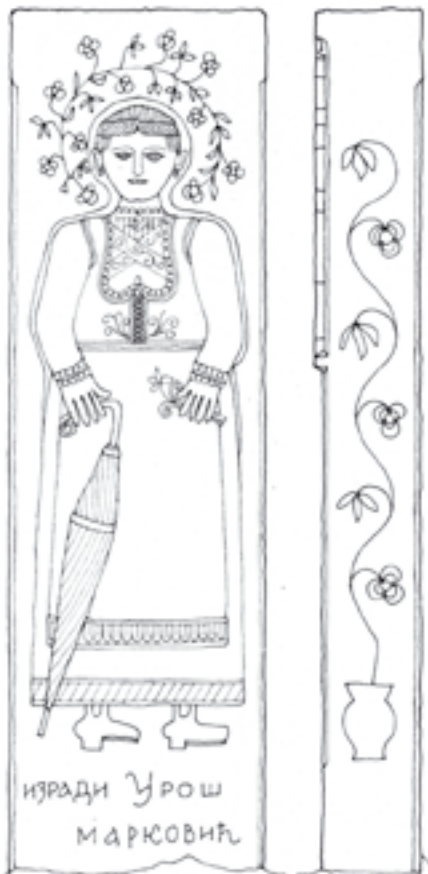
Сл. 29. Дрвена врати са геометријским дејалјима, Црква брвнара у Брезану код Лайова, XIX век, Д. Милосављевић, Осаћански неимари, 178.

Сл. 30. Дејал саксије са цвећем на иреслици иб:
Е 643 из збирке Народној музеја у Чачку

Сл. 31. Дејал саксије са цвећем на иконосјосу цркве
Св. Вазнесења у Чачку изнад двери, XIX век
(фотографија аушора)

Сл. 32. Флорални дејали на надгробном сјоменику
из Прањана код Г. Милановца, Н. Дугић, н. д., 331.

Сл. 33. Дејал саксије са цвећем на надгробном
сјоменику из Цвеџака код Краљева, 1923. година,
Н. Дугић (истио, 411)

Сл. 34. Дејал ѓрба на ѓреслици иб: Е 641 из збирке Народної музеја у Чачку

Сл. 36. Дејал ѓрба на сїоменику у Табановићима код Пожеје (фойоѓрафија ауѓора)

Сл. 35. Дејал ѓрба на чуѓури из ѓривайне збирке Милоша Радовановића (фойоѓрафија ауѓора)

Сл. 37. Дејал ѓрба на ћилиму из околине Нове Вароши (фойоѓрафија Снежана Шайоњћ -Ашанин)

**Др Светислав Љ.
МАРКОВИЋ**

*професор, Висока техничка
школа Чачак*

**Др Илија В.
ПОПОВИЋ**

географ, Чачак

УДК: 314.116/.117(497.11)"1948/2011"
911.37(497.11)"1948/2011"

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У ОПШТИНИ ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: За последњих скоро шест и по деценија (од 1948. до 2011. године) у горњомилановачкој општини број становника се повећао само у Горњем Милановцу (где је деведесетруко већи), Руднику и Невадама. Истовремено, дејоулација је захватила сеоска насеља, па је број становника смањен у осталих 60 насеља и то за 26.717. Најизраженију дејоулацију у овом периоду имају Шилојај, Ручићи, Церова, Брајићи и Давидовица, а највеће смањење становништва бележе Прањани (1.404). После рата (1948. године) Горњи Милановац (са 2.697 грађана) није био најбројније насеље, јер су Прањани имали више становника (2.917). После 63 године Горњи Милановац је убедљиво најбројнији, друго место заузимају Прањани, док је Рудник трећи. Више од хиљаду становника имају још само Брђани. Чак 13 насеља општине Горњи Милановац има мање од 100 становника.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Горњи Милановац, демографија, становништво, насеља, миграције

УВОД

Територија општине Горњи Милановац налази се у југозападном делу Шумадије. Захвата простор подгорине Рудника, Суворора, Маљена и Вујна и позната је као Таковско-руднички крај. Међутим, територија општине захвата део Качера на северу и Горње Груже на југоистоку.

Положај горњомилановачке општине одређен је координатама 43о56' и 44о16' северне географске ширине и 20о03' и 20о37' источне географске дужине. Седиште општине Горњи Милановац налази се на 44о02' СГШ и 20о29' ИГД. Надморска висина у центру града је 330 m. Највиша тачка у општини је Цвијићев врх (1.133 mпv) на Руднику.

Саобраћајно-географски положај општине Горњи Милановац је веома повољан.

Са севера је пресеца Ибарска магистрала, пут првог реда, која Горњи Милановац повезује са Београдом (122 km), на југу са Чачком (22 km) и Ужицем (80 km) и преко Златибора Црногорским приморјем. У Прељини се одваја пут који преко Краљева, Трстеника и Крушевца овај крај повезује са коридором Е-10, односно, аутопутем Београд-Ниш. Ибарска магистрала прелази преко територије општине у дужини од 38 km.

Паралелно са Ибарском магистралом, правцем северозапад-југоисток, преко територије општине пролазе два регионална асфалтна пута: један преко Бољковаца до Дића, а други преко Горњих Бањана и Рајца до Кадине луке. Значајан је и регионални пут преко Рудника и Тополе, јер

Насеља у ошћини Горњи Милановац

повезује овај крај са Шумадијом и аутопутем Београд-Ниш, затим регионални пут који долином реке Груже повезује овај крај са Крагујевцем на истоку, као и пут преко Прањана који Горњи Милановац повезује са Пожегом на западу.

Горњомолановачка општина захвата површину од 836 km² и спада у веће општине у Србији, јер је по попису из 2011. године било 44.406 становника у 15.606 домаћинстава у 62 сеоска и једном урбаном насељу – Горњи Милановац.

Општина Горњи Милановац се граничи са општинама Мионица, Љиг и Аранђеловац са севера, Топола, Крагујевац и Кнић са истока, Пожега на западу и Чачак на југу.

На основу карактеристика рељефа, њена територија спада у брдско-планинска подручја. Издвајају се две зоне: планински обод Ваљевских планина, Маљена и Сувобора, и подгорина Рудника и Вујна. Ова предеоно целина налази се између Сувобора (864 mnnv)

и Рајца (848 mnnv) на западу, Рудника (1.132 mnnv) на северу, Јешевца (902 mnnv) и Вујна (857 mnnv) и Брђанске клисуре на југу. Као посебан облик рељефа истиче се купасто узвишење Острвица (758 mnnv) северозападно од насеља и планине Рудник.¹ Рудник (1.132 mnnv) је највеће планинско острво које се диже са шумадијске површи и представља хидрографски чвор Шумадије.²

Централно место ове територије заузима Таковски басен који се пружа у правцу северозапад-југоисток, дужином од око 20 km и ширином близу 10 km, са највећим сужењем у крајњем северозападном делу (око 1 km), у изворишту Бољковачке реке, и на крајњем југоистоку (око 2,5 km) према сливу Груже.

Положај и конфигурација терена условили су да Горњи Милановац и околина имају

[1] Водич кроз Таковски крај, група аутора, Горњи Милановац, 1975, 15-16.

[2] Илија В. Поповић: Регионалногеографске карактеристике и ситуација привреде ошћине Горњи Милановац, докторска дисертација, Географски факултет, Београд, 1993.

умерено-континенталну климу. Виши планински масиви Рудника, Рајца, Сувобора и Вујна разликују се од нижих делова Шумадије и речних долина. На њиховим врховима клима добија планинске карактеристике.

Преко територије општине Горњи Милановац протиче река Дичина чији је слив развијенији од Деспотовице. Западним деловима Таковског краја протиче Чемерница која извире испод Сувобора.

На територији општине до сада су истражена четири термо-минерална извора. Бања у Сврачковцима је хипотермална, а слабо алкална вода истиче из пукотине у стени. Барутљива вода у Брђанима хидрокарбонатно-магнезијумског је типа уз повећан садржај сулфата и других анјона и катјона који повећавају општу минерализацију. Вода у бањи Млаковац у атару села Бруснице је сумповито-силицијског састава. Термални извори Савинац представљају изразито разбијено извориште, на релативно великом простору. Термалне воде Савинца су хидрокарбонатно-сулфатне.

Општина Горњи Милановац има 63 насељена места, од којих статус градског насеља има само Горњи Милановац.

БРОЈНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА И ДОМАЋИНСТАВА ПО НАСЕЉИМА

Кретање броја становника по годинама пописа на територији општине Горњи Милановац најлакше је приказати табеларно (табела 1). У њој је приказано бројно кретање становништва општине по насељима у периоду 1948-2002. година, затим су дате промене у броју становника за насеља општине Горњи Милановац према пописима из 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године, као и индекс промена броја становника за исти период (табеле 2 и 3).

Анализирајући податке дате у табелама 1, 2 и 3 можемо извести следеће закључке:

Попис из 1953. указује на увећање броја становника општине за 255 у односу на 1948. годину (индекс 100,5). Истовремено, град има раст популације за 705 становника (индекс 126,1). Поредџи пописе из 1948. и 1953. године уочава се да је само шест насеља са растом становништва (више од 110,1 индексних поена): Враћевшница, Горњи Бањани, Горњи Милановац, Дружетићи, Каменица и Рудник. Занимљиво је да Враћевшница (128,7) има нешто већи раст од Горњег Милановца (126,1). Стагнацију броја становника (100,1-110,0 индексних поена) бележи 11 насеља, а 46 насеља су исказала смањење броја становника (мање од 100 индексних поена). Највеће опадање популације у овом периоду бележе Прњавор (83,3) и Богданица (87,1).

Број становника горњомилановачке општине у периоду 1953-1961. година смањен је за 1.965 (индекс 96,1), док град има раст популације за 1.090 становника (индекс 132,0). У истом периоду (1953-1961) уочава се да су само два насеља исказала раст становништва: Горњи Милановац (132,0) и Луњевица (113,5). Стагнацију броја становника има шест насеља, а чак су 55 њих исказала смањење броја становника (највише Каменица – 71,8, Сврачковци – 78,7 и Љеваја – 79,3).

На основу пописа из 1971. уочава се увећање броја становника општине за 526 у односу на 1961. годину (индекс 101,1), а сам град има раст популације за 6.480 становника (индекс 244,3). Поредџи пописе из 1961. и 1971. године уочава се да само Горњи Милановац има раст становништва (244,3). Стагнацију броја становника бележе само два насеља (Враћевшница и Каменица), а чак 60 су исказала смањење броја становника (највеће Грабовица – 69,5 и Љутовница – 71,3).

Према попису из 1981. евидентирано је повећање популације горњомилановачке општине за 2.231 становника у односу на 1971.

годину (индекс 104,6). Међутим, док град има раст броја становника за 6.819 (индекс 162,1), дотле сеоско подручје има 4.588 становника мање (индекс 87,7). У том периоду (1971-1981) уочава се да само два насеља имају раст становништва (Горњи Милановац и Враћевшница – 113,5), док стагнацију бележе три. Чак 58 насеља је исказало смањење броја становника, а најдрастичнији примери су Брусница (58,0), Мутањ (69,8) и Велереч (70,0).

Попис из 1991. наговестио је смањење броја становника општине, које траје све до данас, и то за 564 у односу на 1981. годину (индекс 98,9). Истовремено, град има раст популације за 4.641 становника (индекс 126,1), док је настављен тренд опадања броја становника на сеоском подручју (5.205, индекс 84,2). На основу поређења пописа из 1981. и 1991. године уочава се да је само у два насеља забележен раст становништва (Горњи Милановац – 126,1 и Велереч – 117,5). Три насеља бележе стагнацију, а осталих 58 су исказали смањење броја становника (највише Крива Река – 62,5, Ручићи – 63,5, Брајићи – 64,9, Леушићи – 65,4 и Каменица – 67,2).

Претпоследњи попис (2002) указује на даље смањење укупног становништва

општине (2.446 становника, индекс 95,1). Град је забележио пораст популације (1.550, индекс 106,9), док је депопулација руралних насеља нешто мања него у претходном међупописном периоду (3.996 становника, индекс 85,6). Од 1991. до 2002. године раст становништва има само једно насеље горњомилановачке општине (Враћевшница, 128,2), док је индекс стагнације имало шест насеља. Опадање броја становника бележи 56 насеља (највише Крива Река – 54,5, Давидовица – 60,3, Доњи Бранетићи – 61,5, Прњавор – 64,5 и Церова – 64,7).

Последњи попис из 2011. године региструје даље смањење броја становника (3.235, индекс 93,2). У периоду између два последња пописа пет насеља је имало раст становништва: Горња Врбава (113,1), Брусница (114,1), Неваде (114,2), Велереч (117,5) и Прњавор (124,3). Два насеља имају индекс стагнације (Горњи Милановац и Клатичево), док њих 56 карактерише опадање броја становника, што је посебно изражено код Мутња (индекс 44,2), Враћевшнице (56,7) и Давидовице (59,3). Истовремено, дошло је до смањења броја становника у руралном подручју (3.469 људи, индекс 85,3), док је градског становништва било незнатно више – 234 (индекс 101,0).

Табела 1. Становништво општине Горњи Милановац по насељима (1948-2011)³

Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
1. Бело Поље	484	449	415	368	351	314	256	223
2. Бершићи	798	765	680	561	488	417	351	266
3. Богданица	775	675	627	546	459	372	312	249
4. Бољковци	1.187	1.154	1.088	1.001	898	631	489	366
5. Брајићи	287	262	264	202	154	100	65	46
6. Брђани	1.890	1.831	1.746	1.525	1.440	1.217	1.227	1.041
7. Брезна	572	559	555	421	376	287	209	153
8. Брезовица	258	231	226	191	158	144	126	96
9. Брусница	1.271	1.304	1.191	1.056	613	667	650	742
10. Варнице	370	366	363	324	264	203	154	120
11. Велереч	905	888	868	687	481	565	599	704

[3] Извор података: Пописи становништва 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године.

12. Враћевшница	101	130	132	133	151	117	150	85
13. Врнчани	864	850	736	637	586	484	383	330
14. Гојна Гора	1.354	1.383	1.354	1.243	1.084	900	735	610
15. Горња Врбава	401	395	340	248	223	199	145	164
16. Горња Црнућа	712	668	619	483	413	319	239	175
17. Горњи Бањани	351	397	363	332	324	276	227	183
18. Горњи Бранетићи	1.395	1.343	1.199	1.037	942	770	578	476
19. Горњи Милановац	2.697	3.402	4.492	10.972	17.791	22.432	23.982	24.216
20. Грабовица	875	890	897	623	578	523	496	456
21. Давидовица	347	335	308	265	201	151	91	54
22. Доња Врбава	1.179	1.147	1.004	867	785	754	654	506
23. Доња Црнућа	649	582	521	480	452	381	323	258
24. Доњи Бранетићи	464	441	392	313	273	218	134	104
25. Драгољ	974	971	892	726	613	512	364	338
26. Дренова	875	823	759	587	504	373	264	215
27. Дружетићи	1.239	1.415	1.311	1.220	1.041	866	703	565
28. Заграђе	1.059	1.051	1.029	878	808	616	493	385
29. Јабланица	818	795	681	557	508	416	331	290
30. Калиманићи	467	457	366	291	259	202	181	139
31. Каменица	74	85	61	65	64	43	37	35
32. Клатичево	451	462	405	323	314	280	281	286
33. Коштунићи	1.423	1.397	1.262	1.098	932	756	660	544
34. Крива Река	526	501	464	367	299	187	102	71
35. Леушићи	433	392	355	312	283	185	162	129
36. Липовац	606	556	512	464	399	371	304	259
37. Лозањ	718	755	698	597	563	441	340	257
38. Лочевци	218	210	171	168	132	94	90	76
39. Луњевица	823	815	925	684	555	541	512	498
40. Леваја	329	319	253	197	175	145	115	93
41. Љутовница	537	483	435	310	251	238	190	165
42. Мајдан	1.083	1.118	1.123	886	784	597	513	419
43. Мугањ	363	357	300	242	169	131	104	46
44. Накучани	345	334	293	248	206	142	123	85
45. Неваде	582	572	579	514	396	504	549	627
46. Озрем	898	916	807	654	533	426	343	250
47. Полом	628	649	569	489	427	355	275	245
48. Прањани	2.917	2.886	2.833	2.680	2.309	2.009	1.786	1.513
49. Прњавор	288	240	218	174	153	166	107	133
50. Рељинци	485	471	451	406	407	299	244	197
51. Рудник	1.314	1.535	1.869	1.854	1.983	1.811	1.706	1.490
52. Ручићи	542	539	502	384	323	205	144	89

53. Сврачковци	810	788	620	546	535	487	491	462
54. Семедраж	568	575	486	427	377	310	264	243
55. Синошевићи	355	316	267	222	223	225	200	174
56. Срезојевци	788	829	840	781	692	578	424	337
57. Таково	822	795	699	636	620	541	493	458
58. Теочин	1.362	1.317	1.178	1.081	980	771	690	566
59. Трудель	925	914	875	781	649	531	410	336
60. Угриновци	1.007	1.054	939	823	716	574	480	371
61. Церова	438	417	346	305	230	173	112	71
62. Шарани	823	807	697	560	460	342	344	241
63. Шилопај	505	496	444	368	294	203	135	85
УКУПНО:	49.604	49.859	47.894	48.420	50.651	50.087	47.641	44.406
Град:	2.697	3.402	4.492	10.972	17.791	22.432	23.982	24.216
Село:	46.907	46.457	43.402	37.448	32.860	27.655	23.659	20.190

Табела 2. Промене броја сџановника ојшћине Горњи Милановац по насељима (1948-2011)

Р. бр.	Насеље	1953/ 1948.	1961/ 1953.	1971/ 1961.	1981/ 1971.	1991/ 1981.	2002/ 1991.	2011/ 2002.	2011/ 1948.
1.	Бело Поље	- 35	- 34	- 47	- 17	- 37	- 58	- 33	- 261
2.	Бершићи	- 33	- 85	- 119	- 73	- 71	- 66	- 85	- 532
3.	Богданица	- 100	- 48	- 81	- 87	- 87	- 60	- 63	- 526
4.	Бољковци	- 33	- 66	- 87	- 103	- 267	- 142	- 123	- 821
5.	Брајићи	- 25	+ 2	- 62	- 48	- 54	- 35	- 19	- 241
6.	Брђани	- 59	- 85	- 221	- 85	- 223	+ 10	- 186	- 849
7.	Брезна	- 13	- 4	- 134	- 45	- 89	- 78	- 56	- 419
8.	Брезовица	- 27	- 5	- 35	- 33	- 14	- 18	- 30	- 162
9.	Брусница	+ 33	- 113	- 135	- 443	+ 54	- 17	+ 92	- 529
10.	Варнице	- 4	- 3	- 39	- 60	- 61	- 49	- 34	- 250
11.	Велереч	- 17	- 20	- 181	- 206	+ 84	+ 34	+ 105	- 201
12.	Враћевшница	+ 29	+ 2	+ 1	+ 18	- 34	+ 33	- 65	- 16
13.	Врнчани	- 14	- 114	- 99	- 51	- 102	- 101	- 53	- 534
14.	Гојна Гора	+ 29	- 29	- 111	- 159	- 184	- 165	- 125	- 744
15.	Горња Врбава	- 6	- 55	- 92	- 25	- 24	- 54	+ 19	- 237
16.	Горња Црнућа	- 44	- 49	- 136	- 70	- 94	- 80	- 64	- 537
17.	Горњи Бањани	+ 46	- 34	- 31	- 8	- 48	- 49	- 44	- 168
18.	Горњи Бранетићи	- 52	- 144	- 162	- 95	- 172	- 192	- 102	- 919
19.	Горњи Милановац	+ 705	+ 1.090	+ 6.480	+ 6.819	+ 4.641	+ 1.550	+ 234	+ 21.519
20.	Грабовица	+ 15	+ 7	- 274	- 45	- 55	- 27	- 40	- 419
21.	Давидовица	- 12	- 27	- 43	- 64	- 50	- 60	- 37	- 293
22.	Доња Врбава	- 32	- 143	- 137	- 82	- 31	- 100	- 148	- 673
23.	Доња Црнућа	- 67	- 61	- 41	- 28	- 71	- 58	- 65	- 391
24.	Доњи Бранетићи	- 23	- 49	- 79	- 40	- 55	- 84	- 30	- 360

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У ОПШТИНИ ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

25. Драгољ	-	3	-	79	-	166	-	113	-	101	-	148	-	26	-	636
26. Дренова	-	52	-	64	-	172	-	83	-	131	-	109	-	49	-	660
27. Дружетићи	+	176	-	104	-	91	-	179	-	175	-	163	-	138	-	674
28. Заграђе	-	8	-	22	-	151	-	70	-	192	-	123	-	108	-	674
29. Јабланица	-	23	-	114	-	124	-	49	-	92	-	85	-	41	-	528
30. Калиманићи	-	10	-	91	-	75	-	32	-	57	-	21	-	42	-	328
31. Каменица	+	11	-	24	+	4	-	1	-	21	-	6	-	2	-	39
32. Клатичево	+	11	-	57	-	82	-	9	-	34	+	1	+	5	-	165
33. Коштунићи	-	26	-	135	-	164	-	166	-	176	-	96	-	116	-	879
34. Крива Река	-	25	-	37	-	97	-	68	-	112	-	85	-	31	-	455
35. Леушићи	-	41	-	37	-	43	-	29	-	98	-	23	-	33	-	304
36. Липовац	-	50	-	44	-	48	-	65	-	28	-	67	-	45	-	347
37. Лозањ	+	37	-	57	-	101	-	34	-	122	-	101	-	83	-	461
38. Лочевци	-	8	-	39	-	3	-	36	-	38	-	4	-	14	-	142
39. Луњевица	-	8	+	110	-	241	-	129	-	14	-	29	-	14	-	325
40. Леваја	-	10	-	66	-	56	-	22	-	30	-	30	-	22	-	236
41. Љутовница	-	54	-	48	-	125	-	59	-	12	-	48	-	25	-	372
42. Мајдан	+	35	+	5	-	237	-	102	-	187	-	84	-	94	-	664
43. Мутањ	-	6	-	57	-	58	-	73	-	38	-	27	-	58	-	317
44. Накучани	-	11	-	41	-	45	-	42	-	64	-	19	-	38	-	260
45. Неваде	-	10	+	7	-	65	-	118	+	108	+	45	+	78	+	45
46. Озрем	+	18	-	109	-	153	-	121	-	107	-	83	-	93	-	648
47. Полом	+	21	-	80	-	80	-	62	-	72	-	80	-	30	-	383
48. Прањани	-	31	-	53	-	153	-	371	-	300	-	223	-	273	-	1.404
49. Прњавор	-	48	-	22	-	44	-	21	+	13	-	59	+	26	-	155
50. Рељинци	-	14	-	20	-	45	+	1	-	108	-	55	-	47	-	288
51. Рудник	+	221	+	334	-	15	+	129	-	172	-	105	-	216	+	176
52. Ручићи	-	3	-	37	-	118	-	61	-	118	-	61	-	55	-	453
53. Сврачковци	-	22	-	168	-	74	-	11	-	48	+	4	-	29	-	348
54. Семедраж	+	7	-	89	-	59	-	50	-	67	-	46	-	21	-	325
55. Синошевићи	-	39	-	49	-	45	+	1	+	2	-	25	-	26	-	181
56. Срезојевци	+	41	+	11	-	59	-	89	-	114	-	154	-	87	-	451
57. Таково	-	27	-	96	-	63	-	16	-	79	-	48	-	35	-	364
58. Теочин	-	45	-	139	-	97	-	101	-	209	-	81	-	124	-	796
59. Трудель	-	11	-	39	-	94	-	132	-	118	-	121	-	74	-	589
60. Угриновци	+	47	-	115	-	116	-	107	-	142	-	94	-	109	-	636
61. Церова	-	21	-	71	-	41	-	75	-	57	-	61	-	41	-	367
62. Шарани	-	16	-	110	-	137	-	100	-	118	+	2	-	103	-	582
63. Шилопај	-	9	-	52	-	76	-	74	-	91	-	68	-	50	-	420
УКУПНО:	+	255	-	1.965	+	526	+	2.231	-	564	-	2.446	-	3.235	-	5.198
Град:	+	705	+	1.090	+	6.480	+	6.819	+	4.641	+	1.550	+	234	+	21.519
Село:	-	450	-	3.055	-	5.954	-	4.588	-	5.205	-	3.996	-	3.469	-	26.717

Табела 3. Индекс промене броја становника ошћине Горњи Милановац по насељима (1948-2011)

Р. бр.	Насеље	1953/ 1948.	1961/ 1953.	1971/ 1961.	1981/ 1971.	1991/ 1981.	2002/ 1991.	2011/ 2002.	2011/ 1948.
1.	Бело Поље	92,8	92,4	88,7	95,4	89,5	81,5	87,1	46,1
2.	Бершићи	95,9	88,9	82,5	87,0	85,5	84,2	75,8	33,3
3.	Богданица	87,1	92,9	87,1	84,1	81,0	83,9	79,8	32,1
4.	Бољковци	97,2	94,3	92,0	89,7	70,3	77,5	74,9	30,9
5.	Брајићи	91,3	100,8	76,5	76,2	64,9	65,0	70,8	16,0
6.	Брђани	96,9	95,4	87,3	94,4	84,5	100,8	84,8	55,1
7.	Брезна	97,7	99,3	75,9	89,3	76,3	72,8	73,2	26,7
8.	Брезовица	89,5	97,8	84,5	82,7	91,1	87,5	76,2	37,2
9.	Брусница	102,6	91,3	88,7	58,0	108,8	97,4	114,1	58,4
10.	Варнице	98,9	99,2	89,3	81,5	76,9	75,9	77,9	32,4
11.	Велереч	98,1	97,7	79,1	70,0	117,5	106,0	117,5	77,8
12.	Враћевшница	128,7	101,5	100,8	113,5	77,5	128,2	56,7	84,2
13.	Врнчани	98,4	86,6	86,5	92,0	82,6	79,1	86,2	38,2
14.	Гојна Гора	102,1	97,9	91,8	87,2	83,0	81,7	83,0	45,0
15.	Горња Врбава	98,5	86,1	72,9	89,9	89,2	72,9	113,1	40,9
16.	Горња Црнућа	93,8	92,7	78,0	85,5	77,2	74,9	73,2	24,6
17.	Горњи Бањани	113,1	91,4	91,5	97,6	85,2	82,2	80,6	52,1
18.	Горњи Бранетићи	96,3	89,3	86,5	90,8	81,7	75,1	82,3	34,1
19.	Горњи Милановац	126,1	132,0	244,3	162,1	126,1	106,9	101,0	897,9
20.	Грабовица	101,7	100,8	69,5	92,8	90,5	94,8	91,9	52,1
21.	Давидовица	96,5	91,9	86,0	75,8	75,1	60,3	59,3	15,6
22.	Доња Врбава	97,3	87,5	86,4	90,5	96,1	86,7	77,4	42,9
23.	Доња Црнућа	89,7	89,5	92,1	94,2	84,3	84,8	79,9	39,8
24.	Доњи Бранетићи	95,0	88,9	79,8	87,2	79,9	61,5	77,6	22,4
25.	Драгољ	99,7	91,9	81,4	84,4	83,5	71,1	92,9	34,7
26.	Дренова	94,1	92,2	77,3	85,9	74,0	70,8	81,4	24,6
27.	Дружетићи	114,2	92,7	93,1	85,3	83,2	81,2	80,4	45,6
28.	Заграђе	99,2	97,9	85,3	92,0	76,2	80,0	78,1	36,4
29.	Јабланица	97,2	85,7	81,8	91,2	81,9	79,6	87,6	35,5
30.	Калиманићи	97,9	80,1	79,5	89,0	78,0	89,6	76,8	29,8
31.	Каменица	114,9	71,8	106,6	98,5	67,2	86,0	94,6	47,3
32.	Клатичево	102,4	87,7	79,8	97,2	89,2	100,4	101,8	63,4
33.	Коштунићи	98,2	90,3	87,0	84,9	81,1	87,3	82,4	38,2
34.	Крива Река	95,2	92,6	79,1	81,5	62,5	54,5	69,6	13,5
35.	Леушићи	90,5	90,6	87,9	90,7	65,4	87,6	79,6	29,8
36.	Липовац	91,7	92,1	90,6	86,0	93,0	81,9	85,2	42,7
37.	Лозањ	105,2	92,5	85,5	94,3	78,3	77,1	75,6	35,8
38.	Лочевци	96,3	81,4	98,2	78,6	71,2	95,7	84,4	34,9

39. Луњевица	99,0	113,5	73,9	81,1	97,5	94,6	97,3	60,5
40. Љеваја	97,0	79,3	77,9	88,8	82,9	79,3	80,9	28,3
41. Љутовница	89,9	90,1	71,3	81,0	94,8	79,8	86,8	30,7
42. Мајдан	103,2	100,4	78,9	88,5	76,1	85,9	81,7	38,7
43. Мутањ	98,3	84,0	80,7	69,8	77,5	79,4	44,2	12,7
44. Накучани	96,8	87,7	84,6	83,1	68,9	86,6	69,1	24,6
45. Неваде	98,3	101,2	88,8	77,0	127,3	108,9	114,2	107,7
46. Озрем	102,0	88,1	81,0	81,5	79,9	80,5	72,9	27,8
47. Полом	103,3	87,7	85,9	87,3	83,1	77,5	89,1	39,0
48. Прањани	98,9	98,2	94,6	86,2	87,0	88,9	84,7	51,9
49. Прњавор	83,3	90,8	79,8	87,9	108,5	64,5	124,3	46,2
50. Рељинци	97,1	95,8	90,0	100,2	73,5	81,6	80,7	40,6
51. Рудник	116,8	121,8	99,2	107,0	91,3	94,2	87,3	113,4
52. Ручићи	99,4	93,1	76,5	84,1	63,5	70,2	61,8	16,4
53. Сврачковци	97,3	78,7	88,1	98,0	91,0	100,8	94,1	57,0
54. Семедраж	101,2	84,5	87,9	88,3	82,2	85,2	92,0	42,8
55. Синошевићи	89,0	84,5	83,1	100,5	100,9	88,9	87,0	49,0
56. Срезојевци	105,2	101,3	93,0	88,6	83,5	73,4	79,5	42,8
57. Таково	96,7	87,9	91,0	97,5	87,3	91,1	92,9	55,7
58. Теочин	96,7	89,4	91,8	90,7	78,7	89,5	82,0	41,6
59. Трудељ	98,8	95,7	89,3	83,1	81,8	77,2	82,0	36,3
60. Угриновци	104,7	89,1	87,6	87,0	80,2	83,6	77,3	36,8
61. Церова	95,2	83,0	88,2	75,4	75,2	64,7	63,4	16,2
62. Шарани	98,1	86,4	80,3	82,1	74,3	100,6	70,1	29,3
63. Шилопај	98,2	89,5	82,9	79,9	69,0	66,5	63,0	16,8
УКУПНО:	100,5	96,1	101,1	104,6	98,9	95,1	93,2	89,5
Град:	126,1	132,0	244,3	162,1	126,1	106,9	101,0	897,9
Село:	99,0	93,4	86,3	87,7	84,2	85,6	85,3	43,0

За последњих скоро шест и по деценија (од 1948. до 2011. године) у горњомилановачкој општини смањен је број становника за 5.198 (индекс 89,5), док је градско насеље Горњи Милановац имао знатно повећање популације: 21.519 (индекс 897,9), односно деветоструко увећање броја грађана. Истовремено депопулација је захватила сеоска насеља, па је за 26.717 смањен број њихових становника (индекс 43,0). Број становника у руралном подручју је непрекидно смањиван из пописа у попис. Када се упореде

пописи из 1948. и 2011. године лако је запазити да су само два насеља горњомилановачке општине исказала раст становништва: Горњи Милановац (индекс 897,9) и Рудник (113,4), док стагнацију броја становника бележи само једно насеље – Неваде (107,7). Осталих 60 насеља су исказала смањење броја становника. Најизраженију депопулацију у овом периоду имају Мутањ (индекс 12,7), Крива Река (13,5), Давидовица (15,6), Брајићи (16,0), Церова (16,2), Ручићи (16,4) и Шилопај (16,8).

У апсолутним износима, уз Горњи Милановац, број становника се повећао само у Руднику (за 176) и Невадама (45). Истовремено, највеће смањење становништва бележе Прањани (1.404), Горњи Бранетићи (919), Коштунићи (879), Брђани (849) и Бољковци (821). Занимљиво је да 1948. године Горњи Милановац (са 2.697 грађана) није био најбројније насеље, јер су Прањани имали више становника – 2.917. После 63 године Горњи Милановац је убедљиво најбројнији, друго

место заузимају Прањани (1.513), док је Рудник трећи (1.490). Више од хиљаду становника имају још само Брђани (1.041). После Другог светског рата најмање становника имала је Каменица (74), па Враћевшница (101), док су на почетку друге деценије трећег миленијума најслабије насељени Каменица (35), Брајићи (46), Мутањ (46) и Давидовица (54). Чак 13 насеља општине Горњи Милановац има мање од 100 становника.

Табела 4. Становништво општине Горњи Милановац⁴

Година	Општина	Ланчани индекс	Градско становништво	Ланчани индекс
1921.	38.927	100	2.436	100
1931.	45.478	116,8	2.502	102,7
1948.	49.604	109,1	2.697	107,8
1953.	49.859	100,5	3.402	126,1
1961.	47.894	96,1	4.492	132,0
1971.	48.420	101,1	10.972	244,3
1981.	50.651	104,6	17.791	162,1
1991.	50.087	98,9	22.432	126,1
2002.	47.641	95,1	23.982	106,9
2011.	44.406	93,2	24.216	101,0

Полно-сјаросна сјруктура општине Горњи Милановац

[4] Извор: Пописи становништва 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године.

Анализирајући промене у броју становника из пописа у попис (од 1948. до 2011) можемо запазити да једино Горњи Милановац има стални раст у апсолутним износима (мада је по стандардима у последња два пописа имао стагнацију), док перманентно опадање популације има чак 35 насеља (55,55%): Бело Поље, Бершићи, Богданица, Бољковци, Брезна, Брезовица, Варнице, Врнчани, Горња Црнућа, Горњи Бранетићи, Давидовица, Доња Врбава, Доња Црнућа, Доњи Бранетићи, Драгољ, Дренова, Заграђе, Јабланица, Калиманићи, Коштунићи, Крива Река, Леушићи, Липовац, Лочевци, Љеваја, Љутовница, Мутањ, Накучани, Прањани, Ручићи, Таково, Теочин, Трудел, Церова и Шилопај. Код осталих насеља било је периода и повећања и стагнације и смањења броја становника.

Број становника горњомилановачке општине растао је од Другог светског рата до 1981. године, с тим што је у периоду 1953-1961. забележено смањење популације. Међутим, од 1981. до данас број становника таковско-рудничког краја је у непрекидном и знатном опадању.

Густина насељености у горњомилановачкој општини је 53 st/km^2 и она се није претерано мењала од Другог светског рата до данас. Достизала је максималну вредност од 60 st/km^2 , почетком осамдесетих година прошлога века.

КРЕТАЊЕ БРОЈА ДОМАЋИНСТАВА

Кретање броја домаћинстава у насељима општине Горњи Милановац приказано је у табелама 5 и 6, а на основу пописа становништва од 1948. до 2011. године.

Број домаћинстава на сеоском подручју од 1948. до 1953. године има незнатно опадање у девет насеља, док у осам њих за пет година није било промена броја домаћинстава. Највећи раст имају Горњи Милановац (187) и Рудник (119).

Од 1953. до 1961. године повећање броја домаћинстава је изразито у Горњем Милановцу (474) и Руднику (152), слично као и у претходном међупописном периоду. Без промене у броју домаћинстава су Враћевшница, Доњи Бранетићи, Леушићи и Сврачковци. Смањење броја домаћинстава забележено је у пет насеља, а највеће је износило шест домаћинстава и то у Калиманићима, Каменици и Теочину.

У периоду од 1961. до 1971. година поново највећи раст има Горњи Милановац (2.187), док је на другом месту Гојна Гора (21). Опадање броја домаћинстава има 42 насеља, а највеће је забележено у Грабовици и Луњевици (по -62). У овом периоду два насеља нису мењала број домаћинстава – Брезовица и Клатичево.

Међупописни период од 1971. до 1981. године карактерише смањење броја домаћинстава у чак 50 насеља (највеће у Брусници /-113/). Пораст броја домаћинстава евидентан је у 13 насеља, а најизразитији је у Горњем Милановцу (2.092) и Руднику (85). Ниједно насеље није задржало исти број домаћинстава.

У међупописном периоду од 1981. до 1991. године увећање броја домаћинстава има само девет насеља, од којих се издвајају Горњи Милановац (1.207) и Велереч (40). Поново ниједно насеље није задржало исти број домаћинстава. Смањење броја домаћинстава забележено је у 54 насеља, а најизразитије је у Брђанима и Прањанима (по -48), као и Бољковцима (-47).

Претпоследњи међупописни период (1991-2002) показује да је у осам насеља повећан број домаћинстава, а највише у Горњем Милановцу (683) и Невадама (28). Само је Брусница задржала исти број домаћинстава. Остала 54 насеља бележе смањење њиховог броја, а то је посебно изражено у Прањанима (-42), Горњим Бранетићима (-39) и Гојној Гори (-38).

Повећање броја домаћинстава у последњем међупописном периоду бележи девет

насеља, а најизраженије је у Горњем Милановцу (566), Велеречу (63) и Брусници (38). У 54 насеља смањен је број домаћинстава – највише у Прањанима (-60) и Брђанима (-50). Ниједно насеље у овом периоду није задржало исти број домаћинстава.

Стални раст броја домаћинстава из пописа у попис (од 1948. до 2011) има само градско насеље Горњи Милановац. Повећање броја домаћинстава у периоду од 1948. до 2011. бележи девет насеља. Највећи раст после Горњег Милановца (7.396) има Рудник (303).

Смањење броја домаћинстава забележено је у 54 насеља горњомилановачке општине, а најизразитије је у Горњим Бранетићима (-102). Непрекидно смањење броја домаћинстава имају Доњи Бранетићи.

Смањење броја домаћинстава на селу условили су депопулација, деаграризација и индустријализација. Резултат деловања ових процеса одразио се на повећање броја домаћинстава у Горњем Милановцу.

Табела 5. Број домаћинстава у општини Горњи Милановац по насељима (1948–2011)⁵

Р.бр	Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
1.	Бело Поље	92	95	94	90	87	80	76	69
2.	Бершићи	166	170	178	158	151	135	122	101
3.	Богданица	150	127	129	133	124	112	104	86
4.	Бољковци	223	229	266	274	262	215	195	149
5.	Брајићи	56	50	53	48	46	39	30	23
6.	Брђани	348	357	407	408	415	367	386	336
7.	Брезна	108	114	130	131	109	97	78	56
8.	Брезовица	42	43	49	49	41	42	36	30
9.	Брусница	239	258	285	279	166	199	199	237
10.	Варнице	67	67	76	81	75	65	54	49
11.	Велереч	175	184	209	190	151	191	188	251
12.	Враћевшница	30	41	41	45	54	47	50	34
13.	Врчани	164	167	171	170	156	143	130	119
14.	Гојна Гора	234	256	274	295	302	282	244	211
15.	Горња Врбава	76	77	80	67	73	66	56	51
16.	Горња Црнућа	128	131	127	116	108	102	86	70
17.	Горњи Бањани	68	84	87	90	87	79	65	61
18.	Горњи Бранетићи	262	257	272	266	261	236	197	160
19.	Горњи Милановац	956	1.143	1.617	3.804	5.896	7.103	7.786	8.352
20.	Грабовица	172	188	235	173	156	158	152	147
21.	Давидовица	64	65	70	67	62	60	47	34
22.	Доња Врбава	190	204	217	214	204	195	182	164
23.	Доња Црнућа	122	123	125	120	121	102	91	86
24.	Доњи Бранетићи	98	97	97	89	82	73	65	51
25.	Драгољ	204	205	215	188	176	162	133	107

[5] Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији, књига 21.

26. Дренова	154	157	164	157	152	136	110	87
27. Дружетићи	241	273	287	279	271	253	221	198
28. Заграђе	185	185	212	202	196	185	162	136
29. Јабланица	148	148	156	144	138	127	114	109
30. Калиманићи	87	90	84	85	78	58	62	58
31. Каменица	21	24	18	21	20	15	14	13
32. Клатичево	78	80	85	85	90	80	92	94
33. Коштунићи	275	276	289	278	255	246	211	194
34. Крива Река	106	114	120	114	103	82	57	47
35. Леушићи	101	96	96	93	90	69	67	57
36. Липовац	118	120	124	113	109	108	97	91
37. Лозањ	149	168	172	159	155	143	120	104
38. Лочевци	43	43	46	51	47	39	37	33
39. Луњевица	157	177	242	180	172	166	165	173
40. Љеваја	55	60	61	59	52	48	40	36
41. Љутовница	109	103	106	91	87	77	67	66
42. Мајдан	190	223	251	216	227	187	167	155
43. Мутањ	67	67	69	59	55	48	42	23
44. Накучани	70	72	73	71	64	55	46	36
45. Неваде	119	124	150	139	121	149	177	207
46. Озрем	177	177	193	177	162	150	134	113
47. Полом	116	118	128	126	116	103	84	73
48. Прањани	568	600	681	698	682	634	592	532
49. Прњавор	50	43	45	44	43	45	34	43
50. Рељинци	92	99	102	104	106	93	85	74
51. Рудник	259	378	530	547	632	600	598	562
52. Ручићи	99	109	111	110	101	86	66	49
53. Сврачковци	134	142	142	141	149	151	165	156
54. Семедраж	99	105	107	106	105	97	78	84
55. Синошевићи	64	62	65	66	65	67	63	59
56. Срезоејвци	142	156	190	202	204	178	148	136
57. Таково	158	161	168	167	169	154	156	168
58. Теочин	261	264	258	264	247	214	205	164
59. Трудељ	177	177	190	189	178	167	143	128
60. Угриновци	201	211	215	216	196	176	162	135
61. Церова	86	86	89	81	75	67	48	38
62. Шарани	158	163	168	162	159	131	136	102
63. Шилопај	104	103	115	112	102	77	59	39
УКУПНО:	9.852	10.486	11.806	13.653	15.338	15.811	15.776	15.606
Град:	956	1.143	1.617	3.804	5.896	7.103	7.786	8.352
Село:	8.896	9.343	10.189	9.849	9.442	8.708	7.990	7.254

Табела 6. Промене броја домаћинстава у околини Горњи Милановац по насељима (1948–2011)

Р. б. Насеље	1953/ 1948.	1961/ 1953.	1971/ 1961.	1981/ 1971.	1991/ 1981.	2002/ 1991.	2011/ 2002.	2011/ 1948.
1. Бело Поље	+ 3	- 1	- 4	- 3	- 7	- 4	- 7	- 23
2. Бершићи	+ 4	+ 8	- 20	- 7	- 16	- 13	- 21	- 65
3. Богданица	- 23	+ 2	+ 4	- 9	- 12	- 8	- 18	- 64
4. Бољковци	+ 6	+ 37	+ 8	- 12	- 47	- 20	- 46	- 74
5. Брајићи	- 6	+ 3	- 5	- 2	- 7	- 9	- 7	- 33
6. Брђани	+ 9	+ 50	+ 1	+ 7	- 48	+ 19	- 50	- 12
7. Брезна	+ 6	+ 16	+ 1	- 22	- 12	- 19	- 22	- 52
8. Брезовица	+ 1	+ 6	0	- 8	+ 1	- 6	- 6	- 12
9. Брусница	+ 19	+ 27	- 6	- 113	+ 33	0	+ 38	- 2
10. Варнице	0	+ 9	+ 5	- 6	- 10	- 11	- 5	- 18
11. Велереч	+ 9	+ 25	- 19	- 39	+ 40	- 3	+ 63	+ 76
12. Враћевшница	+ 11	0	+ 4	+ 9	- 7	+ 3	- 16	+ 4
13. Врчани	+ 3	+ 4	- 1	- 14	- 13	- 13	- 11	- 45
14. Гојна Гора	+ 22	+ 18	+ 21	+ 7	- 20	- 38	- 33	- 23
15. Горња Врбава	+ 1	+ 3	- 13	+ 6	- 7	- 10	- 5	- 25
16. Горња Црнућа	+ 3	- 4	- 11	- 8	- 6	- 16	- 16	- 58
17. Горњи Бањани	+ 16	+ 3	+ 3	- 3	- 8	- 14	- 4	- 7
18. Горњи Бранетићи	- 5	+ 15	- 6	- 5	- 25	- 39	- 37	- 102
19. Горњи Милановац	+ 187	+ 474	+ 2.187	+ 2.092	+ 1.207	+ 683	+ 566	+ 7.396
20. Грабовица	+ 16	+ 47	- 62	- 17	+ 2	- 6	- 5	- 25
21. Давидовица	+ 1	+ 5	- 3	- 5	- 2	- 13	- 13	- 30
22. Доња Врбава	+ 14	+ 13	- 3	- 10	- 9	- 13	- 18	- 26
23. Доња Црнућа	+ 1	+ 2	- 5	+ 1	- 19	- 11	- 5	- 36
24. Доњи Бранетићи	- 1	0	- 8	- 7	- 9	- 8	- 14	- 47
25. Драгољ	+ 1	+ 10	- 27	- 12	- 14	- 29	- 26	- 97
26. Дренова	+ 3	+ 7	- 7	- 5	- 16	- 26	- 23	- 67
27. Дружетићи	+ 32	+ 14	- 8	- 8	- 18	- 32	- 23	- 43
28. Заграђе	0	+ 27	- 10	- 6	- 11	- 23	- 26	- 49
29. Јабланица	0	+ 8	- 12	- 6	- 11	- 13	- 5	- 39
30. Калиманићи	+ 3	- 6	+ 1	- 7	- 20	+ 4	- 4	- 29
31. Каменица	+ 3	- 6	+ 3	- 1	- 5	- 1	- 1	- 8
32. Клатичево	+ 2	+ 5	0	+ 5	- 10	+ 12	+ 2	+ 16
33. Коштунићи	+ 1	+ 13	- 11	- 23	- 9	- 35	- 17	- 81
34. Крива Река	+ 8	+ 6	- 6	- 11	- 21	- 25	- 10	- 59
35. Леушићи	- 5	0	- 3	- 3	- 21	- 2	- 10	- 44
36. Липовац	+ 2	+ 4	- 11	- 4	- 1	- 11	- 6	- 27

37. Лозањ	+ 19	+ 4	- 13	- 4	- 12	- 23	- 16	- 45
38. Лочевци	0	+ 3	+ 5	- 4	- 8	- 2	- 4	- 10
39. Луњевица	+ 20	+ 65	- 62	- 8	- 6	- 1	+ 8	+ 16
40. Леваја	+ 5	+ 1	- 2	- 7	- 4	- 8	- 4	- 19
41. Љутовница	- 6	+ 3	- 15	- 4	- 10	- 10	- 1	- 43
42. Мајдан	+ 33	+ 28	- 35	+ 11	- 40	- 20	- 12	- 35
43. Мутањ	0	+ 2	- 10	- 4	- 7	- 6	- 19	- 44
44. Накучани	+ 2	+ 1	- 2	- 7	- 9	- 9	- 10	- 34
45. Неваде	+ 5	+ 26	- 11	- 18	+ 28	+ 28	+ 30	+ 88
46. Озрем	0	+ 16	- 16	- 15	- 12	- 16	- 21	- 64
47. Полом	+ 2	+ 10	- 2	- 10	- 13	- 19	- 11	- 43
48. Прањани	+ 32	+ 81	+ 17	- 16	- 48	- 42	- 60	- 36
49. Прњавор	- 7	+ 2	- 1	- 1	+ 2	- 11	+ 9	- 7
50. Рељинци	+ 7	+ 3	+ 2	+ 2	- 13	- 8	- 11	- 18
51. Рудник	+ 119	+ 152	+ 17	+ 85	- 32	- 2	- 36	+ 303
52. Ручићи	+ 10	+ 2	- 1	- 9	- 15	- 20	- 17	- 50
53. Сврачковци	+ 8	0	- 1	+ 8	+ 2	+ 14	- 9	+ 22
54. Семедраж	+ 6	+ 2	- 1	- 1	- 8	- 19	+ 6	- 15
55. Синошевићи	- 2	+ 3	+ 1	- 1	+ 2	- 4	- 4	- 5
56. Срезојевци	+ 14	+ 34	+ 12	+ 2	- 26	- 30	- 12	- 6
57. Таково	+ 3	+ 7	- 1	+ 2	- 15	+ 2	+ 12	+ 10
58. Теочин	+ 3	- 6	+ 6	- 17	- 33	- 9	- 41	- 97
59. Трудељ	0	+ 13	- 1	- 11	- 11	- 24	- 15	- 49
60. Угриновци	+ 10	+ 4	+ 1	- 20	- 20	- 14	- 27	- 66
61. Церова	0	+ 3	- 8	- 6	- 8	- 19	- 10	- 48
62. Шарани	+ 5	+ 5	- 6	- 3	- 28	- 5	- 34	- 56
63. Шилопај	- 1	+ 12	- 3	- 10	- 25	- 18	- 20	- 65
УКУПНО:	+ 634	+ 1.320	+ 1.847	+ 1.685	+ 473	- 35	- 170	+ 5.754
Град:	+ 187	+ 474	+ 2.187	+ 2.092	+ 1.207	+ 683	+ 566	+ 7.396
Село:	+ 447	+ 846	- 340	- 407	- 734	- 718	- 736	- 1.642

Према броју чланова највише има домаћинства са два члана (4.085), са једним (3.570), са три (2.950), са четири (2.808), са пет (1.190), док их са шест и више чланова има 1.003. Просечан број чланова по домаћинству је 2,84, што је у нивоу просека у Републици Србији (2,88).⁶

У општини Горњи Милановац егзистира 13.233 породица, међу којима је 4.093 брачна пара без деце, 183 ванбрачна пара без деце, 6.771 брачни пар са децом, 137 ванбрачних парова са децом, 1.628 мајки са децом и 421 отац са децом.⁷

[6] Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, књига 10.

[7] Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, књиге 10 и 12.

ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА

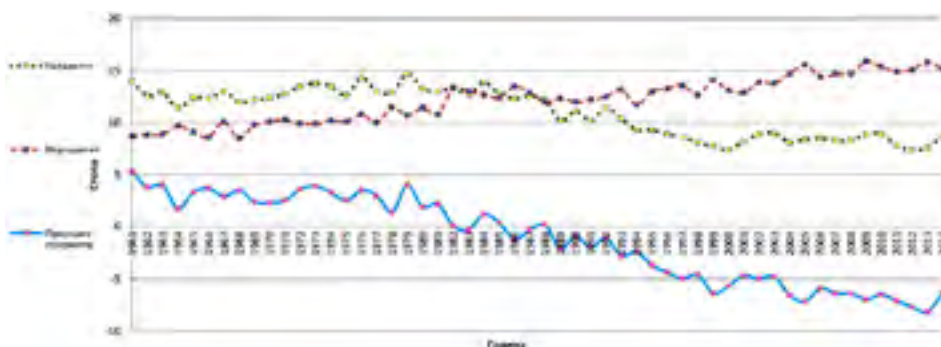
Параметри природног кретања становништва горњомилановачке општине у периоду од 1961. до 2014. године приказани су у табели 7. Праћени су број рођених, умрлих и природни прираштај. У овом периоду (за више од пола века) укупно је рођено 28.781 становника, што у просеку износи 533 по години. Стопа наталитета изнад 10‰ била је од 1961. до 1993. године. Најмање је рођено 325 (2012, стопа 7,4‰), а највише 739 становника (1979, стопа 14,7‰). У истом периоду умрло је 31.725 становника. Највећа стопа морталитета забележена је 2009. (15,9‰), а најмања 1966. (8,6‰). У апсолутним вредностима најмањи морталитет је био 1966. године – 412 становника. Стопа морталитета

изнад 10‰ исказана је 1967, 1970, 1971. и од 1974. до 2014. године. У просеку је умрло 587,5 становника годишње.

Негативна вредност природног прираштаја почиње 1983, затим 1986, 1987, а од 1989. задржава тај тренд све до 2014. године. У 2005. години исказана је највећа вредност морталитета (726), а 2013. негативна вредност природног прираштаја (-337 становника, стопа -8,2‰).

Природни прираштај има максималну вредност 253 становника (5,3‰) у 1961. години.

У посматране 54 године у општини Горњи Милановац умрло је 2.944 становника више него што се родило, по чему она има убедљиво најнеповољније природно кретање становништва у Моравичком округу.

Природно кретање становништва општине Горњи Милановац

Табела 7. Природно кретање становништва
општине Горњи Милановац у периоду од 1961. до 2014. године⁸

Година	Број становника	Наталитет	‰	Морталитет	‰	Природни прираштај	‰
1961.	47.894	672	14,0	419	8,7	253	5,3
1962.	47.947	604	12,6	423	8,8	181	3,8
1963.	47.999	621	12,9	429	8,9	192	4,0
1964.	48.052	549	11,4	467	9,7	82	1,7
1965.	48.104	596	12,4	439	9,1	157	3,3
1966.	48.157	590	12,3	412	8,6	178	3,7
1967.	48.210	625	13,0	489	10,1	136	2,9

[8] Природно кретање становништва у Републици Србији 1961-2010, Републички завод за статистику, Београд, 2012.

ДЕМОГРАФСKE ПРoМЕНЕ У ОПШТИНИ ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

1968.	48.262	580	12,0	408	8,5	172	3,5
1969.	48.315	589	12,2	472	9,8	117	2,4
1970.	48.367	598	12,4	488	10,1	110	2,3
1971.	48.420	622	12,8	500	10,3	122	2,5
1972.	48.643	656	13,5	483	9,9	173	3,6
1973.	48.866	674	13,8	486	9,9	188	3,9
1974.	49.089	663	13,5	500	10,2	163	3,3
1975.	49.312	620	12,6	497	10,1	123	2,5
1976.	49.536	709	14,3	533	10,8	176	3,5
1977.	49.759	645	13,0	496	10,0	149	3,0
1978.	49.982	647	12,9	574	11,5	73	1,4
1979.	50.205	739	14,7	535	10,7	204	4,0
1980.	50.428	673	13,3	576	11,4	97	1,9
1981.	50.651	660	13,0	546	10,8	114	2,2
1982.	50.595	680	13,4	674	13,3	6	0,1
1983.	50.538	640	12,7	656	13,0	-16	-0,3
1984.	50.482	703	13,9	643	12,7	60	1,2
1985.	50.425	646	12,8	626	12,4	20	0,4
1986.	50.369	618	12,3	678	13,5	-60	-1,2
1987.	50.313	632	12,6	651	12,9	-19	-0,3
1988.	50.256	611	12,2	605	12,0	6	0,2
1989.	50.200	510	10,2	616	12,3	-106	-2,1
1990.	50.143	558	11,1	604	12,0	-46	-0,9
1991.	50.087	510	10,2	613	12,2	-103	-2,0
1992.	49.938	567	11,4	622	12,5	-55	-1,1
1993.	49.789	518	10,4	655	13,2	-137	-2,8
1994.	49.639	463	9,3	579	11,7	-116	-2,4
1995.	49.490	460	9,3	645	13,0	-185	-3,7
1996.	49.341	437	8,9	657	13,3	-220	-4,4
1997.	49.192	421	8,6	667	13,6	-246	-5,0
1998.	49.043	399	8,1	624	12,7	-225	-4,6
1999.	48.894	375	7,7	689	14,1	-314	-6,4
2000.	48.744	362	7,4	640	13,1	-278	-5,7
2001.	48.595	400	8,2	627	12,9	-227	-4,7
2002.	47.589	424	8,9	662	13,9	-238	-5,0
2003.	47.272	427	9,0	650	13,8	-223	-4,8
2004.	46.917	382	8,1	691	14,7	-309	-6,6
2005.	46.492	391	8,4	726	15,6	-335	-7,2
2006.	46.092	392	8,5	663	14,4	-271	-5,9
2007.	45.670	381	8,3	673	14,7	-292	-6,4

2008.	45.167	374	8,3	663	14,7	-289	-6,4
2009.	44.663	397	8,9	710	15,9	-313	-7,0
2010.	44.194	395	8,9	682	15,4	-287	-6,5
2011.	43.739	343	7,8	653	14,9	-310	-7,1
2012.	43.990	325	7,4	666	15,1	-341	-7,7
2013.	43.533	331	7,6	688	15,8	-357	-8,2
2014.	43.140	377	8,7	655	15,2	-278	-6,4

МИГРАЦИОНА КРЕТАЊА

Према последњем попису (2011. године) од 44.406 становника општине Горњи Милановац њих 23.841 (53,7%) од рођења станује у истом месту. Миграната је 20.565, од чега из Србије 18.072 (40,7%), а из иностранства 2.491 (5,6%). Домаћи мигранти су подељени у две групе: досељени из другог насеља општине Горњи Милановац (9.464) и досељени из друге општине (8.608). Највише миграната из иностранства потиче из Босне и Херцеговине (864), Хрватске (521), Црне Горе (449), Македоније (145), Словеније (97)... Занимљивост представља податак да је знатно више мигранткиња (13.254) од досељеника (7.311). Према времену досељавања, највише миграната у горњомилановачку општину дошло је пре 1981. године (9.862), затим у периоду од 1981. до 1985. (1.889), па 1996-2000. (1.845), 1991-1995. (1.665), а после 2005. (1.629), 1986-1990. (1.614) и 2001-2005. (1.164).⁹

СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА

Старосно-полна структура има значајну улогу у проучавању развојка становништва. Без њеног познавања не могу се успешно извршити демографске, економске, социолошке и друге анализе.

Полно-старосна структура становништва зависи од природног и механичког кретања популације и условљава развој

друштвене поделе рада. Полна структура показује бројчани однос мушког и женског становништва. Уколико је разлика велика у корист једне или друге стране, може доћи до битних квалитативних промена у репродукцији и старосној структури становништва. Неуједначена полна структура неповољно утиче на склапање бракова и природни прираштај. Старосна структура показује потенцијалну виталност и биодинамику становништва неког подручја. На основу старосне структуре становништво се дели на:

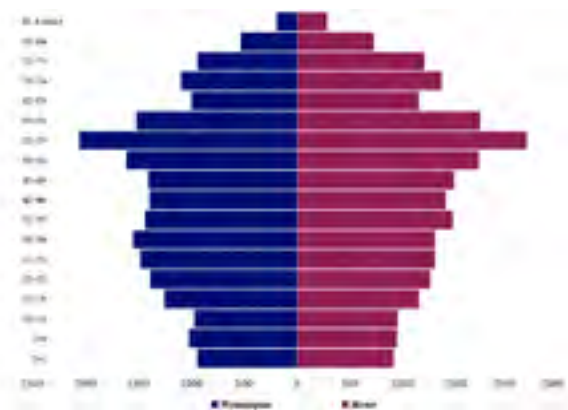
- младо – до 19 година;
- зрело – од 20 до 59 година;
- старо – преко 60 година.

У старосној структури сваке средине огледа се демографска и друштвено-привредна прошлост и назире будућност.

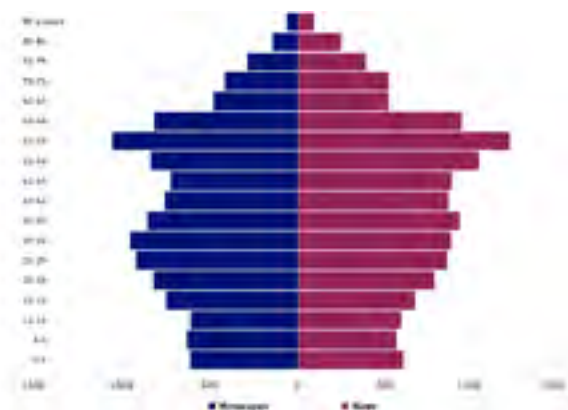
Највећи број становника општине Горњи Милановац (2011) налази су у старосној доби од 40 до 59 година (13.271). После ове групе најмногобројније је становништво старости преко 60 година – старо становништво (11.751). Становника који имају између 20 и 39 година има 11.215. Убедљиво најмање становника у горњомилановачкој општини, а то је податак који забрињава, има мање од 19 година, што представља младо становништво (8.169).

Уколико се посматра однос становништва мушког и женског пола према попису из 2011. године у општини Горњи Милановац тај однос је нешто повољнији него у држави, јер

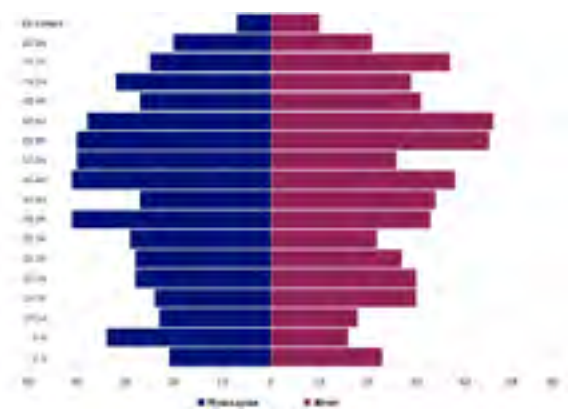
[9] Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији, књига 9.

Полно-стaросна стpуктyра општинe
Горњи Милановац

Полно-стaросна стpуктyра градског
насеља Горњи Милановац

Полно-стaросна стpуктyра руралног
насеља Брђани

мушкараца има 21.802 (49,10%), а жена 22.604 (50,90%). Тај однос у Србији је 51,3%:48,7% у корист женске популације.

Ради илустративности приказаћемо полно-старосне структуре за горњомилановачку општину, градско насеље Горњи Милановац и рурална насеља Брђани, Неваде, Прањани, Крива Река и Давидовица (који имају највећу просечну старост становништва), а на основу података из последњег пописа становништва.

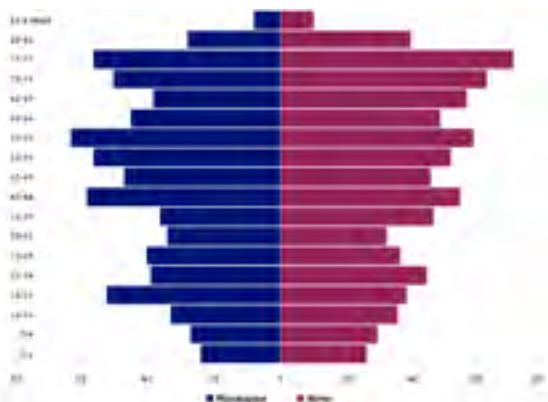
Као што се види, дијаграм за општину Горњи Милановац има звонасти облик, односно регресивни тип полно-старосне пирамиде. Пирамида је најшира у области зрелог становништва (највише у области 55-59 година), а сужава се ка дну. Пирамида је „назубљена“ у делу у коме је представљено становништво старо 65-69 година рођено за време Другог светског рата. Непосредно испод ове деформације полно-старосне пирамиде налазе се знатно дужи хистограми (стубићи), којима је представљено становништво рођено у такозваном послератном (компензационом) периоду. Склапање бракова и рађање деце, одлагано за време рата, у овом периоду је рехабилитовано и тада се читава највећи послератни број становника.

Негативни природни прираштај у последње три деценије јасно се сагледава са полно-старосне пирамиде кроз њено сужавање у последњих шест „стубића“.

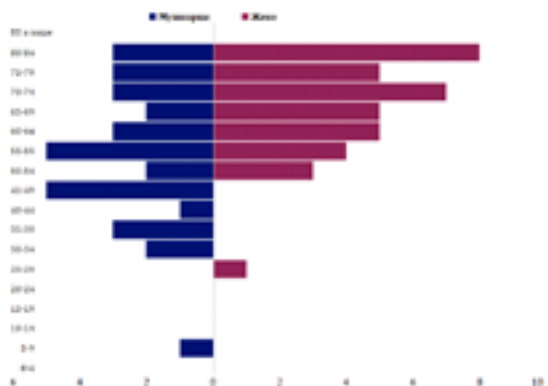
Сличности полно-старосних структура градског насеља са истоименим дијаграмом за општину Горњи Милановац више су него очигледне. Коментари које смо дали за општину важе и за градско насеље.

Нешто неповољније полно-старосне структуре имају највећа (уз Рудник) рурална насеља у горњомилановачкој општини – Брђани и Прањани.

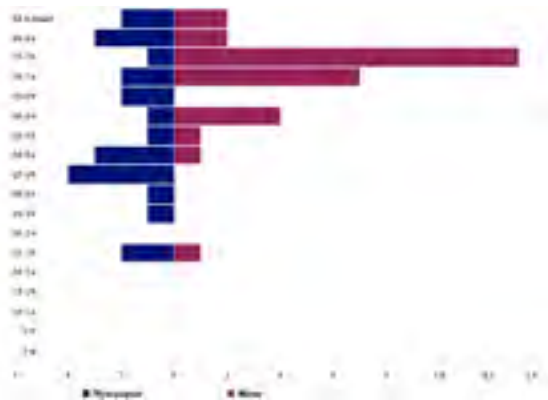
Неупоредиво гора ситуација је код полно-старосних структура за насеља која су у

Полно-сїаросна сїрукїура руралної насеља Прањани

Полно-сїаросна сїрукїура руралної насеља Крива Река

Полно-сїаросна сїрукїура села Давидовица дубокој демографској старости. Као пример

насеља чија је будућност неизвесна, дате су полно-старосне пирамида села Крива Река и Давидовица. У њима живи само по једна женска особа млађа од 50 година. Ту нема ко да рађа децу!

Просечна старост у општини Горњи Милановац износи 43,7 година¹⁰, с тим што је мушко становништво старо 42,4, а женска популација 44,9 годину. „Најстарија“ насеља су Давидовица (67,1 година), Крива Река (63,2), Церова (62,7), Доњи Бранетићи (57,0) и Мутањ (56,1), а „најмлађа“ Горњи Милановац (40,3), Неваде (41,0) и Велереч (42,7). Просечна старост градског становништва је 40,3 (мушкарци 39,0, жене 41,5), а сеоског 47,7 (мушкарци 46,3, жене 49,0) година. Пунолетно становништво чини 83,96% популације.¹¹

Демографска старост насеља категорирана је преко индекса старења, који представља количник између броја становника старијих од 60 година и популације млађе од 20 година.¹² У категоријама демографска зрелост, на прагу демографске старости и демографски стара не налази се ниједно насеље горњомилановачке општине. У категорију дубока демографска старост спадају само три насеља: Горњи Милановац (0,98), Неваде (1,10) и Велереч (1,23). Осталих 60 насеља су у категорији најдубља демографска старост, а посебно велики индекс имају: Церова (46,00), Крива Река (22,00), Мутањ (10,00), Озрем (6,35), Ручићи (5,00), Дренова (4,65) и Горња Црнућа (4,12). Истински катастрофална ситуација је у Давидовици, где нема ниједног становника млађег од 20 година, па се не може

[10] Просечна старост у Србији је 42,2 године (мушкарци – 40,9, а жене – 43,5).

[11] Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији, књига 2.

[12] За насеља чији индекс је до 0,30 сматра се да имају демографску зрелост, до 0,50 – на прагу демографске старости, до 0,85 – демографска старост, до 1,25 – дубока демографска старост, 1,25 и више – најдубља демографска старост.

израчунати индекс старења. Иначе, цела општина Горњи Милановац спада у категорију најдубље демографске старости, јер

је њен индекс старења 1,44. У руралном подручју горњомилановачке општине овај демографски параметар износи 2,17.

Табела 8. Индекс демографског старења општине Горњи Милановац по насељима (1961-2011)

Р. бр.	Насеље	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
1.	Бело Поље	0,45	0,77	1,00	1,46	2,02	2,93
2.	Бершићи	0,48	0,97	1,16	1,56	1,84	2,58
3.	Богданица	0,31	0,60	0,86	1,70	1,50	1,91
4.	Бољковци	0,43	0,92	1,20	1,78	2,60	2,78
5.	Брајићи	0,48	0,59	1,89	3,55	11,33	7,67
6.	Брђани	0,40	0,77	0,99	1,21	1,57	1,71
7.	Брезна	0,48	0,85	1,15	1,82	2,31	1,78
8.	Брезовица	0,46	0,48	0,74	1,03	1,03	1,69
9.	Брусница	0,49	0,53	0,68	0,71	1,14	1,33
10.	Варнице	0,48	0,72	1,17	1,57	2,48	3,36
11.	Велереч	0,40	0,77	0,96	0,86	0,93	1,23
12.	Враћевшница	0,38	0,49	1,18	2,05	1,88	1,60
13.	Врнчани	0,47	0,81	0,93	1,61	3,13	3,05
14.	Гојна Гора	0,27	0,47	0,83	1,53	2,15	2,29
15.	Горња Врбава	0,32	0,85	1,44	1,20	2,75	2,65
16.	Горња Црнућа	0,50	0,79	1,19	1,73	3,34	4,12
17.	Горњи Бањани	0,45	0,79	1,08	1,51	2,08	2,38
18.	Горњи Бранетићи	0,44	0,84	1,10	1,85	2,46	2,51
19.	Горњи Милановац	0,26	0,21	0,20	0,31	0,57	0,98
20.	Грабовица	0,32	0,59	0,68	1,15	1,56	1,50
21.	Давидовица	0,51	0,60	1,49	4,50	31,5	
22.	Доња Врбава	0,35	0,66	0,88	1,03	1,40	2,07
23.	Доња Црнућа	0,54	0,74	0,89	1,17	1,49	2,58
24.	Доњи Бранетићи	0,59	0,78	1,41	2,16	5,38	5,70
25.	Драгољ	0,50	0,73	1,08	1,72	2,74	2,07
26.	Дренова	0,34	0,75	1,30	2,79	4,78	4,65
27.	Дружетићи	0,33	0,53	0,81	1,43	2,23	2,70
28.	Заграђе	0,31	0,55	0,75	1,47	2,45	2,20
29.	Јабланица	0,33	0,70	1,06	1,70	2,50	3,31
30.	Калиманићи	0,48	1,03	1,54	1,44	1,97	3,22
31.	Каменица	0,17	0,29	0,24	2,00	4,67	3,50
32.	Клатичево	0,42	0,82	0,96	1,35	1,65	1,64

33. Коштунићи	0,39	0,69	1,06	1,90	2,00	2,17
34. Крива Река	0,38	1,03	1,43	3,68	10,40	22,00
35. Леушићи	0,38	0,86	1,24	2,00	3,16	2,11
36. Липовац	0,54	0,96	1,38	1,20	1,87	2,63
37. Лозањ	0,47	1,02	1,15	1,94	2,78	3,86
38. Лочевци	0,70	1,13	2,05	5,23	3,25	3,10
39. Луњевица	0,33	0,73	0,90	1,06	1,25	1,55
40. Љеваја	0,33	1,48	1,46	1,86	2,86	2,86
41. Љутовница	0,39	0,88	1,51	1,14	3,17	3,00
42. Мајдан	0,31	0,78	0,88	1,12	1,87	2,87
43. Мутањ	0,40	0,59	1,53	2,67	2,40	10,00
44. Накучани	0,37	0,93	1,09	2,26	2,35	6,33
45. Неваде	0,39	0,53	0,85	0,63	0,83	1,10
46. Озрем	0,42	0,88	1,02	2,35	4,42	6,35
47. Полом	0,55	0,92	1,30	1,81	1,72	1,57
48. Прањани	0,41	0,66	0,99	1,45	1,67	1,93
49. Прњавор	0,52	0,83	0,90	1,20	1,50	1,95
50. Рељинци	0,37	0,67	0,76	1,19	2,14	2,35
51. Рудник	0,27	0,35	0,40	0,66	1,22	1,69
52. Ручићи	0,46	0,88	1,54	4,55	4,93	5,00
53. Сврачковци	0,34	0,66	0,73	0,79	1,24	1,80
54. Семедраж	0,36	0,82	0,92	1,19	1,58	1,83
55. Синошевићи	0,44	1,04	1,28	0,98	1,32	2,48
56. Срезејевци	0,39	0,64	0,94	1,64	2,66	3,54
57. Таково	0,37	0,82	1,12	1,23	1,77	2,28
58. Теочин	0,43	0,72	0,75	1,33	2,15	1,80
59. Трудељ	0,42	0,75	1,04	1,39	2,48	2,70
60. Угриновци	0,38	0,70	0,90	1,48	1,82	1,68
61. Церова	0,63	0,88	1,61	2,54	11,60	46,00
62. Шарани	0,43	0,81	1,44	2,98	2,81	2,67
63. Шилопај	0,38	0,75	1,13	1,84	5,67	4,00
УКУПНО:	0,38	0,57	0,63	0,80	1,13	1,44
Град:	0,26	0,21	0,20	0,31	0,57	0,98
Село:	0,39	0,70	0,96	1,40	1,92	2,17

Национална и етничка структура. Мада на територији горњомилановачке општине живе готово сви јужнословенски народи и народности, ипак се за становништво

рудничко-таковског краја може рећи да је национално хомогено, јер је српски живаљ изразито најбројнији. Попис из 2011. потврђује изразиту доминацију Срба – 43.453 (97,85%).

Далеко иза Срба по бројности су Роми – 112 (0,25%), Црногорци – 27 (0,06%), Југословени – 14 (0,03%), Хрвати – 10 (0,02%), Македонци – 9 (0,02%), Мађари, Муслимани и Руси – по 4 (0,01%), Албанци – 3, Бошњаци – 2 и по један Немац, Румун, и Украјинац.

У погледу вероисповести доминирају православци, којих има 97,24%, као атеисти изјаснило се 0,25% становника горњомилановачке општине. Других вероисповести је изузетно мало: католика – 0,15%, исламиста – 0,12%, протестаната – 0,02%, а агностика је 0,01%, док се остали нису изјаснили.¹³

Образовна структура становништва.

Два основна показатеља образовне структуре становништва јесу писменост и школска спрема.

Према попису из 2011. године становништва старијег од 15 година има 38.654. Без школске спреме је 814 (2,11%), непотпуно основно образовање има 6.119 становника (15,83%), основно образовање има њих 8.703 (22,52%), средње образовање поседује 18.604 становника горњомилановачке општине (48,13%), више образовање је стекло 1.645 житеља општине Горњи Милановац (4,26%), док високом стручном спремом може да се подичи 2.721 становник (7,04%).¹⁴

На основу изнетих статистичких података може се закључити следеће:

- Мушкарци у просеку представљају образованију групу становништва;
- Разлике у нивоу образовања повећавају се са померањем ка врху полно-старосне пирамиде, јер су раније жене које су настављале школовање после основне школе биле реткост (ово се посебно односи на сеоске средине);

- Код млађих генерација ове разлике између мушкараца и жена се смањују, а код најмлађих генерација потпуно ишчежавају. Разлози леже у обавезном образовању целокупног становништва, убрзаном процесу урбанизације и укупном културном прогресу;

- Разлике у нивоу образовања још увек су изражене на релацији село-град, што је нарочито уочљиво код брдско-планинских насеља, саобраћајно лоше повезаних са градом, где доминира старо становништво, ван репродуктивног периода (без школске спреме у градском насељу је 189, а у руралној средини 625 становника).

Од 40.580 становника општине Горњи Милановац старијих од 10 година неписмених је 535 (1,32%), од чега је 467 женског пола (87,29%).

Највише становника горњомилановачке општине као матерњи језик има српски (98,82%), а са огромним заостатком следе ромски (0,19%), македонски (0,08%), хрватски (0,05%), мађарски, руски и словенски (по 0,02%), немачки, црногорски, албански, босански и бугарски (по 0,01), румунски, словачки...¹⁵

Економска структура становништва. Активног становништва у горњомилановачкој општини има 17.337 (39,04%), од којих је 318 руководиоца и функционера, 1.420 стручњака и уметника, 1.955 инжењера, стручних сарадника и техничара, 949 административних службеника, 2.151 радник услужних и трговачких занимања, 4.388 пољопривредних произвођача, 2.909 занатлија, 2.159 руковолаца машинама и постројењима, 901 „прост“ радник и 159 војних службеника.¹⁶

[13] Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, књига 4.

[14] Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, књига 3.

[15] Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, књига 4.

[16] Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, књига 11.

Табела 9. Делатности економски активної становништва
општине Горњи Милановац 2011. године¹⁷

Пољопривреда, шумарство, рибарство	4.588
Рударство	365
Прерађивачка индустрија	5.232
Снабдевање електричном енергијом, гасом, паром и климатизација	92
Снабдевање водом; управљање отпадним водама, контролисање процеса уклањања отпада	216
Грађевинарство	566
Трговина; поправка моторних возила	1.668
Саобраћај и складиштење	583
Услуге смештаја и исхране	488
Информисање и комуникације	155
Финансијске и делатности осигурања	213
Пословање некретнинама	1
Стручне, научне, иновационе и техничке делатности	304
Административне и помоћне услужне делатности	140
Државна управа и одбрана; социјално осигурање	880
Образовање	699
Здравствена и социјална заштита	654
Уметност; забава и рекреација	180
Остале услужне делатности	287
Делатност домаћинства као послодавца	2
Делатност екстериторијалних организација и тела	/
Укупно активног становништва	17.337

Од 44.406 становника општине Горњи Милановац највише је издржаваних лица – 15.054 (33,9%), њих 14.829 живи од сопствених зарада или других примања по основу рада (33,4%), а пензионери су на трећем месту – има их 11.741 (26,4%). Остале групе су малобројније: од прихода од имовине живи 788, од социјалних примања 508, ученичке и

студентске стипендије и студентске кредите прима 30, од зајма и уштеђевина живи 102, а од новчаних накнада за незапослена лица 259 становника.¹⁸

[17] Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији, књига 15

[18] Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији, књига 16.

DEMOGRAPHIC CHANGES IN THE MUNICIPALITY OF GORNJI MILANOVAC AFTER THE SECOND WORLD WAR

The municipality of Gornji Milanovac with 44.406 inhabitants has a surface of 836 km² and population density of more than 53 pop/km², which is much less than the country's average (93 pop/km²). Female population makes 50,90% (51,31% in the country). The average age of the population of the Municipality of Gornji Milanovac is higher than the republic average which is 43,7 years (42,2 in Serbia). The same goes for the male population (42,4 in Gornji Milanovac, and 40,9 in Serbia) and the female population (44,9 in Gornji Milanovac, and 43,5 in Serbia). The process of depopulation affected rural settlements of the municipality of Gornji Milanovac by causing important aging of this population. Therefore, certain settlements have a "catastrophic" average age of population: Davidovica (67,1 years), Kriva Reka (63,2), Cerova (62,7), Donji Branetići (57,0) and Mutanj (56,1), while the "youngest" of them – Gornji Milanovac (40,3), Nevade (41,0) and Velereč (42,7), are also quite old. Migration movements from villages to cities caused a more intensive process of deagrarianization. A negative rate of the natural growth starts as early as in 1983, and then it appears in 1986 and 1987, and since 1989 keeps that trend until nowadays.

The problems related to the demographic development of the Municipality of Gornji Milanovac are due to economic, social, cultural and historic circumstances in this territory. It is well-known that economic development of a region represents an important factor of demographic development. However, the population, its number, structure and development trends have an

important role regarding the direction and intensity of the social-economic development.

Insufficient renewal of the population of the Municipality of Gornji Milanovac is the main problem of demographic development, which influenced all the other phenomena and processes in the society. Depopulation, representing a continuous decrease of natality and emigration of the population from rural areas represents a problem which will influence the future demographic development of the municipality. This is a long-term process which cannot be solved on a short-term basis, but requires a serious approach.

As a result of insufficient biological renewal of the population in the Municipality of Gornji Milanovac, the process of demographic aging of the population is becoming more and more significant. Only three settlements belong to the category "very old demographic age" – Gornji Milanovac, Nevade and Velereč, while the other 60 fall into the category of "the oldest demographic age".

While the problem of rural areas is how to attract population, Gornji Milanovac, as the municipality centre, has completely different problems in the field of demographic development. First of all, there is a huge affluence of the population for which it is necessary to provide optimum living conditions, such as: education, health protection, employments, housing, leisure, recreation and other. If the immigration trend continues, and at the moment more than 54,5% of the population of the municipality is concentrated in one urban centre, that will cause huge problems to Gornji Milanovac as the municipality centre.

Svetislav LJ. MARKOVIĆ, Ph.D.

Ilija V. POPVIĆ, Ph.D.

Les changements démographiques dans la commune de Gornji Milanovac après la Deuxième Guerre mondiale

La commune de Gornji Milanovac avec ses 44 406 habitants occupe une superficie de 836 km² et a une densité de peuplement de plus de 53

hbts /km², ce qui est considérablement moins que la moyenne nationale (93 hbts/km²). La population féminine constitue 50,90% de la population (51,31% dans le pays). L'âge moyen de la population de la commune de Gornji Milanovac est plus grand que la moyenne au niveau de la République et s'élève à 43,7 ans (42,2 ans en Serbie). La même constatation est valable aussi bien chez la population masculine (42,4 à Gornji Milanovac et 40,9 en Serbie) que chez la population féminine (44,9 à Gornji Milanovac et 43,5 en Serbie). Le processus de dépopulation gagna les agglomérations rurales de la commune de Gornji Milanovac, causant un vieillissement considérable de cette population. Ainsi, certaines agglomérations eurent un âge moyen „catastrophique“ de la population : Davidovica (67,1 ans), Kriva Reka (63,2), Cerova (62,7), Donji Branesici (57,0) et Mucanj (56,1), tandis que même les „plus jeunes“ - Gornji Milanovac (40,3), Nevade (41,0) et Velerec (42,7) sont plutôt vieilles. Les flux migratoires village-ville amenèrent à l'intensification du processus de désagrarisation. Le taux négatif de l'accroissement naturel de la population commença déjà en 1983, puis apparut en 1986 et en 1987 et, à partir de 1989, cet indice se maintient jusqu'aujourd'hui.

Les problèmes manifestés de la croissance démographique de la commune de Gornji Milanovac sont la conséquence des circonstances économiques, sociales, culturelles et historiques présentes sur ce territoire. Il est connu que le développement économique d'un territoire est un facteur important de l'évolution démographique. Cependant, sa population, sa taille, sa structure et ses tendances en voie de développement déterminent

essentiellement la direction et l'intensité de son évolution socio-économique.

Le renouvellement insuffisant de la population de la commune de Gornji Milanovac est le problème essentiel de l'évolution démographique, qui se reflète sur les autres phénomènes et processus dans la société. La dépopulation, comme expression de la baisse constante de la natalité et de l'émigration permanente de la population des agglomérations rurales, représente un problème qui à l'avenir aura encore de l'influence sur l'évolution démographique de la commune. C'est un processus de longue durée, qui ne peut être résolu à court terme, mais qui nécessite une approche studieuse.

Comme résultat d'un renouvellement biologique insuffisant de la population dans la commune de Gornji Milanovac, un processus démographique du vieillissement de la population de plus en plus prononcé apparaît. À la catégorie de „vieillissement démographique profond“ appartiennent seulement trois agglomérations – Gornji Milanovac, Nevade et Velerec, tandis que les 60 autres sont dans la catégorie de „vieillissement démographique le plus profond“.

Alors que les agglomérations rurales ont un problème avec le peuplement de la population, Gornji Milanovac, comme centre municipal, est tourmenté par de tout autres problèmes dans le domaine de l'évolution démographique. En premier lieu, il s'agit d'un grand afflux de la population pour laquelle il faut fournir des conditions optimales d'existence, comme le sont : la scolarité, la sécurité sociale, l'emploi, les logements, le divertissement, la récréation et d'autres. Si l'immigration continue encore et pour l'instant plus de 54,5% de la population de la commune est concentrée dans une seule agglomération urbaine, cela produira d'énormes problèmes à Gornji Milanovac comme centre municipal.

Svetislav LJ. MARKOVIĆ, Ph.D.

Ilija V. POPVIĆ, Ph.D.

УДК: 069(497.11)"2015"(047)

Делфина РАЈИЋ
*историчар уметности,
музејски савешник
Народни музеј Чачак*

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У 2015. ГОДИНИ

Народни музеј у Чачку је током 2015. године наставио традицију истрајног рада у својој основној делатности прикупљања, чувања, научне обраде и излагања предмета, покретних културних добара везаних за културну, историјску и уметничку прошлост чачанског краја. План је реализовало 18 радника, а њиховим радом управљао је директор у сарадњи са Управним одбором. О правно-финансијским пословима бринуле су се заједничке службе за све установе културе у Чачку.

Настављена је пракса припреме и излагања студијских изложби Музеја које омогућавају попуњавање збирки, пракса организовања гостујућих изложби са најразличитијом

тематиком, као и одржавања предавања запослених стручњака Музеја.

Зграда Музеја и опрема

Радни простор и депои Музеја смештени су у половини зграде Старог начелства, а простор за сталну поставку у Конаку господара Јована Обреновића, који су категорисани као непокретна културна добра од великог значаја. У управној згради је, услед недостатка простора, онемогућени су и проширење рада свих одељења и смештај предмета.

У протеклој години окречени су депо библиотеке и музејски ходници. За потребе Етнолошког одељења и секретара купљена су 3 рачунара.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА АРХЕОЛОГИЈУ

Збирке и археолошки материјал

Током године обрађена је већа количина археолошке грађе са локалитета истраживаних током 2014. године – Двориште Гимназије и Дубацу Јанчићима. Извршена је класификација предмета по врсти материјала, завршена конзервација и пратећа документација. Урађена је и комплетна документација која уобичајено прати археолошка ископавања (дневници, А, Б и Ц картони, технички цртежи, фотографије).

Теренска истраживања

У периоду од 29. 10. до 16. 11. 2015. године обављена су археолошка ископавања на локалитету Двориште Гимназије у Чачку. Наставак ових заштитних ископавања усмерен је ка систематском истраживању остатака веће грађевине из античког периода, ка прецизнијем утврђивању њених габарита, архитектонских детаља, истраживању античког културног слоја, као и одређивању граница

хришћанске некрополе која је делимично укупана у старији објекат.

Током овогодишње кампање ископ из 2014. године проширен је на јужну и северну страну на укупној површини од приближно 90 m². Јужно проширење означено је као сонда 5, а северно као сонда 6. Обе сонде су неправилног облика, условљене правцем пружања већ откритених зидова античке грађевине.

Будући да је ове радове иницирао пројекат изградње фискултурне сале у гимназијском дворишту, истраживања су усмерена ка што потпунијем откривању римске грађевине, утврђивању њеног габарита, функције, времена и начина рушења и напуштања. Већ је оцењено да се ради о врло значајној целини која је чинила део одређеног комплекса (насеља) са простора данашњег центра Чачка из времена римске доминације, а доказе за овакав став пронашли смо у резултатима и обиму претходних истраживања. Поред Терми крај градског шеталишта, грађевина у дворишту Гимназије има потенцијал да буде једна од ретких систематски истражених античких целина у Чачку.

Археолошка ископавања на локалитету Двориште гимназије у Чачку током 2015. године финансирана су из средстава добијених од Министарства културе и информисања Републике Србије.

Током јула и августа 2015. године Филозофски факултет у Београду под руководством др Михаила Миљковића вршио је ископавања на Градини на Јелици. У августу је део колектива Народног музеја посетио археолошке ископе. Кустос-археолог Вујадин Вујадиновић је крајем августа учествовао на археолошким истраживањима локалитета Градина на Јелици.

У јуну 2015. године археолози Вујадин Вујадиновић и Александра Гојгић учествовали су у теренским активностима приликом

узимања узорка глине на четири локације у драгачевском крају за потребе мастер рада Михаила Мучибабића, студента Аристотеловог универзитета из Солуна, који се тиче физичко-хемијских анализа налаза грнчарије са Градине на Јелици.

Научни и стручни скупови, семинари и стручно усавршавање

У периоду од 24. до 27. септембра 2015. године у Чачку је, у малој сали хотела „Београд“, одржан научни скуп под називом *Појребни обичаји бронзане и гвоздене доба у централној и југоисточној Европи*. Овај догађај су организовали 30. Комисија међународне уније за праисторијске и протоисторијске науке (*International Union of Prehistoric and Protohistoric Sciences (UISPP) - 30th Commission*), Асоцијација за проучавање погребне археологије из Румуније (*Association for Studies in Funerary Archaeology – Romania (ASAF)*) и Филозофски факултет у Београду. Поред учешћа у припреми скупа Народног музеј у Чачку је преузео и улогу домаћина и у потпуности финансирао све предвиђене обавезе и активности – смештај, припрему и израду пратећег материјала намењеног учесницима, као и организацију излета у Овчарско-кабларску клисуру са посетом манастирима. Према програму скупа предвиђено је 26 реферата која су потписала 33 аутора из 11 европских земаља: Србије, Румуније, Молдавије, Грчке, Украјине, Чешке, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Аустрије и Велике Британије. Скупу се одазвало 25 учесника, представљен је 21 реферат које је потписало 30 аутора. Нису присуствовали учесници из Украјине, Чешке и Молдавије.

Заједнички је закључак да је скуп изузетно успео и да је пружио прилику за врло живу и конструктивну интеракцију разних учесника, а честе и некада обимне дебате представљају сигуран знак о важности изнетих тема и мишљења. Прилика да се на једном месту окупе врло значајни научни радници из земаља у нашем окружењу сигурно потврђује углед и

значај Народног музеја у Чачку као носиоца и реализатора свих предвиђених активности, а сасвим посебан моменат представља и посвета скупа и планираног Зборника радова нашем истакнутом научнику и великом пријатељу чачанског Музеја – археологу Растку Васићу.

Катарина Дмитривић је 26. 11. 2015. године одбранила докторску дисертацију под називом „Сахрањивање у културама бронзаног доба у Западном Поморављу“ на Филозофском факултету у Београду (комисија: др Милош Јевтић, ментор, др Растко Васић и др Марија Љуштина).

Половином децембра добила је стручно звање музејски саветник.

Пројекти и изложбе

До краја јануара 2015. године трајала је изложба *Градини на Јелици – 30 година археолошких истраживања* проф. др Михаила Милинковића.

Археолошко одељење учествовало је и у обележавању манифестације *Музеји Србије, десет дана од 10 до 10* у мају 2015. у организацији Националних музеја Србије.

У јулу месецу добијена је сагласност Галерије САНУ за одржавање изложбе о Градини на Јелици средином 2016. године.

Римске терме су чишћене у неколико наврата од стране јавног предузећа „Комуналац“ и радника Народног музеја у Чачку.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

Збирке

Током 2015. године преузет је део заоставштине мајора Николе Косића путем поклона његовог сина Милана Косића из Чачка. Започет је процес ревизије свих збирки Историјског одељења. Пописани су сви постојећи

По потреби су обилажена и градилишта у ужем центру Чачка.

За потребе реконструкције сајта Народног музеја део који се тиче археолошког одељења је ажуриран и обогаћен новим садржајима у вези са најзначајнијим резултатима најновијих, али и старих теренских истраживања, као и актуелностима и обрадом археолошке грађе.

Кустос Вујадин Вујадиновић учествовао је на јавној дебати о утврђивању тема од јавног интереса у области јавног информисања за Град Чачак у организацији Независног удружења новинара Србије.

Кустос Вујадин Вујадиновић је у склопу сарадње са Конзерваторским одељењем Народног музеја у Чачку учествовао у изради матурског рада Ивана Ђуровића, ћака Уметничке школе у Чачку.

Археолошко одељење је учествовало у припреми прилога о Чачку за потребе „Малог Забавника“ (независна видео-продукција) која се емитовала на Првом програму Националног сервиса РТС.

Археолог Вујадин Вујадиновић учествовао је у промоцији археолошког наслеђа Чачка кроз посету Термама са туристичким водичима Туристичке организације Србије који су у Чачку боравили током манифестације „Караван Србија“.

Кустос-археолог Вујадин Вујадиновић учествовао је у тиму археолога и веб-дизајнера у изради 3Д модела касноантичке палате Ромулијане (данашњег Гамзиграда код Зајечара).

картони (5.000), направљени картони за предмете који их нису имали, а затим је започет и попис предмета смештених у депоу и сталној поставци. Овај посао обављаће се континуирано и током 2016. године. Музеј је после

изложбе „Седамдесет година од победе над фашизмом 1945-2015.“ од Луке Василића из Чачка на поклон добио магацин за аутомат Thompson 1928 A1.

Рад на истраживању породичних заоставштина XIX и прве половине XX века дао је добре резултате у попуни музејских збирки. Од укупно 136 нових предмета у Одељењу за историју, 112 је преузето као поклон из заоставштина породица Бојовић, Митровић и Танасковић. Поред тога, откупљена су 24 предмета: 10 за Збирку старих и ретких књиге (са луксузно израђеним занатским повезом украшеним златотиском), 13 за Збирку фотографија (из периода од 1875. до 1940. године) и 1 за Збирку униформи.

Заоставштину једног од оснивача Музеја, новинара Дојчила Митровића (1907-1995) и његових сродника, чини драгоцен грађа о његовој делатности и значајним личностима из историје Србије у XIX и XX веку. Из ове целине преузета је сликовна грађа Димитрија Петровића: фотографије и цртежи из Првог српско-турског рата 1876. године (6 предмета).

Професор др Дарко Танасковић, амбасадор Србије при Унеску у Паризу, поклатио је заоставштину генерал-пуковника др Рајка Танасковића (1917-1984) и пуковника др Инес Танасковић (1921-1999). Чине је 109 предмета: одликовања, војна опрема, повеље, фотографије и књиге.

Одељење за историју Народног музеја у Чачку располагало је информацијом да престаје да постоји једна од највећих, најбољих и најсређенијих приватних збирки униформи ЈНА. Њен власник Вук Јокановић, заставник у пензији из Панчева, при формирању збирке поштовао је сва музеолошка правила и практично био кустос једне од највећих колекција службене одеће војске СФРЈ и СРЈ. Последње информације из штампе говориле су да се активност збирке гаси, а да за њену судбину нису показале интерес централне музејске установе у Београду (Одбрана, бр. 235, јул 2015). Информација да се у збирци налазе

предмети личности чије су рођење или претежна делатност везани за чачански крај и ратне јединице овог подручја у Другом светском рату разлог су да се направи увид у њену структуру и стање.

Приликом посете збирци Вука Јокановића констатовано је да се у њој налазе предмети три народна хероја и тројице генерала и адмирала за које је Народно музеј у Чачку заинтересован. Најзначајнију целину збирке чини заоставштина генерала армије Петра Грачанина (Јагодина, 1923 – Београд, 2004), председника председништва СР Србије. Чине је униформе, одликовања, албуми, фотографије, документа и реалије. Одељење за историју је од 1982. до 1998. године било у преговорима са генералом Грачанином за преузимање његове заоставштине, пошто је Народно музеј у Чачку имао део поставке посвећен Другој пролетерској бригади у којој је он био ратни командант батаљона. Из заоставштине генерал-пуковника Душана Кораћа (Мрчајевци 1920 – Београд 1998) у збирци се налазе униформе, одликовања и документа. Захваљујући генерал-мајору Средоју Урошевићу (Доња Треча, 1917 – Београд, 2007) у ову збирку је доспела бусола народног хероја Миодрага Миловановића Луна, ратног команданта Друге пролетерске бригаде.

Систематско прикупљање службеног одела ЈНА упутило је творца збирке на праћење еволуције униформе у војсци СР Југославије и Републике Србије. Због тога се у збирци налазе униформе савремених генерала и адмирала Драгана Катанића (1956), Миливоја Бојовића (1951) и Миливоја Павловића. Околност да су ово јединствени примерци предмета из периода СФРЈ, да су везани за личности на највишим државним и војним дужностима, налагле су изналагање начина за откуп како не би били препуштени тржишту старина, али за то није добијена финансијска подршка.

У току године рађено је на сређивању збирки. Инвентарисано је 85 предмета који

су смештени у депо. Извршени су преглед и паковање студијске збирке.

Истраживачки рад

Двестагодишњица Другог српског устанка и стогодишњица херојске одбране Београда

На међународном научном скупу „Српска револуција и обнова државности Србије – двеста година од Другог српског устанка“, у организацији Међуопштинског историјског архива из Чачка и Историјског института из Београда, прочитано је саопштење „Руска мисија Розелион-Сашаљског и Коцебуа у Србији 1830/31. године“.

Изложба „Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника“ била је део програма обележавања стогодишњице херојске одбране Београда. На позив Савеза потомака ратника Србије 1912-1920. године „Стари град“ и Удружења „Култура ћирилице“ изложба је била најпре постављена у Галерији Телевизије Србије. Отворена је 7. октобра 2015. године пригодном беседом професора Ивана Стратимировића, а затим на територији београдских општина Вождовац и Земун, као и на Београдском сајму књига. У Гимназији у Чачку, у оквиру трибине о прошлости, 22. октобра 2015. године Радивоје Бојовић одржао је за ученике и наставнике предавање „Драгутин Гавриловић – мајор са чином пуковника“.

Уметничка галерија „Надежда Петровић“ укључила је Одељење за историју у програм обележавања стогодишњице смрти велике сликарке. У току рада на идентификацији предмета из њене заоставштине утврђено је да је слика Надежде Петровић „Предео II“ издвојена из збирке за потребе репрезентације Градске општине, а да о томе није остао никакав траг у музејској документацији. Поклоњена је председнику Јосипу Броз у приликом његове посете Чачку 24. септембра 1959. године.

За Научни скуп посвећен Надежди Петровић (1873-1915) припремљено је и предато Спомен-збирци Павла Бељанског у Новом Саду саопштење „Надежда и Петровићи у музејским збиркама Чачка“.

Одељење за историју позајмљивало је културна добра из својих збирки Музеју рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу за изложбе „Време Обреновића и њихово право“ (кубура леденица кнеза Милоша Обреновића) и „Генерал Божидар Терзић (писмо пуковнику Степи Степановићу из 1905. године)“.

За изложбу Међуопштинског историјског архива у Чачку и Народног музеја у Чачку поводом 200 година од Другог српског устанка направљен је избор предмета из збирки Одељења за историју.

Одељење за историју било је сарадник на пројекту „Стогодишњица одбране Стига и Браничева на копну, води и у ваздуху: 1915 – 2015“. Направљен је избор из Збирке архивске грађе српског ваздухопловства у Првом светском рату.

Историјском архиву Шумадије из Крагујевца скенирани су и достављени предмети из збирки фотографија и архивске грађе о Хаџи-Продановој буни и Другом српском устанку.

Велики број спољних сарадника и истраживача је за своје радове користио грађу из Збирке фотографија и Збирке архивске грађе.

За потребе писања радова објављених у 2015. години обављено је обимно истраживање у више архивских фондова у Међуопштинском историјском архиву у Чачку и Јеврејском историјском музеју у Београду.

У првој половини 2015. године прегледани су и снимљени документи релевантни за покренуте теме из фондова Општине Чачак (1920-1944), Четничке архиве и преписа из Архива Војно-историјског института у Београду (данас Војни архив). Прегледано је 30 кутија архивске грађе.

Обављено је и истраживање у архивским фондовима Јеврејског историјског музеја у Београду (релевантни подаци у вези са јеврејским породицама у Чачку и њиховим страдањем у рату).

Поводом истих тема прегледани су сви бројеви „Слободног гласа“ (1945-1950) и „Чачанског гласа“ (1951-2000), као и листа „Политика“ (1919-1941) - преко 55.000 новинских страна.

Као и ранијих година, током 2015. године у више наврата омогућавано је многим колегама да користе информације и податке из збирки и фондова Народног музеја у Чачку.

Историчар др Милош Тимотијевић је заједно са етнологом др Ивицом Тодоровићем са Етнографског института САНУ у Београду у фебруару 2015. извршио ново испитивање волонтера у оквиру пројекта у вези са пореклом становништва Србије, уз узимање узорака за испитивање хаплогрупа. Испитивање је наставак истог пројекта из 2013. и 2014. године. Први комплетни резултати и њихова анализа требало би да се добију крајем 2016. године.

Активности Историјског одељења

Припрема каталога „Униформе војводе Петра Бојовића“

За припрему каталога „Униформе војводе Петра Бојовића“ обављена су истраживања у приватним заоставштинама, библиотекама и архивима у Београду. Поред предмета из збирки Народног музеја у Чачку (велики војводски мундир, црни дворедни мундир, генералска шапка, официрска блуза, шињел и др.) настојало се да буде обухваћена грађа и у приватном поседу. Код наследника се чува укупно 90 предмета са статусом културног добра војводе Петра Бојовића (1858-1945), команданта Прве армије и начелника штаба Врховне команде у Првом светском рату. Поред делова униформи (еполете, ешарпе)

сачувана су одликовања, повеље и три комада личног наоружања. Добијене су на поклон војводске еполете за велики мундир (једине које постоје), те је тако овај јединствени део службене одеће комплетиран. Службеној одећи припада и посребрена кокарда рађена у вишебојном емајлу (за генералски каплак) са владарским монограмом.

Каталог збирке „Униформе војводе Петра Бојовића“ (Мишевићи, код Нове Вароши 1858 – Београд, 1945) чине две целине. Биографски прилог испричан је кроз анализу сликовног материјала који приказује развој униформе српске војске у последњој четвртини XIX и првој половини XX века. Колекција Народног музеја у Чачку детаљно је анализирана, с обзиром да до сада нису били уочени такозвана мала војводска одећа и специфични хералдички елементи еполета. Комбинацијом ових и сликовних извора извршено је прецизно датовање сваког комада одеће. Документарност је постигнута избором фотографија војводе Петра Бојовића, фотографија униформи и детаља.

Истраживања је финансирало Министарство културе и информисања Републике Србије.

Нове аквизиције и рад са збиркама

Изложбе

Један од најважнијих јубилеја у 2015. години било је обележавање победе над фашизмом. У склопу тих активности већ крајем 2014. започет је континуирани низ предавања, јавних трибина, промоција књига, стручног вођења кроз сталну поставку, сарадње са медијима и гостовања у чачанским школама. Циљ ових активности била је анимација публике свих профила за рад Музеја и планирану изложбу посвећену сећању на победу над фашизмом.

То је био завршни део комплексних припрема за ову изложбу, започетих најпре

научно-истраживачким радом на обради теме и прикупљању грађе и објављивању низа научних монографија и стручних чланака. Затим је почело осмишљавање концепта, дизајна и архитектуре изложбе, а у завршном делу најпре заштита, а потом и постављање експоната, док су педагошки и пропагандни рад континуирано пратили све ове активности.

Током 2015. године потпуно су завршене припреме за изложбу „Седамдесет година од победе над фашизмом 1945-2015.“ (рецензент др Алексеј Тимофејев са Филозофског факултета у Београду). Написан је уводни текст, сравњен каталогски попис предмета, обављена ревизија збирки у којима се ти предмети налазе, извршена је провера инвентарских картона и података у њима, обављени фотографисање и конзервација предмета. Осмишљен је план излагања, изабрани су фотографије, предмети, штампани материјал, дизајн изложбе и каталога, а затим је одређен дискурс изложбе који инсистира на антихуманом карактеру фашизма и масовности страдања српског народа у Другом светском рату. Изложба је отворена 5. новембра 2015. и трајала је до 15. јануара 2016. године. Изложбу је посетило 1256 људи, док је на интернету страну посвећену изложби и каталог у електронском облику посетило неколико хиљада посетилаца.

Изложбе у припреми

За 2017. годину планирана је изложба фотографија и докумената посвећена традицијама балканских, Првог и Другог светског рата, музеолошки и историографски обрађена преко приказа живота и уметничког рада књижевника Драгише Васића који је оставио значајан траг у политичким и уметничким токовима Србије, Југославије, Балкана, али увек везан за ужи завичај Горње Трпче, Горњег Милановца, па и Чачка. Започети су

обимни научно-истраживачки радови у архивима, библиотекама, музејима, приватним збиркама и на терену. Завршетак се планира половином 2016. године.

Промоције и предавања

Током 2015. године др Милош Тимотијевић одржао је четири промоције књига, четири предавања, организовао још два предавања, саопштио реферате на три научна скупа, као и на једном музеолошком семинару.

Промоција публикације „Обреновићи у музејским и другим збиркама 2“ одржана је 26. марта 2015. у Конаку кнегиње Љубице у Београду. На промоцији су говорили рецензенти др Игор Борозан и др Милош Тимотијевић, као и Александар Марушић, један од уредника каталога у коме су публиковани и предмети и збирке који се чувају у Народном музеју у Чачку.

Промоција публикације „Обреновићи у музејским и другим збиркама 2“ одржана је и 28. априла 2015. и у Музеј рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу. На промоцији су говорили рецензент др Милош Тимотијевић и уредник Александар Марушић.

Промоција научне монографије „Звонко Вучковић : ратна биографија (1941-1944) : расправа о проблемима прошлости и садашњости“ одржана је 8. септембра 2015. у Клубу „Службеног гласника“ (издавача монографије) у Београду. На презентацији су говорили аутор др Милош Тимотијевић, рецензент др Коста Николић и уредник Борисав Челиковић.

Промоција научне монографије „Звонко Вучковић : ратна биографија (1941-1944) : расправа о проблемима прошлости и садашњости“ одржана је и 25. септембра 2015. у Музеју рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу. На презентацији су говорили аутор др Милош Тимотијевић, уредник Борисав Челиковић и професор књижевности мр Владимир Димитријевић.

Предавање поводом „Дана сећања на жртве Холокауста” одржано је 26. јануара 2015. у Галерији Народног музеја у Чачку. Предавачи су били Драгица Јековић, професор историје у Гимназији, Драгана Бошковић, професор енглеског језика у Гимназији (полазнице Међународне школе у Јад Вашему – Музеју Холокауста у Израелу) и др Милош Тимотијевић.

Трибина „Холокауст – 70 година касније“ одржана је 10. марта 2015. године у организацији Регионалног центра за професионални развој у просторијама Гимназије у Чачку за ђаке школе и публику из града. Учествовали су др Милош Тимотијевић, Драгица Јековић, Драгана Бошковић, Хава Барух (координаторка за Србију у Међународној школи Јад Вашем у Јерусалиму) и представници Министарства иностраних послова и Министарства просвете Републике Србије.

Трибина о књижевнику Драгиши Васићу под називом „Интелектуалац и рат” одржана је 25. марта 2015. у Галерији Народног музеја у Чачку у организацији Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис” у Чачку и Народног музеја у Чачку. Учествовали су др Милош Тимотијевић и др Богдан Трифуновић.

Нова трибина посвећена књижевнику Драгиши Васићу одржана је у чачанској Гимназији 21. октобра 2015. под називом „Драгиша Васић: књижевник и побуњеник”. На трибини су говорили др Богдан Трифуновић, мр Владимир Димитријевић и др Милош Тимотијевић. Организатори трибине били су Гимназија Чачак и Градска библиотека „Владислав Петковић Дис” у Чачку.

Поводом седамдесет година од победе над фашизмом 12. маја 2015. организовано је и предавање историчара др Венцеслава Глишића, а 17. децембра 2015. гостовање и проф. др Милана Ристовића са Филозофског факултета у Београду поводом представљања 44. броја Зборника радова Народног музеја

у Чачку. На отварању изложбе „Седамдесет година од победе над фашизмом 1945-2015” мр Владимир Димитријевић је поред свечаног отварања одржао и једно кратко предавање.

Научни скупови и музеолошки семинари

Историчар др Милош Тимотијевић учествовао је на научном скупу „Два века Другог српског устанка”, у организацији Музеја рудничко-таковског краја и Центра за митолошке студије, одржаном 18. априла 2015. у Музеју у Горњем Милановцу. Презентован је рад „Таково и Равна гора, старо и ново митско место”.

Историчар др Милош Тимотијевић учествовао је и на међународном научном скупу „Други српски устанак и развој српске државности”, у организацији Међуопштинског историјског архива у Чачку и Историјског института САНУ, одржаном 7. јуна 2015. године у Чачку. Поднет је реферат „Бој на Љубићу у званичној репрезентативној култури сећања током епохе социјализма у Чачку (1944-1990)”.

Историчар др Милош Тимотијевић учествовао је и на научном скупу у Краљеву под називом „Краљево–Ранковићево–Краљево”, у организацији Народног музеја у Краљеву и Центра за историју Југославије и савремену националну историју у Београду, одржаном 17-18. августа 2015. у Краљеву. Поднет је реферат под називом „Индустрија Краљева 1944-1990”.

Историчар др Милош Тимотијевић учествовао је и на музеолошком семинару у организацији „Деска Креативна Европа” и Музеја на отвореном „Старо село” у Сирогојну, од 17. до 20. јуна 2015. године. У оквиру семинара „Програм Креативна Европа – припрема пројеката”, историчар др Милош Тимотијевић презентовао је пројекат о наслеђу социјализма, посебно урбаног наслеђа Чачка.

Сарадња са медијима

Током 2015. историчар др Милош Тимотијевић је у више наврата гостовао у програмима разних телевизија, а у листовима „Политика“, „Илустрована Политика“ и „Геополитика“, интернет порталима „Нови Стандард“ и „Фонд стратешке културе“, дао је интервјуе у вези са радом на теми изложбе „Седамдесет година од победе над фашизмом 1945-2015“ и монографији о Звонку Вучковићу. Као и ранијих година, историчар др Милош Тимотијевић је у сарадњи са публицистом др Светиславом Марковићем током 2015. у локалним новинама „Чачанске новине“ објављивао фељтон у вези са биографијама људи по којима улице у Чачку носе називе.

Стручно усавршавање и рецензије

Историчар др Милош Тимотијевић је у новембру 2015. године добио звање музејског саветника од комисије формиране у Народном музеју у Београду. Рецензент хабилитационог рада „Бој на Љубићу у званичној репрезентативној култури Чачка током XIX и XX века“ био је доц. др Игор Борозан са Филозофског факултета у Београду.

Током 2015. историчар др Милош Тимотијевић дао је три рецензије за научне

монографије и каталоге. Најпре за монографију Слађана Луковић, Светислав Љ. Марковић, *Зајадноморавски рудници уља* (Чачак : Међуопштински историјски архив, 2015), затим за монографију: Ивица Тодоровић, *Српска шајна : експериментална разматрања специфичних структурних и семантичких образаца од изузетног значаја у српском етнокултурном контексту* (Београд : Невен : Етнографски институт САНУ, 2015), а потом и за каталог *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије III* (ур. Александар Марушић, Ана Боловић), (Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја, 2015).

Послови у вези са радом редакције Зборника радова Народног музеја у Чачку

Почетком 2015. почели су да пристижу радови за 44. број Зборника радова Народног музеја. Историчар др Милош Тимотијевић је у оквиру својих задужења примио све радове у папирном и електронском облику, као и прилоге у форми цртежа и фотографија. У 44. броју Зборника радова Народног музеја објављено је 16 радова. Историчар др Милош Тимотијевић прочитао је као члан редакције све радове, а 10 радова је потписао и као рецензент.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ

Поред организационих послова, Делфина Рајић, директор Народног музеја у Чачку, активно је учествовала у свим пројектима и манифестацијама Музеја. Организовала је и приредила редовну годишњу изложбу *32. гечји мајски салон*, све изложбе које су биле

део редовне активности током 2015. године, као и низ књижевних вечери и предавања. Учествовала је у бројним телевизијским емисијама, као и у организационом одбору обележавања 200 година од подизања Другог српског устанка и снимању филма у те сврхе.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ЕТНОЛОГИЈУ

Збирке

У оквиру редовних музејских активности инвентарисано је 35 предмета. Видео и аудио-материјал који је снимљен у току теренских активности чува се у Етнолошком одељењу.

У дигиталној техници снимљено је око 300 фотографија, углавном из области нематеријалне баштине, као и објеката и детаља у вези са народним градитељством

и предметима материјалне културе. Највећи део фотографија настао је у току теренских активности кустоса. У фото-лабораторији је у црно-белој техници снимљено око 100 фотографија за потребе фото-документације Етнолошког одељења и око 200 у дигиталној техници.

У току 2015. вршене су редовне активности око одржавања и сређивања депоа. Проблем нових ормана и полица за једну просторију депоа решен је у 2015. години добијањем потребних средстава од Министарства културе РС (набављена су три метална ормана са полицама за смештај предмета). Овим је делимично решен проблем простора за предмете из Етнолошке збирке. Предмети су прописно упаковани и сложени у нове ормане.

У оквиру редовних музејских активности сређиван је депо, разврставани су предмети и вршена је реинвентаризација.

Нове аквизиције

У 2015. години Етнолошко одељење је набавило 35 нових предмета за збирке покућства, посуђа, заната и играчака. До експоната се долазило поклонима и личним контактима са суграђанима. У току 2013. године успостављен је контакт са Даницом Калинић из Београда, наследником куће Михаила Протића, свештеника у Негришорима. У кући у којој нико не живи налази се велики број предмета изузетне вредности потребних за збирке покућства, Са госпођом Даницом Калинић договорен је откуп већег броја предмета по изузетно повољним ценама, а три предмета су већ откупљена Са господином Момчилом Гојгићем успостављен је контакт и започети су разговори о преузимању његове изузетно вредне збирке керамике која се састоји од хиљаду комада прикупљених на територији читаве бивше Југославије.

Теренска активност

У протеклој години вршена су појединачна теренска истраживања према потребама тема о којима је писано, као и за припрему изложби планираних за наредни период.

У оквиру рада на пројекту „*Домаћине, здрав си*“, финансираног средствима Министарства културе, кустоси су одлазили на терен према потребама задатих тема (терен чачанског, милановачког, ивањичког и сјеничког краја).

У оквиру истраживачке активности у вези са уписом нових елемената нематеријалног културног наслеђа кустос Снежана Ашанин је у августу, септембру, октобру и децембру радила на истраживању Драгачева, Краљева, Трстеника, Ваљева, Горњег Милановца, Рашке, Ушћа, Новог Пазара, Сјенице. Из те активности проистекли су нови предлози за упис на националну листу НКН.

У самом граду је успостављена сарадња са више чачанских породица од којих су добијени значајни подаци у вези са пројектима, као и за редовну активност на прикупљању нових предмета за збирке покућства, посуђа и заната.

Изложбена делатност

Мода шешира - У сарадњи са Народним музејом Шабац 16. априла 2015. године отворена је у галерији Музеја етнолошка изложба „Мода шешира“. На изложби су били представљени шешири из Етнолошке збирке шабачког музеја којима је придодата и веома богата збирка шешира из чачанског музеја, као и радионица и алат модног заната. Изложба је гостовала и у Народном музеју у Краљеву, а отворена је у Ноћи музеја 16. маја 2015. године.

Дани евројске баштине - изложба и сајам „Занаш златна вредан“ - Тема манифестације у 2015. години била је „Стари и традиционални занати - очување и одржање“.

У галерији Народног музеја у Чачку је 28. септембра 2015. године отворена изложба на којој су представљене занатске радионице опанчарског, обућарског, абаџијског, столарског и пинтерског заната, производи наведених заната, као и еснафска писма, фотографије и документи у вези са учењем заната и полагањем испита. У просторијама Музеја представили су се и ученици Уметничке школе у Чачку и приказали своје умеће у дрворезбарењу и обради камена, као и мајстор воскарског заната који је демонстрирао израду свећа.

Фрула - У оквиру Сабора фрулаша, а у сарадњи са Туристичком организацијом у Чачку, у просторијама хотела „Београд“ 20. јула реализована је и отворена изложба „Фрула“. Представљене су фруле владике Николаја Велимировића које смо позајмили из манастира Лелић. Поред ових на изложби су биле фруле из Источне Србије (из приватних колекција), као и фруле из нашег музеја и Етнографског музеја из Београда. Изложба је трајала 20 дана и била је веома посећена.

Рајка Боројевић - У Центру за културу у Гучи Снежана Ашанин је реализовала изложбу која је посвећена Драгачевској задрузи ткаља у Дупцу. Циљ ове изложбе је да се подстакне свест о значају ове Задруге која, нажалост, више не постоји. Покренута је идеја да се организују школе ткања.

Стална поставка

Музеј геџињскива - У току 2015. године, уз помоћ донације предузећа НИС, а у оквиру пројекта „Заједници заједно“, извршени су потребни радови на поправкама инсталација електричне енергије, уведено је грејање, затворен је плафонски део у првој просторији будућег музеја и уређен дворишни простор постављањем стаза, ограда и темеља за два летњиковца у дворишном простору.

Научни и стручни скупови и стручно усавршавање

Стручни скуп Еџнлошке секције у Ваљевоу - Етнолози су у октобру месецу учествовали на стручном скупу у Ваљевоу, у организацији Етнолошке секције МДС-а. Етнолози су изложили теме које ће бити штампане у 2016: Ивана Ђирјаковић - „Проблем формирања тематских музеја у саставу привредних предузећа на примеру оснивања Музеја млекарства Србије“ и Снежана Ашанин „Драгачевска свадба“.

Викенд нематеријалној културној наслеђа на Филозофском факултету - Снежана Ашанин је на овом научном скупу учествовала са два рада: „Петровске лиле у Сјеници“ и „Здрав си, домаћине“. Саопштење је пратио и теренски видео-запис.

Подизање свесћи о значају рејисированог нематеријалној културној наслеђа Рејублике Србије кроз унапређење националној рејисира НКН - Скуп је одржан 06. новембра 2015. године у Етнографском музеју у Београду. Снежана Ашанин је учествовала са радом „Манифестације као облик презентовања нематеријалног културног наслеђа у Централној Србији“.

Народна традиција и ствари занати – како љокренути креативне радионице - У Центру за културу у Гучи одржан је скуп у вези са организовањем радионица за заштиту традиционалних вредности драгачевског краја. На скупу је учествовала Снежана Ашанин.

Етнолошки филм

Винова лоза - У селу Бела Вода код Крушевца снимљен је истоимени етнолошки филм који се односи на производњу и калемљење винове лозе. Део филма је сниман на Светог Трифуна и односи се на виноградарску славу. Други део је сниман у сезони калемљења.

Драгачевска свадба - Видео-запис о драгачевској свадби направљен је у претходној,

док су конферанса и монтажа реализовани у овој години. Реч је о обичајима у вези са свадбеним церемонијалом актуелним крајем XIX и почетком XX века.

Ојленачка берба - На Данима грожђа у Тополи направљен је видео-запис у вези са Опленачком бербом.

Завештина у Лињици - Значај сеоске славе представљен је у овом филму. Филм је сниман на друге Тројице и представља живо наслеђе ове обичајне праксе.

Нематеријално културно наслеђе

Крајем године Комитет је уписао на националну листу НКН предлог регионалног координатора Снежане Ашанин (предлог „Ракија-шљивовица“).

Послови око припреме за упис предлога „Кајмак“ и „Драгачевски сабор трубача“ приведени су крају.

Настављена је даља активност на обради нових елемената НКН: „Смедеревска јесен“, „Производња пуномасног сјеничког и златарског сира“, „Студенички мермер“ и „Петровске лиле“.

Манифестације

Бојојављење - Као и претходне године, манифестација „Пливање за залеђени крст“ реализована је у сарадњи са Спортским центром „Младост“ и Домом културе. Покровитељи су били Град Чачак и црква Светог Вазнесења.

Драгачевски сабор њрубача - Од ове године традиционална драгачевска свадба изведена је у организацији и режији Снежане Ашанин. Учесници су били играчке и певачке групе Драгачева. Представа свадбе уз све обичаје и обредне радње садржана је из две сценске целине. И домаћа и страна публика имала је прилику да се упозна са

обредним радњама у вези са свадбеним церемонијалом.

Сабор фрулаша у Прислоници - Реализована је изложба „Фрула“.

Фесџивал маски - Традиционално, етнолог је члан стручног жирија у избору најоригиналније маске коју организује КУД „Абрашевић“ на Белу покладну недељу. Такмичари долазе са простора неколико округа (Моравички, Златиборски...).

Фијакеријага - У 2015. години настављена је сарадња са Коњичким клубом „Миленко Никшић“ (етнолог Ивана Ђирјаковић је учествовала у реализацији ове манифестације).

Ноћ музеја - У сарадњи са Коњичким клубом „Миленко Никшић“ етнолог Ивана Ђирјаковић је 16. маја 2015. године у просторијама Клуба и у Добрачиној улици организовала програм „Сећање на стари Чачак“ у оквиру кога је у просторијама Клуба изложен део салона старе градске куће, док је на самој улици постављена изложба старих фотографија Чачка (Удружење „Босиљак“ изложило је своје радове и приказало декупаж технику на предметима, ученици ОШ „Драгиша Мишовић“ извели су неколико старих дечијих игара, КУД „Абрашевић“ је извео програм старих градских игара, а староградску музику свирао је оркестар „Имам једну жељу“).

Пројекти

Оживимо њрадицију и обичаје нашеј краја - Од Министарства културе републике Србије Удружење глувих и наглувих Чачка је у сарадњи са Народним музејем у Чачку добило средства за реализацију пројекта „Оживимо традицију и обичаје нашег краја“. Пројекат је замишљен као радионица у трајању од два месеца са по једним сусретом недељно. У просторијама Народног музеја слушно оштећене особе су имале прилику да упознају сталну поставку Музеја и низ изложби у Галерији

Музеја. У току првог месеца рада радионице учесници су упознати са украшавањем предмета од керамике и дрвета техником декупаж и усвојили су основе ткања и плетења. У другом месецу рада тема су били обичаји, у оквиру којих је сценски изведен обичај свадбе. На крају рада радионице приређени су (17. октобра) изложба радова и сценски наступ учесника радионице у Галерији Народнoг музеја Чачак. Све време рада радионице је снимљено и преточено у кратак филм. Радом радионице координирала је Зорица Петковић, председник Међуопштинског удружења глувих и наглувих Чачак, док су активан рад са учесницима радионице обављале Ивана Ћирјаковић, виши кустос, етнолог-антрополог из Народнoг музеја Чачак, и Снежана Јефтић, дефектолог, сурдопедагог. Циљ овог пројекта су укључивање особа са инвалидитетом у програме Народнoг музеја Чачак као активних учесника и стварање сопственог сценског програма са којим ће наступати на бројним манифестацијама народног стваралаштва. Овим пројектом се постиже повећање знања и вештина у вези са нашом народном традицијом код особа са инвалидитетом и успоставља боља сарадња на развијању нових садржаја установе културе за особе са различитим врстама инвалидитета.

Покренимо нити - У току летњих месеци, у сарадњи са Удружењем за неговање традиције и обичаја шумадијског краја „Круг“, организована је школа плетења и ткања. Полазници су углавном били ђаци Гимназије. Школу су успешно завршила 23 полазника. Додељене су дипломе, а организована је и изложба у Галерији Народнoг музеја. Овај пројекат је финансирао Министарство културе.

Домаћине, здрав си - У оквиру овог пројекта обављена су опсежна етнoлошка истраживања на простору Централне Србије (Чачак, Драгачево, Рековац, Осечина, Сјеница, Лозница, Пожега, Ужице, Златибор, Зајечар). Прикупљен је богат аудио и видео-материјал.

Рад у стручним друштвима

Етнoлошка секција - У току године Етнoлошка секција је организовала два електронска састанка у чијем раду су наши етнoлози узели активно учешће. Организован је и стручни скуп на коме су учествовали етнoлози Музеја.

Етнoлошко-антропoлошко друштво Србије - Снежана Ашанин је као председник Управног одбора Етнoлошко-антропoлошког друштва Србије активно радила.

Сарадња са другим установама

Центар за културу и сирoћ Лучани - У оквиру Драгачевског сабора трубача настављена је досадашња сарадња са овом установом. Снежана Ашанин је била ангажована у раду стручног жирија за избор најбоље изговорене здравице и најлепше и најоригиналније народне ношње.

У оквиру 55. Сабора трубача етнолог Снежана Ашанин је организовала традиционалну драгачевску свадбу. Извођачи су биле играчке и певачке групе Драгачева. Организовано је и стручно вођење кроз Музеј трубе у дане Сабора (3-9. август).

Винарија „Александровић“ - Остварен је договор за овом винском кућом у вези са снимањем етнoлошког филма који говори о производњи вина и воћарско-виноградској слави Свети Трифун.

Гимназија Чачак - Поред курса ткања и плетења Етнoлошко одељење је пред Васкрс организовало „Школу украшавања васкршњих јаја традиционалним мейодaма“. Полазници овог курса су били ђаци Гимназије. Ове године школа је организована у манастиру Никоље. Инструктори су биле монахиње овог манастира.

И ове године у сарадњи са Гимназијом у Чачку организована је школа ткања и плетења „Покренимо нити“.

Ойшїина Рековац - Остварена је сарадња са овом општином у вези са манифестацијом „Прођох Левач, прођох Шумадију“. Етнолог Снежана Ашанин је о овом веома значајном виду нематеријалног културног наслеђа направила видео-запис. Манифестација је организована од 28. јула до 2. августа 2015. године у Опарићу, Рековцу, Каленићу и Каленићком Прњавору.

Удружење њословних жена „Надежда Пејровић“ - Организована је сликарска колонија у просторијама Студија „Марушка“ у Прељини. Колонија је трајала месец дана, након чега су сви уметнички радови изложени и свечано отворени у дворишту Народног музеја. Учесници колоније су били млади уметници нашег града.

Удружење „Сїари Чачани“ - Етнолог Ивана Ћирјаковић је на годишњој манифестацији овог удружења (под називом „Српски астал“), одржаној у новембру 2015. године, одржала предавање о исхрани Срба у прошлости.

Предшколска усїанова „Моје деїињсїво“ - У оквиру пројекта „Вртићи без граница“ Етнологско одељење Народног музеја Чачак организовало је две етнологске радионице у просторијама Музеја на тему грнчарског заната у децембру 2015. године. Етнолог Ивана Ћирјаковић је деци приказала оригиналне музејске предмете у вези са овим занатом, а она су имала прилику да направе предмете од глине и да их украсе.

У заједничкој активности Музеја и ПУ „Моје детињство“ са РТС-ом је организована емисија из чачанског краја која се односила на народни живот. У галерији Музеја деца су приказивала традиционалне дечје игре.

Предшколска усїанова „Рагосї“ - У склопу обележавања 86 година ове установе остварена је сарадња која се огледала

у организовању дечјих представа у Музеју на тему народне традиције и учествовања деце у бројним обредним радњама животног и годишњег циклуса.

Завод за њроучавање кулїурної развїїка Беоїрад - Изложба „Музеј као инспирација“ реализована је у просторијама ове установе 18. децембра. Чачанска сликарка Весна Матијевић је у сарадњи са Етнологским одељењем одабрала и осликала етнологске предмете који су и били тема ове изложбе. Изложбу је отворила Снежана Ашанин.

Радио Беоїрад, РТС и осїала средсїва информисања - Снежана Ашанин је гостовала у бројним телевизијским емисијама (славе, Богојављење, Бела покладна недеља, Божић, Васкрс, културно наслеђе, деца у обичајима, култура исхране, народна традиција, презимена, Дан жена...). Реализована је и специјална емисија са РТС-ом у вези са културним наслеђем (ауторка Даница Брокетеа).

Туристїичка орїанизација Чачак - У оквиру 28. Сабора фрулаша „Ој Мораво“, тенолози су учествовали у организацији манифестације „Беседа под Вујном“ - „Српски народни праведник или грешник“.

Удружење сїарих умеїничких занайта и домаће радиносїи Србије - Настављена је раније започета сарадња са овим Удружењем у погледу консултација и савета у вези са традиционалним занатима и вештином ручних радова.

Удружење њоврїшара Заблаће - Пловови завабноа Поморавља - У оквиру ове манифестације, као и претходних година, етнолог је ангажован за уређење етно штанда и раду стручног жирија у избору традиционалних јела и најоригиналнијег дечјег цртежа.

ЛЕТЊИ ДАНИ КУЛТУРЕ

Лето у музеју - „Чаролија глине“

У оквиру манифестације „Летњи дани културе у Чачку“ Народни музеј Чачак је од 2006. године организатор дечије летње радионице. У 2015. Години, у периоду од 7. до 29. јула, у оквиру осам двочасовних сусрета учесници радионице су били упознати са грнчарским занатом, предметима израђеним од печене земље из збирке Музеја и уз помоћ дипломираног керамичара научили основне технике израде предмета од глине без употребе грнчарског кола. Етнолог је учеснике радионице упознао са традиционалном керамиком на нашим просторима и предметима од керамике из Етнолошке збирке Музеја, док су у практичном делу

на најстарији традиционалан начин израдили своје керамичке посуде. Кроз остале часове учесници су упознати са свим техникама које се користе у изради једног керамичког предмета. Мала уметничка дела настала у раду радионице представљена су на изложби радова у Галерији Народног музеја Чачак 21. септембра 2015. године. Аутори и реализатори радионице били су етнолог Ивана Ћирјаковић, виши кустос, и Данијела Голубовић Зечевић, дипломирани сликар керамичар.

Одбор Летњих дана културе у Чачку 2015. доделио је овој радионици Другу награду као изузетно успешном програму.

БИБЛИОТЕКА МУЗЕЈА

Стручна библиотека Музеја располаже са више од 10000 књига и каталога смештених по формату (тзв. *numerus kurens*) и исто толико часописа у 560 наслова. Часописи се инвентаришу и евидентирају у картотеку периодике, а књиге се обрађују по библиотечком стандарду у електронској бази НИБИС. Поред наведених послова, књижничар на радном месту у библиотеци Музеја стара се о набавци, размени, позајмици из других библиотека, физичком смештају књига, пружању услуга запосленима и трећим лицима, као и евиденцији продаје и поклона.

У раду овог одељења у 2015. години издваја се обиман посао око измештања вишкова музејских издања и ослобађање магацинског простора за нови простор библиотечког фонда. (обимне припреме обележавања пакета, пребројавање, спискови).

Фонд библиотеке увећан је за 240 књига (куповина, размена, поклон) и 93

наслова периодике у 135 годишта. У библиотеку је пристигао већи број наслова путем селективне набавке из НБС, које из техничких разлога нису могле бити обрађене у 2015. години. У размену је послато 102 Зборника бр. 43 и 58 примерака „Култура исхране“. Као и ранијих година изван број публикација поклоњен је појединцима, установама и удружењима који су стални музејски сарадници или дародавци. У иностранство је послато 28 Зборника бр. 43. У библиотечком програму НИБИС унето је 240 наслова. Уписани су сви приспели часописи у картотеку периодике и инвентарску књигу. Вршена је позајмица књига из других библиотека, посебно из НБС. Укоричени су само часописи који се набављају претплатом (6 наслова). Радник у библиотеци је присуствовао једном предавању из струке и Сајму књига у Београду, а редовно су пружане библиотечке услуге корисницима.

ЛАБОРАТОРИЈА ЗА КОНЗЕРВАЦИЈУ И РЕСТАУРАЦИЈУ

Подаци о извршеним конзерваторско-рестаураторским радовима и интервенцијама

- археолошке збирке:

локалитет *Дубац - Јанчићи*: (3 предмета - бронза, 1 предмет - гвожђе);

локалитет *Дворишће Гимназије у Чачку*: (1 предмет - сребро; 47 предмета - бронза, 15 предмета - гвожђе);

локалитет *Рудник (Сћационар - Дрење)*: (1 предмет - сребро; 9 предмета - бронза; 2 предмета - олово; 1 предмет - гвожђе); у току је конзервација 6 предмета;

случајни налази (21 предмет - бронза; 1 предмет - олово);

локалитет *Градина на Јелици*: (8 предмета - стакло; 7 предмета - коштани материјал; 1 предмет - керамика). У току су конзервација и анализа металног ламеларног оклопа, као и 28 металних предмета (ископавања 2015); за потребе изложбе у САНУ урађена је конзервација 28 металних предмета, као и реконзервација 16 металних предмета;

- историјске збирке:

Оружје и војна опрема, Декорација: 11 предмета за потребе изложбе *Седамдесет година од њобедне над фашизмом 1945-2015*. (аутомати, пушкомитраљез, пиштољи, шлем, сатови, футрола двогледа, споменица);

- конзервација у другим лабораторијама: текстилни предмет - логорашка капа (НМЧ, И 141) конзервирана је у Одељењу за конзервацију текстила Етнографског музеја у Београду.

Анализа археолошких предмета

У физичко-хемијској лабораторији Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду извршена је ED-XRF анализа 6 металних предмета са локалитета Градина на Јелици.

Превентивна конзервација

Извршени су редовни мониторинг и обрада података амбијенталних услова у Сталној поставци Музеја. Извршени су редован преглед и заштита текстилних предмета (униформе, одевни предмети) из историјских збирки природним средством (лаванда).

Извршени су преглед и чишћење предмета и витрина из Сталне поставке (20-28. април).

Учествовање на предавањима, радионицама, стручна сарадња

У току прошле године конзерватори су сарађивали са конзерваторским одељењима и лабораторијама у Србији, као и са Централним институтом за конзервацију у Београду. Настављена је сарадња са Рударско-геолошким факултетом у Београду у погледу анализе и примене науке приликом конзервације културних добара.

Изложбе

Конзерватори су учествовали у техничкој реализацији тематских изложби у организацији Народног музеја у Чачку, као и изложби других музеја, установа и удружења.

Стручна пракса из области конзервације и рестаурације

Лабораторија за конзервацију и рестаурацију наставила је са организацијом стручне праксе из области конзервације и рестаурације за ученике III и IV разреда средње Уметничке школе из Чачка (конзерватор културних добара) у сарадњи са професорима Аном Богићевић, Рашом Јованићем и Снежаном Добросављевић.

Током фебруара са ученицима IV године реализован је програм *Конзервација мейнала* који је водио Слободан Богојевић. У програм

су били укључени и Вујадин Вујадиновић, археолог и Марко Бојовић, фотограф.

У периоду од октобра до децембра са ученицима III године реализован је исти програм који је поред теоријског сегмента обухватио и практичан рад, односно конзерваторски третман 29 новчића из приватне збирке Драгане Божовић, кустоса *Галерије Надежде Пејровић* из Чачка. Стручну праксу водио је Слободан Богојевић, а поред конзерватора у програм су били укључени и предметни професор Снежана Добросављевић, као и фотограф Музеја Марко Бојовић.

У периоду од априла до јуна, ученик IV године Иван Ђуровић је, под менторством Слободана Богојевића, припремао матурски рад (*Конзервација случајних археолошких бронзаних налаза*). У израду матурског били су укључени и Вујадин Вујадиновић, археолог (археолошко тумачење и интерпретација), фотограф Марко Бојовић, као и предметни наставник Рашо Јованић. Рад је поред теоријског дела подразумевао и практичан рад, односно конзерваторски третман одабраних археолошких бронзаних налаза. Иван Ђуровић је у јуну месецу представио резултате истраживања на Изложби радова ученика Уметничке школе. За ту прилику конзервирани предмети су били изложени уз одговарајући плакат који је дизајнерски осмислио сам аутор.

Пројекат Археолошка њочейница

Током новембра и децембра стручњаци Народног музеја Чачак (Александра Гојгић, кустос-археолог, Ивана Ђирјаковић, виши кустос, етнолог, Слободан Богојевић, дипл. инж. технологије, конзерватор) учествовали су у специјализованом програму *Археолошка њочейница - Мали истраживачи у авантури са археолошким њредмејима*. Програм је најпре представљен 22. октобра у Галерији

музеја у оквиру Сајма науке и промоције посебних и специјализованих програма за децу предшколског узраста (Предшколска установа „Моје детињство“).

Програм је обухватио двадесет осморо деце узраста од четири до пет година са стручним сарадницима и васпитачицама Тањом Спасовић, Зорицом Комарицом, Наташом Милојевић и Александром Ђокић. Деца су се кроз игру приближили основни принципи музејског рада. Програм је за циљ имао успостављање бољег разумевања вредности археолошког и културног наслеђа, као и важности њиховог очувања. Истовремено, деца су се упознала са локалном културом и историјом чачанског краја.

У лабораторији за конзервацију деца су се кроз додир са предметима упознала са њиховом функцијом и различитим врстама материјала коришћеним у прошлости. Кроз игру су анализирали, *лечили* и *улејшавали* археолошке предмете помоћу лупа, малих инструмената и алата. Деца су се такође упознавала са орнаментима, односно украсима, шарама и декоративним детаљима присутним на археолошким предметима од керамике, након чега су сами осмишљавали декорацију на керамичким посудама различитих облика и форми. Посебан час посвећен је пажљивом руковању и паковању археолошких предмета. Програм у лабораторији је обухватио и посету фото-лабораторији где су деца учествовала у процесу фотографисања предмета.

Сајт Музеја

У току претходне године, на ажурирању и повременом редизајнирању сајта Музеја тимски су радили Слободан Богојевић и др Милош Тимотијевић.

У току септембра започет је пројекат комплетне израде новог дизајна сајта. Овај

пројекат технички координира Слободан Богојевић, а поред њега ту су и др Милош Тимо-тијевић, као и остале колеге из Музеја. Израда

новог дизајна поверена је Богданки Половини, фотографу и дизајнеру из Београда. Уредник сајта је Делфина Рајић, директор Музеја.

ТЕХНИЧКА СЛУЖБА

У току 2015. године постављено је четрнаест изложби у галерији Музеја, од којих је техничка служба реализовала десет. Извршени су преправка и прилагођавање постојећих постамената за излагање материјала изложбе „70 година победе над фашизмом“.

На пословима реализације поставки остварена је сарадња са конзерваторском и фото-службом. За све манифестације у галерији Музеја постављено је озвучење и редовно контролисана исправност разгласног система.

Извршени су редовно сервисирање котлова на гас, унутрашње гасне инсталације, аутоматског противпожарног система у Конаку Јована Обреновића, ручног система

дојаве пожара у згради Народног музеја, ПП апарата, као и поправка и редовно испитивање громобрана.

Урађени су водоинсталатерски радови и замењени дотрајали елементи у просторији за прање керамике.

На гасном котлу за грејање зграде Конака Јована Обреновића премошћене су електроинсталације за аутоматско покретање помоћне пумпе која се налази у котларници Музеја.

Поред редовног посла измештен је и део библиотеке на тавански простор зграде Народног музеја и исти адекватно заштићен.

Редовно су одржаване инсталације и опрема у згради Музеја и Конака.

СТАЛНА ПОСТАВКА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

Стална поставка у Конаку господара Јована била је отворена целе 2015. године. Поставку је у 2015. години видело 4750 посетилаца (2600 деце и 2150 одраслих). Посете ученика основних и средњих школа биле су синхронизоване са обрадом поглавља из националне историје: Други српски устанак, двестогодишњица битке на Чачку и стогодишњица херојске одбране Београда.

Приликом боравка у Чачку 12. септембра 2015. године Музеј су посетили амбасадор Канаде Филип Пинингтон и представници Канадско-српског пословног удружења. Међу посетиоцима сталне поставке биле су делегације братских градова из Словачке и Чешке, Удружења хрватско-српског пријатељства из Ријеке, представници Националних паркова Србије и туристичког каравана „Моја Србија“, као и учесници свих културних, хуманитарних, привредних и спортских догађања у граду. Стална музејска поставка

укључена је као део културне понуде у програме Туристичке организације Чачка и Туристичке агенције „Матовић“.

У току 2015. године у Галерији Народног музеја постављено је 16 изложби (сопствених, позајмљених и изложби других организатора).

Школска публика је, као и предходних година, најбројнија. Поред изложбе *Дечји мајски салон* њу су занимале радионице. Посетиоци су посебно били заинтересовани за студијске изложбе Музеја.

Поред дежурства, служба је учествовала у техничкој реализацији изложби које је припремао Народни музеј.

Пратећи програм чинила су предавања, промоција књига и разговора.

Галерију Народног музеја у Чачку је у току 2015. године посетило укупно 7239 посетилаца.

Дечји мајски салон

Крајем маја отворен је 32. Дечји мајски салон са темом „Мој свет је под барјаком слободе“. Учествовало је 15 школа из Чачка, Лучана и Ивањице. За најбољи понуђени избор дечјих радова награђена је Основна школа „Мићо Матовић“ из Катића.

У јуну је у Галерији Међуопштинског историјског архива отворена изложба „Српска револуција - обнова српске државности“, у организацији Архива и Народног музеја у Чачку коју је отворио др Радомир Поповић из Историјског института у Београду.

У октобру је у Галерији РТС отворена изложба „Драгутин Гавриловић мајор са чином пуковника“. Изложбу је отворио Иван Стратимировић.

Гостовање изложби Музеја из Чачка

Изложбе у организацији појединаца, организација и удружења

У фебруару је отворена 16. Изложба чачанског издаваштва „Штампана реч 2014“ у организацији Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис“.

Истог месеца отворена изложба епископа Јустина Стефановића „И у векове векова“. Изложбу отворио вајар Небојша Савовић Нес, а учествовао је и Мешовити црквени хор Вазнесењски.

У марту је отворена изложба „Бенерал Божидар Терзић 1867-1939“ и одржано истомимено предавање (аутори су кустоси-историчари Ирена Мандић и Александар Марушић).

У априлу је отворена изложба „Мода шешира“ Народног музеја у Шапцу и Народног музеја у Чачку (ауторка Александра Рашевић, виши кустос, етнолог-антрополог). Том приликом је учествовала и Биљана Јовановић, студент музичке академије.

Истог месеца отворена је изложба „Два лица истога“ Драгана Јовановића. Изложбу је отворио Миодраг Даниловић, историчар уметности.

У јуну је представљен роман „Збер“ (о времену око Другог српског војевања у седам слика) Слободана Гавриловића. На промоцији су говорили Петар Арбутина, књижевник и критичар, Слободан Гавриловић и Делфина Рајић.

Крајем истог месеца отворена је самостална изложба фотографија „Позоришни портрети 1975-1979“ Горана Малића, МФ ФСС, ЕФИАП.

Истог месеца отворена је Изложба радова студената факултета уметности коју је отворио Милош Матијевић.

У августу је отворена изложба слика Галерије наивне уметности Ковачица коју је отворила Марија Распир, директор и Јармила Ђендић, начелник за друштвене делатности општине Ковачица и историчар уметности.

Крајем августа представљена је публикација „Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије“ (II том) на којој су учествовали др Игор Борозан, Александар Марушић, др Милош Тимотијевић и Делфина Рајић.

У септембру су отворене изложбе „Чаролије глине“ и „Покренимо нити“.

У септембру је, у малој сали Хотела „Београд“, отворен 14. Међународни колоквијум о погребној археологији.

Крајем септембра обележени су дани Европске баштине („Стари традиционални занати - очување и одржање“). Овом приликом су отворени изложба и сајам традиционалних заната које је отворила Делфина Рајић.

Крајем септембра отворена је 17. годишња изложба Уметничког удужења „Естет“ коју је отворила Делфина Рајић.

У октобру је отворена радионица „Оживимо традицију и обичаје нашег краја“,

Удружења глувих и наглувих Чачка“. Отворила ју је Делфина Рајић.

У новембру је отворена изложба „70 година од победе над фашизмом“. Том приликом говорио је професор Владимир Димитријевић.

Истог месеца представљена је књига „Мит о партизанском југословенству“

(говорили су др Небојша Јовановић, др Коста Николић и Делфина Рајић).

У децембру је представљена књига „Тумачити Рембранта“. О књизи је говорио проф. др Зоран Гаврић, редовни професор на Факултету примењених уметности у Београду.

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ДЕЛАТНОСТ

Промоције, представљања публикација, предавања, трибине

Предавање посвећено обележавању дана сећања на жртве Холокауста одржано је у сарадњи са Гимназијом у Чачку. Учествовали су др Милош Тимотијевић, Драгица Јековић, професор историје и Драгана Бошковић, професор енглеског језика.

У мају је одржано предавање „70 година од победе над фашизмом“ на којем је говорио др Венцеслав Глишић, историчар.

У мају је представљена књига ученице Анастасије Рогановић из ОШ „Филип Филиповић“ (у оквиру манифестације „Музеји Србије десет дана од 10 до 10“).

Истог месеца одржана је радионица „Пишем ово писмо“ ОШ „Филип Филиповић“ (у оквиру манифестације „Музеји Србије десет дана од 10 до 10“).

Односи са јавношћу, сарадња са медијима, едукативни рад

- У децембру је представљен XLIV Зборник радова на којем су учествовали проф. др Милан Ристовић и Делфина Рајић.

Догађања

У мају је у дворишту Музеја одржана представа „Басна о три дангубе“ (аутор Богдан Пауновић, учесници IV6 ОШ „Др Драгиша Мишовић“ - учитељица Софија Милићевић).

КАДРОВИ

Средином јуна је, након повратка Александре Гојгић са породичног одсуства, окончан уговор на одређено време са кустосом-археологом Вујадином Вујадиновићем.

Због повећаног обима посла од јула 2015. године успостављен је радни однос са дипл. археологом Вујадином Вујадиновићем на одређено време до краја године.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДНИКА МУЗЕЈА

Студије, чланци, монографије, рецензије, прикази, прилози

К. Дмитровић, В. Вујадиновић, *Заштита археолошка ископавања на локалитету Двориште Гимназије у Чачку – кампања 2014. године*. Зборник радова Народног музеја Чачак XLIV (2014), 7-19.

К. Dmitrović, *Două fațete ale vieții: așezări și necropole din epoca bronzului timpuriu în bazinul de vest al Moravei/Two faces of life: the Early Bronze Age Necropolises and Settlements in the Western Morava Basin. Istros XXI. In honorem professoris*

Valerii Sîrbu. Muzeul Brăilei „Carol I“, editura Istros, Brăila, 2015, 13-29.

К. Дмитровић, *Сахрањивање у културама бронзане доба у Зајадном Поморављу*, непубликована докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду

К. Дмитровић, *Прилози проучавању односа некропола и насеља бронзане доба у басену Зајадне Мораве*, хабилитациони рад за звање музејског саветника, Чачак - Београд

М. Ljuština, К. Dmitrović, *Between Everyday Life and Eternal Rest: Middle Bronze Age in Western Morava Basin, Central Serbia*. In: *Funerary Practices during the Bronze and the Iron Ages in the Central and Southeast Europe*, Programme and abstracts of 14th International Colloquium of Funerary Archaeology, Čačak 24th – 27th September 2015, 22.

Радивоје Бојовић, *Драгићин Гавриловић – мајор са чином љуковника*, Београд, 2015, 7.

Радивоје Бојовић, *Писма са одличним њоштовањем Надежде Пећровић*, Наслеђа, књ. 8, Чачак : Уметничка галерија „Надежда Петровић“, 2015, 116.

Милош Тимотијевић, *Звонко Вучковић : рајна биографија (1941-1944) : расправа о проблемима прошлости и садашњости* (Београд : Службени гласник, 2015), 502.

Милош Тимотијевић, *70 година од победе над фашизмом у Србији (1945-2015)*, Наша прошлост 15 (Краљево, 2014), 173-189.

10. Милош Тимотијевић, *Таково и Равна јора : 'сџаро' и 'ново' миџско месџо*, Митолошки зборник 34 (Рача-Горњи Милановац, 2015), 311-344.

11. Милош Тимотијевић, *Сџрадање и сџа-савање Јевреја у Чачку и околини 1941-1944. џодине*, Зборник радова Народног музеја XLIV (2014), 159-188.

12. Милош Тимотијевић, *Комунизам као нова релиџија*, Људи говоре 25/26 (2015), 256-271.

13. Милош Тимотијевић, *Обреновићу у музејским и друџим збиркама Србије III* (ур. Александар Маруџић, Ана Боловић), /рецензија/, Горњи Милановац, 2015, 370-371.

14. Делфина Раџић, *Извешџај о раду Народнџ музеја у Чачку за 2014. џодину*, Зборник радова Народног музеја XLIV (Чачак, 2014), 371-395.

15. Ивана Ѓирјаковић, *Еснафска џисма из еџнолошке збирке Народнџ музеја Чачак*, Пољопривредников пољопривредни календар 2015, Нови Сад, 2015.

16. Снежана Шапоњић Ашанин, *Драџачевска свадба*, Пољопривредников пољопривредни календар 2015, Нови Сад, 2015.

17. Снежана Шапоњић Ашанин, *Са Овчара и Каблара* (аутор Миодраг Стеванић), /предговор/, Чачак. 2015.

18. Снежана Шапоњић Ашанин, Народна традиција I; Народна традиција II, /рецензије/, Пчелица, Чачак 2015.

19. Слободан Богојевић, *Лџиџни биомаркери у орџанским осџаџима са археолошке керамике*, Зборник радова Народног музеја XLIV (2014), 345-369.

Издања

Зборник радова Народнџ музеја XLIV, Народни музеј Чачак, Чачак, 2015, стр. 396.

Каталози

Делфина Раџић, *Мој свеџ је џод барјаком слободе: 32. Дечџи мајски салон*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2015, стр. 34.

Милош Тимотијевић, *70 џодина од џобеде над фашизмом (1945-2015)* (Чачак : Народни музеј, 2015), стр. 96.

НАГРАДЕ И ПРИЗНАЊА

27. I - Српска православна општина Чачак доделила Светосавску повељу Народном музеју Чачак као установи културе од националног значаја за помоћ у узрастању Цркве Христове.

23. II - Задужбина Андрејевић поводом 20 година рада доделила Повељу Народном музеју Чачак у знак захвалности за сарадњу у остварењу својих оснивачких циљева и допринос развоју научног стваралаштва.

5.V - Народни музеј Краљево доделио захвалницу поводом 65 година постојања Народном музеју Чачак за успешну сарадњу.

21. V - Српска црквена православна општина Чачак захваљује Делфина Рајић. Српско лекарско друштво подужница Чачак доделило захвалницу Народном музеју града Чачка Делфини Рајић.

27. XI - Предшколска установа „Моје детињство“ за 2014/2015. годину доделила захвалницу Народном музеју за допринос у развијању посебних и специјализованих програма и промоцији у заједници.

Директор
Делфина Рајић

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ЗБОРНИК радова Народног музеја = National Museum
Journal = Recueil des travaux du Musée national / главни и
одговорни уредник Делфина Рајић. - 1969, књ. 1- . - Чачак :
Установа културе од националног значаја Народни музеј Чачак,
1969- (Београд : Службени гласник). - 26 cm

Годишње. - Друго издање на другом медијуму: Зборник радова
Народног музеја (Чачак. CD-ROM) = ISSN 2334-6698
ISSN 0350-7262 = Зборник радова Народног музеја (Чачак)
COBISS.SR-ID 8293890

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Радивоје Бојовић
ЧАЧАНСКИ КРАЈ У ПРОШЛОСТИ
Чачак, 2009.

Радивоје Бојовић
ИНЖЕЊЕР МИЛОЈЕ ЈОВАНОВИЋ (1877-1969)
Чачак, 2010.

Делфина Рајић - Радивоје Бојовић - Милош
Тимотијевић
АЛБУМ СТАРОГ ЧАЧКА (1870-1941)
Чачак, 2010.

Делфина Рајић - Милош Тимотијевић
ЦРКВА СВЕТОГ ВАЗНЕСЕЊА У ЧАЧКУ
Чачак, 2011.

Делфина Рајић - Милош Тимотијевић
МАНАСТИРИ ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКЕ
КЛИСУРЕ
Чачак - Београд, 2012.

Милош Тимотијевић
МОДЕРНИЗАЦИЈА БАЛКАНСКОГ ГРАДА
(1944-1989). КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА
РАЗВОЈА ЧАЧКА И БЛАГОЕВГРАДА У ЕПОХИ
СОЦИЈАЛИЗМА
Чачак, 2012.

Милош Тимотијевић
ЧАЧАК У ДОБА СОЦИЈАЛИЗМА (1944-1990)
ФОТОГРАФИЈА КАО РЕПРЕЗЕНТ
ПОЛИТИЧКЕ МОЋИ
Чачак, 2013.

СПОМЕНИЦА НАРОДНОГ МУЗЕЈА
У ЧАЧКУ 1952 - 2012,
Чачак, 2013.

Михаило Милинковић
Перица Шпехар
ГРАДИНА НА ЈЕЛИЦИ
ТРИДЕСЕТ ГОДИНА
АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА (1984-2014)
Чачак, 2014.

Народни музеј - Чачак
www.cacakmuzej.org.rs